SOCIETATEA DE STUDII CLASICE

STUDII CLASICE

LIII–LIV
2024–2025

Volum dedicat
memoriei Profesorului Alexandru Avram

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2025

COMITETUL ȘTIINȚIFIC

JOHN ABAD
(St. Augustine's Seminary, University of Toronto)

ALEXANDER BAUMGARTEN
(Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca)

FRÉDÉRIQUE BIVILLE
(Université « Lumière », Lyon II)

JONATHAN BURGESS
(University of Toronto)

VALY CEIA
(Universitatea de Vest, Timișoara)

ALEXANDRU NICOLAE CIZEK
(Westfälische Wilhelms-Universität, Münster)

IOANA COSTA
(Universitatea din București)

GONZALO CRUZ ANDREOTTI
(Universidad de Málaga)

ANCA DAN
(École Normale Supérieure, Paris)

THERESE FUHRER
(Ludwig-Maximilians-Universität, München)

BEATRICE GIROTTI
(Università di Bologna)

ASKOLD IVANTCHIK
(HSE University, Moscow/
CNRS, Institut « Ausonius », Bordeaux)

ALISON KEITH
(University of Toronto)

ANDREAS KÜLZER
(Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien)

CHRISTIAN LAES
(University of Manchester)

FLORIAN MATEI-POPESCU
(Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Academia Română, București)

EMIL NANKOV
(National Institute of Archeology and Museum,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia)

CONSTANTIN C. PETOLESCU
(Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Academia Română, București)

JORDI PIÀ-COMELLA
(Institut d'Archéologie et des Sciences
de l'Antiquité, Université de Neuchâtel)

IOAN PISO
(Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca)

ANDREAS SCHWAB
(Christian-Albrechts-Universität zu Kiel)

ALEXANDRA TRACHSEL
(Université de Fribourg)

HUANG YANG
(Fudan University, Shanghai)

NELU ZUGRAVU
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași)

COLECTIVUL DE REDACȚIE

LIVIU FRANGA – redactor-șef
(Universitatea din București)

FLORENTINA NICOLAE – redactor-șef adjunct
(Universitatea „Ovidius" din Constanța)

IOANA MUNTEANU – secretar de redacție
(Universitatea din București)

ALEXANDRU M. CĂLIN
(Universitatea din București)

VICHI-EUGENIA CIOCANI
(Universitatea din București)

THEODOR GEORGESCU
(Universitatea din București)

DRAGOȘ HĂLMAGI
(Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Academia Română, București)

MARGARETA SFIRSCHI-LĂUDAT
(Universitatea din București)

REDACTORI COORDONATORI
AI PREZENTULUI NUMĂR

ANCA DAN

IOANA MUNTEANU

MARGARETA SFIRSCHI-LĂUDAT

Redactor: ADRIANA GRECU
Tehnoredactor: DANIELA FLORESCU
Coperta: MARIANA MOCANU

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
Palatul Universității din București,
Str. Edgar Quinet, nr. 5–7
010017, București, România
revistastudiiclasice@gmail.com
societateastudiiclasice.2021@gmail.com
https://studiiclasice.ro

© 2025, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie, nr. 13, sect. 5
050711, București, România
Tel: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06
Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro; periodice@ear.ro
Adresa web: www.ear.ro



Alexandru AVRAM (1956–2021)
(foto: Emilian Alexandrescu, 2012 – Arhiva Suzana Avram)

STUDII CLASICE

LIII–LIV 2024–2025

CUPRINS

ALEXANDRU AVRAM – IN MEMORIAM

Alexandru Avram – un savant universal (Dan DANA, Mădălina DANA) 7
Farewell to Alexandru (James HARGRAVE) 18

*

Vlad ALEXANDRESCU, *Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către Ieremia Cacavelas: o încercare în filosofia cunoașterii* 23
Sofia ANDREEVA, *On the Date of the Orphic Bone Plaques from Olbia* 37
Radu ARDEVAN, *En marge d'une inscription perdue d'Ulpiana (Dardanie)* 47
Hadrien BRU, *L'αὐλών, de la Pisidie à Karpathos et au-delà. Note de topographie et de toponymie hellénique* 54
Victor COJOCARU, Proxenos, proxenia *und die Proxenie-Dekrete als Forschungsaufgabe. Mit besonderem Fokus auf die Schwarzmeerregion* 67
Anca DAN, Dan DEAC, Radu PETCU, *A Scarab from Istros* 82
Dan DANA, *Între „salutări prietenești" și „cele de cuviință": o colaborare imposibilă, oglindită de zece scrisori între Scarlat Lambrino și Dionisie M. Pippidi (1931–1932)* 97
Martin GYUZELEV, Konstantin GOSPODINOV, *The Road Station* Templum Iouis *according to* Tabula Peutingeriana = Aristaeum *after Pliny the Elder: substantiation of a hypothesis* ... 120
Matthäus HEIL, *Oropos und die* publicani 128
Guy LABARRE, Ergün LAFLI, *Cinq inscriptions funéraires du nord-ouest de la Lycie* 134
Cătălina POPESCU, *Achilles' Shell – An* Imago Mundi *in Search of a Body* 143
Michel SÈVE, *La machine hydraulique à scier les pierres de Hiérapolis de Phrygie* 165

STUDII

Liviu FRANGA, *Esquisse pour un portrait littéraire du jeune Cicéron* (III) 172
Theodor GEORGESCU, *Rețeta fericirii în* De uita beata *a lui Seneca* 178
Andrei MIREA, *Remarks on the Ethnonym* Geticus *in Genoese Sources from the Black Sea Region* 188
Andrei MIREA, *The East European Silk Commerce with Central Asia after the Downfall of Tamerlane* 197

StCl LIII–LIV, 2024–2025, București, pp. 1–270

RECENZII

Mary BEARD, *Emperor of Rome: Ruling the Ancient Roman World,* London, Profile Books Ltd, 2023, 493 pp. (Florina DOBRE-BRAT) 212
Honor CARGILL-MARTIN, *Messalina. A Story of Empire, Slander and Adultery,* London, Head Zeus (*An Apollo Book*), 2023, 402 pp. (Florina DOBRE-BRAT) 214
Antologia Palatină. Cartea a V-a. Poemele iubirii, ediție critică și coordonare volum: Simona NICOLAE, traducere și note: Simona Nicolae, Cristian Șimon, Margareta Sfirschi-Lăudat, Sorana-Cristina Man, Epilog: Liviu Franga, București, Editura Universității din București (*Scriptores Byzantini* XIII), 2022, 346 pp. (Vichi-Eugenia CIOCANI) 217
Epistole către Ovidiu, Letters to Ovid, Lettres à Ovide, Edited and with a Foreword by Ion CODRESCU, Prefață/Preface: Cătălina Popescu, Cuvânt de întâmpinare/A Word of Welcome: Gabriela Creția, București, Editura Eikon, 2023, 247 pp. (Vichi-Eugenia CIOCANI) 219
Constantin GEORGESCU, Simona GEORGESCU, Theodor GEORGESCU, *Dicționar grec-român,* Volumul VI • *K,* București, Editura Nemira, 2024, 356 pp. (Vichi-Eugenia CIOCANI) 220
Liviu FRANGA, *Simfonia cetății. Note despre modelul peren și actualitatea Antichității,* Cluj-Napoca, Editura MEGA, 2023, 518 pp. (Ana-Cristina HALICHIAS) 221
Teofil CORIDALEU, *Comentariu la tratatul* Despre suflet *al lui Aristotel (Commentary on Aristotle's treatise* On the Soul), Cartea I, ediție bilingvă, stabilirea textului grec, traducere în limba română, introducere, note și glosar de Marilena Vlad, Iași, Editura Polirom, 2024, 296 pp. (Sorana-Cristina MAN) 225
Liviu PILAT, *Moldova, Sfânta Coroană și Regii Jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387–1526),* Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2023, 414 pp. (Andrei MIREA) 229
Britta K. AGER, *The Scent of Ancient Magic,* Ann Arbor, University of Michigan Press, 2022, 239 pp. (Ancuța Andreea ROȘU) 238
Bernhard LANG, *Handbook of the Vulgate Bible and Its Reception.* Annotated Bibliography – Latin Glossary – Textual Notes, în *Vulgata in Dialogue. A Biblical Online Review,* Chur, The Vulgate Institute, 2023 – 2nd special issue, 778 pp. [https:// doi.org/10.25788/ vidbor.v1i1.1166] (Wilhelm TAUWINKL) 241

NOTĂ DE LECTURĂ

O epopee în dialog: Simone BERTIÈRE, *Le roman d'Ulysse,* Paris, Éditions de Fallois (*Littérature*), 2017, 255 pp. (Alexandra CIOCÂRLIE) 242

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

Gabriela CREȚIA – *Conférence annuelle Euroclassica, 2024* 248

SEMNAL

Apariții editoriale 251
Premii 269

ALEXANDRU AVRAM – UN SAVANT UNIVERSAL

Dan DANA
CNRS/HiSoMA, Lyon
ddana_ddan@yahoo.com
Mădălina DANA
Université Jean Moulin Lyon 3
m_firicel@yahoo.com

Dispariția mult prea timpurie a lui Alexandru Avram este cea mai mare pierdere care a lovit istoria antichităților dobrogene de la moartea lui Vasile Pârvan încoace. Știrea răspândită la începutul lui august 2021 era de necrezut: nimeni nu putea accepta ca tocmai un asemenea destin să fie curmat de nestatornica soartă, în plin *floruit*. Ne-am fi gândit la redactarea unui asemenea text pentru cel evocat în paginile de față abia peste 20–25 de ani, nu într-un moment de deplinătate a savantului, tocmai atunci când se accentua panta ascendentă a unei cariere dedicate exclusiv predării și adevăratei cercetări, atât de rodnică datorită unei vocații *chevillée au corps*.

Viața celui născut la Tulcea în 1956 avea să fie închinată antichităților dobrogene atât epigrafice cât și arheologice, dar și din alte zări, într-o varietate care poate descumpăni, dar care n-a fost și n-ar mai putea fi acoperită de vreun alt savant. S-a format pe lângă Dionisie M. Pippidi și Petre Alexandrescu, foști directori ai șantierului histrian, dar și mai adevărat este că s-a autoformat. Deși născut într-o familie de distinși lingviști, era, așa cum mărturisea celor apropiați, stânjenit să nu pară un „moștenitor", căci erudiția sa era în primul rând rodul propriilor sale eforturi, stăpânind ca nimeni altul bibliografia românească, circumpontică și occidentală. Tocmai de aceea, publicațiile sale rămân un exemplu de exigență filologică, de bibliografie metodică și de raționament istoric. Alexandru Avram cunoștea două limbi științifice la perfecție (franceza și germana), fiind *à l'aise* nu numai în alte limbi de circulație, dar și în neogreacă și limbi slave, indispensabile pentru bibliografia traco-pontică, nemaivorbind de felul în care stăpânea limba surselor, greaca și latina, la un nivel atins doar de câțiva înaintași. El lasă în urma sa o bibliografie monumentală, înscrisă în mai multe direcții, unele abia începute (inscripții în limba frigiană[1], cuneiforme perse[2], corespondența savantă[3]).

[1] Vezi, mai jos, nota 28.

[2] Vezi, mai jos, nota 31.

[3] Publicarea corespondenței dintre Dionisie M. Pippidi și Louis Robert (1955–1985), proiect început de A. Avram împreună cu D. Dana, a apărut sub îngrijirea ultimului: *„Les inscriptions pour l'histoire". Trente ans de correspondance entre Louis Robert et Dionisie M. Pippidi*, Paris, 2024 (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 63).

Savant poliglot cu adevărat internațional, A. Avram a fost un ambasador nerăsplătit și un interpret desăvârșit al antichităților traco-pontice. Deși în legătură cu propriile cercetări, o mare parte din sârguința sa s-a desfășurat în slujba colegilor, destoinicia fiindu-i repede recunoscută și solicitată: redactor la reviste românești (*Dacia*, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, *Studii Clasice*[4], *Pontica*, între altele) sau occidentale (*Il Mar Nero*, *Ancient West & East*); din 2001 *advisory editor* la *Supplementum Epigraphicum Graecum*, iar din 2006 realizator al secțiunilor traco-pontice din *Bulletin Épigraphique* în *Revue des Études Grecques* (și mai recent și în cadrul *Bulletin Amphorologique*), instrumente de lucru unde s-a dovedit un adevărat *passeur* pentru publicațiile obscure în limbi vernaculare, ușurând informarea unui public avizat; colaborator la neprețuitul *Lexicon of Greek Personal Names* (Oxford), pentru volumele IV și V.A; editor, singur sau împreună cu alții, de omagii[5] și de acte de congrese[6]. La ultimul congres pontic, ținut la Constanța, prezentase o sinteză despre ultimele două decenii de epigrafie pontică[7]. Pentru organizarea acestor congrese despre Pontul Euxin, care reuneau specialiști veniți de peste mări și țări, îl secunda pe bunul său prieten, georgianul Gocha R. Tsetskhladze, alt savant pontic dispărut prematur (în 2022). Prin toate aceste responsabilități științifice și editoriale asumate, deși doar apropiații cunoșteau adevărata lor povară, antichitățile Sciției Mici și, în general, ale Mării Negre au reintrat cu vigoare în circuitul științific universal.

Deși șef de promoție la Facultatea de Istorie, Alexandru Avram a început prin a preda la Liceul German din București, înainte de a deveni cercetător la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan". A avut ocazia să predea doar pentru câțiva ani la Universitatea bucureșteană (1997–2002), suficient pentru a stârni vocații istorice și pedagogice printre elevii care i-au mers pe urme în România și Franța. Unul dintre

[4] Printre altele, redactor al bibliografiei clasice românești, împreună cu Iancu Fischer, altă figură luminoasă de savant cum puțini au fost.

[5] A. AVRAM, M. BABEȘ (éd.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, București, 2000; editor al unui număr aniversând un secol de la nașterea lui D.M. Pippidi, în *Dacia, NS* 51, 2007 (*Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne à la mémoire de D.M. Pippidi*); coeditor al unui număr din *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011 (*Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne à la mémoire de Petre Alexandrescu*); A. AVRAM, L. BUZOIANU, V. LUNGU (éd.), *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la mer Noire dans l'Antiquité. Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniversaire*, Constanţa, 2018 (*Pontica* 51, *Suppl*. 5); A. AVRAM, L. BUZOIANU (éd.), *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Constanţa, 2019 (*Pontica* 52, *Suppl*. 6); V. LUNGU, A. AVRAM (éd.), *L'espace pontique: vers de nouvelles perceptions du monde ancien. Pontic Space: Towards New Perceptions of the Ancient World. Hommages à Livia Buzoianu à l'occasion de son 70e anniversaire*, Constanţa, 2022 (*Pontica* 55, *Suppl*. 8); J. BOARDMAN, J. HARGRAVE, A. AVRAM, A. PODOSSINOV (eds), *Connecting the Ancient West and East. Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*, I–II, Leuven–Paris–Bristol (CT), 2022 (*Monographs on Antiquity* 8).

[6] Coeditor al actelor congreselor pontice cu numărul IV, V și VI despre antichitățile Mării Negre, apărute în 2013, 2015 și 2021.

[7] „Studies in Pontic Epigraphy 1997–2017. Reviews and Prospects", în G.R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave (eds), *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th Century BC–5th Century AD): 20 Years On (1997–2017). Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanţa – 18–22 September 2017) Dedicated to Prof. Sir John Boardman to Celebrate His Exceptional Achievement and His 90th Birthday*, Oxford, 2021, pp. 10–18.

noi, alegând ca opțiune epigrafia greacă în anul III de filologie clasică, a avut în Alexandru Avram pe unul dintre cei mai devotați profesori. Într-adevăr, deși exigent, perfecta stăpânire a domeniului, pasiunea pe care o punea în transmiterea disciplinei, dar și bunăvoința pe care o arăta studenților îl făceau foarte apreciat. Nouă, ca și atâtor altora, ne apare acum mai limpede ca niciodată că nimeni nu ne-a influențat mai mult, ca model de cercetare. L-am putut cunoaște, pentru puțini ani, și pe șantierul de la Histria, între secțiunile din praful și vipia stepei, pietre înscrise în greacă sau latină și amintirile pe care le depăna seară de seară despre vremuri apuse și personaje din realismul magic dobrogean.

Spre deosebire de mulți alții, deși a traversat atâtea vremuri schimbătoare, de la întunecata Epocă de Aur la perioadele de tranziție, distrugere deliberată, căpătuială și timidă restructurare, Alexandru Avram n-a fost mânat de căutarea de onoruri sau poziții în jilțuri lumești. Era însă pe cale să fie ales membru corespondent străin la Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris), în vreme ce Academia Română i-a preferat, fără surpriză, istorici naționaliști, fideli anumitor structuri. În schimb, acest cetățean al lumii savante, specialist al proxeniilor și al altor forme de cinstire, a beneficiat prea puțin de onorurile cuvenite[8]. Fire discretă și modestă cu sine însuși, dar generos, uneori cu asupra de măsură, cu alții, ba chiar rămas credincios prieteniilor inegale, el lasă o amintire luminoasă și cu atât mai dureroasă în inima celor care au avut privilegiul de a-l cunoaște.

Puțini știu că Alexandru Avram fusese arestat pe 21 decembrie 1989 și dus la Jilava cu alți manifestanți, singurii curajoși înainte de izbânda nesperată a Revoluției din Decembrie repede îndiguită. A mai manifestat cu ocazia zvâcnirilor tectonice reprezentate de rușinoasele Mineriade, luând hotărârea de a pleca în Franța după ce, în toamna anului 2000, s-a găsit, descumpănit ca atâția alții, în fața non-alegerii între Ion Iliescu și Corneliu Vadim Tudor, exponenții unui trecut pe care îl abhora. Nu era singurul motiv: climatul particular de la Institutul de Arheologie și de la Universitatea din București l-a determinat să caute pacea – și ea relativă – pe care a găsit-o din 2002 ca profesor de istorie greacă la Le Mans. Numele acestei „universități periferice" a devenit curând cunoscut în lumea largă prin șirul interminabil de publicații al unui savant internațional căruia un alt sistem de aranjamente nu i-a permis să obțină un post mai bun în Franța, în pofida, sau tocmai din cauza dosarului științific. Era la o oră de TGV de bibliotecile Parisului, în care, de câte ori obligațiile pedagogice i-o îngăduiau, venea pentru a verifica și fișa referințele scrise citeț, la fel de atent precum observațiile editoriale, la fel de limpede precum judecata sa istorică. Solicitat din toate părțile, din România și de pe tot globul, pentru colaborări, participări, recenzii, expertize, relecturi, se obișnuise să răspundă tuturor, mari și mici, cu aceeași bunăvoință, atingând 250 de articole[9]. În urma sa rămâne devotata sa soție Suzana,

[8] Premiile „Vasile Pârvan" al Academiei Române (1998) și „Gustave Mendel" acordat de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (1998); membru corespondent al DAI (2001). Pe tărâm științific, poate fi citat doar numărul 15 al revistei *Ancient West & East,* din 2016 (*Dedicated to Prof. Alexandru Avram to Celebrate His 60th Birthday*).

[9] Dintre aceste studii vom spicui doar unele titluri, în note. O selecție a acestor articole poate fi consultată în culegerea pregătită de A. Avram, dar apărută postum: *Le Pont-Euxin antique. Histoire, épigraphie, archéologie*, Geneva, 2022 (*École Pratique des Hautes Études. Sciences Historiques et*

care i-a fost adevăratul reazem în cele două apartamente-bibliotecă din București și Le Mans.

Cu un stil vestimentar auster, oglindă a propriei modestii, dar *bon vivant*, iubitor de fotbal și cunoscător al trecutului fotbalistic cu o pasiune filatelică, (prea) mare fumător, așa precum era mare și hâtru povestitor înzestrat cu harul imitării, avea licărul inteligenței vii în ochi, care deveneau uneori gânditori, dincolo de rotocoalele de fum care ajungeau să facă parte din peisaj. Cu el se stinge prea devreme lumea secolului trecut, iar amintirile și reflecțiile sale nu se vor mai depăna în discuții în care timpul părea să se oprească. Ajungând și noi la Paris în aceeași perioadă, ne întâlneam de câte ori se putea, timpul fiind prea scurt, după verificările din bibliotecă sau darea de seamă despre manuscrisele reciproce, pentru alte discuții, în care trecea de la seriozitate la șagă și invers.

Deși plecat în Franța, Alexandru Avram mai păstrase o jumătate de normă la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, fiind răspunzător în diferite grade de săpăturile sau conducerea șantierului de la Histria (unde era codirector din 2011), și unde se mai perpetuează încă o anumită diarhie moștenită de pe vremea facțiunilor Pippidi și Condurachi.

Publicațiile sale erudite, fie *corpora* (vezi mai jos), fie ediții de inscripții inedite sau corecții de lectură și de interpretare importante[10], ilustrează în egală măsură toate tipurile de inscripții, nu numai decretele și dedicațiile onorifice și religioase privilegiate de epigrafiști[11], dar și cataloage bogate în nume banale sau mai deosebite, epitafuri cu feluritele lor informații[12], epigrame funerare cu codurile lor[13], neuitând și mai ales revalorizând cu aceeași grijă așa-zisa „epigrafie minoră"

Philologiques. Hautes Études du Monde Gréco-Romain 61). Sunt strânse acolo 24 de articole publicate între 1995 şi 2021, toate în franceză (dintre care trei traduse), însoţite de *addenda* şi *corrigenda*, ilustrând varietatea intereselor şi a itinerariului ştiinţific, pe mai multe secţiuni: lumea pontică a cetăţilor, confruntările dintre marile puteri în jurul Mării Negre, societăţi şi religie, Pontul Euxin roman, Marea Neagră şi Asia Mică.

[10] Printre care seriile de *Note de lectură* (în *Studii Clasice*) și *Notes épigraphiques* (în *Pontica*), de origine pippidiană.

[11] „Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit", în M. DREHER (ed.), *Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag,* Konstanz, 2000, pp. 151–170.

[12] Inclusiv studii consacrate terminologiei: „ΓΡΑΔΟΣ, ΓΡΑΔΙΚΟΣ. Les degrés de la plate-forme de l'autel ou du sarcophage", în V. NISTOR, D. ZAHARIA (ed.), *Armele Atenei. In honorem Zoe Petre*, Bucureşti, 2012, pp. 195–199; „Quelques remarques sur la terminologie grecque de la tombe dans les inscriptions de Thrace et de Mésie inférieure", în M.-G. PARISSAKI (ed.), *Thrakika Zetemata* II. *Aspects of the Roman Province of Thrace,* Atena, 2013 (*Μελετήματα* 69), pp. 271–287; „Autour de quelques monuments funéraires de Mésie inférieure: Cyzique, Nicomédie ou les deux à la fois?", în V. KELES (ed.), *Propontis ve Çevre Kültürleri. Propontis and Surrounding Cultures*, Istanbul, 2020 (*Parion Studies* 3), pp. 147–159.

[13] „An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis", *ZPE,* 178, 2011, pp. 126–134 (cu Chr. Jones); „Une épigramme funéraire d'Orgamè", în *Histria, histoire et archéologie en mer Noire*, Constanţa, 2014 (*Pontica* 47, *Suppl.* 3), pp. 189–198 (cu V. Lungu); „An Epigram for a Sinopean from Tomis", în G.R. TSETSKHLADZE, S. ATASOY (eds), *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and Its Hinterland in Antiquity. Select Papers from the Third International Conference „The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast", 27–29 October 2017, Tekkeköy, Samsun,* Oxford, 2019, pp. 77–81.

cu *defixiones*[14], *graffiti*[15] și *instrumentum inscriptum*[16], printre care proiectilele de praștie (care au dat naștere unei minidiscipline)[17], toate minuțios exploatate pentru aportul lor istoric.

Într-o zonă de adevărată interferență între epigrafie și arheologie, mai era unul dintre puținii maeștri și inovatori ai amforologiei[18], o disciplină extrem de exigentă pentru care a fost și ambasador și interpret, precum bunii săi prieteni și colaboratori Niculae Conovici (dispărut în 2005)[19] și Yvon Garlan (dispărut în 2022). În acest domeniu a lăsat nu numai articole, dar și câteva *corpora* exemplare – precum teza sa de doctorat despre ștampilele amforice thasiene la Histria[20] –, monografia despre ștampilele descoperite la Kostadin Češma din vecinătatea viitoarei colonii Deultum (Debelt), în care a inclus prețioase note onomastice[21], și o altă lucrare terminată în anul morții (vezi mai jos).

Dobrogei, aria sa de predilecție[22] – pentru că era cu adevărat *Scythicissimus*, pentru a-l cita pe Klaus Hallof, directorul de la *Inscriptiones Graecae*, într-un mesaj pe

[14] Primele tăblițe de blestem descoperite pe pământul Dobrogei: „*Defixiones* d'Istros", *BCH*, 131, 2007, pp. 383–420 (cu C. Chiriac, I. Matei).

[15] „Deux inscriptions céramiques de Tomis", *Studia Classica Serdicensia*, 5, 2016 [M. SLAVOVA, N. ŠARANKOV (eds), *Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of Georgi Mihailov (1915–1991)*], pp. 27–32 (cu C. Chera, V. Lungu).

[16] „Poids de Tomis portant des légendes", *Il Mar Nero*, 9, 2012–2018, pp. 167–253; „Inscriptions grecques sur pierre, timbres amphoriques et autres objets inscrits de la collection «Maria et George Severeanu» du Musée Municipal de Bucarest", în L. MIHĂILESCU-BÎRLIBA, I. DUMITRACHE (ed.), *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*, Wiesbaden, 2021 (*Philippika* 155), pp. 173–193 (cu D. Hălmagi și A. Streinu).

[17] „Marginalien zu griechisch beschrifteten Schleudergeschossen (I)", în I. PISO *et alii*, *Scripta Classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj, 2011, pp. 195–199; (II), în D. MĂGUREANU, D. MĂNDESCU, S. MATEI (eds), *Archaeology: Making of and Practice. Studies in Honor of Mircea Babeș at His 70th Anniversary*, Pitești, 2011, pp. 345–350; (III), în A. PANAITE, R. CÂRJAN, C. CĂPIȚĂ (eds), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, pp. 489–493; (IV), *EphNap*, 24, 2014, pp. 131–137; „Balles de fronde grecques en pays gète et ailleurs. Sur les traces de Zopyrion dans le bas Danube", *RA*, 55 (2), 2013, pp. 227–303 (cu C. Chiriac, I. Matei).

[18] „Amfore și țigle ștampilate din colecția «Dr. Horia Slobozianu»", *SCIVA*, 39 (3), 1988, pp. 287–313; „De la concordance chronologique entre les astynomes sinopéens du sous-groupe VI D et les éponymes rhodiens de la période II B", *Eirene*, 46, 2010, pp. 169–176; „Les timbres amphoriques du remplissage de la fosse sacrée du *téménos* d'Istros", în N. BADOUD, A. MARANGOU (éd.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 2019, pp. 323–337.

[19] A. AVRAM, V. LUNGU, M. NEAGU (éd.), *ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*, Călărași, 2008 (*Culture et civilisation au Bas Danube* 25), unde a publicat „Une hypothèse sur les «symboles éponymiques» dans le timbrage amphorique thasien" (pp. 39–42).

[20] *Histria* VIII. *Les timbres amphoriques*. 1. *Thasos*, București–Paris, 1996 (*Corpus international des timbres amphoriques* 1).

[21] P. BALABANOV, Y. GARLAN, A. AVRAM (éd.), *Les timbres amphoriques grecs d'Héraclée Pontique et de quelques autres centres de production recueillis dans l'établissement de Kostadin Tchechma près de Debelt (Bulgarie) (première moitié du IVe siècle av. J.-C.)*, Constanța, 2016 (*Pontica* 48–49, *Suppl.* 4).

[22] „Le corpus des inscriptions d'Istros revisité", *Dacia, NS* 51, 2007, pp. 79–132; „Inscriptions d'Istros", *Dacia, NS* 58, 2014, pp. 271–284; „Les plus anciennes inscriptions de Tomis", *VDI*, 80 (4), 2020, pp. 925–928; „Roman Tomis: Epigraphic Evidence from Augustus to the Severans", în M. RAYCHEVA, M. STESKAL (eds), *Roman Provincial Capitals under Transition. Proceedings of the International Conference Held in Plovdiv 04.–07. November 2019*, Viena, 2021 (*Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften* 61), pp. 61–77.

care ni l-a adresat –, i s-au adăugat firesc întreaga coastă vest-pontică sau Pontul Stâng[23] și nordul Mării Negre[24], dar și restul ținuturilor pontice. Prilejurile nu au lipsit pentru incursiuni în epigrafia Asiei Mici, precum Bitinia[25], Pesinunt în Galația – unde îl însoțea în misiunea arheologică pe Gocha Tsetskhladze, ocazie de a publica o nouă scrisoare attalidă, care a stârnit senzație[26] –, Dorylaion[27] și în general zona Frigiei, inclusiv pentru inscripții în limba frigiană pentru care căpătase recent o pasiune și avea idei[28] –, sau a Palmyrei[29] și îndepărtatei Nubii[30]. În ultima vreme, se ocupase de uluitoarea inscripție în cuneiforme perse din Phanagoria (prilej de a-și însuși o altă limbă a surselor), a cărei importanță istorică a mai avut, din fericire, răgazul s-o reliefeze[31]. Ne mai amintim bucuria cu care ne-a anunțat despre reîntorcerea din Rusia a papirusului de la Callatis (2011), cel mai nordic document grecesc de acest

[23] „Zu zwei Inschriften aus Agathopolis", în K. BOSNAKOV, D. BOTEVA (eds), *Jubilaeus* V. *Sbornik v čest na prof. Margarita Tačeva,* Sofia, 2002, pp. 17–22; „Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphe et la mer Noire", *CRAI,* 147 (3), 2003, pp. 1181–1213; „Mithridates VI. Eupator und die griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos", în S. CONRAD *et alii, Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag,* Langenweißbach, 2006 (*Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes* 10), pp. 397–413 (cu O. Bounegru).

[24] „Ein neuer Stratege des Königs Mithridates VI. Eupator im Taurischen Chersonesos", *Izvestija na Narodnija Muzej Burgas,* 4, 2002 (*Studia in honorem Ivani Karayotov*), pp. 69–73; „Sur la date du traité entre Pharnace et Chersonèse taurique", în J.-Chr. COUVENHES (éd.), *La* symmachia *comme pratique du droit international dans le monde grec, d'Homère à l'époque hellénistique,* Besançon, 2016 (*DHA Suppl.* 16), pp. 213–237.

[25] „Inschriften von Nikaia und Nikomedia aus dem Reisebericht von Botho Graef (1889)", *AM,* 121, 2006, pp. 263–280 (cu O. Bounegru).

[26] „Some Remarks on Newly Published Inscriptions from Pessinus", *AWE,* 11, 2012, pp. 271–276; „A New Attalid Letter from Pessinus", *ZPE,* 191, 2014, pp. 151–181; „New Inscriptions from Pessinus and the Neighbouring Area", în G.R. TSETSKHLADZE (ed.), *Pessinus and Its Regional Setting,* II (*Work in 2009–2013*), Leuven/Paris/Bristol (CT), 2019 (*Colloquia Antiqua* 22), pp. 351–382 (cu G.R. Tsetskhladze); „New Doorstones from Pessinus", în aceeași culegere, pp. 383–409 (cu S. Avram).

[27] „Propriétaires et citoyens à Dorylaion: enquête sur les citoyens romains et les villages sur le territoire", în Fr. LEROUXEL, A.-V. PONT (éd.), *Propriétaires et citoyens dans l'Orient romain,* Bordeaux, 2016 (*Scripta Antiqua* 84), pp. 87–110.

[28] „La «règle d'or» de la morale sur une épitaphe de Phrygie", în T.N. JACKSON, I.G. KOVALOVA, G.R. TSETSKHLADZE (eds), Gaudeamus igitur. *Studies to Honour the 60th Birthday of A.V. Podossinov,* Moscova, 2010, pp. 29–32; „Ein Altar aus Nakoleia und seine griechisch-phrygischen Inschriften", *Gephyra,* 12, 2015, pp. 199–229; „Zur Bezeichnung des Grabes und der Grabanlagen im Phrygischen", în B. TAKMER, E.N. AKDOGU ARCA, N. GÖKALP ÖZDIL (eds), Vir doctus Anatolicus. *Studies in Memory of Sencer Şahin. Sencer Şahin Anısına Yazılar,* Istanbul, 2016 (*Philia Suppl.* 1), pp. 122–133; „A Newly Discovered Old Phrygian Inscription from Şarhöyük (Dorylaion)", *AWE,* 18, 2019, pp. 231–237 (cu M. Bilge Baştürk).

[29] „Inscription funéraire byzantine de Palmyre", *StCl,* 37–39, 2001–2003, pp. 245–249.

[30] „A New Inscription from Tafa (Lower Nubia)", *Eirene,* 51, 2015, pp. 235–238 (cu M. Dufková).

[31] „Les Perses en mer Noire à l'époque de Darius Ier: nouveaux documents et nouvelles interprétations", *Dacia, NS* 62–63, 2018–2019, pp. 169–198 (= „Persy v Pričernomor'e: novye dokumenty i novye interpretacii", *Aristej/Aristeas,* 21, 2020, pp. 40–88); „519 BC: Persians Occupy the North Pontic Coast", în J. BOARDMAN, J. HARGRAVE, A. AVRAM, A. PODOSSINOV (eds), *Connecting the Ancient West and East. Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze,* I, Leuven/Paris/Bristol (CT), 2022 (*Monographs on Antiquity* 8), pp. 75–108.

fel descoperit până acum, despre care vorbisem deseori, nesperând regăsirea lui după mai mult de o jumătate de veac de la descoperirea sa în 1959, cu doar câțiva ani înaintea faimosului papirus de la Derveni[32].

Lucrările publicate ilustrează cu precădere epigrafia, în toate amănuntele ei, din epoca arhaică până la sfârșitul Antichității târzii, dar finalitatea era întotdeauna analiza istorică, pe urmele lui D.M. Pippidi și L. Robert, folosind deopotrivă sursele literare, inscripțiile și datele arheologice spre înțelegerea societăților din trecut, ceea ce constituie definiția adevăratului istoric. Cu aceeași stăruință s-a ocupat de: colonizarea greacă în Marea Neagră și în alte părți ale Mediteranei, aducând o înțelegere mai nuanțată a unor fenomene mult dezbătute în ultimele decenii[33]; teritoriile cetăților grecești din Sciția Mică, reînnoind interesul pentru întinderea și exploatarea lor[34]; istoria politică, economică și culturală a acestor *poleis*, în cea mai buna tradiție pippidiană, lăsând în urma sa o serie întreagă de sinteze greu de înlocuit[35]; instituțiile, cultele și asociațiile pontice, îmbinând erudiție și sinteză, de care numai

[32] Vezi un studiu preliminar: R. JANKO, S. M. COLESNIUC, M. IONESCU, I. PÂSLARU, „Excavating and Conserving Europe's Oldest Books: A Papyrus from Mangalia on the Black Sea (*P. Callatis* 1)", *AJA*, 125, 2021, pp. 65–89.

[33] „Le rôle des *époikoi* dans la colonisation grecque en mer Noire: quelques études de cas", *Pallas*, 89, 2012, pp. 197–215; „Héraclée du Pont et ses colonies pontiques: antécédents milésiens (?) et empreinte mégarienne", în M. LOMBARDO, F. FRISONE (ed.), *Colonie di colonie: le fondazioni sub-coloniali greche tra colonizzazione e colonialismo. Atti del Convegno Internazionale (Lecce, 22–24 giugno 2006)*, Galatina, 2009, pp. 209–227.

[34] „Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit", în P. ALEXANDRESCU, W. SCHULLER (Hrsg.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990 (*Xenia* 25), pp. 9–43; „Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit", *Dacia, NS* 35, 1991, pp. 103–137; „Les territoires d'Istros et de Callatis", în A. STAZIO, S. CECCOLI (ed.), *Problemi della* chora *coloniale dall'Occidente al Mar Nero. Atti del quarantesimo convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 29 settembre–3 ottobre 2000*, Taranto, 2001, pp. 593–632; „The Territories of Istros and Kallatis", în P. GULDAGER BILDE, V.F. STOLBA (eds), *Surveying the Greek Chora. Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Aarhus, 2006 (*Black Sea Studies* 4), pp. 59–80; „Das Territorium von Istros in archaischer Zeit", în J. COBET *et alii, Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September–1. Oktober 1999*, Mainz, 2007 (*Milesische Forschungen* 5), pp. 487–497.

[35] „Les cités grecques de la côte ouest du Pont-Euxin", în M.H. HANSEN (ed.), *Introduction to an Inventory of* Poleis, Copenhaga, 1996 (*Acts of the Copenhagen Polis Centre* 3), pp. 288–316; „Coloniile greceşti din Dobrogea", în *Istoria românilor*, I, Bucureşti, 2001, pp. 533–557, 571–634 (2010², pp. 561–585, 599–666); „Histria", în D.V. GRAMMENOS, E.K. PETROPOULOS (eds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, I, Salonic, 2003, pp. 279–340; „Kallatis", în D.V. GRAMMENOS, E.K. PETROPOULOS (eds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, Oxford, 2007 (*BAR IS* 1675), pp. 239–286; „The Black Sea Area", în M.H. HANSEN, Th.H. NIELSEN (eds), *An Inventory of Archaic and Classical* Poleis, Oxford, 2004, pp. 924–973 (cu G. Tsetskhladze), şi „The Propontic Coast of Asia Minor", în aceeaşi culegere, pp. 974–999; „Istros, la Thrace et les Perses à l'époque de Darius", în L. GALLO, B. GENITO (ed.), *„Grecità di frontiera". Frontiere geografiche e culturali nell'evidenza storica e archeologica. Atti del Convegno Internazionale, Università degli Studi di Napoli „L'Orientale", Napoli, 5–6 giugno 2014*, Alessandria, 2017, pp. 1–25; „Sur un possible *koinon* des cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique", în G.R. TSETSKHLADZE (ed.), *Ionians in the West and East. Proceedings of an International Conference „Ionians in the East and West". Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Empúries/L'Escala, Spain, 26–29 October, 2015,* Leuven/Paris/Bristol (CT), 2022 (*Colloquia Antiqua* 27), pp. 764–771.

marii savanți sunt capabili[36]; legăturile cetăților vest-pontice (sau pontice în general) cu populațiile indigene înconjurătoare[37] și cu restul lumii grecești, trecând prin Propontida înspre spațiile egean și mediteranean[38]; tratatele acestor *poleis* cu Roma, pornind de la monografia consacrată fragmentarului *foedus* dintre Roma și Callatis (*ISM* III 1), pe care l-a studiat de atâtea ori[39], aplecându-se asupra modurilor diferite

[36] „Les cultes de Callatis et l'oracle de Delphes", *REG*, 108, 1995, pp. 7–23 (cu Fr. Lefèvre); „Un règlement sacré de Callatis", *BCH*, 119, 1995, pp. 235–252; „Les calendriers de Mégare et de ses colonies pontiques", în O. LORDKIPANIDZE, P. LÉVÊQUE (éd.), *Religions du Pont-Euxin, Actes du VIII^e^ symposium de Vani (Colchide), septembre 1996*, Paris, 1999, pp. 25–31; „Der dionysische *thiasos* in Kallatis. Organisation, Repräsentation, Funktion", în U. EGELHAAF-GAISER, A. SCHÄFER (Hrsg.), *Raum und Gruppe. Religiöse Vereine in der römischen Antike. Untersuchungen zu Ordnung, Ritual und Raumordnung*, Tübingen, 2002, pp. 69–80; „An Istrian Dedication to Leto", în P.G. BILDE, J.M. HØJTE, V.F. STOLBA (eds), *The Cauldron of Ariantas. Studies Presented to A.N. Ščeglov on the Occasion of his 70^th^ Birthday*, Aarhus, 2003 (*Black Sea Studies* 1), pp. 87–91; „Die apollinische Trias von Histria", în R. BOL, U. HÖCKMANN, P. SCHOLLMEYER (Hrsg.), *Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet-Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern. Akten der Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004*, Rahden/Westf., 2008 (*Internationale Archäologie* 11), pp. 107–144 (cu I. Bîrzescu și K. Zimmermann); „Épigraphie et histoire religieuse: le culte de Léto dans les cités de la mer Noire", în Á. MARTÍNEZ FERNÁNDEZ (ed.), *Estudios de Epigrafía Griega*, La Laguna, 2009, pp. 305–313; „Newly Published Documents Concerning Cult Associations in the Black Sea: Some Remarks", în V. GABRIELSEN, Chr.A. THOMSEN (eds), *Private Associations and the Public Sphere. Proceedings of a Symposium Held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9–11 September 2010*, Copenhaga, 2015, pp. 122–135; „Tomos, le héros fondateur de Tomis", *Pontica*, 51, 2018, pp. 453–466; „Nouveaux documents sur les cultes égyptiens à Tomis", *Aristonothos*, 15, 2019 (P. SCHIRRIPA [ed.], *Greci e Romani sulle sponde del Mar Nero*), pp. 61–76 (cu D. Hălmagi); „Le décret accompagnant le règlement de Tomis sur la vente de la prêtrise des Dieux de Samothrace (*LGS* II 84 = *I. Tomis* 1)", *Fortunatae*, 32 (1), 2020, pp. 15–22 (cu D. Hălmagi); *„De aliquot collegiis Tomitanorum eorumque «saluatoribus»"*, în I. MUNTEANU, S. NICOLAE (ed.), *Miscellanea philologica Graeca et Latina in honorem Floricae Bechet, magno cum gaudio gratiaque*, București, 2021, pp. 38–43.

[37] „Bemerkungen zu den Mariandynern von Herakleia am Pontos", *StCl*, 22, 1984, pp. 19–28; „Gedanken über den thrakisch-geto-dakischen Adel", *StCl*, 26, 1989, pp. 11–25; „Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria", *StCl*, 27, 1991, pp. 19–30 (= „Modes de contacts entre Grecs et Gètes à Histria à l'époque archaïque", în O. LORDKIPANIDZÉ, P. LÉVÊQUE [éd.], *Sur les traces des Argonautes, Actes du VI^e^ symposium de Vani (Colchide), 22–29 septembre 1990*, Besançon, 1996, pp. 241–251); „The Getae. Selected Questions", în G.R. TSETSKHLADZE (ed.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC* (*Mélanges Jan Bouzek*), Leuven/Paris/Walpole (MA), 2011 (*Colloquia Antiqua* 1), pp. 61–75; „Les premiers peuples germaniques sur le Bas Danube. Autour du décret *SEG* 52, 724", în B. VIRGILIO (ed.), *Studi ellenistici*, XXIX, Pisa/Roma, 2015, pp. 27–76; „Aspects de la colonisation des Daces au sud du Danube par les Romains", *Aristonothos*, 9, 2015 (P. SCHIRRIPA [ed.], *I Traci tra geografia e storia*), pp. 143–159.

[38] „Les étrangers dans la diplomatie des cités grecques de la mer Noire (époques hellénistique et impériale)", *CCG*, 23, 2012, pp. 181–194; „Cyzique et la mer Noire", în M. SÈVE, P. SCHLOSSER (éd.), *Cyzique, cité majeure et méconnue de la Propontide antique*, Metz, 2014, pp. 225–251; „La mer Noire et la Méditerranée: quelques aspects concernant la mobilité des personnes", în V. COJOCARU, A. ÇOSKUN, M. DANA (eds), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods. Proceedings of the International Symposium (Constanţa, July 8–12, 2013*), Cluj, 2014 (*Pontica et Mediterranea* 3), pp. 99–132.

[39] *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999 (*Schwarzmeer-Studien* 7); „Zu Roms Verträgen mit Knidos und Mytilene", *StCl*, 34–36, 1998–2000, pp. 69–78; „Le traité et sa publication: serments, tables de bronze et copies affichées sur des stèles", *CCG*, 20, 2009, pp. 211–232.

de acomodare cu stăpânirea romană[40]; problema colonatului, a sclaviei și a altor forme de dependență, cu o înțelegere mai nuanțată, întemeiată pe sporirea datelor epigrafice[41]; pasiunea pentru prosopografie, încununată de monumentala prosopografie pontică, un model al genului[42], dar și curiozitatea pentru fenomene de mobilitate[43] și studii punctuale sau generale de onomastică, deopotrivă greacă și de factură indigenă,

[40] „P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos", în G.R. TSETSKHLADZE (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology,* Stuttgart, 1998 (*Historia Einzelschriften* 121), pp. 115–129; „Les *ciues Romani consistentes* de Scythie mineure: état de la question", în R. COMPATANGELO-SOUSSIGNAN, Chr.-G. SCHWENTZEL (éd.), *Étrangers dans la cité romaine. Actes du Colloque de Valenciennes (14–15 octobre 2005*), *„Habiter une autre patrie": des* incolae *de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire,* Rennes, 2007, pp. 91–109; „Un nuovo *patronus* della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur", *Il Mar Nero*, 7, 2007–2009, pp. 167–177 (cu M. Ionescu); „La «seconde fondation» des cités du Pont Gauche: rupture et continuité", în Th. CASTELLI, Chr. MÜLLER (éd.), *De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie: changements et continuités dans le bassin de la mer Noire entre le I^er^ s. a.C. et le I^er^ s. p.C. Actes du colloque de Paris Nanterre, 2 et 3 mars 2018,* Bordeaux, 2022 (*Scripta Antiqua* 166), pp. 109–120.

[41] „Das Problem der Entstehung des Kolonats in Italien am Ende der Republik und zu Beginn des Kaiserreiches", *RHR,* 21 (1), 1982, pp. 27–42; „Zur Rentabilität der Kolonenarbeit in der römischen Landwirtschaft", *StCl*, 23, 1985, pp. 85–99; „Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th–1st Centuries BC)", în V. GABRIELSEN, J. LUND (eds), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges,* Aarhus, 2007 (*Black Sea Studies* 6), pp. 239–251; „Une question d'identité dans le monde colonial: «ethniques» et faux «ethniques» des esclaves en provenance de ou arrivés dans la région de la mer Noire", în M. COSTANZI, M. DANA (éd.), *Une autre façon d'être Grec. Interactions et productions des Grecs en milieu colonial. Actes du colloque international organisé à Amiens (Université de Picardie Jules Verne/TRAME) et Paris (ANHIMA*), *18–19 novembre 2016,* Leuven/Paris/Bristol (CT), 2020 (*Colloquia Antiqua* 26), pp. 33–57; „Quelle place pour l'esclavage dans les cités pontiques?", în S. MAILLOT, J. ZURBACH (éd.), *Statuts personnels et main-d'œuvre en Méditerranée hellénistique,* Clermont-Ferrand, 2021, pp. 93–119.

[42] „L'Égypte lagide et la mer Noire: approche prosopographique", în A. LARONDE, J. LECLANT (éd.), *Colloque „La Méditerranée d'une rive à l'autre: culture classique et cultures périphériques". Actes*, Paris, 2007 (*Cahiers de la Villa „Kérylos"* 18), pp. 127–153; „Remarques sur la prosopographie externe des Héracléotes du Pont", în I. KARAYOTOV (ed.), *Mesemvria Pontica. International Seminar, Nessebar, May 28–31, 2006. Studia in honorem Professoris Vasil Gyuselev,* Burgas, 2008 (*Bulgaria Medii Aevi* 6–7), pp. 87–114; „Pour une prosopographie externe des ressortissants du Pont-Euxin", *ACSS*, 17, 2011, pp. 1–23; „Contribution à la prosopographie externe des cités grecques et des peuples indigènes du nord et de l'est du Pont-Euxin", în A. HERMARY, G.R. TSETSKHLADZE (eds), *From the Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts* (*Mélanges Jean-Paul Morel*), Leuven/Paris/Walpole (MA), 2012 (*Colloquia Antiqua* 4), pp. 279–313; *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Leuven/Paris/ Walpole (MA), 2013 (*Colloquia Antiqua* 8).

[43] „Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale", în H. BRU, G. LABARRE (éd.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (II^e^ millénaire av. J.-C. – V^e^ siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon – 26–27 novembre 2010*, I (*Autour d'un projet d'atlas historique et archéologique de l'Asie Mineure. Méthodologie et prospective*), Besançon, 2013, pp. 111–132; „A Few Remarks on the *Naukleroi* of the Cities on the Southern Shore of the Black Sea during the Imperial Period", în D. BRAUND, V.F. STOLBA, U. PETER (eds), *Environment and Habitation around the Black Sea,* Berlin/Boston, 2021, pp. 335–343.

îndeosebi pentru antroponimele paflagoniene și frigiene, pentru care ar mai fi avut atâtea de spus[44].

Tout bien considéré, precum obișnuia să scrie în ultima vreme în articolele sale, Alexandru Avram mai este de prețuit pentru continuarea seriei *ISM* (*Inscriptiones Scythiae Minoris*) într-o limbă de circulație, franceza, cum aștepta dintotdeauna comunitatea internațională – după cum ceruse de mai multe ori Louis Robert, și cum nu-i fusese îngăduit lui Dionisie M. Pippidi[45] –, fiind unul dintre ultimii apărători și exponenți de marcă ai francofoniei în România și pe plan internațional.

La începutul lui august 2021, cu numai o lună înainte de pensionare, Alexandru Avram aștepta încetarea activității pedagogice[46] – pentru care avea chemare, contopind seriozitate și bunăvoință – pentru a se putea consacra exclusiv publicațiilor în șantier sau preconizate. Avea deja o operă deopotrivă întinsă și importantă, dar următoarele decenii erau menite apariției unor lucrări de anvergură. Ca o încununare a strădaniilor pe tărâmul epigrafiei grecești din Dobrogea românească, urma să finalizeze fasciculele din *Inscriptiones Graecae* despre Scythia Minor (*IG,* X.3.3), aflate într-un stadiu avansat de redactare direct în limba latină, privitoare la cele trei mari cetăți grecești, Callatis[47], Tomis și Histria[48], după ce realizase cu migală *corpus*-ul callatian (*ISM,* III)[49] și dirijase binevenitul și voluminosul supliment al inscripțiilor tomitane (*ISM,* VI.2)[50], ambele în franceză. Publicarea ștampilelor amforice din diferite centre de producție, descoperite de-a lungul timpului la Histria, era prevăzută în seria omonimă[51]. Mai urma valorificarea săpăturilor din ultimele decenii de pe șantierul

[44] „Zu den Personennamen von Herakleia am Pontos", *AUB. Istorie,* 45, 1996, pp. 17–26; „Sur quelques noms d'Apollonia du Pont", în R.W.V. CATLING, F. MARCHAND (eds), Onomatologos. *Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews,* Oxford, 2010, pp. 368–380; „Indigenous Names in Heraclea Pontica", în R. PARKER (ed.), *Personal Names in Ancient Anatolia,* Oxford, 2013 (*Proceedings of the British Academy* 191), pp. 51–62; „Paphlagonian Notes", *AWE,* 17, 2018, pp. 65–81; „Phrygian Personal Names in Phrygian Inscriptions", în G.R. TSETSKHLADZE (ed.), *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period. Proceedings of an International Conference „The Phrygian Land over Time: From Prehistory to the Middle of the 1st Millenium AD", Held at Anadolu University, Eskişehir, Turkey, 2nd–8th November, 2015,* Leuven, 2019 (*Colloquia Antiqua* 24), pp. 305–349; „Sur une famille de noms paphlagoniens attestés dans le royaume du Bosphore", în M.D. BUHARIN (ed.), *Pamjati Sergeja Remiroviča Tohtas'eva (1957–2018),* Moscova, 2019 (*Scripta Antiqua* 8), pp. 211–219.

[45] Seria omoloagă *Inscriptiones Daciae Romanae* (*IDR*) continuă tot în franceză prin strădania lui Ioan Piso (Cluj).

[46] Se mai cuvine menţionat faptul că a publicat două manuale pentru concursurile de *CAPES* şi *agrégation* din Franţa: *Économies et sociétés, Grèce ancienne, 478–88*, Neuilly, 2007 (în colaborare); *Les diasporas grecques du VIIIe siècle à la fin du IIIe siècle av. J.-C.*, Paris, 2012.

[47] Fasciculul *Callatis et ager Callatianus* etc. (*IG,* X.3.3.1), cvasi-terminat, a fost publicat în 2022, după ultimele verificări făcute de Klaus Hallof şi Dragoş Hălmagi.

[48] Fasciculele referitoare la Tomis şi Histria, în stare avansată de completare în clipa morţii, vor fi finalizate de Klaus Hallof şi Dragoş Hălmagi.

[49] *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure,* III. *Callatis et son territoire,* Bucureşti/ Paris, 1999.

[50] *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure,* VI. *Suppléments,* fasc. 2: *Tomis et son territoire,* Bucureşti/Paris, 2018 (împreună cu M. Bărbulescu şi L. Buzoianu).

[51] Tocmai terminase volumul consacrat ştampilelor rodiene (*Histria* VIII.3, apărut postum), folosind şi observaţiile prietenului dispărut Niculae Conovici, după ce publicase în 1996 ştampilele thasiene descoperite pe acelaşi sit. Un discipol francez, Thibaut Castelli, va continua această direcţie amforologică.

histrian[52]. În legătură directă cu acestea, pregătea ediția comentată a „caietelor Lambrino" despre săpăturile interbelice de la Histria, manuscrise redescoperite în mod miraculos pe vremea când ajungea la Paris[53].

Cu o judecată mereu dreaptă, ilustrând, precum obișnuiau decretele civice, o viață vrednică prin vorbă și faptă (*λέγων καὶ πράσσων*), el rămâne un model de neatins, dar un exemplu de urmat; pentru a-l cita pe Strabon, el se numără, în domeniul studiilor clasice, printre *ἄνδρες ἀξιόλογοι / ἄξιοι μνήμης κατὰ παιδείαν.* Numele îi era prețuit de savanții mai vârstnici care-i supraviețuiesc, de colegii de generație, dar și de cei mai tineri, formați sau influențați de el, a căror admirație sporea atunci când, după cunoașterea operei, îl întâlneau *de visu* și purtau un dialog care va stărui în amintiri. În august 2021, mesaje încărcate de durere și de emoție au curs din Franța și din toată lumea, inclusiv de la cei care nu l-au cunoscut, dar îi apreciau scrierile. El lasă imaginea de neșters a unui savant cu har pedagogic, iubit și prețuit de elevi, cu discipoli în România, Franța, Italia și alte țări, care a modelat vocații, voluntar sau involuntar. Temerea noastră este că rolul jucat în revigorarea studiilor pontice și ușurința cu care dispărutul excela în diferite câmpuri ale Antichității vor rămâne ignorate sau nedeplin înțelese în țara sa de origine.

Moartea năprasnică l-a surprins la Histria, între manuscrise terminate sau în curs de cizelare, după ce întâlnise sau urma să vadă prieteni și elevi, când, după cei doi încercați ani de pandemie, putuse reveni în țară pentru șantierul său dintotdeauna și pentru obișnuitele verificări de peste vară. În iunie 1927, știrea „Pârvan est mort" descumpănea români și occidentali deopotrivă. În august 2021, vestea că „Alexandru Avram a murit" a șocat pe toți iubitorii antichităților clasice. În fața durerii pricinuite de o pierdere cu adevărat ireparabilă, cuvintele sunt de prisos. Omul care era, în sensul cu adevărat umanist, a plecat dintre noi, dar opera sa dăinuie. Nu există vreun monument funerar la care apropiații să se poată reculege, dar de fiecare dată când vom deschide și folosi o carte sau un articol din multele publicate, sau atunci când din pământul Dobrogei va mai răsări o inscripție, ne vom aminti, cu strângere de inimă, cine a fost Alexandru Avram, câtă cunoaștere a dovedit și câtă ar mai fi putut zămisli.

[52] A. Avram contribuise în diferite moduri, inclusiv pentru revizuirea ansamblului, la volumul editat de P. ALEXANDRESCU, *Histria* VII. *La Zone Sacrée d'époque grecque,* București/Paris, 2005. Mai vezi A. AVRAM, I. BÎRZESCU, „Fouilles récentes dans la Zone Sacrée d'Istros", în P. BURGUNDER (éd.), *Histoire, historiographie et sites archéologiques du bassin de la mer Noire,* Lausanne, 2012 (*Études de Lettres* 290), pp. 279–310. Această direcție va fi firesc continuată de Iulian Bîrzescu.

[53] „Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d'Histria (1928–1940) récemment retrouvées", *Dacia, NS* 46–47, 2002–2003, pp. 185–188; cu același titlu, *CRAI,* 148 (2), 2004, pp. 705–709.

FAREWELL TO ALEXANDRU

James HARGRAVE
University of Durham
afcoltd@btinternet.com

I said farewell to Alexandru on a sunny Sunday lunchtime at a small station in Mid Wales as he and Suzana boarded a train for Birmingham, thence London, an invitation to Le Mans ringing in my ears. That was in April 2018: how little could we know what the future held. I never saw Le Mans, I never saw Alex again – I recently saw Suzana. They had been to stay with Gocha Tsetskhladze at his large house in Llandrindod Wells and, as ever, I was a willing conscript as travel planner and driver for the visit – the previous days had seen us visit the National Library of Wales in Aberystwyth and take a ride on a preserved steam train.

There was a lighter side to Alex, but he was a true academic and scholar: his work was all. Nothing would really interfere, apart from a glass or two of beer. I had met him a number of times previously, though in passing. We really got to know each other in Constanța (and Histria) in 2017 at the Black Sea Congress (suitably based in the Oxford Hotel): we were, with Gocha, the editors of the proceedings and organizers, especially Alex, of the event itself. I was also putting forward the idea of a Festschrift for Gocha in which Alex would be one of the main editors. We also talked of King Michael, two of whose daughters were the first Romanians (should that be Roumanians?) I had met, long before.

From time to time, I would edit Alex's (very good) English; he would edit French (and German) for me.

In contemplating Alex (and Gocha) my thoughts turn to the words of W.S. Gilbert in *HMS Pinafore*, written almost a century and a half ago, to describe the kind of polished performer who was, then as now, their antithesis – the reason that they got on so well together is that both were serious, dedicated and focused, thus with no time for academic politics and little time (fully reciprocated) for the placemen who embraced it. As the Rt Hon. Sir Joseph Porter, KCB, sings:

> I polished up that handle so carefully that now I am the Ruler of the Queen's Navy! … I always voted at my party's call and I never thought of thinking for myself at all. I thought so little, they rewarded me by making me the Ruler of the Queen's Navy!

The glittering prizes, awarded by the usual suspects (the academic machine – or do I mean 'machine-academics'?), may have escaped them, but not the high regard

of their true peers, scholars of equal seriousness, whose profound esteem they enjoyed and who remain loyal upholders of their legacy. Thus, I find these words appropriate:

> The only guide to a man is his conscience; the only shield to his memory is the rectitude and sincerity of his actions. It is very imprudent to walk through life without this shield, for we are so often mocked by the failure of our hopes and the upsetting of our calculations; but with this shield, however the fates may play, we march always in the ranks of honour[1].

And some comments on A.I. Doyle, an old friend of mine, also strike home:

> [A] … life lived unstintingly and unsparingly in the service of scholarship, not simply through his many publications, but also through the generosity with which he shared his knowledge and the fruits of his researches with others. … His knowledge was always at the disposal of the enquiring student. … always courteous in delivering correction, and almost always right[2].

I have an image of the perfect Afterlife: Alex and Gocha are drinking and smoking, both deep in conversation with Minns, Rostovtzeff, Pârvan and Filov, to name but a few.

[1] Winston S. Churchill, eulogy for Arthur N. Chamberlain, 12 November 1940.
[2] *The Library* 18.3 (2018), pp. 376–381.



Histria, în timpul practicii arheologice cu studenții, între anii 2010 și 2012



Praga, 2015, cu arheologul Gocha Tsetskhladze (foto: Suzana Avram)



Împreună cu arhitectul Dinu Teodorescu, la Histria (2008)



Histria, august 1988. În rândul din spate, în picioare, de la stânga la dreapta: Mircea Angelescu, Alexandru Avram, Marian Ciucă, Octavian Bounegru, Vlad Niculescu, Konrad Zimmermann, copiii Gregor și Anne Zimmermann, Alexandru Bounegru; în rândul din față, așezați: Petre Alexandrescu, Catrinel Domăneanțu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Regine Zimmermann, Anișoara Simion, Crișan Mușețeanu, Alexandru Suceveanu (Arhiva Petre Alexandrescu, lectura: Vlad Alexandrescu)



Histria, august 1981. În rândul de sus, de la stânga la dreapta: Gheorghe Papuc, Alexandru Suceveanu (în picioare), Catrinel Domăneanțu, Vlad Nistor, Alexandru Avram, Tiberiu (student) (așezați), Octavian Bounegru, Virgil Lungu (în picioare); mai în față, așezați: un student, Pierre și Catherine Dupont, Maria Coja, Vlad Alexandrescu, paznicul Angheluș Dragomir, Maria Alexandrescu Vianu, Petre Alexandrescu, ? (foto: K. Zimmermann; Arhiva Petre Alexandrescu, lectura: Vlad Alexandrescu)

SCRISOAREA LUI DIMITRIE CANTEMIR CĂTRE IEREMIA CACAVELAS: O ÎNCERCARE ÎN FILOSOFIA CUNOAȘTERII

Vlad ALEXANDRESCU
Universitatea din București
valexandrescu@gmail.com

Résumé : En complément aux démarches historiennes, consistant à lire la lettre-envoi de Démètre Cantemir à Jérémie Cacavélas, accompagnant son ouvrage *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago,* comme une source documentant les vicissitudes essuyées par le prince dans sa jeunesse, l'auteur en propose une lecture en termes d'autobiographie intellectuelle, plus particulièrement dans la problématique de la théorie de la connaissance. Suivant rigoureusement le cheminement tracé par Cantemir, il en identifie les sources philosophiques dans les textes platoniciens, néo-platoniciens et dans la tradition de ceux-ci allant de Pseudo-Denys à Marsile Ficin.

Mots-clés : Raison, intellect, amour, Plotin, Pseudo-Denys
Cuvinte-cheie: Rațiune, intelect, iubire, Plotin, Pseudo-Dionisie Areopagitul

În ajunul publicării traducerii românești a lucrării de tinerețe *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago,* care nădăjduiesc să fie un eveniment în reevaluarea culturii filosofice și a pregătirii teologice a principelui Literelor românești din modernitatea timpurie, nu este poate de prisos să mai aruncăm o privire asupra singurului document care atestă încheierea acestei lucrări, anume scrisoarea însoțitoare a lui Dimitrie Cantemir către Ieremia Cacavelas, învățătorul său[1].

Sursă importantă pentru datarea întregii lucrări, scrisoarea conține nu numai informații despre contextul redactării acesteia, ci și o cheie a înțelegerii întregului demers teologo-filosofic propus de Principe, cu atât mai prețioasă cu cât decriptarea ei presupune o bună cunoaștere a problematicii întregii lucrări.

Într-o tonalitate afectivă, scrisoarea deschide pentru început mai multe ferestre către intimitatea personală și intelectuală a tânărului principe. În dialogul pe care îl inițiază (de fapt, îl continuă) cu învățătorul său, nu întâmplător prima figură evocată este cea a tatălui său „de preapioasă amintire" (*piae memoriae*), pe care îl zugrăvește ca

[1] Articol redactat în cadrul proiectului de cercetare PN-III-P4-ID-PCE-2020-0887, finanțat de CNCS-UEFISCDI.

fiind însuflețit de dorința adâncă și anxioasă de a-l face pe fiul său Dimitrie să deprindă, sub îndrumarea lui Cacavelas, „primele noțiuni ale Literelor" (*prima literarum rudimenta*). Potrivit lui Dimitrie, Constantin Cantemir făcea, în acel timp, vizite „aproape în fiecare zi, de câte trei și patru ori" (*singulis fere diebus ter quaterque*) în sala de studiu în care învățătorul și elevul lucrau, sală pe care Dimitrie o numește *„Musaeum nostrum",* cu un cuvânt de origine greacă, *μουσεῖον,* cu sensul de lăcaș al Muzelor, consacrat învățăturii, înnobilând astfel intelectual clădirile curții domnești de la Iași în care copilărise. Reveria nostalgică a adolescenței studioase este repede înlocuită cu evocarea traumei morții tatălui (pe care îl compară cu patriarhul Iacob al *Vechiului Testament*), în aprilie 1693, din câte ne spun izvoarele, și a pierderii tronului Moldovei, în care Dimitrie (Iosif al tatălui său), la numai optsprezece ani, fusese înălțat de sfatul boierilor. Nu atât înscăunarea lui Constantin Duca, boierul care uneltise cu Brâncoveanu această invalidare de domnie, marchează amintirea, cât trimiterea tânărului principe la Istanbul, călătorie pe care el o compară cu robia evreilor în Egipt. De ce își amintea Dimitrie de această primă perioadă constantinopolitană ca de un „prizonierat" (*captivitas*)? Este greu de spus, întrucât informațiile istorice despre începutul ședерii lui în Imperiul Otoman sunt foarte puține. Dar continuarea scrisorii ne ajută, fiindcă detaliază, evocând singurătatea „la vârsta cea mai alunecoasă și mai primejdios șovăitoare" (*aetate maxime lubrica ac periculose vaccillante*), depărtarea de familie (frați și surori), lipsirea de slujitori, spolierea de averile părintești, pe scurt portretul unui tânăr domn mazilit, tratat la Istanbul mai degrabă ca un ostatic decât ca un principe. „Abia ajunsesem la vârsta adolescenței" (*vix pubertatis ingressus fueram aetatem*), mărturisește Dimitrie, ceea ce pare să îi dateze sosirea la Constantinopol la vârsta de 18 ani (*pubertas plena*). Scrisoarea vorbește, pe un ton grav, și de lipsirea de învățătură, prin îndepărtarea de Ieremia Cacavelas, care nu pare să fi fost înlocuit imediat de alt profesor. Totuși, despre acest „prizonierat" aflăm că a durat ceva mai puțin de trei ani, până la înscăunarea pe tronul Moldovei (care a avut loc, se pare, în ianuarie 1696) a fratelui său Antioh, fiul cel dintâi născut al lui Constantin Cantemir. Atunci pare să fi început pentru Dimitrie o perioadă de viață publică oficială, atât la Istanbul, în calitate de reprezentant al fratelui său pe lângă Înalta Poartă, cât și în Moldova, în cursul ședерilor sale la Iași, despre care avem drept exemplu, în cronica lui Neculce, primirea solului polon Rafał Leszczyński, în februarie 1700. Căsătoria cu Casandra Cantacuzino, fiica lui Șerban Cantacuzino, răposatul principe al Valahiei, oficiată la 28 mai 1699, e prezentată tot în șirul obligațiilor publice („mă leg cu lanțul conjugal", *vinculo obstringor coniugali*), care îl aduc să fie „distras întruna de treburile casei, împovărat de obligații familiale" (*oeconomicis continuo distrahor curis, domesticis privatim vulgatimque opprimor necessitatibus*). Ieremia Cacavelas este evocat din nou, de data aceasta drept „martor ocular" (*testis oculatus*) al aproape tuturor acestor încercări publice și private.

Elementele biografice rememorate funcționează însă doar ca un fundal pentru scopul propriu-zis al scrisorii, în care Dimitrie îi schițează fostului său preceptor un elogiu al facultății intelectului, prin care omul poate ajunge să depășească într-o

oarecare măsură corupția păcatului originar și să regăsească o cunoaștere prin lumina naturală atât a lumii, cât și a lui însuși.

Deși secolul al XVII-lea a fost etichetat, prea grăbit, drept secolul rațiunii, confruntarea dintre intelect și rațiune este adânc întipărită în filosofia veacului. Până și la Descartes conceptul de intelect (*entendement pur*) are prioritate, acesta fiind facultatea în care Dumnezeu a sădit ideile înnăscute și adevărurile eterne. Rațiunea vine abia apoi, ca o facultate secundă, discursivă și calculatoare, rolul ei fiind de a conduce protocoalele gândirii raționale și de a duce mai departe certitudinea ideilor clare și distincte în întreprinderea cunoașterii. La Pascal, mai precizat, rațiunea stă sub o adâncă suspiciune. Ea este incapabilă să definească „cuvintele primitive" (*les mots primitifs*), conceptele fundamentale care stau la baza matematicii și a fizicii. Orice definiție ar da rațiunea acestor cuvinte, ea mai mult le-ar întuneca decât le-ar lămuri[2]. Imposibilitatea definirii acestora nu-l lasă însă pe om lipsit de înțelegere. Cuvintele primitive sunt evidente prin ele însele, iar înțelegerea lor ține de o altă facultate de cunoaștere decât rațiunea. Omul dispune de lumina naturală, cu care este înzestrat dintru creație, prin care vede și înțelege noțiunile primitive, fără să fie nevoie ca rațiunea să le dea o definiție[3]. Pentru a explica această capacitate înnăscută, Pascal dezvoltă conceptul augustinian de *'cœur'* și îl ridică la rangul de facultate superioară de cunoaștere, dându-i o funcție ce amintește de *νοῦς* în tradiția filosofiei grecești.

O schiță a distincției dintre rațiune și intelect, cu valorizarea celui din urmă, găsim și la Van Helmont, filosoful și medicul pe care Cantemir îl frecventează cu asiduitate:

> Am aflat de aici că Rațiunea nu sălășluiește cu adevărat în intelect, ci în afara lui. Asta pentru că în intelect se află, în chip nemijlocit, adevărul, deoarece adevărul, odată înțeles, nu este nimic altceva decât adecvarea intelectului la lucrurile însele. Anume, intelectul cunoaște lucrurile așa cum sunt ele; de aceea, la rândul său, intelectul se înfățișează ca adevărat cu privire la lucrurile însele chiar prin lucrurile însele. De vreme ce ființa lucrurilor este, de la sine, mereu adevărată, și esența acelora este adevărul însuși. Și de aceea, intelectul, care se spune că este deasupra lor, este întotdeauna, în mod nemijlocit, adevărat. Dar, de vreme ce imaginația, sau Rațiunea ei, este un mod indirect de a înțelege, care procedează prin raționamente și discursuri, iar nu în urma transformării prin adecvare, de aceea, modul acesta rațional abuzează și înșală intelectul. Binele însă, ceea ce e drept, ceea ce e unic și ceea ce e adevărat se află întotdeauna, în unul și același fel, în intelect.

[2] Matematica, geometria, cum o numește Pascal. „Această judicioasă știință este foarte departe de a defini următoarele cuvinte primitive: spațiu, timp, mișcare, egalitate, majoritate, diminuare, tot, și celelalte pe care lumea le înțelege de la sine", Pascal, *De l'esprit géométrique* (către 1657), *in* Blaise PASCAL, *Œuvres complètes,* texte établi, présenté et annoté par Jean Mesnard, Paris, Desclée de Brouwer, tome III, 1991, p. 395 (traducerea mea).

[3] „Căci există o ordine, și este cea a geometriei, care, ce-i drept, este inferioară întrucât este mai puțin convingătoare, dar nu întrucât este mai puțin sigură. Ea nu definește tot și nu probează tot, de aceea este mai prejos, dar nu presupune decât lucruri clare și statornice prin lumina naturală, și de aceea este perfect veritabilă, natura susținând-o chiar atunci când discursul nu o face", *ibidem*.

> Deoarece acestea se află în intelect, în momentul adecvării, dar răul, ceea ce e strâmb, ceea ce e indirect, ceea ce e fals și multiplu se află, în multe feluri, prin Rațiune, în partea imaginativă[4].

Cantemir schițează și el în *Scrisoarea către Ieremia Cacavelas* o autobiografie intelectuală, din perioada redactării *Sacro-sanctae,* care merge în aceeași direcție. În bună tradiție a manualelor de retorică, el începe înfățișând cu modestie precaritatea mijloacelor de care dispune în privința mânuirii resurselor atât ale limbii latine (solecisme, barbarisme, „un soi de Latium trăind în surghiun în Scythia", *quasi in Scythia Latium exulantem* – scrie el, imaginându-se ca un soi de Ovidiu modern, la marginea civilizației), cât și ale retoricii (lipsuri de conținut), ale logicii (lipsa unei argumentații solide), ale fizicii sau filosofiei naturale (lipsa oricărei învățături). Diagnosticul este precis: arta liberală și știința universală îi sunt insuficient cunoscute și nu îi oferă decât „niște vise fanteziste și simulacre imaginare" (*phantastica somnia et imaginaria spectra*). El pare să desemneze astfel principalele ramuri specializate ale filosofiei aristotelice, dar și metafizica generală. Lectura informată a scrisorii permite însă și o altă interpretare: deși cunoscute, aceste ramuri ale cunoașterii nu oferă mulțumire. Astfel, „îngrămădirile fără temei și varul fără nisip ale Retoricii" (*Rhetorices inconditas cumulationes et calcem arenae expertem*) par să acuze un exercițiu steril, simplă virtuozitate care nu atinge fundamentele științei căutate. „Molozul sfărâmat în bucățele al Logicii" (*Logices rudera minutim contusa*) sugerează neputința mijloacelor unei arte coborâte la simplul rang de meșteșug în fața vastei întreprinderi a cunoașterii[5]. Desconsiderarea disciplinei logicii nu este surprinzătoare în această scriere. Pentru Cantemir, ea ține de exercițiul rațiunii, care este inferioară intelectului. În veacul al XVII-lea există o tendință printre filosofi de a socoti logica drept constrângătoare și inutilă, mai ales în ce privește artele descoperirii (*inventio*) adevărului. Se poate cita astfel preocuparea lui Descartes pentru a descoperi și folosi o *ars inveniendi,* în care unii istorici ai filosofiei au văzut extinderea analizei matematice așa cum a fost teoretizată ea de François Viète.

---

[4] *Scivi exinde, Rationem non habitare penes in intellectum verum: sed extra eundem. Eo quod in intellectu, immediate sit veritas, quia veritas intellecta, nihil est aliud, quam adaequatio intellectus ad res ipsas. Cognoscit nempe intellectus, res prout sunt; ideoque vicissim verificatur intellectus, de rebus ipsis, per res ipsas: Quandoquidem esse rerum, de se, est semper verum: et essentia illarum est ipsamet veritas. Ideoque intellectus, qui super eas fertur, semper directe est verus. Sed cum imaginatio, eiusve Ratio, sit modus quidam intelligendi obliquus, procedens per rationes, et discursus: non autem per adaequationis transformationem: idcirco, modus iste rationalis, est intellectus abusivus, et fallax. Bonum autem, rectum, unum, et verum, semper uno, et eodem modo se habent in intellectu. Quia in intellectu stant in puncto adaequationis: sed malum, curvum, obliquum, falsum atque multiplex, fiunt pluribus modis, per Rationem, in parte imaginativa.* (JOHAN BAPTISTA VAN HELMONT, *Venatio scientiarum* 32–34, *in Opera omnia*, Francofurti, sumptibus Johannis Justi Erythropili, Typis Johannis Philippi Andreae, MDCLXXXII, p. 24, traducerea mea)

[5] În cuprinsul *Sacro-sanctae,* Cantemir asociază logica și cunoașterea întemeiată pe simțuri, dobândită de Adam și Eva prin căderea în ispită. După ce le expune logica, „adică arta de a descoperi știința prin simțuri", Diavolul îi „învață silogismul sofistic" (II, 21).

Cât privește „arta liberală și știința universală", pentru a înțelege de ce Cantemir le prezintă drept inconsistente, este nevoie să mergem tot în cuprinsul lucrării: „orice artă, scrie Cantemir, atâta timp cât era în slujba cunoașterii[6], pe cât sporea, cu trecerea zilelor, pe atât născocea din nou alte și alte necesități ale fragilității omenești; iar știința, dimpotrivă, pe măsură ce se lupta să obțină binele simțurilor, pe atât înainta numai către rău. Căci, cu cât oamenii îmbătrâneau în vârstă, cu atât stâlpul[7] științei adevărate și bune se prăbușea în ruina totală a uitării" (III, 30). Este ușor de recunoscut în acest pasaj tema unei *prisca sapientia,* la care ucenicul într-ale filosofiei este chemat să se întoarcă. Interesant este că, în exercițiul spiritual închipuit în *Scrisoarea către Cacavelas,* această convertire nu se face doar grație unei învățături sacre predate prin prosopopee de către însăși Știința sacro-sanctă, cum o va închipui Principele în cuprinsul lucrării pe care o anunță, ci printr-o întoarcere a intelectului către sine însuși, după un model neoplatonic. În această întoarcere către sine, intelectul se dezbară de datele simțurilor și, ca urmare, de toată cunoașterea adăugată pe calea simțurilor, acea *scientia acquisita,* pentru a vorbi în termenii lui Toma de Aquino[8], spre a descoperi în sine o *scientia infusa,* sădită în el chiar de către Creator.

În acest proces de eliberare de aluviunile sterile, este nevoie de o distanțare intelectuală și morală față de toate științele dobândite, pentru a putea îngădui intelectului să se cunoască pe sine în chip desăvârșit. În Cartea a III-a, Cantemir va preciza această distanțare, înfățișând științele particulare ca o prelungire a ispitei din rai, când diavolul le-a promis lui Adam și Eva că în ziua în care vor mânca din pomul cunoașterii vor fi „ca niște dumnezei, cunoscând binele și răul". Astfel, dezvoltând știința întemeiată pe simțuri dobândită după cădere, omul continuă să cedeze ispitei de a se înălța faustic în cunoaștere și de a întemeia noi „monarhii ale științelor și artelor". Cantemir face o înșiruire a acestor ramuri, insuflate de Dușman „prin ambiție trufașă": „unul și-a înrobit tot sufletul pentru a stăpâni Gramatica, altul Poetica; unul Pictura, altul Sculptura; unul Logica, altul Retorica; unul Filosofia Naturală, altul Filosofia Morală; unul, zic, Fizica Universală[9], altul (ca și cum Fizica nu era vrednică de o minte atât de mare) Metafizica; unul Geometria, altul Geografia; unul Astronomia, altul Astrologia; unul Magia, altul Necromanția; unul Geomanția, altul Divinația prin zborul păsărilor; unul Arta gestului[10], altul Metoposcopia[11]; unul Scamatoria[12], altul Descântatul; unul Actoria, altul Născocirea de povești; unul

[6] Lat. *Mathesis.* În secolul al XVII-lea, sensul era de „matematică". Totuși, Descartes vorbea despre *mathesis universalis,* o știință universală. Cantemir pare să privilegieze sensul etimologic grecesc al termenului.

[7] Lat. *stylus*. Cuvânt polisemantic în latină, care poate însemna fie un instrument de scris (de aici și sensul modern de „stil"), fie un stâlp de susținere, din gr. *στῦλος*, „coloană", „stâlp".

[8] *Summa philosophiae,* II, IIae, qu. 9, art. 2.

[9] Lat. *Physica universalis,* cu sensul de „fizică a Universului", „cosmologie".

[10] Lat. *Chironomia,* „chironomie", poate pentru lat. *Chiromantia,* „chiromanție".

[11] O formă de divinație în care ghicitorul prezice personalitatea, caracterul și destinul unui om, prin examinarea trăsăturilor de pe fruntea lui.

[12] Lat. *Praestigiatoria*. De notat că, în vocabularul creștin, *praestigiator* îl poate desemna pe diavol, vezi Albert BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens,* revu spécialement pour le vocabulaire théologique par Henri Chirat, Turnhout, Brepols, 1954.

Lingușirea, altul Trândăvia pe spinarea altuia și celelalte deșertăciuni omenești, și cu toții ardeau de dorința turbată de a ajunge la vârful unei înțelepciuni prostești și de a dobândi pe deasupra titlul de monarh"[13].

Revenind la substanțialul text al *Scrisorii către Cacavelas,* vedem cum autorul începe să se distanțeze de artele și meșteșugurile închipuite de om, introducând tema „adevărului simplu", *simplex et uniformis veritas,* care ar trebui să le comande pe toate. Pornind de la această insatisfacție a relevării parțiale și multiforme a adevărului, principele reia într-o nouă lectură cărțile studiate în ucenicia lui filosofică, atât pe ale anticilor, cât și pe ale modernilor, constatând că ei stăruie în același neajuns fundamental. De aici, el îi acuză de fățărnicie: acești autori se laudă doar cu „titlul științelor" și cu „numele adevărului" (*scientiarum titulum et veritatis nomen*), dar nesocotesc „adevărul simplu" și „simplitatea adevărată a științei" (*scientiae simplex veritas et vera simplicitas*). Continuând studiul, el depistează „neînțelegeri" (*dissidia*), „contradicții" (*contrarietates*), o „minciună nelegiuită" (*nefandum mendacium*). Distinge, între facultățile de cunoaștere, simțurile și rațiunea, pe care le numește „*daemones*", de o natură foarte diferită una față de alta. Pluralitatea percepției prin simțuri este la originea diversității reprezentărilor pe care le operează rațiunea și a multiplicității științelor care rezultă din exercițiul ei.

Încercarea cea mai originală de a depăși bariera cunoașterii ireductibil parțiale este experiența artelor vizuale. Oare prin desen și reprezentare vizuală adevărul va fi mai accesibil? Imaginea este mai autentică decât cuvântul în încercarea de a surprinde inefabilul? „Cu toate că nu știam să desenez nici măcar jumătate de linie, mă apuc de pictură din toate puterile, ca un nesocotit; și mi se pare că văd chipul adevărului, care, fiind de nezugrăvit, nu apăruse nicăieri și niciodată, dar cu toate acestea mă încumet, cu o enormă îndrăzneală, să îl zugrăvesc ca pe ceva de nezugrăvit"[14]. Această frază din scrisoarea către Cacavelas este un soi de *raccourci* epistemologic al întregului demers. Procedeul stilistic al oximoronului: *„ut indepingibilem depingere"* va fi ridicat la rang de figură retorică tutelară și reluat în titlul însuși al lucrării (*„indepingibilis imago"*).

Ernst Gombrich a consacrat un studiu fundamental statutului imaginii în gândirea Renașterii, pornind de la sursele neoplatonice și areopagitice[15]. El distinge între funcția

[13] *Idcirco, unus quidem ad Grammaticae, alius ad Poëticae; unus ad Picturae, alius ad Sculpturae; unus ad Logices, alius ad Rhetorices; unus ad Naturalis, alius ad Moralis Philosophiae; unus, inquam, ad Universalis Physices, alius (quasi Physica tanto indigna ingenio) ad Metaphysices; unus ad Geometriae, alius ad Geographiae; unus ad Astronomiae, alius ad Astrologiae; unus ad Magiae, alius ad Necromandiae; unus ad Geomandiae, alius ad Oeonoscopiae; unus ad Chironomiae, alius ad Metoposcopiae; unus ad Praestigiatoriae, alius ad Discantatoriae; unus ad Histrionicae, alius ad Fabulatoriae; unus ad Adulatoriae, alius ad Parasitoriae, caeterarumque humanarum vanitatum possessionem toto se captivarunt animo, adque stultae sapientiae fastigium capessendum, titulumque Monarchae adipiscendum rabidose flagrabant. (Sacro-sanctae scientiae indepingiblis imago III, 30)*

[14] *...artis pictoriae cum nec semilineam delineare cognoscerem, pictoriam exercere minus prudenter totis praesumo viribus, et veritatis effigiem, quae nullibi nusquamve apparuisset, ut indepingibilem videor videre, at nihilominus ut indepingibilem depingere enormi non desisto audacitate.*

[15] E.H. GOMBRICH, *„Icones Symbolicae:* The Visual Image in neoplatonic Thought", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes,* vol. 11, 1948, pp. 163–192.

reprezentativă și funcția simbolică a imaginii sacre, arătând că cea de-a doua a preluat încărcătura mistеrică a celei dintâi, oscilând ambiguu între calea catafatică și calea apofatică descrise de Pseudo-Dionisie în *Ierarhia cerească* și în *Numele divine*. Vorbind despre reprezentarea timpului la vechii egipteni ca un șarpe înaripat mușcându-și coada, pe care Marsilio Ficino o dă ca exemplu în scrierile sale, el notează:

> Imaginea-simbol este o reprezentare a ireprezentabilului, atât cerând contemplare, cât și îndemnându-ne să o transcendem. Această doctrină a funcției simbolurilor vizuale poate fi cu greu obiectul unei expuneri complet raționale, deoarece este, prin natura argumentului, o doctrină irațională. Cu toate acestea, este clar că, în și prin ea, distincția dintre funcția de reprezentare și cea de simbolizare a imaginii devine neclară. Ficino nu acceptă imaginea șarpelui ca pe un simplu semn care „reprezintă" un concept abstract. Pentru el, esența Timpului este cumva „întruchipată" în forma misterioasă. Contemplând simbolul antic în care cei înzestrați cu o cunoaștere superioară și-au încredințat intuiția despre natura timpului, el însuși va ajunge la o înțelegere tot mai clară și mai profundă a Timpului, îl va „vedea" aici, pe pământ, așa cum speră să-l vadă atunci când trupul nu-i va mai întuneca înțelegerea[16].

În acest sens poate fi înțeleasă încercarea principelui de a zugrăvi știința sacră, cuprinsă în cartea I a lucrării. Imaginea are putere de reprezentare, dar și de simbolizare. Potrivit unui parcurs familiar cercurilor neoplatonice încă din Antichitatea târzie, cunoașterea prin simțuri este prima lăsată în urmă drept un eșec, pentru ca neofitul să se confrunte apoi cu argumentația dialectică, iar în fața eșecului rațiunii să pătrundă în sfera intelectului, prin care este înălțat la cunoașterea lucrurilor superioare.

Este întocmai itinerariul închipuit de Cantemir în *Scrisoarea către Cacavelas.* Actul de a zugrăvi adevărul științei eșuează. Intelectul, adică facultatea superioară care adăpostește chipul divin în om, sancționează eșecul și oprește zadarnica încercare de zugrăvire. În zadar rațiunea, facultatea discursivă a minții, se străduiește să relativizeze încercarea și să tragă aceeași concluzie pe care Dimitrie a găsit-o la toți filosofii frecventați: „despre unul și același adevăr simplu teologii obișnuiesc să trateze teologic, iar fizicienii, în chip distinct, fizic, mărturisind adevărul simplu într-o artă sau o știință compusă, fără să se împiedice nici în axiomele lor divergente, nici în judecățile lor aflate la mare depărtare unele de celelalte"[17].

În această încleștare a facultăților, în tradiție platonică și neoplatonică, iubirea (*amor*) este cea care împinge cunoașterea mai departe. Astfel, intelectul se împotrivește din nou acestei concluzii, califică judecata rațiunii drept „lingușeli" (*blandimenta*), se înspăimântă de ea și, „simplu fiind, se alătură adevărului simplu" (*simplex simplici cohaerescit veritati*). Prin urmare, intelectul decide „să-și ia rămas bun de la știința simțurilor, să fugă de adepții ei, să izgonească născocirile rațiunii, să îngroape în pământ, ca pe niște avortoni, Minervele zămislite de creier, să le dezmoștenească de

[16] *Ibidem*, p. 172, traducerea mea.

[17] *...de una eademque simplici veritate Theologos quidem theologice, Physicos autem physice distincte tractare et simplicem veritatem in composita arte, vel scientia profiteri solitos esse, nec obstant eorum discrepantia axiomata et longe distantes sententiae*.

posesiunea adevărului, ca pe niște copii bastarzi ai intelectului, și să le despoaie de orice veșmânt al adevăratei științe”[18].

La Plotin, Intelectul posedă o cunoaștere perfectă și totală de sine, dar nu se poate cunoaște pe sine decât vizând ceea ce îl transcende, pe Unul-Bine din care purcede: pentru a explica această tensiune spre Unu, Plotin folosește expresia „Intelect îndrăgostit” (*νοῦς ἐρῶν*)[19]. „Inteligența transportată de iubire” este o „putere supraintelectuală care cere să fie actualizată de principiul din care emană”[20]. La Marsilio Ficino, iubirea joacă de asemenea un rol declanșator în procesul cunoașterii prin intelect:

> În mintea afectată în acest fel de o dragoste omenească, nu treptat de bună seamă, ci brusc, se aprinde lumina adevărului. Dar de unde? De la focul – adică de la Dumnezeu – care țâșnește sau împrăștie scântei. Prin scântei el înțelege ideile... înțelege și tiparele ideilor înnăscute nouă care din pricina inactivității îndelungate se află într-o stare de amorțire, dar datorită învățăturii se activează și se luminează cu ajutorul ideilor, întocmai cum razele strălucitoare ale ochilor își sporesc strălucirea datorită razelor ce vin de la stele[21].

Interesant este că, sub aceeași înrâurire platonică și neoplatonică, Principele ajunge la concluzii similare. Într-un limbaj deosebit de plastic, Cantemir descrie o luptă a facultăților de cunoaștere în om, luptă care se dă, sub imperiul dragostei, la îndemnurile iubirii prin care creatura se simte atrasă de Creator: „dragostea chinuie mai aprig intelectul în ascunzătorile lui adânci, iubirea îl zguduie mai puternic, dorința îl cuprinde mai înflăcărat și chiar mintea, preasimplă, se roagă foarte fierbinte ca ea însăși să se întoarcă la sine”[22].

Criza cunoașterii se adâncește prin aceea că tânărul principe mărturisește slăbiciunea facultăților sale: simțurile se împotrivesc parcurgerii drumului spre adevăr, furnizând doar „întunecimi” (*opacitates*), raționalitatea pune „piedici” (*impedimenta*). Totuși, adevărul intervine sub forma unui misterios aliat, care simte chemarea îndrăgostitului, îi sare în ajutor și aruncă în luptă „sulițele intelectuale” (*intellectuales vibrat lanceas*), pricinuind simțurilor „împunsături foarte adânci” (*profundissimas infligit compunctiones*) și obținând ca intelectul să se retragă în „citadela științei infuze” (*in arcem infusae scientiae sese confert*), unde consimte să renunțe la trufia simțurilor și „învață cu evlavie că atât teologii, cât și fizicienii trebuie să aspire la același adevăr” (*tam Theologos, quam Physicos eandem debere anhelare veritatem devote discit*).

---

[18] *...scientiae sensitivae valedicendum; sensitivos scientificos aufugiendos; rationales adinventiones repellendas; cerebro partas Minervas, ut abortivas, humi sepeliendas, ut intellectus degeneres, veritatis possessione exhaeredandas, et omni verae scientiae habitu expoliandas esse*.

[19] *Enneade* VI, 7, 35, trad. Andrei Cornea, în PLOTIN, *Opere*, I, vol. 3, București, Humanitas, 2009, p. 84.

[20] François LORTIE, „Intuition et pensée discursive: sur la fonction de l’*ἐπιβολή* dans les *Ennéades* de Plotin”, *Laval théologique et philosophique*, 66, 1, 2010, pp. 56–57.

[21] MARSILIO FICINO, *Argumentum et commentarius in* Phaedrum, *Opera omnia*, II, Basel, 1576, p. 1177, trad. Șerban Mironescu, *apud* Erwin PANOFSKY, *Ideea*, București, Univers, 1975, p. 32.

[22] *...sed amor acrius intima intellectus penetralia torquet, charitas fortius pulsat, desiderium flagrantius affectat, et ipsa simplicissima mens, ut sese ad semetipsam convertat ferventissime orat*.

În linia acestei „sentințe decisive a judecății pure" (*decretalem puri iudicii sententiam*) se va situa întregul demers filosofic al lui Cantemir, care denunță în toată lucrarea înșelăciunea simțurilor și sterilitatea rațiunii, edificându-și fundamentele cunoașterii pe ceea ce intelectul poate găsi, contemplându-se pe sine, din cunoașterea originară lăsată de Dumnezeu. Aceasta este adevăratul „chip al lui Dumnezeu" sădit în omul lăuntric, la care el nu poate ajunge decât dând la o parte „născocirile rațiunii" și „știința întemeiată pe simțuri". Rațiunea pare astfel complet exclusă din procesul cunoașterii de sine, ca la Van Helmont: „Iar când sufletul se cuprinde (*comprehendit*) în mod intelectual pe sine însuși, sau în sine însuși, acesta e lipsit de rațiune și de o imagine a lui prin care să se reprezinte pe el însuși pentru sine. Adică sufletul nu se poate înțelege (*apprehendere*) pe sine prin rațiune, după cum nu o poate face nici prin imagini"[23].

Este interesant că, în finalul scrisorii, Cantemir regăsește cele două căi către adevăr pe care le enumeră Pseudo-Dionisie Areopagitul, într-un text important pentru descifrarea demersului său în *Sacro-sanctae,* anume *Epistola a IX-a:* „Profanii abătuți de la drum și rătăcind pe căi lăturalnice" (*profanos devios exorbitantes*) par că închipuie calea filosofică și demonstrativă, catafatică, în vreme ce acei „ce mărturisesc sfințenia" (*Sacros Professores*) și merg „drept spre calea adevărată a adevărului" (*ad veram veritatis viam recta petentes*) sunt cei care se călăuzesc prin inițieri mistice care nu se pot preda ca învățătură:

> De altfel, trebuie să înțelegem și acest lucru, anume că tradiția teologilor este de două feluri: una este indicibilă și mistică, alta manifestă și mai familiară; prima este simbolică și inițiatică, a doua este filosofică și demonstrativă, și <să înțelegem că> în dicibil este împletit indicibilul. Primul convinge și leagă adevărul celor spuse, pe când cel din urmă acționează și așază în Dumnezeu [în sensul că acționează în mod direct pentru a pune sufletul în legătură cu Dumnezeu], prin inițieri mistice care nu se pot preda ca învățătură[24].

Scrisoarea se încheie cu evocarea „odihnei" (*quies*) în adevărul simplu, care trebuie cultivat intelectual și venerat spiritual, și cu o formulă retorică deosebit de rafinată prin care tânărul principe îi supune cu modestie întreaga lucrare învățătorului său de odinioară, Ieremia Cacavelas.

Concluzia acestei relecturi a vertiginoasei deschideri epistemologice din *Scrisoarea către Cacavelas* ne aduce în fața constatării unui foarte subtil parcurs filosofico-teologic, care, pornind de la evocarea diverselor facultăți de cunoaștere ale omului, conchide asupra deschiderii intelectului către un adevăr simplu. Pseudo-Dionisie, fără să nege capacitatea de a simboliza a semnelor manifeste (*συνθήματα φαινόμενα*) sau, potrivit unei alte traduceri[25], a „celor vizibile ale semnelor", vorbește despre

[23] *Ast ubi anima se ipsam, vel in seipsa intellectualiter comprehendit, deficit ipsi ratio, et sui ipsius imago, qua sibi seipsam repraesentet. Id est, anima nequit seipsam apprehendere per rationem, ut neque per imagines* (VAN HELMONT, *Imago Mentis* 5, *ed. cit.*, p. 254).

[24] PSEUDO-DIONISIE, *Epistola a IX-a* 1, traducere nepublicată de Marilena Vlad.

[25] (PSEUDO-)DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete,* traducere de Dumitru Stăniloae, București, Paideia, 1996.

faptul că unii „sunt în stare să pătrundă până la adevărul simbolurilor, cel simplu, supra-firesc și situat mai presus <de toate>”[26]. Adevărul, *ἀλήθεια,* este *ἁπλή,* simplu, în sens de nediferențiat, căci pentru neoplatonicieni realitățile supreme sunt simple, fiindcă nu sunt discursive. Ce este acest adevăr simplu pentru Cantemir? El este contemplarea chipului divin în om, prezent prin intermediul semințelor de adevăr sădite în intelect, cu ajutorul cărora acesta se înalță deasupra mărcilor vizibile către chipul inefabil, deasupra reprezentărilor către nereprezentabil. Așa cum, în încercarea de a-l cunoaște pe Dumnezeu, omul depășește calea catafatică spre cea apofatică, deschizându-se către o contemplație călăuzită de iubire, cunoașterea de sine a omului depășește condiția reprezentării sau a imaginării, schițând o antropologie apofatică, singura capabilă să dea seamă, *per speculum et in aenigmate,* asupra demnității sufletului intelectual, care, așa cum scrie Cantemir în *Sacro-sanctae,* ca un „foarte nobil înainte-mergător și portstindard prea distins, poartă asemănarea lui Dumnezeu și Chipul Făurarului, [și este] prin condiție, mai nobil și mai distins decât înșiși Îngerii”[27].

BIBLIOGRAFIE

DIMITRIE CANTEMIR, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte,* text latin, cu aparat critic, stabilit de Dan Slușanschi și Liviu Stroia; ediție critică, traducere, introducere, ghid de lectură, note de Vlad Alexandrescu, Iași, Editura Polirom, 2023.

DIMITRIE CANTEMIR, *Divanul,* ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea, text grecesc de Maria Marinescu-Himu, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România (col. „Dimitrie Cantemir, *Opere complete,* I”), 1974.

PSEUDO-DIONISIE AREOPAGITUL, *Epistola a IX-a*, traducere nepublicată de Marilena Vlad.

MARSILIO FICINO, *Argumentum et commentarius in* Phaedrum, *Opera omnia,* II, Basel, 1576.

VAN HELMONT, Johan Baptista, *Opera omnia,* additis his de novo Tractatibus aliquot posthumis eiusdem authoris, maxime curiosis pariter ac perutilissimis, antehac non in lucem editis; una cum Indicibus rerum ac verborum locupletissimis, ita et accuratissimis, Francofurti, sumptibus Johannis Justi Erythropili, Typis Johannis Philippi Andreae, MDCLXXXII.

PASCAL, Blaise, *Œuvres complètes,* texte établi, présenté et annoté par Jean Mesnard, Paris, Desclée de Brouwer, tome III, 1991.

PLOTIN, *Opere,* vol. 3, trad. Andrei Cornea, București, Humanitas, 2009.

*

ALEXANDRESCU, Vlad, „Time in Dimitrie Cantemir’s *Sacro-sanctae Scientiae Indepingibilis Imago* (1700)”, *Transylvanian Review,* XXXII, 3 (autumn), 2023, pp. 3–35.

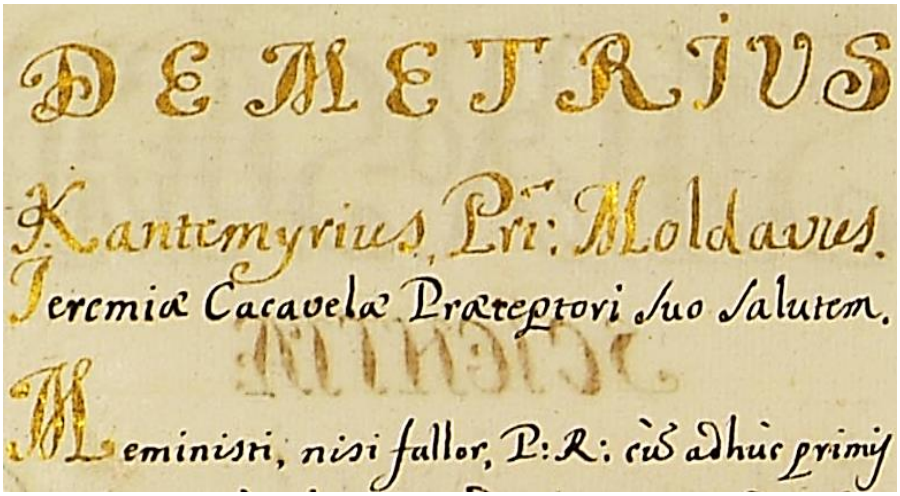
GOMBRICH, E.H., *„Icones Symbolicae:* The Visual Image in neoplatonic Thought”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes,* vol. 11, 1948, pp. 163–192.

LORTIE, François, „Intuition et pensée discursive : sur la fonction de l’*ἐπιβολή* dans les *Ennéades* de Plotin”, *Laval théologique et philosophique,* 66, 1, 2010, pp. 56–57.

[26] Gr. *πρὸς τὴν ἁπλῆν καὶ ὑπερφυῆ καὶ ὑπεριδρυμένην τῶν συμβόλων ἀλήθειαν, ibidem.*

[27] *Quasi procerissimus antesignanus, ac signifer excellentissimus, humana intellectualis existit anima – Dei enim Simulacrum, et Imaginem Opificis gestat – quare nihil ipsi propinquius, nihil dilectius et nihil carius atque pretiosius esse considerari potest* (*Sacro-sanctae scientiae indepingiblis imago* V, 12).

Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către Ieremia Cacavelas[28]



DIMITRIE
CANTEMIR, PRINCIPE MOLDOVEAN,
îl salută pe Ieremia Cacavelas, învățătorul său

Îți amintești, dacă nu mă înșel, cuvioase Părinte, vremea când deprindeam de la tine primele noțiuni ale Literelor, anume zilele când tatăl meu de preapioasă amintire se îngrijea într-atât ca tu să mă înveți, iar eu să capăt învățătură, încât această dorință foarte aprinsă a inimii sale nu îi dădea pace, îndrăznesc s-o spun, nici măcar în ceasurile tihnei celei mai adânci și nu șovăia să ne cerceteze în sala noastră de studiu[29] aproape în fiecare zi, de câte trei și patru ori, lăsând deoparte grijile, cum o știi prea bine, foarte apăsătoare și aproape fără număr, care îl chinuiau la acea vreme (știi, de bună seamă, ce dragoste mai mult decât părintească ne arăta amândurora).

Dar vai! Fiindcă Providența divină a întocmit astfel lucrurile, Iacov al meu (fie-mi îngăduit să-l asemăn cu Drepții pe un principe preacredincios și preacreștin) este strămutat în principatele cerești veșnice, iar Iosif al său[30] este trimis, din viclenia, ce-i drept, nu a fraților, ci a prietenilor[31], într-o pribegie pe meleagurile Bosforului nu mai puțin îndepărtate decât cele ale Egiptului, cu nimic mai blândă decât un prizonierat.

---

[28] Traducere de Vlad Alexandrescu. Textul latin se găsește în ediția completă, citată în bibliografie.

[29] Lat. *Musaeum nostrum*, din gr. *μουσεῖον*, „lăcaș al Muzelor, consacrat studiului”, „muzeu”, „bibliotecă”, „academie”.

[30] Discretă aluzie la vocația sa dinastică: Iosif nu era fiul cel mai mare al lui Iacob, după cum nici Dimitrie nu era întâiul născut, dar „iubea Israel pe Iosif mai mult decât pe toți ceilalți fii ai săi” (*Facerea* 31:3). Există și alte exemple în *Vechiul Testament* în care cel de-al doilea născut se impune înaintea celui dintâi, cum ar fi episodul binecuvântării date de Isaac lui Iacob, în defavoarea lui Esau (*Facerea* 27:27–29).

[31] Aluzie la uneltirile lui Constantin Duca (?–1704), cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu, pentru a obține tronul Moldovei, în detrimentul tânărului Dimitrie, înlăturat de turci după trei săptămâni

Neînsemnate ar fi încă toate acestea (căci toate cele naturale ascultă de ceea ce poruncește legea naturii), pe lângă neajunsuri mai grave și mai greu de îndurat care vor urma. Iată-mă lipsit de frații și surorile mele, lipsit de prietenii apropiați și de slujitori, lipsit, în sfârșit, de averile părintești și, cum se spune îndeobște, de toate bunurile și, ceea ce era cel mai împovărător dintre toate și față de care nimic nu putea fi socotit mai grav, lipsit de tine – magistru – și dezvățat de învățător, și încă la vârsta cea mai alunecoasă și mai primejdios șovăitoare (dar, cuvioase Părinte al meu, spre a nu întrece măsura unei scrisori, voi înșirui doar pe scurt peripețiile mai mult sau mai puțin încheiate), căci abia ajunsesem la vârsta adolescenței[32]. Așadar, atât de dinăuntru cât și din afară, potrivnice încercări, dureroase, dezlănțuite și nepotolite se năpustesc în adăpostul nimicniciei mele. Sunt jefuit, despuiat și amenințat de necazurile cele mai rele.

Despre aceasta doar atât: Judecătorul cel mai Înalt va da sentința dreaptă. Prin îndurarea Lui binevoitoare, înainte de a se împlini trei ani, ni se restituie tuturor demnitatea părintească, iar fratelui meu bun[33], principatul. Cu sprijinul lui binevoitor și fratern, mă întorc în patria multiubită și mi se dau îndărăt proprietățile. Odată cu acestea, curg însă osteneli neîntrerupte, anume, pentru nefericita Patrie, sprijinul neobosit și însemnat la Poartă, pentru preadulcele meu frate, vigilența neîncetată atât în țară cât și în război, pentru prieteni, griji însemnate, și pentru toți și pentru fiecare în parte, o îndelungă și obositoare măcinare sufletească. Iar după atâtea și atâtea osteneli fără sfârșit, mă leg cu lanțul conjugal, sunt distras întruna de treburile casei, împovărat de obligații familiale atât în particular, cât și în public. Și ce să-ți înșir mai mult, de vreme ce aproape în toate te-am avut drept martor ocular?

Târziu, în sfârșit, pe apucate și în grabă, abia îmi aduc aminte de fundamentele studiului pe care mi le-ai dat odată, le cercetez și, potrivit zicalei „câte ceva din toate, din întreg mai nimic”[34], din Gramatică găsesc solecisme amestecate, după cum vezi, cu barbarisme, care închipuie un soi de Latium trăind în surghiun în Scythia, din Retorică îngrămădiri fără temei și var fără nisip, din Logică moloz sfărâmat în

---

de domnie la 18 aprilie 1693, deși cei doi proveneau din familii înrudite: Ana Bantăș (?–1677), mama lui Antioh (1671–1726) și a lui Dimitrie Cantemir (1675–1723), era nepoată după mamă a Anastasiei Buhuș (*cca* 1631–1703), soția lui Gheorghe Duca (1620–1685). Fiica acestora, Maria, a fost logodită cu Antioh Cantemir.

[32] Lat. *pubertas.* Constantin Cantemir murise în luna aprilie 1693. După o domnie de aproape trei săptămâni, Dimitrie a fost înlăturat de pe tronul Moldovei, înlocuit cu Constantin Duca și adus sub escortă la Constantinopol. De vreme ce, potrivit unei opinii a Anticilor, atestată de asemenea la Cantemir (*Divanul* 40v, ed. Virgil Cândea, 1974, p. 187), vârsta adolescenței (*pubertas*) la băieți începea la 14 ani, iar *pubertas plena* la 18 ani, contextul acestei scrisori lasă să se înțeleagă că șederea lui Dimitrie Cantemir la Constantinopol începuse la 18 ani. Privitor la data nașterii lui, pe care, împotriva părerii încetățenite, o socotim a fi fost 23 octombrie 1675 (și nu 1673), vezi „Introducerea” mea la ediția completă a scrierii: *Imaginea de nezugrăvit a ştiinţei sacrosancte*, text latin, cu aparat critic, stabilit de Dan Slușanschi și Liviu Stroia; ediție critică, traducere, introducere, ghid de lectură, note de Vlad Alexandrescu, Iași, Editura Polirom, 2023, pp. 48–49.

[33] Lat. *frater germanus.* În 1695 (ianuarie 1696?), Antioh, fratele mai mare al lui Dimitrie, din același tată și aceeași mamă, urcă pe tronul Moldovei, Dimitrie se întoarce în țară pentru câtăva vreme, apoi pleacă la Constantinopol ca reprezentant al fratelui său la Curtea Sultanului.

[34] Zicala *„ex partibus aliquid, ex toto ferme nihil”* mai apare și în formele: *„ex omnibus aliquid, ex toto nihil”* sau *„parvum ex omnibus, ex toto nihil”,* folosită aici ca o formă de modestie auctorială.

bucățele, iar din Fizică nu se vede nicio urmă; iar de pe urma întregii arte liberale și a Științei Universale[35], cum îmi spune cunoașterea mea lăuntrică[36], nu se înfățișează privirii sufletului decât niște vise fanteziste și simulacre imaginare. Altminteri, unica sentință recunoscută prin consens de toate părțile sălășluia, singură, în tainițele memoriei: anume că adevărul diverselor științe este același, simplu și de un singur fel. Îmboldit de acest gând, scutur din nou izvoadele de praf, șterg încă o dată paginile acoperite de pânze de păianjen, iau iarăși în mână autorii Științei Profane[37] și revăd cu sârguință învățăturile filosofilor cu renume. Ce rămâne din toate? Chiar dacă titlul Științelor și numele adevărului sunt la ei din cale-afară celebrate și ademenitor preamărite, descopăr că adevărul simplu și simplitatea adevărată a științei nu sunt luate în seamă (spun adevărul). Ba încă observ că tot ce se învață și se predă la ei este plin de neînțelegeri, împănat de contradicții și acoperit cu masca unei minciuni nelegiuite. Dinaintea acestora rămân încremenit. Stau la îndoială sub oblăduirea cui să mă așez. Preget să mă hotărăsc pe cine să îmi iau drept ocrotitor. Sunt pradă unor crunte îndoieli: către cine să mă îndrept pentru a găsi sprijin și la cine să alerg să-mi vină într-ajutor? Astfel, finețea simțurilor mă descumpănește și facultatea înțelegerii mă face să roșesc; și nu izbutesc să disting căruia dintre aceste duhuri[38] de o natură atât de diferită trebuie să îi dau ascultare. De aceea, aruncat fiind de la ceva absurd la ceva încă mai absurd, cu toate că nu știam nici măcar să desenez jumătate de linie, ca un nesocotit, mă apuc de pictură din toate puterile; și mi se pare că văd chipul adevărului, care, fiind de nezugrăvit, nu apăruse niciodată și nicăieri, dar cu toate acestea mă încumet, cu o enormă îndrăzneală, să îl zugrăvesc ca pe ceva de nezugrăvit.

Ce urmează? Truda a fost zadarnică, din câte se vede. Ce dobândesc? Un labirint de nepătruns al ignoranței. La căderea în acesta, intelectul sună retragerea. Rațiunea, izbindu-se de el ca de un zid de oțel, trage concluzia de îndată: despre unul și același adevăr simplu teologii obișnuiesc să trateze teologic, iar fizicienii[39], în chip distinct, fizic, mărturisind adevărul simplu într-o artă sau o știință compusă, fără să se împiedice

[35] Artele liberale, în tradiția occidentală, cuprind Gramatica, Dialectica, Retorica (*trivium*), Aritmetica, Muzica, Geometria și Astronomia (*quadrivium*). Pentru a le memora, au fost inventate două versuri mnemotehnice: *Gramm* loquitur, *Dia* verba docet, *Rhet* verba colorat, / *Mus* canit, *Ar* numerat, *Geo* ponderat, *Ast* colit astra („Gram[atica] *enunță,* Dia[lectica] *predă cuvintele,* Ret[orica] *le colorează,* / Muz[ica] *cântă,* Ar[itmetica] *numără,* Geo[metria] *cântărește,* Ast[ronomia] *se ocupă de astre"* – traducerea mea). Știința Universală poate desemna metafizica, în tradiție aristotelică, sau mai larg, filosofia, ca fundament al tuturor științelor particulare (de pildă la Francis Bacon, *De Dignitate et Augmentis Scientiarum*).

[36] Lat. *conscientia.* În traducerea pe care Cantemir însuși o dă tratatului lui Andreas Wissovatius, el echivalează termenul de *conscientia* prin rom. „a ascunsului inimii știință", *Divanul,* III, „Predoslovie", f. 101v, în DIMITRIE CANTEMIR, *Divanul,* ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea, text grecesc de Maria Marinescu-Himu, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, col. „Dimitrie Cantemir, *Opere complete,* I", 1974, p. 299.

[37] Lat. *Ethnicae Scientiae authores,* literal: autorii Științei Păgâne. Prin această sintagmă, Cantemir îi desemnează pe filosofii greci.

[38] Lat. *daemones:* este vorba de simțuri și de rațiune, pe care autorul le va respinge pentru a nu se încrede decât în intelect.

[39] Lat. *Physicos,* în sensul vechi de filosofi ai naturii.

nici în axiomele lor divergente, nici în judecățile lor aflate la mare depărtare unele de celelalte.

La acestea, cuvioase Părinte al meu, intelectul cel mai pașnic se tulbură, dezaprobă opinia improbă, se înspăimântă de lingușelile rațiunii și, simplu fiind, se alătură adevărului simplu, de unde află sentința decisivă a judecății pure. Trebuie să-și ia rămas bun de la știința simțurilor, să fugă de adepții ei, să izgonească născocirile rațiunii, să îngroape în pământ, ca pe niște avortoni, Minervele zămislite de creier[40], să le dezmoștenească de posesiunea adevărului, ca pe niște copii bastarzi ai intelectului, și să le despoaie de orice veșmânt al adevăratei științe.

De folos păreau, este adevărat, toate acestea. Dar dragostea chinuie mai aprig intelectul în ascunzătorile lui adânci, iubirea îl zguduie mai puternic, dorința îl cuprinde mai înflăcărat și chiar mintea, preasimplă, se roagă foarte fierbinte ca ea însăși să se întoarcă la sine. Cu toate acestea, slăbiciunea simțurilor stându-i în cale, puterile o lasă, facultățile îi lipsesc și, chiar dacă sunt întrucâtva prezente, i se împotrivesc, sub imperiul piedicilor raționalității și al întunecimilor senzorialității. În arena unui astfel de duel, strălucirea adevărului își aruncă în cele din urmă sulițele intelectuale și pricinuiește simțului împunsături foarte adânci, învățându-l că nu poate, prin el, din el și, în sfârșit, de la el, să caute, să dobândească și să mențină nimic adevărat, bun și desăvârșit. Și astfel intelectul se retrage în citadela științei infuze, se dedică cu totul Învățăturii sacro-sancte, își pleacă preaumil trufașa cerbice a simțului dinaintea genunchilor Științei sacre și învață cu evlavie că atât teologii cât și fizicienii trebuie să aspire la același adevăr, la care îi descoperă străduindu-se să ajungă atât pe profanii abătuți de la drum și rătăcind pe căi lăturalnice, cât și, drept spre calea adevărată a adevărului, pe cei ce mărturisesc sfințenia, cu care și în care se odihnește plăcut, nu caută nimic mai departe, nu dorește nimic mai bun, ci, îmbrățișând simplu adevărul foarte simplu, îl cultivă intelectual și îl venerează spiritual.

Această judecată a sufletului meu am dorit să ți-o dezvălui, cuvioase Părinte al meu,
și de aceea îți expun deocamdată acest prim tom al Științei Sacre, ți-l depun
să-l citești de la început și până la capăt, ți-l supun judecății, îți propun
să-ți spui părerea, îmi impun să fiu la unison cu ea; ceea ce omit
trece cu vederea și, dacă pe undeva comit vreo greșeală,
admite-o și, cât mai repede, trimite-mi-o înapoi
și transmite-mi-o corectată.
Rămâi cu bine!

[40] Închipuirile rațiunii sunt socotite vane, iar Cantemir face aluzie la episodul mitologic al nașterii Athenei (Minerva, la romani) din capul lui Zeus.

ON THE DATE OF THE ORPHIC BONE PLAQUES FROM OLBIA

Sofia ANDREEVA
Ben-Gurion University of the Negev
beithatulim@gmail.com

Abstract: Orphic and other similar beliefs, which attract the attention of many scholars, are attested to in different places of the Greek world, beginning from the Archaic period. In the early period, they are known mainly from literary sources, and there is little epigraphical and archaeological evidence of the Orphic cults before the second half of the 4th century BCE. The Olbian bone plaques with brief *dicta* were dated by the first editors to the 5th century BCE, and this date has never been revised. Nevertheless, many scholars note the unusually early existence of the Orphic community in the remote Olbia Pontica. This article argues that in accordance with their linguistic and palaeographic peculiarities, these inscriptions should be redated to the mid-4th century BCE (or later), i.e. to the period when Orphic and similar beliefs became common in the Greek world, including its periphery.

Keywords: Olbia Pontica, Orphics, epigraphy, bone plaques, Orphic *dicta*
Cuvinte-cheie: Olbia Pontica, Orfici, epigrafie, plăci de os, *dicta* orfice

One of the most famous and controversial Olbian finds are the bone plaques with brief *dicta*, including the name of Dionysus, and the mention of Orphics. These plaques were discovered more than half a century ago and since their first publication, they remain a subject of scholarly discussion. The first editor dates the inscriptions to the 5th century BCE, and this date has never been revised[1]. All the

[1] The plaques were published many times. *Editio princeps:* A.S. RUSJAEVA, "Orfizm i kult Dionisa v Olvii", in *Journal of Ancient History*, no. 1 (1978), pp. 87–104; most important reviews: M.L. WEST, "The Orphics of Olbia", in *ZPE* (1982), pp. 17–29; R. PARKER, "Early Orphism", in A. POWELL (ed.), *The Greek World*, London, Routledge, 1995, p. 485; B. BRAVO, "Testi iniziatici da Olbia Pontica (VI e V sec. a.C.) e osservazioni su Orfismo e religione civica", in *Palamedes: A Journal of Ancient History*, no. 2 (2007), pp. 74–92.; F. GRAF, "Text and ritual. The *Corpus Eschatologicum* of the Orphics", in R.G. EDMONDS (ed.), *The "Orphic" Gold Tablets and Greek Religion,* Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2011, pp. 53–55; F. FERRARI, "Orphics at Olbia?", in G. COLESANTI and L. LULLI (eds), *Submerged Literature in Ancient Greek Culture 2: Case Studies*, Berlin/Boston, Walter De Gruyter, 2016, pp. 177–186; L. ZHMUD, "Orphics and Pythagoreans: Craft vs. Sect?", in A. MERIANI and G. ZUCHTRIEGEL (eds), *La tomba del Tuffatore: rito, arte e poesia a Paestum e nel Mediterraneo d'epoca tardo-arcaica,* Pisa, Edizioni ETS, 2020, pp. 354–355.

Olbian bone plaques are rather small, about 4.5 × 3.5 cm, and 2 mm thick, and all of them were unearthed in the Eastern Temenos[2]; according to the first editors, they were inscribed by different individuals (figs 1 and 2).

Dating the inscription requires a complex approach, including an analysis of its script and linguistic features, as well as of its archaeological and cultural context. The only reliable information on the bone plaques is that these artefacts were discovered in 1951 in the Eastern Temenos, presumably in a pit with materials dated to the 5th century BCE[3].

> Three bone plaques deposited and stuck together were found in the Eastern Temenos, even before the discovery of the first construction remains of altars and temples, which reliably attest to the location of a large sacred site in this region of Olbia. Since the bone items, similarly to terracottas, were usually not cleaned or washed during excavations, they were placed in one pack, because of the beginning of a downpour (according to E.I. Levi), and then hastily and inadvertently left in the depositories of archaeological materials of the Olbian Reserve under a shared inventory number, together with other mass finds. Therefore, due to the dirt adhering to these plaques, graffiti were not initially noticed. Subsequently, they were discovered by chance...[4]

Thus, the archaeological context of the find is absent. The material of the plaques cannot help their dating. One must notice that bone was not a common material in Greek epigraphy; most non-lapidary inscriptions were scratched on ceramic fragments or metal plaques[5].

---

[2] In the city of Olbia, there were several sacred areas; the Eastern or Central Temenos was the main sacred area, since the end of the Archaic period, and belonged primarily to Apollo Delphinios, the head of the Olbian pantheon. On its archaeological remains see E. LEVI, "Itogi raskopok olvijskogo temenosa i agory", in V. GAJDUKEVICH (ed.), *Olvia. Temenos i agora,* Moscow/Leningrad, Nauka, 1964, pp. 5–26; *Idem*, "Materialy olvijskogo temenosa", in V. GAJDUKEVICH, *op. cit.*, 1964, pp. 131–174; A. KARASJOV, "Monumentalnye pamyatniki olvijskogo temenosa", *ibid.*, pp. 27–130; S.D. KRYZHITSKY, N.A. LEJPUNSKAYA, *Olvia: raskopki, istoria, kultura*, Nikolaev, 1997, p. 99 ff.; A.S. RUSJAEVA, "Vvedenije", in V. ZINKO (ed.), *Drevnejshij temenos Olvii Pontijskoj*, Simferopol, 2006, pp. 7–15; on the cult of Apollo Delphinios see F. GRAF, "Apollon Delphinios", in *Museum Helveticum* 36, no. 1 (1979), pp. 2–22; L. ONYSHKEVYCH, *Archaic and Classical Cult-Related Graffiti from the Northern Black Sea Region*, PhD, 1998, pp. 40, 60–62; S. ANDREEVA, "On the Date of the Olbian Calendar Graffito *SEG* 30: 977", in *Journal of Ancient History and Archaeology* 8, no. 4 (2022), p. 7.

[3] A.S. RUSJAEVA, *op. cit.*, p. 87.

[4] *GOP*, p. 33.

[5] I failed to find examples of inscriptions (not drawings, which are rather frequent) on bone before the Roman times outside Olbia. In Olbia, several additional bone plaques with inscriptions dated to different periods were discovered: *SEG*, 36, no. 693 (second half of the 6th century BCE) and *SEG*, 36, no. 694 (5th century BCE); A.S. RUSJAEVA, *op. cit.*, pp. 94–95 (no date, most probably contemporary with the Orphic inscriptions, see below).

The first inscription[6] contains pairs of opposites in nominative, unclear abbreviations, the name of Dionysus in dative (?), and a designation of the dedicators: *Βίος. Θάνατος. Βίος. Ζ / Ἀλήθεια. / Ζ? Α Ν? / Διο(νύσῳ) Ὀρφικοί* (Life. Death. Life. *Z?* Truth. *Z? A N?* Orphics to Dionysus). The back side of the plaque is empty.

The second plaque[7] also contains pairs of opposites in the nominative and the name of Dionysus in the dative (?): *Εἰρήνη. Πόλεμος. / Ἀλήθεια. Ψεῦδος. / Διον(ύσῳ) / Α / Ζ* (Peace. War. Truth. False. To Dionysus. *A? Z?*). The backside of this plaque features a drawing of an irregular rectangular divided into seven parts with an oval inside each of them. There are also some lines or letters, maybe *Z*[8].

The third plaque[9] begins with the name of Dionysus which is followed by a pair of nouns; however, they do not seem to be opposites: *Διο(νύσῳ) Ζ / Ἀλήθεια. / ΙΑ Ψυχή. Α*[10]. (To Dionysus *Z?* Truth. *IA?* Soul. *A?*). There are crossed lines on the back of the plaque, as well as a barely readable inscription *Διον(ύσῳ) Ζ* (To Dionysus. *Z?*).

The rest of the bone plaques feature drawings, for example, a horse or a vessel, sometimes the first letters of the name of Dionysus, but mostly lines and separate letters. Some of them were discovered in the Eastern Temenos and others in residential quarters[11]. Some plaques have a small round hole drilled in the lower right corner. These plaques probably served as tokens for the participants in cult ceremonies[12].

The script of the Orphic *dicta* allows broad dating from the 5th till the 3rd century BCE, and its peculiarities are partly caused by the material which is harder and less convenient for scratching than ceramics: some *thetas* and *omicrons* are oval and

[6] *SEG*, 28, no. 659.

[7] *SEG*, 28, no. 660.

[8] The letter *Z* on the bone plaques was often interpreted as the first letter of the word Zagreus, a cult epithet of Dionysus (N.V. KUZINA, "K voprosu o proishozhdenii kulta Dionisa", in *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta* 4–1, 2013, pp. 255–257, with refs.; for a review of opinions see S. GEORGOUDI, "Sacrificing to Dionysos: Regular and Particular Rituals", in R. SCHLESIER [ed.], *A Different God,* Berlin/Boston, De Gruyter, 2012, p. 51 ff.). However, this is unlikely before the 3rd century BCE, since the association between Zagreus and Dionysus is not attested before that time. The origin of this 20th-century idea may probably be traced back to Loebeck's edition of Nonnus' poem in 1829 (R.G. EDMONDS, "Tearing Apart the Zagreus Myth: A Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin", in *Classical Antiquity* 18, no. 1, 1999, pp. 35–73). Most of the modern scholars do not interpret *Z* as Zagreus.

[9] *SEG*, 28, no. 661.

[10] Ju. Vinogradov also reads *σῶμα* after *ψυχή* (Ju. G. VINOGRADOV, *Pontische Studien,* Mainz, Philipp Von Zabern, 1997, p. 243).

[11] The first publication and details: A.S. RUSJAEVA, *op. cit.*, pp. 94–95. On the possible meanings of these letters see F. FERRARI, *op. cit.*, p. 180 f. and I.A. MAKAROV, "Orfizm i grecheskoe obshestvo v VI–IV vv. do n.e.", in *Journal of Ancient History* 1 (1999), p. 10; on the connections between Apollo and Dionysus see Yu. USTINOVA, "Apolline and Dionysian Ecstasy at Delphi", in D.L. STEIN, S.K. COSTELLO and K.P. FOSTER (eds), *Ecstatic Experience in the Ancient World*, Abingdon/New York, Routledge, 2022, pp. 332–350.

[12] A.S. RUSJAEVA, *op. cit.*, p. 95; R. PARKER, *op. cit.*, p. 485.

others are almost rectangular; horizontal *hastae* of *alphas* can be either straight or inclined to the right or to the left. Most of the letters are of the same height, including *iota* and *omicron*; the exception is *sigma* which is always stretched and protrudes beyond the line of the other letters above and below; there is also an enormously big *delta* in the name of Dionysus in the second inscription. However, two letters belong to the later period. *Thetas* have lines in the center, which become typical in the late Classical and Hellenistic periods, but not earlier[13]. Even the first editor points out that that the form of *zeta* which appears on the bone plates did not exist as early as the 5th century[14].

The linguistic characteristics of the inscriptions also correspond to a broad period, but for one exception, namely the word *ἀλήθεια:* before the mid-4th century BCE, the Ionic counterpart of the common Greek *alpha purum* in Olbian inscriptions could be only *eta*, as in *ἀληθείη*. None of the Olbian inscriptions reliably dated before the 4th century contain *alpha* for *eta* after *epsilon*, *iota*, and *rho*, and the examples are numerous[15]. In the second half of the 4th–first half of the 3rd BCE centuries, this norm fluctuated, and since the late 3rd century BCE *alpha* displaced *eta*[16]. Thus, I suggest dating the Olbian bone plaques to the second half of the 4th century BCE or later, up to the late 3rd century BCE, taking into account the broad historical context, as reflected in multiple Orphic inscriptions and papyri from different parts of the Greek world. This redating does not solve all the questions concerning the bone plaques, but puts the Olbian materials in a row with synchronous evidence on the Orphic and similar communities from other parts of the Greek world.

The most important controversy in the scholarly discussion on the Olbian bone plaques is the word *ὀρφικοί* (Orphics) in the first inscription: whether it is to be read as *ὀρφικοί* (a noun in the nominative, "the Orphics") as the first editors suggest[17], or *Ὀρφικῷ* (an adjective in the dative, "Orphic", the epithet of Dionysus) as M. West

[13] Before the 5th century BCE Olbian *thetas* had crosses in the centre and in the 5th–early 4th centuries BCE crosses were replaced with dots. For Olbian palaeography see T.N. KNIPOVICH, "Grecheskoe lapidarnoe pismo v pamyatnikah Olvii", in *Numismatics and Epigraphy* 6 (1966), pp. 3–30; Ju. G. VINOGRADOV, "Paleografia rannikh lapidarnykh nadpisey Olvii", in *Chersonessky Sbornik* (2001), pp. 6–12; *DefOlb*, pp. XXIV–XXX.

[14] A.S. RUSJAEVA, *op. cit.*, p. 88.

[15] Examples with *eta: GOP*, p. 30, no. 19 (*ἱρή*, first half of the 5th century BCE); *GOP*, p. 32, no. 25 (*Ἀθηναίη*, early 5th century BCE); *GOP*, p. 110, no. 3 (*Διονυσίη*, 4th century BCE); see also the list of examples by L. Dubois (more than 20): *IGDOlbia*, p. 182.

[16] Examples with *alpha*: *IO*, no. 5 (*προξενίαν, πολιτείαν, ἀτέλειαν*, about mid-4th century BCE); *IO*, no. 6 (*προξενίαν, πολιτείαν, ἀτέλειαν*, second half of the 4th century BCE); *IO*, no. 7 (*προξενίαν, πολιτείαν, ἀτέλειαν, προεδρίαν*, about mid-4th century BCE); *GOP*, p. 111, no. 25 (*Φρυγίαι* – Dat. sg., 3rd century BCE) and many others. Examples from other Milesian colonies in the North-Western Black Sea area: *CIRB*, p. 798 ff.; S. ANDREEVA, *op. cit.*, p. 7. I have checked all the published Olbian inscriptions and discovered several cases of *alpha purum* pro *eta* before the 4th century, but the dating of all these inscriptions is uncertain, according to the opinion of the publishers.

[17] A. Rusjaeva and Ju. Vinogradov (A.S. RUSJAEVA, *Zemledelcheskie kulty v Olvii dogetskogo vremeni*, Kyiv, 1979, p. 73 f.); for detailed argumentation supporting this reading see L. ZHMUD, "Orphism and Graffiti from Olbia", in *Hermes* (1992), pp. 159–168.

suggests[18]. F. Ferrari proposes the neutral *ὀρφικόν,* which "elsewhere appears to indicate a verse or motto attributed to Orpheus"[19]. Despite the careless script, *omicron*, and not *omega*, is read clearly, but the last letter could be either *iota*, *nu*, or simply several lines, but not a letter. The reading *Διο(νύσῳ) Ὀρφικῷ* by M. West provides the best meaning, but it is almost impossible for the inscriber to have made a confusion between *omicron* and *omega* in flexion[20]. The reading *ὀρφικόν* (*dictum* of Orpheus), suggested by F. Ferrari, solves the contradictions, but does not square well with the formula of dedications/tokens and has no parallels. The reading *Διο(νύσῳ) ὀρφικοί* corresponds to the formula of dedications, but this implies that the plaque is a unique piece of evidence attesting to the existence of an Orphic cult group in the remote Olbia as early as the 5th century BCE. Redating the inscriptions to the mid-4th century completely eliminates this controversy. Therefore, I accept the reading of the first editors, namely *Διο(νύσῳ) ὀρφικοί*.

There is an additional argument for the later date of these inscriptions. Evidence on the Orphic cults was discovered in many places, primarily on the periphery of the ancient world, from the mid-4th century: papyri from the northern regions[21] and gold plaques (*lamellae*) from Sicily, South Italy, and Thessaly. The Olbian bone plaques are completely different from all these materials, but most scholars include them in the *corpora* as an integral part of the evidence[22].

Olbia yielded another inscription with *dicta* similar to the ones on the bone plaques. The graffito engraved circularly on the outer and inner edge of the bottom of a black-glazed Attic vase is dated to the late 4th–early 3rd centuries BCE[23]. The commonly accepted reading is the following:

---

[18] M.L. WEST, *op. cit.*, p. 22.

[19] F. FERRARI, *op. cit.*, p. 181.

[20] The confusion of long and short vowels in Greek inscriptions of the North-Western Black Sea region became common only in Roman times. On alternation of long and short vowels in the epigraphy of the region see *CIRB*, p. 800.

[21] On the Derveni papyrus see K. KOUREMENOS, G.M. PARÁSSOGLOU and K. TSANTSANOGLOU, *The Derveni Papyrus: Edited with Introduction and Commentary*, Florence, Casa Editrice Leo S. Olschki, 2006, pp. 20–28; on this and other more fragmented Orphic papyri see also J. HORDERN, "Notes on the Orphic Papyrus from Gurôb (P. Gurôb 1; Pack² 2464)", in *ZPE* (2000), pp. 131–140; S.S. TORJUSSEN, *Metamorphoses of Myth: A Study of the "Orphic" Gold Tablets and the Derveni Papyrus*, Tromsø, University of Tromsø, 2008.

[22] A. BERNABÉ, A.I. CRISTÓBAL, *Instructions for the Netherworld: The Orphic Gold Tablets*, Leiden, Brill, 2007, p. 38 ff.; P.G. BILDE, "Some Reflections on Eschatological Currents, Diasporic Experience, and Group Identity in the Northwestern Black Sea Region", in P.G. BILDE and J.H. PETERSEN (eds), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, Vol. 8, Aarhus, Aarhus Universitetsforlag, 2008, pp. 31–34; H.D. BETZ, "'A Child of Earth am I and of Starry Heaven': Concerning the Anthropology of the Orphic Gold Tablets", in R.G. EDMONDS (ed.), *op. cit.*, 2011, p. 110 f.; C. CALAME, "Funerary Gold Lamellae and Orphic Papyrus Commentaries: Same Use, Different Purpose", *ibid.*, p. 215 f.; D. OBBINK, "Poetry and Performance in the Orphic Gold Leaves", *ibid.*, p. 299 f.; F. GRAF, S.I. JOHNSTON, *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*, London/New York, Routledge, 2013, pp. 185–188.

[23] *GOP*, pp. 54–56, no. 34; Ph. HARLAND, *Greco-Roman Associations: Texts, Translations, and Commentary. II. North Coast of the Black Sea, Asia Minor*, Berlin, De Gruyter, 2014, pp. 9–10; *SEG*, 42, no. 709, 1.

Ἀπόλλων. Ἀπόλλων. Ἥλιο[ς]. Ἥλιος. Κόσμος. Κ[όσ]μος. Φῶς. Φῶς. Βίος. Βίος. / Καλλίνικος Φιλ[ονί]κου, [Ποσει]δώνιος Σωκράτ<ο>υ, Ἡροσῶν Φιλοξένου, Δημήτριο[ς] Σωκράτου, Φίλων Σωκράτου, Βορεικοὶ θιασῖται.

"Apollo. Apollo. Sun. Sun. (Helios?). Universe. Universe. Light. Light. Life. Life. / Kallinikos, son of Philonikos; Poseidonios, son of Sokrates; Heroson, son of Philoxenos; Philon, son of Sokrates – the thiasitai Boreikoi".

The inscription of *Boreikoi* features two peculiarities: the circular disposition of the words and the dating. The vessel is dated to the 5th century BCE; it was reconstructed from fragments discovered in different parts of Olbia at different times. However, the peculiarities of the script do not allow its dating before the late 4th century BCE[24]. The gap of more than a century between the production of a vessel and making an inscription on it is very rare in Greek epigraphy. Furthermore, the circular arrangement of the text suggests an interpretation different from the commonly accepted reading.

A. Rusjaeva proposes the following reading of the first part: *Ἀπόλλων – Ἥλιο[ς]. Ἥλιος – Κόσμος. Κ[όσ]μος – Φῶς. Φῶς – Βίος. Βίος – Ἀπόλλων* (Apollo is the sun, the sun is the universe, the universe is light, the light is life, life is Apollo)[25], and it is obvious that all these pairs are close to the ones appearing on the Orphic bone plaques[26]. This *thiasos* performed the cult of Apollo Boreas, known in Olbia from the Archaic period[27]; both Apollo and Dionysus were venerated by Orphics and similar communities.

In conclusion, dating the Olbian bone plaques with the *dicta* to the 5th century BCE was proposed by the first editor and accepted by the scholars, who usually mention the exceptionally early date of the Orphic community in Olbia and leave this anomaly aside without further discussion. However, it is unlikely that a religious movement could emerge in the remote Olbia much earlier than in the rest of the Greek world. Gold *lamellae* from Sicily, South Italy, and Thessaly, as well as Orphic papyri appear only in the mid-4th century BCE, and the inscription of the *Boreikoi* from Olbia is to be dated to the same period. The Olbian bone plaques are also to be dated to this or later time, according to their paleographic and linguistic peculiarities, taking into account their historical and cultic context.

[24] For details see *GOP*, pp. 54–56.

[25] *GOP*, p. 55.

[26] The meaning of the pairs of words is not entirely clear. Ph. Harland suggests that "it may be that the different titles or abstractions mentioned (Bios, Cosmos, and Phos) were considered attributes or epithets of Apollo Boreas". He also notes that a connection with Orphic ideas is possible (Ph. HARLAND, *op. cit.*, pp. 10–11).

[27] On the cult of Apollo Boreas see A.S. RUSJAEVA, *Religiya i kulty antichnoj Olvii*, Kyiv, 1992, pp. 48–49; S. RAUSCH, *Bilder des Nordens. Vorstellungen vom Norden in der griechischen Literatur von Homer bis zum Ende des Hellenismus*, Darmstadt, Philipp von Zabern, 2013, pp. 11–14; R. GAGNÉ, *Cosmography and the Idea of Hyperborea in Ancient Greece: A Philology of Worlds*, Cambridge, Cambridge University Press, 2021, pp. 98–99.

Illustrations



Fig. 1. The bone plaques from Olbia, from A.S. RUSJAEVA, *Religiya i kulty antichnoj Olvii*, Kyiv, 1992, p. 73

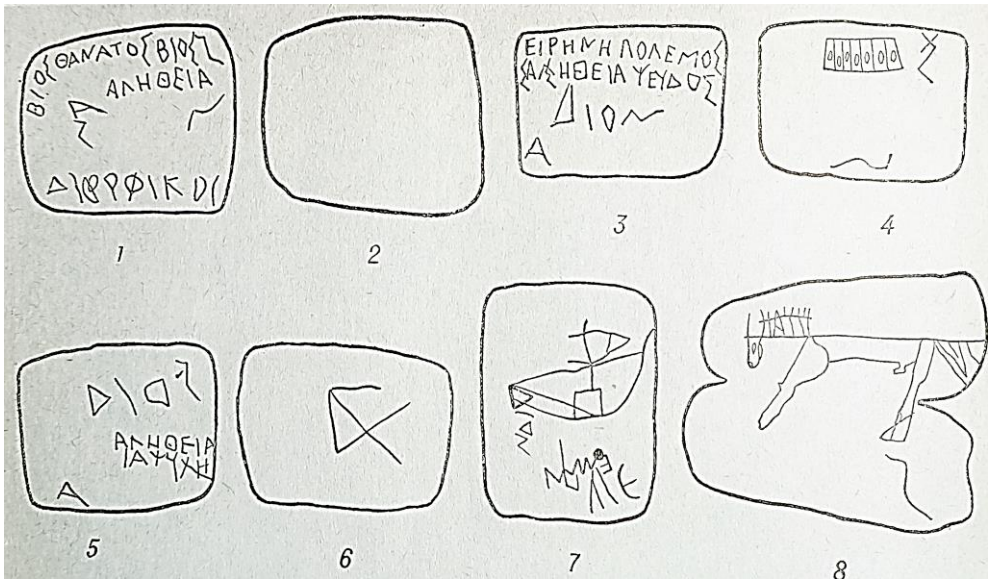


Fig. 2. The bone plaques from Olbia, from A.S. RUSJAEVA, *Religiya i kulty antichnoj Olvii*, Kyiv, 1992, p. 74

Abbreviations

CIRB – Corpus inscriptionum regni Bosporani, ed. V. STRUVE, Moscow, Nauka, 1965 (in Russian); *Corpus inscriptionum regni Bosporani: Album imaginum,* eds A. GAVRILOV, N. PAVLICHENKO, D. KEYER and A. KARLIN, St.-Petersburg, *Bibliotheca classica Petropolitana,* 2004.

DefOlb – A.V. BELOUSOV, *Defixiones Olbiae Ponticae,* Leuven, Peeters Publishers, 2021.

GOP – A.S. RUSJAEVA, *Graffiti of Olbia Pontica,* Simferopol, 2010 (in Russian).

IGDOlbia – L. DUBOIS, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont,* Geneva, Droz, 1996.

IO – Inscriptiones Olbiae (1917–1965), eds T.N. KNIPOVICH and E.I. LEVI, Leningrad, Nauka, 1968 (in Russian).

SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

BIBLIOGRAPHY

ANDREEVA, S., "On the Date of the Olbian Calendar Graffito *SEG* 30: 977", in *Journal of Ancient History and Archaeology* 8, no. 4 (2022), pp. 5–9.

BERNABÉ, A., CRISTÓBAL, A.I., *Instructions for the Netherworld: The Orphic Gold Tablets,* Leiden, Brill, 2007.

BETZ, H.D., "'A Child of Earth am I and of Starry Heaven': Concerning the Anthropology of the Orphic Gold Tablets", in R.G. EDMONDS (ed.), *The "Orphic" Gold Tablets and Greek Religion,* Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2011, pp. 102–119.

BILDE, P.G., "Some Reflections on Eschatological Currents, Diasporic Experience, and Group Identity in the Northwestern Black Sea Region", in P.G. BILDE and J.H. PETERSEN (eds), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence,* Vol. 8, Aarhus, Aarhus Universitetsforlag, 2008.

BRAVO, B., "Testi iniziatici da Olbia Pontica (VI e V sec. a.C.) e osservazioni su Orfismo e religione civica", in *Palamedes: A Journal of Ancient History,* no. 2 (2007), pp. 55–92.

CALAME, C., "Funerary Gold Lamellae and Orphic Papyrus Commentaries: Same Use, Different Purpose", in R.G. EDMONDS (ed.), *The "Orphic" gold tablets and Greek religion,* Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2011, pp. 203–218.

EDMONDS, R.G., "Tearing Apart the Zagreus Myth: A Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin", in *Classical Antiquity* 18, no. 1 (1999), pp. 35–73.

FERRARI, F., "Orphics at Olbia?", in G. COLESANTI and L. LULLI (eds), *Submerged Literature in Ancient Greek Culture 2: Case Studies,* Berlin/Boston, Walter De Gruyter, 2016, pp. 177–186.

GAGNÉ, R., *Cosmography and the Idea of Hyperborea in Ancient Greece: A Philology of Worlds,* Cambridge, Cambridge University Press, 2021.

GEORGOUDI, S., "Sacrificing to Dionysos: Regular and Particular Rituals", in R. SCHLESIER (ed.), *A Different God,* Berlin/Boston, De Gruyter, 2012, pp. 47–60.

GRAF, F., "Text and ritual. The *Corpus Eschatologicum* of the Orphics", in R.G. EDMONDS (ed.), *The "Orphic" Gold Tablets and Greek Religion,* Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2011, pp. 53–67.

GRAF, F., "Apollon Delphinios", in *Museum Helveticum* 36, no. 1 (1979), pp. 2–22.

GRAF, F., JOHNSTON, S.I., *Ritual Texts for the Afterlife: Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*, London/New York, Routledge, 2013.

HARLAND, Ph., *Greco-Roman Associations: Texts, Translations, and Commentary*. II. *North Coast of the Black Sea, Asia Minor*, Berlin, De Gruyter, 2014.

HORDERN, J., "Notes on the Orphic Papyrus from Gurôb (P. Gurôb 1; Pack² 2464)", in *ZPE* (2000), pp. 131–140.

KARASJOV, A. "Monumentalnye pamyatniki olvijskogo temenosa" ["Monumental remains of the Olbian Temenos"], in V. GAJDUKEVICH (ed.), *Olvia. Temenos i agora* [*Olbia. Temenos and Agora*], Moscow/Leningrad, Nauka, 1964, pp. 27–130 (in Russian).

KNIPOVICH, T.N., "Grecheskoe lapidarnoe pismo v pamyatnikah Olvii" ["Greek lapidary writing in the monuments of Olbia"], in *Numismatics and Epigraphy* 6 (1966), pp. 3–30 (in Russian).

KOUREMENOS, K., PARÁSSOGLOU, G.M., and TSANTSANOGLOU, K., *The Derveni Papyrus: Edited with Introduction and Commentary*, Florence, Casa Editrice Leo S. Olschki, 2006.

KRYZHITSKY, S.D., LEJPUNSKAYA, N.A., *Olvia: raskopki, istoria, kultura* [*Olbia: Research, History, Culture*], Nikolaev, 1997 (in Russian).

KUZINA, N.V., "K voprosu o proishozhdenii kulta Dionisa" ["To the Question on the Origin of the Cult of Dionysus"], in *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta* 4–1 (2013), pp. 252–259 (in Russian).

LEVI, E., "Itogi raskopok olvijskogo temenosa i agory" ["Excavations at the Olbian Temenos and Agora"], in V. GAJDUKEVICH (ed.), *Olvia. Temenos i agora* [*Olbia. Temenos and Agora*], Moscow/Leningrad, Nauka, 1964, pp. 5–26 (in Russian).

LEVI, E., "Materialy olvijskogo temenosa" ["Small finds from the Olbian Temenos"], in V. GAJDUKEVICH (ed.), *Olvia. Temenos i agora* [*Olbia. Temenos and Agora*], Moscow/ Leningrad, Nauka, 1964, pp. 131–174 (in Russian).

MAKAROV, I.A., "Orfizm i grecheskoe obshestvo v VI–IV vv. do n.e." ["Orphism and Greek Society in the 6th–4th Centuries BCE"], in *Journal of Ancient History* 1 (1999), pp. 8–19 (in Russian).

OBBINK, D., "Poetry and Performance in the Orphic Gold Leaves", in R.G. EDMONDS (ed.), *The "Orphic" gold tablets and Greek religion,* Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2011, pp. 291–309.

ONYSHKEVYCH, L., *Archaic and Classical Cult-Related Graffiti from the Northern Black Sea Region*, PhD, 1998.

PARKER, R., "Early Orphism", in A. POWELL (ed.), *The Greek World*, London, Routledge, 1995, pp. 483–510.

RAUSCH, S., *Bilder des Nordens. Vorstellungen vom Norden in der griechischen Literatur von Homer bis zum Ende des Hellenismus,* Darmstadt, Philipp von Zabern, 2013.

RUSJAEVA, A.S., "Vvedenije" ["Introduction"], in V. ZINKO (ed.), *Drevnejshij temenos Olvii Pontijskoj* [*The Most Ancient Temenos of Olbia in the Pontos*], Simferopol, 2006, pp. 7–15 (in Russian).

RUSJAEVA, A.S., "Orfizm i kult Dionisa v Olvii" ["Orphism and the Cult of Dionysus in Olbia"], *Journal of Ancient History*, no. 1 (1978), pp. 87–104 (in Russian).

RUSJAEVA, A.S., *Religiya i kulty antichnoj Olvii* [*Religion and Cults of Ancient Olbia*], Kyiv, 1992 (in Russian).

RUSJAEVA, A.S., *Zemledelcheskie kulty v Olvii dogetskogo vremeni* [*Agricultural Cults in Olbia in the Pregetic Period*], Kyiv, 1979 (in Russian).

TORJUSSEN, S.S., *Metamorphoses of Myth: A Study of the "Orphic" Gold Tablets and the Derveni Papyrus*, Tromsø, University of Tromsø, 2008.

USTINOVA, Yu., "Apolline and Dionysian Ecstasy at Delphi", in D.L. STEIN, S.K. COSTELLO and K.P. FOSTER (eds), *Ecstatic Experience in the Ancient World*, Abingdon/New York, Routledge, 2022, pp. 332–350.

VINOGRADOV, Ju. G., *Pontische Studien*, Mainz, Philipp Von Zabern, 1997.

VINOGRADOV, Ju. G., "Paleografia rannikh lapidarnykh nadpisey Olvii" ["Palaeography of Early Lapidary Inscriptions from Olbia"], in *Chersonessky Sbornik* (2001), pp. 6–12 (in Russian).

WEST, M.L., "The Orphics of Olbia", in *ZPE* (1982), pp. 17–29.

ZHMUD, L., "Orphics and Pythagoreans: Craft vs. Sect?", in A. MERIANI and G. ZUCHTRIEGEL (eds), *La tomba del Tuffatore: rito, arte e poesia a Paestum e nel Mediterraneo d'epoca tardo-arcaica*, Pisa, Edizioni ETS, 2020, pp. 348–368.

ZHMUD, L., "Orphism and Graffiti from Olbia", in *Hermes* (1992), pp. 159–168.

EN MARGE D'UNE INSCRIPTION PERDUE D'ULPIANA (DARDANIE)

Radu ARDEVAN
Université « Babeș-Bolyai », Cluj-Napoca
rardevan@gmail.com

Résumé : Une inscription d'Ulpiana (Dardanie, dans la Mésie supérieure), aujourd'hui perdue, avait été bien restituée, hormis la fin de la l. 1. Ici, on reprend l'étude de ce monument et on propose une restitution – à notre sens convaincante – de la fin de cette ligne. Il s'agit d'un monument votif pour Jupiter, le génie de l'endroit et tous les autres dieux et déesses, érigé par un *speculator* de la IV[e] légion.

Mots-clés : inscription votive, Ulpiana, Dardanie, Jupiter, génie, tous les dieux, toutes les déesses, *speculator, legio IIII Flavia*, Alexandre Sévère
Cuvinte-cheie: inscripție votivă, Ulpiana, Dardania, Jupiter, geniu, toți zeii, toate zeițele, *speculator, legio IIII Flavia*, Alexander Severus

Les événements dramatiques qui ont conduit au démembrement de la Yougoslavie (1992–1999) ont également stoppé le traitement unitaire moderne du patrimoine épigraphique de la Mésie supérieure[1]. Le volume V de la collection, qui devait comprendre les inscriptions découvertes dans la partie ouest et sud-ouest de la province, c'est-à-dire la plus grande partie du territoire de l'ancienne Dardanie, n'a plus été achevé. Et les circonstances politiques actuelles rendent difficile la poursuite de cet effort académique.

Mais des inscriptions anciennes de la province du Kosovo (couvrant la région centrale de Dardanie) ont été récemment rassemblées dans une thèse de doctorat inédite[2]. Parmi eux, il y a une pièce qui a retenu notre attention et dont nous allons parler ici. Il s'agit d'une inscription romaine légèrement endommagée, qui a été publiée pour la première fois en 1883[3] (Fig. 1), puis elle fut incluse dans

[1] Fanoula PAPAZOGLOU (dir.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, dont ont été publiés les volumes I (1976), II (1986), III/2 (1995), IV (1979), VI (1982).

[2] Enver HOXHAJ, *Untersuchungen zur Geschichte des Kosova in der Römerzeit. Militär, Städte, Gesellschaft und Bevölkerung*, thèse de doctorat dactylographiée, Wien, 2000 (nous remercions le prof. dr. Ekkehard Weber, son responsable scientifique, qui nous l'a fait connaître).

[3] Paolo ORSI, *Iscrizioni dell'Albania*, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien 7, 1883, p. 146, n° 4.

le grand corpus rédigé sous la direction de Th. Mommsen, avec quelques améliorations[4]. La pièce a été trouvée hors contexte d'origine, dans le village de Batus (alb. Batusha, de la commune moderne de Fushë Kosovë), elle doit donc provenir du site archéologique voisin de Gračanica (alb. Graçanicë), donc de l'ancienne Ulpiana[5]. Malheureusement, le monument semble avoir disparu et toutes les reprises ultérieures[6] se basent uniquement sur ces premières publications. Nous n'en avons retrouvé aucune photo.

Le texte a été restitué presque entièrement dès le début et correctement daté du 226 ap. J.-C. Il se déroule sur 12 lignes (dont la dernière est complètement perdue), comme suit[7]:

I O M [- – -]VPP
D D ET GEN[- – -]
STATIONIS
PRO S D N IMP
[[SEVERI ALE]]
[[XANDRI]] AVG
VALERIANVS
SPECVL LEG IIII
[- – -]L S A V S L M AVG
SEVERO ALEXAND AVG
[- – -] ET AVFID MARCELLO
[- – -]

Sa lecture a été généralement acceptée sous la forme ci-dessous :

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) […]VPP / d(is) d(eabusque) et Gen[io] / stationis / pro s(alute) d(omini) n(ostri) imp(eratoris) / [[Severi Ale/xandri]] Aug(usti) / Valerianus / specul(ator) leg(ionis) IIII / [F]l(aviae) S(everianae) A(lexandrianae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Aug(usto) (!) */ Severo Alexand(ro) Aug(usto) / [II] et Aufid(io) Marcello / [II co(n)s(ulibus)].*

La traduction et le sens de l'inscription ne posent aucun problème. C'est une inscription votive à Jupiter, aux autres dieux et déesses, et au génie d'une

[4] *CIL*, III 8173. Dans la l. 2, au lieu de *d(omui) d(ivinae)*, a été lu correctement *d(is) d(eabusque)*.

[5] András MÓCSY, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London/Boston, Routledge & Kegan Paul, 1974, pp. 138, 145 ; E. HOXHAJ, *op. cit.*, pp. 97, 103–106. La ville romaine s'est développée à partir d'un centre minier (*Metalla Ulpiana*) et est devenue *Municipium Ulpianum* vers le milieu du II^e^ siècle ap. J.-C. ; elle n'est désignée comme *Ulpiana* que durant le Bas-Empire (A. MÓCSY, *op. cit.*, pp. 131, 133; E. HOXHAJ, *op. cit.*, pp. 95–96, 101–102).

[6] *ILS*, 2377 ; Zef MIRDITA, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake (Die Anthroponymie der Dardanien zur Römerzeit)*, Prishtinë, Rilindja, 1981, p. 252, n^o^ 441 (40) ; Naser FERRI, *Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi te Epërme*, thèse de doctorat dactylographiée, Prishtinë, 1997, p. 129, n^o^ 50 ; E. HOXHAJ, *op. cit.*, p. 171, n^o^ 9 ; *HD*, 043405 ; *EDCS*, 31100142.

[7] *HD*, 043405.

statio[8]; le monument a été érigé pour la santé de l'empereur Sévère Alexandre, par un *speculator*[9] de la IV[e] légion Flavia Severiana Alexandriana, stationnée à Singidunum[10], l'année où l'empereur lui-même et Aufidius Marcellus étaient consuls, chacun pour la deuxième fois (c'est-à-dire 226 ap. J.-C.). La présence d'un membre de l'appareil du gouverneur dans la région peut s'expliquer par l'affectation temporaire de ce subordonné, nommé Valerianus, dans une *statio* proche d'Ulpiana.

Il est aisé de constater que l'inscription a subi quelques dégâts. Hormis l'espace dans la ligne 1 (sur laquelle nous reviendrons), la ligne 12 est complètement manquante, et des parties de la fin de la ligne 2, ainsi que le début des lignes 9 et 11, sont également perdus. Mais, à l'exception du premier, tous les autres peuvent être complétés avec certitude. De plus, le nom de l'empereur aux lignes 5–6 fut martelé[11].

Le seul élément qui n'a pas été clarifié est le groupe de lettres après le nom du dieu suprême, transcrit comme ...*VPP*. Pour tenter d'en discerner le sens, il faut d'abord examiner l'écriture sur ce monument. Il est certain que le texte a été rédigé et exécuté par un lapicide provincial moins compétent. Aux lignes 4 et 9, certains mots sont excessivement abrégés. Aussi, à la fin de la la ligne 9, le terme *Aug(usto)* a été inutilement inséré. Des ligatures apparaissent aux lignes 2 et 9–11 ; aux lignes 3, 10 et 11, les lettres *C* et *O* sont plus petites que les autres, tandis que dans la l. 4 il manque un point séparateur (voir Fig. 1). Pourtant, en général, le texte a une apparence soignée, même si les lignes sont de longueurs différentes, les lettres ayant probablement des tailles variables. Mais en l'absence d'une image, il est difficile de faire des observations plus précises sur la disposition du texte.

Le fait que les lettres ...*VPP* de la l. 1 soient placées entre le nom officiel de Jupiter et les désignations d'autres divinités laisse penser qu'elles appartiennent à un élément de l'onomastique divine – plus précisément, à une épithète de ce dieu. Mais dans la liste des épithètes joviennes connues[12] nous n'en trouvons aucune qui puisse être abrégée sous cette forme[13]. La seule qui pourrait correspondre aux lettres conservées sur la pierre est *Exsuperantissimus*[14].

---

[8] Franz LAMMERT, *Statio, RE,* III A.2 (1929), coll. 2211–2212.

[9] Alfred von DOMASZEWSKI, *Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson*, Köln/Graz, Böhlau Verlag, 1969, p. 32.

[10] A. MÓCSY, *op. cit.*, p. 99.

[11] Dietmar KIENAST, Werner ECK, Matthäus HEIL, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. Überarbeitete Auflage, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017, p. 172.

[12] *ILS* III, pp. 535–537 ; Carl THULIN, *Iuppiter, RE,* X, 1 (1918), coll. 1142–1144 ; Sorin NEMETI, *Le syncrétisme religieux en Dacie Romaine*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, pp. 233–319. Moins probable de cacher une épithète locale, dérivée d'un toponyme inconnu.

[13] Le nom *Appeninus* (C. THULIN, *op. cit.*, col. 1142) ne peut pas être abrégé ainsi.

[14] Pour la signification de cet attribut, voir : Nicole MÉTHY, « *Deus Exsuperantissimus :* une divinité nouvelle ? À propos de quelques passages d'Apulée », *L'Antiquité Classique,* 68, Bruxelles, 1999, pp. 99–117 ; S. NEMETI, *op. cit.*, pp. 307–312.

Pour vérifier cette hypothèse, nous devons évaluer l'espace disponible sur la pierre. Chose difficile à faire, vu l'état de la documentation. En fait, la seule transcription faite directement sur la pierre semble être l'ancienne copie de P. Orsi, reprise presque à l'identique dans le *CIL*. À en juger d'après celle-ci, il manquerait deux lettres à la fin de la ligne 2, qui correspondent à la complétion attendue *GEN[IO] ;* de même, les espaces indiqués pour les lacunes des lignes 9 et 11 correspondent aux lettres manquantes. La transcription devait donc être correcte. Pour la ligne 1, l'espace pour une seule lettre absente est indiquée immédiatement après le nom du dieu romain suprême, et il est suivi par les lettres *VPP*, qui semblent être situées à l'extrémité droite de l'inscription. Rien ne laisse penser que la ligne continuerait vers la droite. Cet espacement a également été accepté dans les banques de données épigraphiques consultées[15]. De plus, cette épithète de Jupiter, rarement attestée épigraphiquement[16], apparaît toujours dans la formule *Iuppiter summus exsuperantissimus* et s'écrit avec un seul P. Cette hypothèse doit donc être abandonnée.

Il est cependant possible que ces lettres ne fassent pas référence à Jupiter, mais à la notion suivante, à savoir *dii deaeque*. Et ils apparaissent souvent sur des inscriptions accompagnés de la spécification *omnes*[17]. Dans le cas présent, les lettres *[.]VPP* pourraient représenter une transcription lacunaire d'une partie endommagée du texte. Selon cette hypothèse, la lettre manquante au début serait *O,* tandis que le *V* pourrait représenter un M avec les hastes latérales effacées. Et les lettres suivantes, lues par P. Orsi comme PP, pourraient en réalité être les restes visibles de ce qui avait été réellement *NIB,* éventuellement avec *I* et *B* en ligature (voir Fig. 2) ; une haste verticale de *N* à côté de la haste verticale commune à *I* et *B,* avec d'autres dégâts donnant l'impression de boucles au sommet (voir Fig. 3), ont pu facilement être lues comme *PP*.

Nous proposons donc de compléter les trois premières lignes de cette inscription sous la forme suivante :

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [o]mnib(us) / d(is) d(eabusque) et Gen[io] / stationis ....

Bien entendu, ce petit ajout ne change rien au sens général du monument épigraphique. Il ne fait que combler une lacune irritante dans un texte aujourd'hui perdu. Nous gardons espoir que l'inscription dont il est question aujourd'hui pourra un jour être retrouvée.

---

[15] Voir *supra,* note 6. Nous ne voyons aucune raison d'accepter l'absence d'environ trois lettres avant VPP (proposition de *EDCS* 31100142).

[16] C. THULIN, *op. cit.,* col. 1140 ; N. MÉTHY, *op. cit.,* pp. 102–103 ; S. NEMETI, *op. cit.,* pp. 290, 307.

[17] Quelques exemples : *ILS* 2185, 3022, 3091, 4630, 6709, 7127, 9268. Pour la région Balkan-Danube, voir *CIL* III 1423, 3626, 3899, 4775, 5070, 5155, 5186, 5307, 6289.

Illustrations

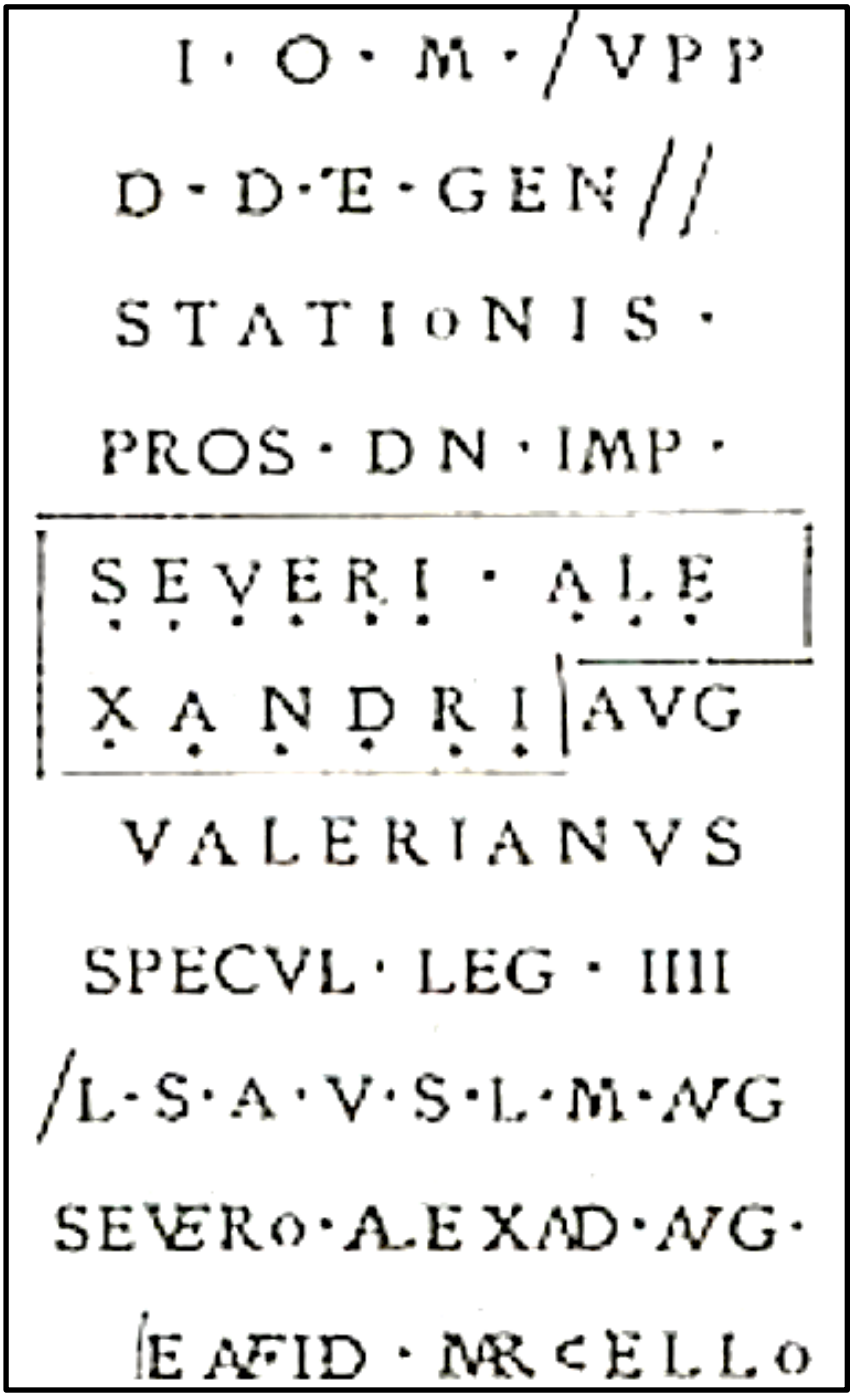


Fig. 1. L'inscription *CIL* III 8173 (d'après P. ORSI, *loc. cit.*)



Fig. 2. La fin de la l. 1, restituée



Fig. 3. La fin de la l. 1, apparition probable en 1883

BIBLIOGRAPHIE

Collections

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, Georg Reimer Verlag.

EDCS = Epigraphisches Datenbank Clauss-Slaby (consultée au 5 novembre 2023), http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en

HD = Epigraphisches Datenbank Heidelberg (consultée au 7 novembre 2023), https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home

ILS = Hermann DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin, Weidmann Verlag, I (1892), II (1902), III (1916).

RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, J.B. Metzlerscher Verlag.

Livres et études

DOMASZEWSKI, Alfred von, *Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson*, Köln/Graz, Böhlau Verlag, 1969.

FERRI, Naser, *Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi te Epërme*, thèse de doctorat dactylographiée, Prishtinë, 1997 (*non vidi*).

HOXHAJ, Enver, *Untersuchungen zur Geschichte des Kosova in der Römerzeit. Militär, Städte, Gesellschaft und Bevölkerung*, thèse de doctorat dactylographiée, Wien, 2000.

KIENAST, Dietmar, ECK, Werner, HEIL, Matthäus, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. Überarbeitete Auflage, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017.

LAMMERT, Franz, *Statio*, *RE*, III A.2 (1929), coll. 2211–2212.

MÉTHY, Nicole, « *Deus Exsuperantissimus :* une divinité nouvelle ? À propos de quelques passages d'Apulée », *L'Antiquité Classique,* 68, Bruxelles, 1999, pp. 99–117.

MIRDITA, Zef, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake (Die Anthroponymie der Dardanien zur Römerzeit)*, Prishtinë, Rilindja, 1981.

MÓCSY, András, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London/Boston, Routledge & Kegan Paul, 1974.

NEMETI, Sorin, *Le syncrétisme religieux en Dacie Romaine*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019.

ORSI, Paolo, *Iscrizioni dell'Albania*, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien 7, 1883, pp. 145–146.

PAPAZOGLOU, Fanoula (dir.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, I (1976), II (1986), III/2 (1995), IV (1979), VI (1982).

THULIN, Carl, *Iuppiter*, *RE,* X, 1 (1918), coll. 1126–1144.

L'*AYΛΩN*, DE LA PISIDIE À KARPATHOS ET AU-DELÀ. NOTE DE TOPOGRAPHIE ET DE TOPONYMIE HELLÉNIQUE

Hadrien BRU
Université de Franche-Comté
Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité (Besançon)
hadrien.bru@univ-fcomte.fr

Résumé : Depuis l'époque classique grecque, d'assez nombreux textes littéraires emploient le mot *αὐλών* afin de désigner une vallée longiligne, souvent encaissée et relativement étroite, mais surtout fertile en milieu montagnard. Les occurrences du mot *αὐλών* sont plus rares dans les textes épigraphiques, mais l'usage de ce vocable à partir du IV^e^ siècle avant notre ère et jusqu'à l'époque impériale romaine reflète un intérêt marqué pour la valorisation agricole et politique des terres par le pouvoir royal et impérial. La confrontation de la topographie et de la toponymie de plusieurs régions du bassin méditerranéen, surtout oriental, permet d'aboutir à un inventaire partiel de ce type d'espace et à quelques remarques précises de géographie historique hellénique, de la Pisidie et de la Carie à l'île de Karpathos, de la Macédoine à la Méditerranée occidentale, en passant brièvement par la Crète et l'Illyrie.

Mots-clés : géographie historique grecque, géopolitique, agriculture, terminologie, épigraphie, sources littéraires
Cuvinte-cheie: geografie istorică greacă, geopolitică, agricultură, terminologie, epigrafie, surse literare

Une célèbre inscription acéphale découverte en 1885 lors de la *Wolfe Expedition* à Apollonia de Pisidie, en Phrygie Parorée, et datable du I^er^ s. av. J.-C., a depuis lors fait couler beaucoup d'encre, notamment pour des raisons d'interprétation historique et de géopolitique locale, en rapport avec des litiges territoriaux intervenus avec la cité de Tymbriada[1]. Trois unités topographiques s'y trouvent mentionnées : la Tête de Serpent, le pays d'Ouramma, ainsi qu'un *αὐλών*. Répertorié de longue date dans le *Thesaurus Linguae*

[1] John Robert Sitlington STERRETT, *The Wolfe Expedition to Asia Minor during the Summer of 1885*, Papers of the American School of Classical Studies at Athens 3 (1884–1885), Boston, Damrell and Upham, 1888, p. 377, n° 548 ; voir William Mitchell RAMSAY, « The utilisation of old epigraphic copies », *JHS*, 38, 1918, pp. 149–150, n° VI ; Ronald SYME, *Anatolica. Studies in Strabo*, Oxford, Clarendon Press, 1995 (éd. A. Birley), « An *Aulon* in Pisidia », pp. 340–343, propose de bonnes remarques sur le terme *αὐλών* dans les sources littéraires, mais situe de manière erronée l'unité topographique dénommée comme telle dans l'inscription évoquée ; pour les détails, voir Hadrien BRU, *La Phrygie Parorée et la Pisidie septentrionale aux époques hellénistique et romaine. Géographie historique et sociologie culturelle*, Mnemosyne Suppl. History and Archaeology of Classical Antiquity 401, Leiden/Boston, Brill, 2017, pp. 89–104.

Graecae[2], ce dernier mot défini par le dictionnaire Liddell–Scott–Jones recouvre selon cet ouvrage de référence trois sens topographiques distincts et non contradictoires : il s'agit d'un creux entre des éminences (collines ou montagnes) ou entre des rives, dans le sens de « défilé », mais également d'un canal, d'une tranchée ; enfin d'une passe, d'un détroit au sein ou à proximité d'un milieu hydrographique[3]. À la suite des définitions proposées par le dictionnaire Liddell–Scott–Jones, de l'étude régionale pionnière de Xavier de Planhol sur le Taurus méridional[4] et en rapport avec une exploration topographique de la Phrygie Parorée, j'ai clairement reconnu l'*αὐλών* du décret honorifique d'Apollonia de Pisidie comme étant le poljé de Kovada, situé au Sud du lac d'Eğirdir et drainé par le dieu-fleuve antique Tioulos, étroite vallée longiligne orientée Nord-Sud, d'une fertilité exceptionnelle[5]. En effet, le terme topographique grec *αὐλών* est dans les sources littéraires et épigraphiques intimement associé aux terres d'une vallée montrant des qualités édaphiques et agricoles supérieures, dignes d'être mentionnées ainsi par la toponymie sur la longue durée, sachant qu'on connaît jusqu'à nos jours des toponymes helléniques modernes renvoyant encore à cette réalité. Nous proposons ici quelques remarques à propos des sources littéraires mentionnant le terme, puis, suite à un inventaire partiel basé sur des exemples épigraphiques et toponymiques, quelques observations.

Les sources littéraires anciennes mentionnant le terme *αὐλών* sont relativement abondantes, ce dont le *Thesaurus Linguae Graecae* et certains articles de la *Realencyclopädie des classischen Altertumswissenschaft* se firent l'écho dès la fin du XIX^e^ siècle[6]. Pour prendre quelques exemples, Hérodote (VII, 128 et 129) désignait déjà par ce mot la vallée du fleuve Pénée sortant de Thessalie pour aller se jeter vers l'Est dans la mer Égée. Plus tard, Polybe (III, 47, 2) utilise ce vocable pour désigner la vallée du Rhône, et plusieurs auteurs d'époque hellénistique firent de même afin de décrire au Proche-Orient, entre le mont Liban et l'Antiliban, la vallée de la Bekaa[7].

---

[2] Henri ESTIENNE *et alii, Thesaurus Graecae Linguae,* vol. I, Paris, Firmin-Didot, 1831–1856, coll. 2471–2473.

[3] Henry George LIDDELL, Robert SCOTT, Henry Stuart JONES, *A Greek-English lexicon,* Oxford, Clarendon Press, 1996 (9^e^ éd.), *s.v. αὐλών,* p. 277. Pierre CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots,* Paris, Klincksieck, 1999, p. 140, *s.v. αὐλός,* estime que le mot *αὐλών* est un substantif dérivé de *αὐλός* (tuyau creux et allongé, d'où le mot « flûte »).

[4] Xavier DE PLANHOL, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne,* Paris, A. Maisonneuve, 1958.

[5] H. BRU, *op. cit.,* pp. 95–98, 360 carte 2, 361 carte 3, 366 image satellitale 4. Comme l'avait remarqué X. de Planhol, il s'agit de la seule vallée de la région ne nécessitant pas de jachère. Pour un autre *aulôn* dit « Pisidique » situé plus au Sud et en rapport avec une victoire d'Antigone le Borgne contre les partisans de Perdiccas en 319 av. J.-C., voir DIODORE (XVIII, 44), POLYEN (*Stratagèmes* IV, 6, 4) ; voir les discussions dans William Mitchell RAMSAY, « Military operations on the North front of Mount Taurus », *JHS,* 40/1, 1920, pp. 89–112 ; W.M. RAMSAY, « Military operations on the North front of Mount Taurus », *JHS,* 43/1, 1923, pp. 1–10 ; W.M. RAMSAY, « Geography and history in Phrygo-Pisidian glen », *The Geographical Journal,* 61/4, 1923, pp. 279–296 ; Stephen MITCHELL, « Three cities in Pisidia », *Anatolian Studies,* 44, 1994, pp. 129–136.

[6] Voir par exemple Arthur MILCHHÖFER, *RE,* II, 2, 1896, *s.v. αὐλών,* coll. 2413–2415.

[7] Voir THÉOPHRASTE, *Histoire des plantes* IX, 7, 1 ; POLYBE, V, 45, 8 ; de même que STRABON, XVI, 2, 18–19 à l'époque augustéenne. Le cours d'eau concerné à l'époque antique est nommé Marsyas ou Massyas suivant les sources. Toujours au Proche-Orient, « l'*aulôn* des Ciliciens » est évoqué par FLAVIUS JOSÈPHE (*Antiquités juives* XIII, 397) parmi les possessions du roi hasmonéen Alexandre Jannée dans le premier quart du I^er^ siècle av. J.-C. à la fin d'une énumération de toponymes de Moabitide, et juste avant Pella de la Décapole (transjordanienne).

Nous ne reprendrons pas ici l'inventaire des sources littéraires, mais un point sur l'utilisation révélatrice du mot *αὐλών* par Strabon dans sa magistrale *Géographie* conçue lors de la période augustéenne, au début de l'époque impériale, est éclairant. L'auteur l'utilise d'abord en vue de décrire des vallées des Pyrénées « parfaitement habitables » (III, 4, 11), puis il en vient ailleurs aux Allobroges réduits à cultiver des vallées alpines (IV, 1, 11) constituant autant de « vallées considérables » (IV, 6, 4), à l'instar de celles mises en valeur par les Salasses (IV, 6, 7) en ces espaces « bien cultivés » (IV, 6, 9), de même en milieu montagnard italique dans le Latium au pied du mont Algido, entre Tusculum et Préneste (V, 3, 12). Plus au Sud, en Grande Grèce, Strabon rappelle que ce sont les Grecs Achéens qui ont fondé la colonie de Caulonia, dont le toponyme provient d'Aulônia, lequel est issu du mot *αὐλών* (VI, 1, 10). Dans le Péloponnèse, le géographe utilise le mot en vue de décrire près de Sparte la vallée de l'Eurotas (VIII, 3, 12), mais aussi plus au Nord-Ouest en Élide à propos de la situation d'Olouris, dans la vallée de Messénie (VIII, 3, 25). En Crète, Strabon évoque en cette île montagneuse des vallées fertiles (X, 4, 4 : *ἔχει δ' αὐλῶνας εὐκάρπους*). En Anatolie orientale, il fait usage du mot concernant des vallées de Cilicie (XI 12, 2), de Sophène (XI, 12, 4), des vallées tauriques proches de la Médie et de l'Arménie (XI, 12, 1 et XI, 12, 4), et notamment des vallées d'Arménie, certaines moyennement fertiles, d'autres très fertiles (XI, 14, 4). Dans la même région, l'auteur nous fait savoir que le roi Tigrane II céda aux Parthes pas moins de 70 vallées de l'Arménie (XI, 14, 15), en utilisant le mot *αὐλών.* En Cappadoce, plus précisément en Cataonie, Strabon nous explique que « C'est dans l'Antitaurus précisément, dans une des vallées étroites et profondes de cette chaîne, qu'est située Komana avec le fameux temple consacré à la déesse Mâ, la même que nous nommons Enyô » (XII, 2, 3)[8]. Plus au Nord, dans la région du Pont dont il est originaire, l'auteur s'attache à décrire avec soin les espaces cultivables les plus fertiles, les plaines, soulignant notamment l'existence d'une « vallée à la fois très longue et très large » (XII, 3, 30)[9]. Non loin de sa ville natale Amaseia, une vallée étroite qui va s'élargissant s'étend à partir de celle de l'Iris pour former la plaine de Chiliokômè (XII 3, 39)[10]. Sur les contreforts méridionaux du Taurus, Strabon utilise de nouveau le mot *αὐλών* en vue de décrire des vallées sauvages habitées et cultivées en Pisidie-Isaurie par les *Homonadeis* (XII, 6, 5), peuples anatoliens rétifs à l'autorité étatique et exterminés par Rome vers 3–2 avant notre ère[11]. En Anatolie orientale, il aborde en outre avec ce vocable les cours de l'Araxe et du Médos confluant pour donner naissance à une vallée très fertile (XV, 3, 7). Plus au Sud, au Proche-Orient, le savant d'Amaseia en vient à évoquer une vallée d'exception, aujourd'hui la plaine de la Bekaa : « Au-dessus du Massyas est le célèbre *aulôn* royal » (XVI, 2, 20)[12], vaste espace fertile ceint de hautes montagnes qui appartint en raison de ses qualités édaphiques et de sa situation, au moins pour partie, aux domaines des rois phéniciens, des monarques séleucides puis des empereurs romains. De manière synthétique, il est non seulement manifeste que

[8] Strabon, XII, 2, 3 : *Ἐν δὲ τῷ Ἀντιταύρῳ τούτῳ βαθεῖς καὶ στενοί εἰσιν αὐλῶνες, ἐν οἷς ἵδρυται τὰ Κόμανα καὶ τὸ τῆς Ἐνυοῦς ἱερὸν ἣν ἐκεῖνοι Μᾶ ὀνομάζουσι·*

[9] Strabon, XII, 3, 30 : *Ἔστι δ' αὐλὼν καὶ μῆκος ἔχων ἀξιόλογον καὶ πλάτος·*

[10] Strabon, XII, 3, 39 : *Αὐλὼν δ' ἐστὶν ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ διήκων οὐ πλατὺς τὸ πρῶτον τελέως, ἔπειτα πλατύνεται καὶ ποιεῖ τὸ Χιλιόκωμον καλούμενον πεδίον·*

[11] Voir H. Bru, *op. cit.*, pp. 71, n. 57, 104, n. 67, 289–292, 298.

[12] Strabon, XVI, 2, 20 : *Ὑπὲρ δὲ τοῦ Μασσύου ἐστὶν ὁ καλούμενος αὐλὼν βασιλικὸς.*

Strabon confirme à son époque exactement le sens topographique principal du terme *αὐλών,* lequel renvoie à une vallée longiligne encaissée en milieu montagnard, mais il apparaît que l'auteur l'associe quasiment toujours à des qualités édaphiques et agricoles marquées en rapport avec la fertilité notable de terres arables recherchées et exploitées. Tel est aussi à l'époque de Strabon le sens de l'*αὐλών* disputé entre Apollonia de Pisidie et Tymbriada dans l'inscription de la deuxième moitié du I^er^ siècle av. J.-C. mentionnée en tête de cette contribution.

Le terme *αὐλών* est plus rare dans les inscriptions sur pierre. Au IV^e^ s. av. J.-C. à Trézène, à l'Est de l'Argolide et au Sud du golfe Saronique, un document comptable se référant à de multiples entités topographiques associées à des sommes (sans doute fiscales) renvoie apparemment par deux occurrences du mot *αὐλών* à des espaces bien localisés sur le territoire de la cité[13]. En Attique vers 330 av. J.-C., un décret très endommagé des tribus civiques Aigeis et Aiantis relatif à la gestion par Athènes de parties du territoire d'Oropos après la bataille de Chéronée en 338 évoque, au moins à une reprise, le mot *αὐλών* en tant que repère spatial[14] : c'est ainsi qu'à la ligne 82 du texte mutilé on lit *διαβὰ[ς τ]ὸ[ν] αὐλῶ[να τ]ὸ[ν---].* Le territoire d'Oropos avait été restitué à Athènes par la volonté de Philippe II de Macédoine[15], et M.K. Langdon trouve que l'usage du terme convient bien à la topographie du territoire d'Oropos, sans développer[16]. On ne sait pas s'il faut comprendre le repère spatial du décret comme un canal ou bien plutôt comme un territoire arable remarquable, mais il est certain qu'une partie de l'arrière-pays du territoire d'Oropos aujourd'hui située entre Oinophyta à l'Ouest et Malakasa à l'Est montre des terres agricoles d'une belle qualité, drainées par un affluent du fleuve Asopos, en tout cas en amont de son bassin. La vallée concernée avait déjà été brièvement considérée par Louis Robert, qui écrit : « À une dizaine de kilomètres plus au sud la cuvette de Malakasa devait faire partie aussi du territoire d'Oropos »[17]. Cette « cuvette » évoquée par le savant français correspond précisément par sa topographie à la définition hellénique ancienne d'une vallée agricole fertile et bien drainée : ce qui témoigne de cette conception sur la longue durée est l'existence du toponyme grec moderne Αυλώνας pour un village situé au Sud de cette vallée.

Au Nord de la mer Égée, en Macédoine, et plus précisément en Piérie, le toponyme Αὐλών est connu entre Amphipolis et Philippes pour un site évoqué par Thucydide dans *La guerre du Péloponnèse* (IV 103, 1), puis bien plus tard dans une liste toponymique de Procope de Césarée (*De Aedificiis* IV, 4), ce que confirme la divinité topique Ἥρως Αὐλωνείτης mentionnée à plusieurs reprises dans des inscriptions de la

[13] *IG,* IV, 823, lignes 41–42.

[14] Merle K. Langdon, « An Attic decree concerning Oropos », *Hesperia*, 56, 1987, pp. 47–58 ; Gerald V. Lalonde, Merle K. Langdon, Michael B. Walbank, *The Athenian Agora XIX. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Inscriptions. Horoi, Poletai Records, Leases of Public Lands,* Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 1991, pp. 186–189, n° L8 ; *SEG,* 37, 100 ; 39, 145 ; 40, 125.

[15] Voir Pausanias, I, 34, 1 ; Louis Robert, *Hellenica,* Paris, XI–XII, Librairie d'Amérique et d'Orient, A. Maisonneuve, 1960, pp. 194–196.

[16] M.K. Langdon, *art. cit.,* p. 52 : *[…] and* αὐλών *(line 82, restored in line 79) also fit well in Oropos.*

[17] L. Robert, *op. cit.,* p. 196, n. 4. Pour la topographie du territoire d'Oropos, voir également M.K. Langdon, *art. cit.,* p. 55.

région[18]. La découverte d'une dédicace à ce dieu cavalier à Kipia-Akrovouni lors de la fouille de son sanctuaire[19] a permis de localiser la vallée qui a conduit au toponyme antique Αὐλών : il s'agit, sur la route entre Amphipolis et Philippes, d'une vallée longiligne d'orientation Sud-Ouest/Nord-Est sise au Sud du mont Pangée et remarquablement fertile (Fig. 1). Alors que le sanctuaire du Hérôs Aulônite se situe sur un contrefort Sud-Est du Pangée[20], il a déjà été remarqué qu'à environ 2 km au Sud-Ouest du sanctuaire de Kipia se trouve encore de nos jours un village nommé Αυλή, qu'on a rapproché du toponyme antique Αὐλών. Pierre Chantraine affirme dans son dictionnaire étymologique que le mot *αὐλών* est un substantif dérivé de *αὐλός,* et que le mot qui nous intéresse se rapporte à ce qui recouvre la forme d'une flûte. Concernant les termes *αὐλών* et *αὐλή* : *αὐλή* renvoie à la cour, plus spécifiquement à celle des fermes, et par métonymie aux fermes elles-mêmes, comme le montrent d'assez nombreux baux ruraux grecs des quatre premiers siècles avant notre ère[21]. Nous avons vu qu'outre une définition topographique particulière, l'*αὐλών* désigne le plus souvent un territoire marqué par ses qualités édaphiques et agricoles. Il existait donc, à titre secondaire, une congruence sémantique entre les deux mots, car un *αὐλών* abritait bien sûr des fermes[22], ce qui a pu contribuer au glissement sémantique de la toponymie.

La préoccupation agraire des Grecs mobilisant ce vocabulaire dédié se trouve également près de Mylasa à Labraunda en Carie dans un catalogue des terres appartenant au sanctuaire de Zeus Osogo[23], lequel désigne notamment *ὁ ⸢αὐ[λ]ὼν ὁ δημόσιος* (ligne 34, avec pour la ligne 45 en restitution *ὁ ⸢α[ὐλὼν ὁ] δημόσιος*). Par ailleurs, une épigramme funéraire grecque incomplète d'Arkades, en Crète, datable des I^er^–II^e^ siècles de notre ère, évoque un *αὐλών τῶν Λι[γ]υρῶν,* qui pourrait se rapporter au territoire fertile des Ligures, en Méditerranée occidentale[24].

Cependant, pour revenir en mer Égée et plus particulièrement dans l'archipel du Dodécanèse, mon attention a récemment été attirée par le toponyme d'Αυλώνα,

---

[18] Voir à Thessalonique en 159–160 ap. J.-C. l'épitaphe de C. Iulius Crescens *IG,* X, 2, 1s, 1368 ; *AE*, 2010, 1470 ; *SEG,* 60, 665. *Cf.* également *SEG,* 55, 707. À propos d'une épiclèse topique intéressante, on connaît par une inscription d'Athènes l'existence d'un Dionysos Αὐλωνεύς (*IG,* II², 4745).

[19] Chaïdo KOUKOULI-CHRYSANTAKI, *AD,* 40, 1985, B266 ; *SEG,* 40, 539a–b. Voir Martine PERRIN-HENRY, « Aulôn de Macédoine, Euripide et la *via Egnatia* : recherches de géographie historique en Macédoine orientale », *Rheinisches Museum für Philologie,* 126, 3/4, 1983, p. 251. Pour une dédicace trouvée ailleurs, à Serrai, voir *SEG,* 30, 594.

[20] Voir Chaïdo KOUKOULI-CHRYSANTAKI, Dimitra MALAMIDOU, « The sanctuary of Hero Auloneites on Mt Pangaion : tracing continuity and change of religious practices in the territory of Philippi » (Chap. 6), dans Steven J. FRIESEN, Michalis LYCHOUNAS, Daniel N. SCHOWALTER (eds), *Philippi, from* Colonia Augusta *to* Communitas Christiana, *Novum Testamentum Suppl.* 186, Leiden/Boston, Brill, 2022, pp. 125–162.

[21] Voir Isabelle PERNIN, *Les baux ruraux en Grèce ancienne. Corpus épigraphique et étude,* Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 66, Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2014, pp. 130, 132–133 (dont note 45), 439, 507 et 573 (inventaire des textes en indexation). P. CHANTRAINE, *op. cit.,* pp. 139–140, *s.v. αὐλή* confirme cela, en évoquant aussi le sens général d'abri, pour les troupeaux et les humains. J'ajoute au passage que le terme *αὖλαξ* renvoie au sillon, toujours dans une perspective agricole, notamment chez Hésiode et Hérodote (P. CHANTRAINE, *op. cit.,* p. 139, *s.v. αὖλαξ*).

[22] Sur ce point, il importe de souligner l'existence du vieux mot *ἀλωή,* qui est chez Homère un « terrain aplani et travaillé, jardin, verger, vigne », mais aussi une « aire à battre le grain » (*cf.* par exemple *Iliade* V, 499) : voir P. CHANTRAINE, *op. cit.,* pp. 67–68, *s.v. ἀλωή.*

[23] *I.Labraunda,* 69 ; Jeanne & Louis ROBERT, *Bulletin épigraphique,* 1973, p. 159, n° 415.

[24] *IC,* I, V, 42, lignes 4–5 ; s'il s'agit bien des Ligures, on pourrait alors penser à cette désignation à propos de la plaine du Pô, dans le Nord de l'Italie actuelle, à l'époque en Gaule cisalpine.

au Nord de l'île grecque de Karpathos. La topographie de cette île aux paysages des plus spectaculaires est presque totalement montagneuse, et les bonnes terres arables y sont donc extrêmement rares. Aujourd'hui encore, on atteint difficilement le village d'Αυλώνα par une unique route sinueuse et escarpée, qui permet de relier le village d'Olympos le plus proche, situé sur une crête montagneuse à environ 5 km plus au Sud[25]. On note que c'est ensuite seulement d'Αυλώνα qu'on peut relier à pied par un chemin intégralement rocailleux et difficile à pratiquer le site archéologique de Brykonte, sis à la pointe Nord-Ouest de l'île. En me rendant à Αυλώνα (alt. 270 m), je souhaitais vérifier l'exacte cohérence de la topographie des lieux avec la toponymie hellénique. En raison des abrupts escarpements calcaires qui prévalent à cet endroit, ce n'est qu'à environ un kilomètre de distance en arrivant par le Sud que j'ai commencé à entrevoir ce que j'attendais, après avoir étudié cartes et photographies satellitales (Fig. 2). Parmi les plissements karstiques, on découvre alors une cuvette aplanie et mise en culture depuis longtemps, laquelle s'étend sur environ 1300 mètres de longueur du Nord au Sud, et sur une largeur d'environ 200 mètres seulement d'Ouest en Est, soit une superficie arable d'environ 26 hectares (Fig. 3). Cette cuvette est bordée par un massif calcaire assez abrupt à l'Est (alt. 632 m), alors qu'à l'Ouest d'assez nombreuses et anciennes terrasses, de nos jours presque toutes abandonnées, ont été aménagées sur une déclivité moins forte (alt. 491 m) que sur le versant opposé. Le village d'Αυλώνα, aujourd'hui quasiment déserté, est constitué de quelques dizaines de maisons simples et rustiques, fermes avec leurs cours, érigées à l'Est de la cuvette sur des contreforts, la plupart étant encore dotées de leurs aires de battage pour les céréales (Fig. 4), le blé et l'orge des traditions ancestrales. De nos jours pourtant, la céréaliculture paraît avoir été en partie abandonnée, et les parcelles agricoles accueillent modestement quelques ceps de vigne et de nombreux figuiers, quelques ânes profitant encore de lieux où un grand calme s'est installé, assez proche de la désolation. Les discussions avec les insulaires de Karpathos m'ont appris que les familles qui disposaient encore des parcelles agricoles et des fermes d'Αυλώνα provenaient pour la plupart d'Olympos, ce village installé plus au Sud sur une crête déchirée par les vents, comme en témoignent sur ses hauteurs les vestiges de nombreux moulins, dont une quinzaine environ sont encore visibles (Fig. 5). Les habitants d'Olympos ne souhaitent plus vivre toute l'année à Αυλώνα, mais ils restent attachés à cet endroit singulier, qui revit pour une fête annuelle (*Ai Gianni,* fin Août) lors de laquelle certains portent pieds nus, sur deux kilomètres ardus, des pains du village en offrande jusqu'à la chapelle de Saint-Jean Baptiste aménagée dans une grotte sur le site de Brykonte, une péninsule littorale aride, aujourd'hui encore plus désolée qu'Αυλώνα. En conséquence de ce qui précède, on comprend qu'Olympos, qui ne possède pas de territoire cultivable à proximité de son site défensif, exploite depuis assez longtemps la cuvette d'Αυλώνα pour ses qualités édaphiques uniques dans la région. Mais cette cuvette fertile se trouvait dans l'Antiquité sur le territoire rocailleux de la cité de Brykonte (Fig. 6), tributaire de la ligue de Délos au moins depuis 448/7 av. J.-C.[26],

[25] Sur le village d'Αυλώνα, voir John MA, « Empire, statuses and realities », dans John MA, Nikolaos PAPAZARKADAS, Robert PARKER (eds), *Interpreting the Athenian Empire,* Duckworth, London, 2009, pp. 131 et 144, n. 26.

[26] Voir *IG,* I^3, 264, col. III.2, ligne 17. Brykonte s'acquittait alors d'un tribut assez modeste d'un montant de 500 drachmes (voir J. MA, *loc. cit.*, pp. 132 et 137).

comme nous l'apprennent plusieurs listes gravées à Athènes au V^e^ s. avant notre ère[27]. Les citoyens de Brykonte sont connus par des textes souvent mal datés de l'époque hellénistique et impériale[28] découverts sur le site même, ailleurs sur l'île[29], ainsi qu'à Rhodes. Le site défensif d'Olympos semble s'être plutôt développé tardivement, à partir du début de l'époque byzantine. Quoi qu'il en fût, il est en tout cas certain que nous avons là affaire à un *αὐλών* dans la plus pure perspective hellénique, comme la topographie et toponymie le prouvent.

Concernant la toponymie hellénique moderne, des noms de villages conservent ailleurs en Grèce la trace du mot et du concept antique d'*αὐλών :* dans le centre-Est de l'Eubée, il en va ainsi dans la belle et fertile vallée du fleuve Nireas orientée Nord-Sud qui s'infléchit en aval vers le Nord-Est et la mer Égée, avec les toponymes Αυλώνα, Αυλωνάρι et Αυλωνάριον[30]. On trouvera en d'autres lieux, notamment dans le Péloponnèse, des toponymes de ce type pour des villages ou des hameaux installés dans des vallons, plus au moins fertiles. Ailleurs, les toponymes dérivés d'*αὐλών* renvoient à un détroit maritime spécifique, comme Αυλωναρίου à Chalcis d'Eubée, sur la petite péninsule qui commande la passe centrale de l'Euripos[31]. Le contexte géographique est analogue sur l'île de Lesbos pour Αυλώνας, sur la rive occidentale du détroit permettant l'accès au golfe de Géras (Κόλπος Γέρας). D'une manière générale, il conviendrait de retracer pour chaque toponyme évoqué ici ses attestations cartographiques connues, sachant que bien souvent la persistance toponymique sur la longue durée se constate au fil de la documentation. Un inventaire toponymique et topographique plus détaillé pourrait être effectué, parce qu'on connaît par exemple la cité d'Αὐλών en Illyrie méridionale[32] (Vlora/Vlorë en actuelle Albanie), laquelle est adossée à l'Est à une belle vallée fertile longiligne orientée Nord/Sud, alors qu'un espace de ce type paraît exister en Crète à Gortyne, où il est nommé au V^e^ s. avant notre ère[33].

---

[27] *IG,* I^3, 265, col. II.4, ligne 47 (447/6 av. J.-C.) ; *IG,* I^3, 71, ligne 139 (425/4 av. J.-C.).

[28] Voir par exemple *IG,* XII, 1, 1000–1009. Une dédicace à l'empereur Domitien par les citoyens de Brykonte et tous les résidents, ainsi que pour le *dèmos* des Rhodiens entre 83 et 96 ap. J.-C. est connue dans cette cité septentrionale de Karpathos (*IG,* XII, 1, 994), tout comme un texte dédié à son épouse Domitia Longina (*PIR*^{2}, D, 181) dite *théa* (*IG,* XII, 1, 995). Sur l'exploration épigraphique de Brykonte, voir notamment Mondry Beaudoin, « L'île de Karpathos », *BCH,* 4, 1880, pp. 274–284, et « Décret de Karpathos », *BCH,* 8, 1884, pp. 353–361.

[29] *IG,* XII, 1, 1029 ; 1032 ; 1035.

[30] À propos du toponyme Αὐλών en Eubée, voir notamment *SEG,* 65, 739.

[31] Nom du détroit de Chalcis d'Eubée notamment attesté par une inscription funéraire inédite de Pergame (Mysie) probablement datable du IV^e^ s. avant notre ère.

[32] Ptolémée, *Géographie* III, 12, 3. Voir notamment *SEG,* 66, 464 ; Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond, « The western part of the *via Egnatia* », *JRS,* 64, 1974, pp. 185–194, spécialement pp. 189–193.

[33] Voir *IC,* IV, 64, ligne 3 : *ἐν Ἀϝλῶνι ; SEG,* 54, 849 ; Francesco Guizzi, « Houses in the Household I : ownership and use of dwelling places in Gortynian inscriptions », dans *ΣΤΕΓΑ : The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete,* Hesperia Suppl. 44, 2011, pp. 393–399 ; Robert Malcolm Errington, « Ein kretisches Phantom : der Vertrag zwischen Hierapytna und den 'Aussensiedlern' (*I. Cret.* III, iii, 5) », *ZPE,* 193, 2015, p. 165.

Les remarques qui précèdent permettent de mieux contextualiser l'usage hellénique du mot *αὐλών* dans les textes littéraires comme dans les inscriptions. L'interprétation de la toponymie à la lumière de la topographie et des pratiques agricoles des anciens Grecs autorise également à mieux saisir certains glissements sémantiques[34], ainsi que certaines conceptions helléniques de l'espace. Le terme semble se diffuser dans les sources épigraphiques au IV^e^ s. avant notre ère, époque de redistribution foncière et de valorisation de la terre et des territoires, particulièrement sous la pression géopolitique et militaire des rois hellénistiques, qu'il s'agît des territoires civiques ou des terres royales, notamment dans le contexte d'assignations coloniales. Le rôle des Macédoniens fut bien sûr fort à cette époque de conquêtes et de guerres incessantes, leurs conceptions s'étant étendues aux régions qu'ils colonisèrent, en Anatolie et ailleurs, notamment dans la sphère séleucide. La valorisation spatiale et économique des terres agricoles arables, leur recherche et leur connaissance, apparaissent clairement à la fin du I^er^ s. av. J.-C., au début de l'époque impériale, dans la *Géographie* de Strabon comme dans le texte gravé à Apollonia de Pisidie qui fut le point de départ de cette contribution.

Illustrations



Fig. 1. Aulôn de Macédoine (© Google Earth)

[34] On trouve ainsi dans l'*αὐλών* de Brykonte des cours de fermes, des enclos pour les bêtes, mais aussi des aires de battage pour les céréales.

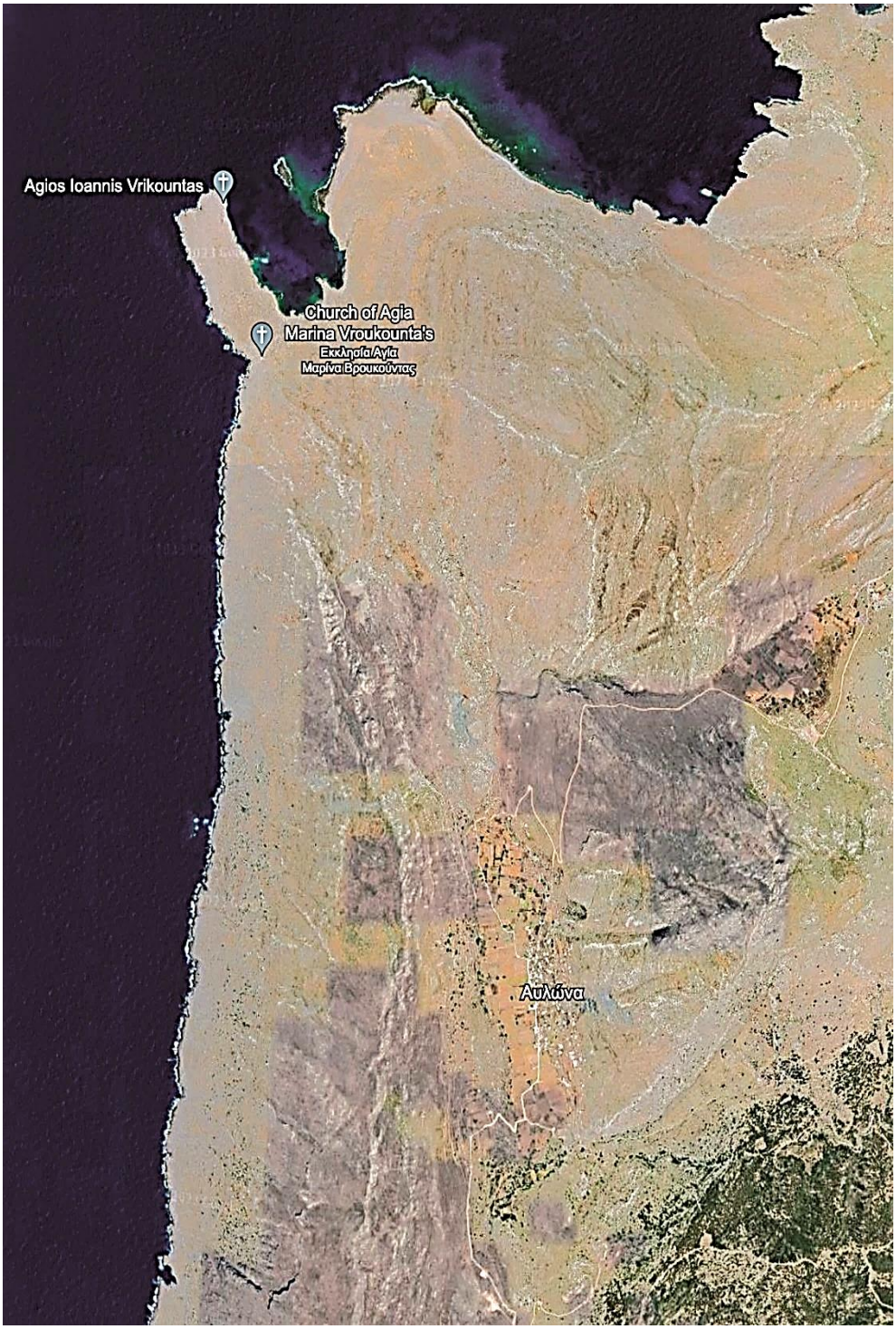


Fig. 2. Aulôn de Brykonte à Karpathos (© Google Earth)



Fig. 3. Aulôn de Brykonte à Avlona, Karpathos (© Hadrien Bru)



Fig. 4. Aire de battage de céréales à Avlona, Karpathos (© Hadrien Bru)



Fig. 5. Vue de la crête d'Olympos et de ses moulins vers le Nord, à Karpathos. À droite, route menant vers Avlona (© Hadrien Bru)



Fig. 6. La péninsule et la baie de Brykonte, Karpathos, vue vers le Nord (© Hadrien Bru)

BIBLIOGRAPHIE

BEAUDOIN, Mondry, « L'île de Karpathos », *BCH,* 4, 1880, pp. 261–284.

BEAUDOIN, Mondry, « Décret de Karpathos », *BCH,* 8, 1884, pp. 353–361.

BRU, Hadrien, *La Phrygie Parorée et la Pisidie septentrionale aux époques hellénistique et romaine. Géographie historique et sociologie culturelle,* Mnemosyne Suppl. History and Archaeology of Classical Antiquity 401, Leiden/Boston, Brill, 2017.

CHANTRAINE, Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots,* Paris, Klincksieck, 1999.

DE PLANHOL, Xavier, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne,* Paris, A. Maisonneuve, 1958.

ERRINGTON, Robert Malcolm, « Ein kretisches Phantom : der Vertrag zwischen Hierapytna und den 'Aussensiedlern' (*I. Cret.* III, III, 5) », *ZPE,* 193, 2015, pp. 164–165.

ESTIENNE, Henri *et alii, Thesaurus Graecae Linguae,* vol. I, Paris, Firmin-Didot, 1831–1856.

GUIZZI, Francesco, « Houses in the Household I : Ownership and Use of Dwelling Places in Gortynian Inscriptions », dans *ΣΤΕΓΑ : The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete,* Hesperia Suppl. 44, 2011, pp. 393–399.

HAMMOND, Nicholas Geoffrey Lemprière, « The Western Part of the *via Egnatia* », *JRS,* 64, 1974, pp. 185–194.

KOUKOULI-CHRYSANTAKI, Chaïdo, *AD,* 40, 1985, B266.

KOUKOULI-CHRYSANTAKI, Chaïdo, MALAMIDOU, Dimitra, « The sanctuary of Hero Auloneites on Mt Pangaion : tracing continuity and change of religious practices in the territory of Philippi » (Chap. 6), dans Steven J. FRIESEN, Michalis LYCHOUNAS, Daniel N. SCHOWALTER (eds), *Philippi, from* Colonia Augusta *to* Communitas Christiana, *Novum Testamentum Suppl.* 186, Leiden/Boston, Brill, 2022, pp. 125–162.

LALONDE, Gerald V., LANGDON, Merle K., WALBANK, Michael B., *The Athenian Agora XIX. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Inscriptions.* Horoi, Poletai *Records, Leases of Public Lands,* Princeton, The American School of Classical Studies at Athens, 1991.

LANGDON, Merle K., « An Attic decree concerning Oropos », *Hesperia,* 56, 1987, pp. 47–58.

LIDDELL, Henry George, SCOTT, Robert, JONES, Henry Stuart, *A Greek-English Lexicon,* Oxford, Clarendon Press, 1996 (9e éd.).

MA, John, « Empire, statuses and realities », dans John MA, Nikolaos PAPAZARKADAS, Robert PARKER (eds), *Interpreting the Athenian Empire*, Duckworth, London, 2009, pp. 125–148.

MILCHHÖFER, Arthur, *RE,* II, 2, 1896, *s.v. αὐλών,* coll. 2413–2415.

MITCHELL, Stephen, « Three Cities in Pisidia », *Anatolian Studies,* 44, 1994, pp. 129–148.

PERNIN, Isabelle, *Les baux ruraux en Grèce ancienne. Corpus épigraphique et étude,* Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 66, Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2014.

PERRIN-HENRY, Martine, « Aulôn de Macédoine, Euripide et la *via Egnatia :* recherches de géographie historique en Macédoine orientale », *Rheinisches Museum für Philologie,* 126, 3/4, 1983, pp. 239–254.

RAMSAY, William Mitchell, « The utilisation of old epigraphic copies », *JHS,* 38, 1918, pp. 124–192.

RAMSAY, William Mitchell, « Military operations on the North front of Mount Taurus », *JHS,* 40/1, 1920, pp. 89–112.

RAMSAY, William Mitchell, « Military operations on the North front of Mount Taurus », *JHS,* 43/1, 1923, pp. 1–10.

RAMSAY, W.M., « Geography and History in Phrygo-Pisidian Glen », *The Geographical Journal,* 61/4, 1923, pp. 279–296.

ROBERT, Louis, *Hellenica,* XI–XII, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient, A. Maisonneuve, 1960.

ROBERT, Jeanne & Louis, *Bulletin épigraphique* (*Revue des Études Grecques*), 1973, p. 159, nº 415.

STERRETT, John Robert Sitlington, *The Wolfe Expedition to Asia Minor During the Summer of 1885,* Papers of the American School of Classical Studies at Athens 3 (1884–1885), Boston, Damrell and Upham, 1888.

SYME, Ronald, *Anatolica. Studies in Strabo,* Oxford, Clarendon Press, 1995 (éd. A. Birley).

PROXENOS, PROXENIA UND DIE PROXENIE-DEKRETE ALS FORSCHUNGSAUFGABE. MIT BESONDEREM FOKUS AUF DIE SCHWARZMEERREGION[1]

Victor COJOCARU
Institut für Archäologie, Iași
cojocaru_arhia@yahoo.com

Abstract: This paper focuses on two aspects. The first part briefly discusses the origin of the terms *proxenos*/*proxenia* and the evolution of friendly relations from private hospitality to partnerships between an individual and a state. It also emphasizes that the obligation to represent the interests of other states, even when this led to a conflict of interest – what in modern terms might be called 'espionage' in favour of the adopted country – was associated with special honours and privileges. The text also examines the changing meaning of *proxenia* over time. The second part focuses on the proxeny decrees as a part of Greek epigraphy, their treatment in the literature, and the research interest in these inscriptions. It also highlights the challenges and the need for a catalogue of the proxeny decrees of the Greek cities on the Black Sea. At the same time, the author is aware that in reconstructing historical images it is crucial to relate the proxeny decrees to other documents in order to gain a more complete understanding. Proxeny decrees can be considered both as part of the honorary decrees and as a category in their own right. Their importance varies according to geographical context and research interest. It is emphasized that a holistic approach is required to adequately reconstruct the historical information. Thus, the paper highlights the important role of *proxenia* in ancient Greek city-state relations, particularly in the Black Sea region, and traces its development and decline over time.

Keywords: *proxenos*, *proxenia*, proxeny decrees, links with the outside world, Black Sea region
Schlüsselwörter: *proxenos*, *proxenia*, Proxenie-Dekrete, Außenbeziehungen, Schwarzmeerregion

1. *Einleitung*

Während meines Aufenthaltes als Stipendiat der Alexander von Humboldt-Stiftung an der Universität Trier von 2007 bis 2009 nahm meine Forschung zur Institution der Proxenie im pontischen Raum konkrete Formen an. Diese Forschung war

[1] Der Beitrag entstand im Rahmen des Forschungsthemas „Die griechischen Städte am Schwarzen Meer und ihre Wohltäter" am Institut für Archäologie der Rumänischen Akademie in Iași. Die epigraphischen Abkürzungen sind nach der Liste GrEpiAbbr von der AIEGL gegeben: https://www.aiegl. org/grepiabbr.html. Die griechischen Texte wurden von mir übersetzt, sofern keine andere Klarstellung erfolgte. Antike Daten sind v. Chr., sofern nicht mit n. Chr. gekennzeichnet.

Teil des Projekts „Die Beziehungen Skythiens und Kleinskythiens zu anderen Regionen der griechischen und römischen Welt (bis zum 3. Jh. n. Chr.)“. Der Ausbruch aus „Platons Höhle“[2] erwies sich als entscheidend für die systematische Erforschung der Proxenie-Dekrete im Gebiet des Pontus Euxinus, eine Forschungsrichtung, die sich immer deutlicher abzeichnete. Mein Betreuer in Trier, Heinz Heinen, riet mir, mich zuerst mit dieser Kategorie von Inschriften zu befassen, da sie für die Außenbeziehungen der meisten Poleis im Schwarzmeerraum von größter Bedeutung sein könnten. Der spätere Kurs fiel mit einem geplanten Forschungsthema zusammen, das 2010 von der Rumänischen Akademie angenommen und 2014 erfolgreich abgeschlossen wurde.

In den letzten Jahren wurden Zwischenergebnisse zunächst in Form von Studien und Artikeln in nationalen und internationalen Zeitschriften und Sammelbänden veröffentlicht, und im Jahr 2016 schlug ich einen monographischen Ansatz vor, um ein umfassenderes Bild von der Komplexität der Diskussion über die Entwicklung der Institution der Proxenie zu vermitteln[3]. In diesem Rahmen habe ich einige wesentliche Aspekte des Themas behandelt, und das Buch wurde national und international positiv aufgenommen[4]. Gleichzeitig war mir bewusst, dass einige der Schlussfolgerungen, die im Rahmen meiner Arbeit formuliert wurden, als Ausgangspunkt für ein zukünftiges monographisches Projekt dienen könnten. Dieses könnte sich der Dynamik des Austauschs zwischen der pontischen Welt und anderen Regionen der Oikumene in diachroner und vergleichender Weise widmen und dabei alle Quellenkategorien einbeziehen.

Damals hoffte ich jedoch, dass mein Ansatz sowohl mir als auch anderen Forschern mit ähnlichen Interessen ausreichend Inspiration bieten würde, um in Zukunft weitere Schritte zu unternehmen und ein anspruchsvolleres und überzeugenderes Gesamtbild zu entwickeln. Derzeit bereite ich die deutsche Version meiner monographischen Arbeit von 2016 vor, in der ich die dokumentarischen Daten, Kommentare und Sekundärliteratur aktualisiere. Dies bildet auch den Hintergrund des vorliegenden Beitrags, der sich im Wesentlichen auf zwei Aspekte konzentriert: das Konzept *πρόξενος/προξενία* sowie die Proxenie-Dekrete als Forschungsaufgabe.

2. *Das Konzept ‚πρόξενος‘/‚προξενία‘*

Der Begriff *‚πρό-ξενος‘* leitet sich von dem Wort *xenos/ξένος* (bedeutet „Gast“ oder „Freund“[5]) ab und bezeichnet eine Person, die dazu berufen ist, die Interessen eines fremden Staates – in der Regel einer anderen Polis, manchmal einer Föderation oder Liga, seltener eines Monarchen – vor den Mitbürgern zu vertreten[6].

[2] Ich habe bereits an anderer Stelle auf die Bedeutung dieses Ausdrucks im Kontext der Forschungsbedingungen in Rumänien hingewiesen; siehe dazu COJOCARU, 2012a.

[3] COJOCARU, 2016a, mit Verweisen auf Zwischenergebnisse in Form von Studien und Artikeln auf S. 12, Anm. 7.

[4] National: z.B. BUZOIANU, 2017; RUSCU, 2017. International: z.B. JAJLENKO, 2017; BELOUSOV – ELISEEVA, 2018, S. 94–96; *SEG*, 66, 897.

[5] Zur Bedeutungsvielfalt und semantischen Entwicklung des Wortes *xenos* (Plural: *xenoi*) von „Fremder“ zu „Gast“ siehe ZELNICK-ABRAMOVITZ, 2013 & 2018 (vgl. ISAAC, 2013; WILKER, 2013 & 2023), mit Verweisen auf die einschlägige ältere Literatur.

[6] Vgl. COJOCARU, 2013a, S. 5606. Unter den Vorgängern war P. Monceaux meines Wissens der erste, der einen würdigen Begriff versuchte (MONCEAUX, 1885/6, S. 14–15): *Le proxène est*

Die freundschaftlichen Beziehungen zwischen den aristokratischen Familien der verschiedenen griechischen Gemeinden sind seit der „homerischen Zeit" gut dokumentiert[7], wie z.B. die Beschreibung der Begegnung zwischen Diomedes, dem Sohn des Tydeus, und Glaukos, dem Sohn des Hippolochos, zeigt[8]. Später entwickelten

simplement dans sa patrie le προστάτης *d'un État étranger. À ce titre, il représente en toutes choses cet État, devant les assemblées politiques, devant les tribunaux, dans les relations commerciales et financières, devant les dieux, partout enfin. Il est pour un État, ce que le* patronus (προστάτης) *particulier était pour un individu ou une famille*. GSCHNITZER, 1973, S. 632–638, schlägt eine weitaus komplexere Diskussion vor und unterscheidet nicht weniger als fünf Bedeutungen des Begriffs *‚πρόξενος'*, je nach den verschiedenen literarischen oder epigraphischen Kontexten. Drei prägnante Formulierungen neueren Datums seien mir an dieser Stelle gestattet – WALBANK, 1978, S. 500: *A foreigner, officially appointed by Athens to serve Athenian interests, public and/or private, in his own state;* MAREK, 1984, S. 1: „Städte besaßen ihre Proxenoi, hochangesehene Fremde, an den öffentlichen Angelegenheiten zu Hause nicht selten in vorderster Front beteiligt, Freunde ihrer Politik, Helfer, Vermittler und Gastgeber ihrer reisenden Bürger"; BLEICKEN, 1995, S. 105: „Der Proxenos ist ein Bürger, der von einer fremden Stadt (bzw. auch von einem Staatenbund oder König) zum Schutz von deren Bürgern, die sich vorübergehend in der Stadt des Proxenos aufhalten, ernannt wird". Vgl. MACK, 2015, S. 75, Anm. 181 & S. 104, Anm. 54.

[7] Für eine aktuelle Diskussion der homerischen Gedichte aus der Perspektive der Wahrnehmung des „Fremden", siehe SANTIAGO ÁLVAREZ, 2013. Der Begriff der Gastfreundschaft (*xenia*) ist ein zentrales Thema der homerischen Dichtung. Helden und Fremde begegnen sich häufig als Gäste und Gastgeber. Die Art und Weise, wie diese Beziehungen gepflegt werden, spiegelt die sozialen Normen und Werte der antiken griechischen Gesellschaft wider. Vgl. die folgende Anmerkung.

[8] HOM., *Il.* 6, 212–231:

> *ὣς φάτο, γήθησεν δὲ βοὴν ἀγαθὸς Διομήδης: / ἔγχος μὲν κατέπηξεν ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ, / αὐτὰρ ὃ μειλιχίοισι προσηύδα ποιμένα λαῶν: /*[215] *„ἦ ῥά νύ μοι ξεῖνος πατρώϊός ἐσσι παλαιός: / Οἰνεὺς γάρ ποτε δῖος ἀμύμονα Βελλεροφόντην / ξείνισ' ἐνὶ μεγάροισιν ἐείκοσιν ἤματ' ἐρύξας: / οἳ δὲ καὶ ἀλλήλοισι πόρον ξεινήϊα καλά: / Οἰνεὺς μὲν ζωστῆρα δίδου φοίνικι φαεινόν, /*[220] *Βελλεροφόντης δὲ χρύσεον δέπας ἀμφικύπελλον / καί μιν ἐγὼ κατέλειπον ἰὼν ἐν δώμασ' ἐμοῖσι. / Τυδέα δ' οὐ μέμνημαι, ἐπεί μ' ἔτι τυτθὸν ἐόντα / κάλλιφ', ὅτ' ἐν Θήβῃσιν ἀπώλετο λαὸς Ἀχαιῶν. / τὼ νῦν σοὶ μὲν ἐγὼ ξεῖνος φίλος Ἀργεϊ μέσσῳ /*[225] *εἰμί, σὺ δ' ἐν Λυκίῃ ὅτε κεν τῶν δῆμον ἵκωμαι. / ἔγχεα δ' ἀλλήλων ἀλεώμεθα καὶ δι' ὁμίλου: / πολλοὶ μὲν γὰρ ἐμοὶ Τρῶες κλειτοί τ' ἐπίκουροι / κτείνειν ὅν κε θεός γε πόρῃ καὶ ποσσὶ κιχείω, / πολλοὶ δ' αὖ σοὶ Ἀχαιοὶ ἐναιρέμεν ὅν κε δύνηαι. /*[230] *τεύχεα δ' ἀλλήλοις ἐπαμείψομεν, ὄφρα καὶ οἵδε / γνῶσιν ὅτι ξεῖνοι πατρώϊοι εὐχόμεθ' εἶναι.* („Sprachs; doch freudig vernahm es der Rufer im Streit Diomedes. / Eilend steckt' er die Lanz' in die nahrungsprossende Erde, / Und mit freundlicher Rede zum Völkerhirten begann er: /[215] «Wahrlich, so bist du mir Gast aus Väterzeiten schon vormals! / Oineus der Held hat einst den untadlichen Bellerophontes / Gastlich im Hause geehrt, und zwanzig Tage beherbergt. / Jen' auch reichten einander zum Denkmal schöne Geschenke. / Oineus Ehrengeschenk war ein Leibgurt, schimmernd von Purpur, /[220] Aber des Bellerophontes ein goldener Doppelbecher; / Und ihn ließ ich scheidend zurück in meinem Palaste. / Tydeus gedenk' ich nicht mehr; denn noch ein stammelnder Knabe / Blieb ich daheim, da vor Thebe das Volk der Achaier vertilgt ward. / Also bin ich nunmehr dein Gastfreund mitten in Argos; /[225] Du in Lykia mir, wann jenes Land ich besuche. / Drum mit unseren Lanzen vermeiden wir uns im Getümmel. / Viel ja sind der Troer mir selbst, und der rühmlichen Helfer, / Dass ich töte, wen Gott mir gewährt, und die Schenkel erreichen; / Viel' auch dir der Achaier, dass, welchen du kannst, du erlegest. /[230] Aber die Rüstungen beide vertauschen wir, dass auch die andern / Schaun, wie wir Gäste zu sein aus Väterzeiten uns rühmen»", Übersetzung nach J.H. Voß bearbeitet von E. Gottwein – ttps://www.gottwein.de/Grie/hom/il06de.php, letzte Aktualisierung: 13.06.2019).

Für eine Diskussion dieser Passage, siehe MITCHELL, 1997, S. 12–13; vgl. SANTIAGO ÁLVAREZ, 2013, S. 34.

sich diese Beziehungen von der privaten Gastfreundschaft zu einer Partnerschaft zwischen einer Person und einem Staat. Der persönliche Gast wird zum Staatsfreund, und in den öffentlichen Beziehungen übernimmt der *proxenos* Dienste, die man von einem *xenos* erwarten würde. Im Gegensatz zur *xenia* – einer privaten und persönlichen Beziehung zwischen Individuen – wird die *proxenia/προ-ξενία* jedoch zu einer öffentlichen und offiziellen Beziehung zwischen einer Person und einem Staat[9].

Gleichzeitig hatte der Status des *proxenos* nur in Bezug auf die ausstellende Autorität offizielle Konnotationen[10]; in seiner eigenen Gemeinschaft blieb er ein Bürger, der eigenständig handelte, um Gelegenheiten zu schaffen oder einen Fremden zu empfehlen, und um einen *xenos* in religiösen, rechtlichen oder anderen Angelegenheiten zu vertreten, wie das Präfix „pro" bereits andeutet[11].

In den griechischen Städten hingen die Rechte der nicht ansässigen Ausländer von bilateralen Abkommen ab, die als *„symbola/σύμβολα"* bezeichnet wurden[12]. Da die Poleis jedoch keine Diplomaten ins Ausland schickten (zumindest nicht für einen längeren Aufenthalt im Sinne moderner Botschaften), war die Tätigkeit der *proxenoi* als Garanten des Respekts gegenüber Fremden[13] und Bittstellern fast ein Jahrtausend lang[14] ein wichtiger Teil der Außenbeziehungen im antiken Griechenland[15].

Die Verpflichtung, die Interessen eines anderen Staates gegenüber den Mitbürgern zu vertreten, natürlich gefördert durch entsprechende Ehrungen und

[9] Vgl. MITCHELL, 1997, S. 29. Siehe neuerdings MACK, 2015, S. VII: Proxenia *was an honorific status granted to foreign benefactors which permitted poleis to establish permanent networks of these individuals (*proxenoi*), connecting them as communities to large numbers of other* poleis *and facilitating interactions between the citizens of different cities.* Diese Definition wird auf den Seiten 1–4 erläutert. Siehe zuletzt auch COJOCARU, 2021a (= 2013a, S. 5607): *A vague and usually hereditary mandate of a* proxenos, *issued by the assembly and/or council of a polis, and exceptionally by a dynast who imitated* polis *practices (…), corresponds to an agreement that defined specific privileges and obligations between a state and an influential foreigner.*

[10] GAUTHIER, 1972, S. 25.

[11] Vgl. MAREK, 1984, S. 387: „Zugleich wird deutlich, daß *Pro-xenos* etymologisch so gedeutet werden muß, daß es jemanden bezeichnet, der sich (schützend und vermittelnd) vor den Fremden stellt, und nicht jemanden, der anstelle des Gastfreundes handelt, einen Staatsgastfreund".

[12] In diesem Sinne bleibt GAUTHIER, 1972 das erste Referenzwerk.

[13] Die Problematik der Fremden in der antiken griechischen Welt hat im Laufe der Zeit eine umfangreiche Bibliographie hervorgebracht. Ich erwähne hier nur BRAVO, 1980; BASLEZ, 1984; LONIS, 1988; 1992; DEMANDT, 1995; LÜTH *et al.*, 1997; SANTIAGO ÁLVAREZ – OLLER GUZMÁN, 2013; COŞKUN – RAPHAEL, 2014. Zur semantischen Erweiterung des Begriffs *proxenos* im Sinne von „Zeuge/Garant" siehe jüngst MACK, 2015, S. 76 & S. 83, Anm. 204. Die gleiche Rolle könnten die Magistrate und Ratsmitglieder als Zeugen/Garanten für die Verleihung des Proxenos-Titels in den chersonesischen Dokumenten der Kaiserzeit gespielt haben.

[14] Fast ein Jahrtausend, wenn man die Zeitspanne zwischen der ältesten und der jüngsten Inschrift über die Institution der Proxenie berücksichtigt. Betrachtet man jedoch die gesamte griechische Welt, so bestand diese Institution nicht länger als 700 Jahre (vgl. MAREK, 1984, S. 1: „Die Proxenie ist eine Institution der griechischen Staatenwelt mit etwa siebenhundertjähriger Lebensdauer"), wobei ihre Blütezeit zwischen dem 5. und dem 2. Jahrhundert lag. Zu beachten ist auch die Bemerkung von MACK, 2015, S. 225, Anm. 123 (mit Verweis auf PIND., *Isthm.* 4.7–9 und Sekundärliteratur): *(…) the early material (…) gives the impression that* proxenia *was very common and widespread before it become well attested epigraphically.*

[15] Vgl. BASLEZ, 1984 zu den sozialen, wirtschaftlichen und religiösen Aspekten des Status von Ausländern in der griechischen Welt.

Privilegien, führt zwangsläufig zu einem Interessenkonflikt, der im modernen Sprachgebrauch als „Spionagetätigkeit" zugunsten der Wahlheimat bezeichnet werden kann[16]. So übernahmen z.B. angesehene Bürger aus Mitgliedsstaaten des Delischen Bundes vor Ort die Rolle der Informationsquelle für die Athener[17] als Ausgleich für die öffentliche Anerkennung in Athen. Die Verwendung von *proxenoi* zu diesem Zweck scheint irgendwann so üblich geworden zu sein, dass selbst der von Athen zur Überwachung der neuen Verfassung in Aristophanes' Stadt der Vögel entsandte Inspektor (*episkopos*) bei seiner Ankunft zunächst fragt: „Wo sind die *proxenoi?* "[18].

Die erste nachweisbare Erwähnung der Proxenie datiert aus dem letzten Viertel des 7. Jahrhunderts[19], aber erst um die Mitte des 5. Jahrhunderts wird die Existenz dieser Institution durch eine wachsende Zahl von Inschriften belegt[20]. Von einfachen Steuerbefreiungen im Handel (*ateleiai*)[21] bis zu hochkomplexen Ehrenurkunden[22] verfolgen wir die Entstehung einer Institution, die durch immer engere und vielfältigere Beziehungen zwischen den Bürgern verschiedener Stadtstaaten sowie zwischen Griechen und Nichtgriechen geprägt war[23]. Nach Xenophon hatten sogar die unzivilisierten Mossynoikoi von Kolchis einen Proxenos in der griechischen Stadt Trapezunt[24].

Das eher vage und in der Regel erbliche Mandat eines *proxenos*, das von Rat und Volksversammlung einer Polis (eventuell auch nur von der Ekklesia) oder in Ausnahmefällen von einem Dynasten[25] in Nachahmung der Praktiken eines Stadtstaates verliehen wurde, setzte eine Vereinbarung über die spezifischen Rechte und Pflichten

---

[16] Dieser Aspekt der Tätigkeit eines *proxenos* wurde von GEROLYMATOS, 1986 untersucht; *contra* MACK, 2015, S. 72, Anm. 166.

[17] Als sich z.B. Kos gegen die Zweite Athenische Konföderation auflehnte, ging dem Aufstand die Ermordung des athenischen *proxenos* voraus – *IG*, II^3 111.

[18] AR., *Au.* 1021: *ποῦ πρόξενοι;*

[19] *IG*, IX 1, 867 (Ionische Inseln/Kerkyra, 625–600 v. Chr.): *hυίοῦ Τλασίαϝο Μενεκράτεος τόδε σᾶμα | Οἰανθέος γενεάν. τόδε δ' αὐτôι δᾶμος ἐποίει· ⋮ | ἕς γὰρ πρόξενϝος δάμου φίλος· ἀλλ' ἐνὶ πόντōι |*[4] *ὄλετο, δαμόσιον δὲ καρὸ[ν πένθησαν hάπαντες]. ⋮ | Πραξιμένης δ' αὐτôι χ[αίας] ἀπὸ πατρίδος ἐνθὼν ⋮ / σὺν δάμōι τόδε σᾶμα κασιγνέτοιο ποτέθε* („Dies ist das Grab des Menekrates, Sohn des Tlasias, aus Oiantheia. Dieses [Denkmal] haben ihm die Bürger [von Korkyra] errichtet. Denn er war *proxenos* und Freund der Bürger [von Korkyra], ging aber im Meer verloren, und alle trauerten um den Freund des Volkes. Aus diesem Grund kam Praximenes aus seiner Heimat, um mit den Bürgern [von Korkyra] dieses Denkmal für seinen Bruder zu errichten").

[20] Für Athen, siehe WALBANK, 1978, S. 4.

[21] *Syll.*^{3}, 4 = *I.Olbia*, 1.

[22] Wie z.B. *I.Byzantion*, 3 oder *SEG*, 45, 985 = *AE*, 1996, 1359.

[23] Für die Entwicklung der Proxenie im gesamten griechischen Raum mit all ihren vielfältigen Aspekten im Zusammenhang mit der Erforschung dieser Institution gelten nach wie vor die Standardwerke MONCEAUX, 1886; GSCHNITZER, 1973 und MAREK, 1984. Neu hinzugekommen ist MACK, 2015 (vgl. COJOCARU, 2016b).

[24] X., *An.* 5, 4, 2 (Clarendon Press): *ἐπεὶ δὲ ἦσαν ἐπὶ τοῖς Μοσσυνοίκων ὁρίοις, πέμπουσιν εἰς αὐτοὺς Τιμησίθεον τὸν Τραπεζούντιον πρόξενον ὄντα τῶν Μοσσυνοίκων, ἐρωτῶντες πότερον ὡς διὰ φιλίας ἢ διὰ πολεμίας πορεύσονται τῆς χώρας* („An den Grenzen der Mossynoikoi schickten sie Timesitheos von Trapezunt zu diesem Volk, dessen *proxenos* er war, mit der Frage, ob sie als Freunde oder Feinde durch das Gebiet [der Mossynoikoi] ziehen sollten").

[25] Mausolos, Satrap von Karien; Könige von Bosporus; Korylas und Korris von Paphlagonien; Hohepriester von Labraunda. Zur Frage der Dynasten als Verleiher der *proxenia*, vgl. jetzt auch MACK, 2015, S. 229–230.

voraus, die zwischen einem Staat und einem einflussreichen Fremden festgelegt wurden. Als Belohnung für geleistete oder erwartete Dienste konnte ein *proxenos* außergewöhnliche Ehren und Privilegien genießen. Diese waren meist pragmatischer Natur und umfassten die Zollfreiheit bei der Ein- und Ausfuhr von Waren (*ateleia*)[26], die Unverletzlichkeit in Friedens- und Kriegszeiten (*asylia*)[27], die Steuergleichheit/ „Gleichheit der Pflichten", d.h. der Bürgerpflichten (*isoteleia*)[28], das Recht auf Erwerb von Grundbesitz (*enktesis*)[29], sowie das Vorrecht, bei städtischen Spielen und Festen in der ersten Reihe zu sitzen (*proedria*)[30] und der uneingeschränkte Zugang zu Amtsträgern, Rat und Volksversammlung von der Residenzstadt aus (*prosodos*)[31].

Die prestigeträchtigsten Ehrungen waren die Verleihung von goldenen Kronen[32] und auf höherer Ebene die Errichtung von Ehrenstatuen[33]. Manchmal erhielt ein *proxenos* auch eine Einladung zu einem Mahl im Prytaneion oder im Tempel der Gottheit, die die Polis beschützte[34]. Gleichzeitig war die „Ausstellung" der Proxenie-Dekrete an den sichtbarsten Orten vorgesehen – in der Regel an Orten von öffentlicher Bedeutung, wie der Agora (als wichtigster Versammlungsort für die verschiedenen Aktivitäten der Stadt), in Tempeln oder Heiligtümern (als Orte für religiöse Zeremonien und Opfer) sowie im Gymnasium (als Bildungseinrichtung und Ort kultureller und sozialer Anerkennung)[35].

Im Laufe der Zeit, mit der Zunahme der weniger bedeutenden Ehrungen, die mit dem Titel des *proxenos* verbunden waren, konnte ihm auch der Titel des *euergetes*[36]

---

[26] GIOVANNINI, 2007, S. 311–315; RUBINSTEIN, 2009; MIGEOTTE, 2013.

[27] SCHLESINGER, 1933; BRAVO, 1980; RIGSBY, 1996; GIOVANNINI, 2007, S. 304–306; SCOTT, 2013.

[28] WHITEHEAD, 1977; BASLEZ, 1984, *passim;* ADAK, 2003; RHODES, 2005; MANSOURI, 2011.

[29] PEČIRKA, 1966, HENRY, 1983; HENNIG, 1994, 1995; SCAFURO, 2013.

[30] PÖHLMANN, 1981. Für den Schwarzmeerraum wird es explizit nur in den westpontischen Städten erwähnt, z.B. in Odessos – *IGBulg*, I² 42. Vgl. *IG*, XI 4, 667, Z. 5–8: [*... γῆς*] *καὶ οἰκίας* [*ἔγκτ*]*ησιν καὶ προεδ*[*ρί*]|*αν ἐν τοῖς ἀγῶσιν καὶ πρόσοδο*[*ν*] | [*πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώ*|[8]*τοις μετὰ τὰ ἱερά*] – für einen Bürger von Apollonia Pontica in Delos, Mitte des 3. Jhs.

[31] HENRY, 1983.

[32] *E.g. Syll.*[3], 707 (*cf. I.Histria*, 65; COJOCARU, 2012b), Z. 28–30: [*...*] *στεφ*[*α*|*νῶ*]*σαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι το*[*ῖς* | *Θαρ*]*γηλίοις ἐν τῶι θεάτρωι* („[…] ihn während der Thargelia im Theater mit einer goldenen Krone zu ehren").

[33] Zu den Ehrenporträts und -statuen in der hellenistischen Stadt, siehe in jüngerer Zeit MA, 2013. Zu den hellenistischen und kaiserzeitlichen Zeugnissen aus dem Schwarzmeerraum, vgl. COJOCARU, 2014a & 2022.

[34] *E.g. I.Callatis*, 3 (*cf. SEG*, 24, 1023), Z. 10–11: [*...*] *καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ εἰς πρυτανεῖο* [*ν* | *τὸν βασιλέα*] („[…] dass er auch vom *basileus* ins Prytaneion eingeladen wird"). Ausführlichere Bemerkungen dazu habe ich an anderer Stelle formuliert – siehe COJOCARU, 2014b.

[35] Auf diese Weise konnte die Gemeinschaft ihre Dankbarkeit gegenüber dem *proxenos* zum Ausdruck bringen und gleichzeitig die ihm übertragenen Pflichten und Privilegien öffentlich anerkennen. Die Präsentation der Proxenie-Dekrete war Teil eines umfassenderen Systems der gegenseitigen Anerkennung und Diplomatie zwischen verschiedenen antiken griechischen Städten und ihren Ehrenbürgern. Es diente der Pflege guter Beziehungen und der Förderung der Zusammenarbeit zwischen den Städten.

[36] In Athen z.B. ist die Verbindung von *proxenos* und *euergetes* seit dem 5. Jh. häufig belegt, wie zahlreiche Inschriften in dem von WALBANK, 1978 zusammengestellten Corpus belegen. Für eine ausführliche Diskussion, siehe GAUTHIER, 1985. Wenn von Perikles bis Augustus kein athenisches Dekret irgendeinem Bürger den Titel *euergetes* verlieh – eine Beobachtung, die für die überwiegende Mehrheit der griechischen Städte zutrifft –, so steht fest, dass in den epigraphischen Dokumenten von Histria nur Bürger erwähnt werden, denen dieser Titel verliehen wurde. Für Quellenangaben und Sekundärliteratur, siehe zuletzt COJOCARU, 2021b, S. 62–63.

sowie das potentielle Bürgerrecht[37] zuerkannt werden[38]. Damit ein solches Recht wirksam werden konnte, musste die betreffende Person in eine der Untereinheiten der bürgerlichen Gemeinschaft aufgenommen werden[39] und alle Pflichten eines Bürgers übernehmen, einschließlich der Zahlung von Steuern in der Wahlheimat[40].

Die Existenz von Verträgen zwischen zwei Städten (*symbola*)[41] ab dem 5. Jahrhundert konnte die wirtschaftliche, religiöse und politische Bedeutung der Institution der Proxenie nicht schmälern. Zum einen, weil die *symbola* keine weite Verbreitung fanden, zum anderen, weil die beiden Institutionen nicht die gleichen Funktionen erfüllten. Die Verleihung von *ateleia* und später von *proxenia* war die gebräuchlichste Form, in der die Bürgerschaft ihre Verbindungen zur Außenwelt kollektiv zum Ausdruck brachte. Diese Bräuche sollten im größeren Kontext des typisch griechischen Wunsches nach Vernetzung und dem Aufbau von Beziehungen zu anderen Poleis gesehen werden[42].

Bis zur „Ankunft Roms" und darüber hinaus blieben die *proxenoi* äußerst aktiv, sowohl bei der Aufnahme der Bürger ihrer Schutzstädte als auch bei der

[37] Dabei könnte es sich einfach um einen Ehrentitel gehandelt haben, wie in der bei Delphi belegten Formel *politeia proxenias e times heneken* („Staatsbürgerschaft aufgrund von Proxenie und Ehre" – vgl. MAREK, 1984, S. 154; *SEG*, 2, 294). Praktische Auswirkungen könnte es aber gehabt haben, wenn der Geehrte sich im verleihenden Staat niederlassen wollte. Siehe auch die Bemerkungen in der nachfolgenden Anmerkung.

[38] *Proxenia und politeia* können in Dokumenten aus dem Schwarzmeerraum bereits im 4. Jahrhundert gefunden werden (*e.g. IOSPE*, I^2 20), was diejenigen widerlegen könnte, die dazu neigen, eine solche Verbindung als einen Abstieg in die Obsoleszenz der Institution der Proxenie zu betrachten. Siehe zuvor COJOCARU, 2009, S. 365; COJOCARU – LIȚU, 2009, S. 201–202. Für eine ausführliche Diskussion über die Gewährung der *politeia* siehe BORDES, 1982 (vgl. die kritischen Bemerkungen von GAUTHIER, 1984) und GAUTHIER, 1985. Für Athen, das aufgrund der Art und Weise, wie die literarische Überlieferung die epigraphischen Daten ergänzt, den Vergleichsmaßstab schlechthin darstellt, bleiben die Forschungen von OSBORNE, 1981–1983 (vgl. die kritischen Bemerkungen von GAUTHIER, 1986, S. 131–133) die Referenz. Zur Verleihung der Staatsbürgerschaft, siehe auch SAVALLI, 1985; SAVALLI-LESTRADE, 2012. Ansonsten ist die Bemerkung von J. und L. Robert (*BÉ*, 1976, 95) nach wie vor angebracht: *la concession de droit de cité était virtuelle et ne prenait effet qu'avec la résidence.*

[39] *E.g. Syll.*^{3}, 645 = *I.Byzantion*, 1, Z. 59–61: (…) *καὶ εἶμεν αὐ*|[60]*τὸν πολίταν κὰτ τὸν νόμον· ἐξεῖμεν δ' αὐτῶι καὶ ποτ[ι]*|*γράψασθαι ποτὶ τὰν ἑκατοστὺν ἅγ κε θέλι·* (…).

[40] *Cf. Syll.*^{3}, 286 (Erlass über den Status der Milesier in Olbia und der Olbianer in Milet). An dieser Stelle sei auch an die Definition von Demosthenes erinnert, wonach einem Fremden das Bürgerrecht zu verleihen bedeutet, ihm das Recht einzuräumen, an den religiösen und öffentlichen Angelegenheiten, an den Gesetzen und an allem, was den Bürgern gemeinsam ist, teilzunehmen – DEM., 23, 65 (Butcher & Rennie): *ἡμεῖς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, Χαρίδημον ἐποιησάμεθα πολίτην, καὶ διὰ τῆς δωρειᾶς ταύτης μετεδώκαμεν αὐτῷ καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων καὶ νομίμων καὶ πάντων ὅσωνπερ αὐτοῖς μέτεστι ἡμῖν* („Wir, die Männer von Athen, haben Charidemos zum Bürger gemacht und ihm dadurch Anteil an unseren bürgerlichen und religiösen Gebräuchen, an unseren gesetzlichen Rechten und an allem, woran wir selbst Anteil haben, gegeben"). Auch Aristoteles befasste sich in seiner politischen Philosophie mit der Staatsbürgerschaft und der Verleihung des Bürgerrechts, wobei er betonte, dass dieses Recht nur denjenigen zuerkannt werden sollte, die aktiv am politischen Leben teilnehmen – siehe z.B. ARIST., *Pol*. 3.1275a (Ross): *πολίτης δ' ἁπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὁρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς* („Ein Bürger wird im Wesentlichen durch seine Teilnahme an der Rechtsprechung und der Herrschaft definiert, nicht mehr als durch irgendetwas anderes").

[41] Siehe oben, Anm. 12.

[42] Vgl. MACK, 2015, S. 20.

Vertretung dieser Staaten im Ausland (z.B. am Hof der hellenistischen Monarchen oder vor dem römischen Senat). Mit der Ausdehnung der römischen Herrschaft im östlichen Mittelmeerraum wurde die *proxenia* im Laufe der Zeit durch ein Netzwerk von Roms auswärtigen Freunden ergänzt[43], um dann mit der Integration der griechischen Städte in das Verwaltungssystem des Imperiums obsolet zu werden. Da sich die „Außenpolitik" einer Polis auf die Entsendung von Gesandtschaften an den Senat, den Statthalter oder den Kaiser beschränkte (wenn man von der Fortführung der Tradition der Orakelbefragung und der Teilnahme an panhellenischen Wettkämpfen und Festen absieht), konzentrierten sich die Institutionen immer mehr auf die „Innenpolitik" der Stadt – die mehr oder weniger vorbildliche Ausübung der Verwaltungsaufgaben, die Ehrung verdienter Männer, die Teilnahme an den Versammlungen des Rates und der Volksversammlung, die Organisation verschiedener Feierlichkeiten usw.[44].

Gleichzeitig ist die römische Herrschaft allein keine ausreichende Erklärung für den Niedergang der *proxenia*[45]. Wie Chr. Marek treffend bemerkt, setzten die Poleis und ihre Institutionen ihre Funktion unter dem Römischen Reich fort, aber es entstand ein System, in dem die multilaterale Interaktion zwischen gleichberechtigten Poleis nicht mehr konstitutiv war[46]. Entweder die Institution oder zumindest ihr Titel überlebte, teilweise als Ausdruck einer gewissen äußeren Autonomie, bis ins 2. Jh. n. Chr., wenn auch nur in der nordpontischen Peripherie der Oikoumene. Noch im Jahre 174 verliehen der Boule und der Demos von Chersonesos Taurike T. Aurelius Calpurnianus Apollonides, dem Prokurator von Niedermösien, und seiner Frau das Bürgerrecht aufgrund der Proxenie (*proxenias politeia*) mit weiteren Privilegien, darunter dem Schutz in Friedens- und Kriegszeiten[47].

3. *Proxenie-Dekrete als Forschungsaufgabe*

Im Hinblick auf die gesamte griechische Epigraphik wurden die Proxenie-Dekrete – sofern eine Differenzierung notwendig war – im Kontext der Ehreninschriften diskutiert und als Unterkategorie der von einer öffentlichen Autorität erlassenen Dekrete betrachtet[48]. In dem wohl bekanntesten Fachbuch auf diesem Gebiet behandelt

[43] Die Diskussion in der modernen Geschichtsschreibung über die „Roms auswärtige Freunde" hat mit BADIAN, 1958, eine immer größere Bedeutung erlangt. In jüngerer Zeit, mit Verweis auf die frühere Literatur, siehe COŞKUN *et al.*, 2005.

[44] Siehe KUNNERT, 2012; vgl. COJOCARU, 2013b, S. 530–531.

[45] Vgl. MACK, 2015, S. 233–281.

[46] MAREK, 2016, S. 235.

[47] *SEG*, 45, 985 = *AE*, 1996, 1359, Z. 22–25; HAENSCH, 2005; *PIR*^{2}, 1471 (*ILS*, 8850 = *IGR*, I 1107; *IGR*, III 41); PFLAUM, 1961, S. 715–717, Nr. 268.

[48] Siehe LARFELD, 1914, S. 359: „Das Formelwesen der Proxenie- und Euergesiedekrete ist spezifisch nicht verschieden von demjenigen der sonstigen Ehrendekrete (…) und bei fragmentarischer Überlieferung der Texte läßt sich nicht immer entscheiden, ob die betreffende Urkunde dieser oder jener Gattung von Ehrendekreten zuzuweisen ist". Vgl. MCLEAN, 2005, S. 183: *Forming a subclass of honorific decrees are proxeny decrees by which a city would express its gratitude to a citizen of a foreign state who was going to offer hospitality to one of its own citizens (…).*

M. Guarducci die *proxenia* als ehrenvolle Auszeichnung für Ausländer – *comunissimo nei decreti greci* – ohne ein eigenes Unterkapitel im Kapitel mit dem Titel „Dekrete" zu widmen[49]. Ebenso sind P.J. Rhodes und D.M. Lewis in ihrem klassischen Werk über die Dekrete der griechischen Staaten[50] weniger an den Typen der *psephismata* interessiert als vielmehr an den Verkündigungsweisen und der Entwicklung des Formulars im Laufe der Zeit und in Abhängigkeit von den verschiedenen Regionen der Oikoumene[51].

Es liegt auf der Hand, dass bei ganzheitlichen Ansätzen wie den oben genannten eine gesonderte Erörterung der Proxenie-Dekrete als Dokumentationsquelle schon deshalb nicht überzeugend wäre, weil sie die Praxis der behördlichen Emittenten zu sehr vereinfachen würde. Schließlich beinhalten die Entscheidungen des Rates und/oder der Bürgerversammlung einer Polis eine Vielzahl von Aspekten, die heute bestenfalls noch erahnt werden können und sich der modernen Logik mancher Abhandlungen zur griechischen Epigraphik grundsätzlich entziehen. Eine ganzheitliche Sichtweise kann daher das Bild des bürgerlichen Lebens angemessener rekonstruieren, insbesondere wenn die geringe Anzahl oder der prekäre Erhaltungszustand der überlieferten Dokumente eine Korrelation von Quellen weit über den Bereich der Epigraphik hinaus erzwingt.

Andererseits gibt es genügend Beiträge von Vorgängern, die deutlich machen, dass die vorrangige oder gar ausschließliche Ausrichtung der Forschung auf Proxenie-Dekrete als besondere Inschriftenkategorie keineswegs ohne Interesse und Bedeutung ist[52]. Dennoch könnte die erste Frage, die selbst ein ehrlicher Experte in Bezug auf den vorgeschlagenen Forschungsansatz stellen könnte, so knapp wie möglich formuliert werden – *cui prodest?* Bereits in der Einleitung habe ich die Proxenie-Dekrete aus der Interessensphäre als eine Quelle ersten Ranges für die Erforschung der Außenbeziehungen der wichtigsten Städte des Schwarzmeerraumes bezeichnet. Dies gilt auch für die Kaiserzeit, wenn wir z.B. an Chersonesos Taurike denken. Diese Kategorie von Inschriften wurde bisher noch nicht in einem Katalog zusammengefasst. Ein solcher Katalog würde nicht nur die Zugänglichkeit aller Dokumente (die oft in mehreren Varianten vorliegen, insbesondere wenn man an die Inschriften von Olbia denkt) erleichtern, sondern auch eine angemessene Kommentierung entsprechend der aktuellen internationalen Diskussion ermöglichen. Wir dürfen nicht vergessen, dass seit dem Erscheinen der letzten umfassenden Monographie, die einen Gesamtüberblick über die Urkunden des Schwarzmeerraumes gibt – ich beziehe mich

[49] GUARDUCCI, 1969, S. 5–57 (mit der Diskussion über *proxenia* auf den Seiten 29–30).
[50] RHODES – LEWIS, 1997.
[51] Vgl. KNOEPFLER, 2001, S. 21:

> *Venant un siècle après l'ouvrage pionnier de H. Swoboda sur le même sujet, qui ne pouvait s'appuyer encore que sur un petit nombre de documents, ce précieux répertoire – où les proxénies et autres décrets honorifiques occupent naturellement une place de choix – fournit pour toutes les cités et régions (…) un aperçu très commode de la documentation, même si, bien entendu, il y aura des choses à reprendre – et surtout à préciser et à ajouter – en fonction des publications régionales comme la nôtre.*

[52] Neben den bereits in Anm. 23 oben erwähnten Werken seien hier nur WILHELM, 1942; HABICHT, 1957 und KNOEPFLER, 2001 genannt.

auf die Promotionsarbeit von Chr. Marek[53] – fast vier Jahrzehnte vergangen sind. Es ist wichtig zu bedenken, dass der Autor vor der Herausforderung stand, ein Jahrhundert nach der Veröffentlichung des Buches von P. Monceaux ein glaubwürdiges Bild von einem weitaus komplexeren Szenario zu zeichnen. Dabei musste er zwangsläufig auf Nuancen verzichten, insbesondere in Randgebieten wie dem Schwarzmeerraum.

Um die Frage, inwieweit die Proxenie-Dekrete als ausreichende Quelle für eine gesonderte Untersuchung dienen können, überzeugender beantworten zu können, muss darüber hinaus auch die geographische Region berücksichtigt werden, auf die sich die Forschung konzentriert. Abgesehen vom Zufall der Funde, der Lückenhaftigkeit der meisten Dokumente, der relativen Monotonie der besser erhaltenen Inschriften[54] oder den Datierungsproblemen bieten die überlieferten Dokumente für die griechischen Städte am Pontus Euxinus genügend Informationen, um zumindest eine Seite der Geschichte zu schreiben, insbesondere im Fall von Poleis wie Olbia oder Chersonesos, aus denen fast die Hälfte der katalogisierten Belege stammt[55]. Natürlich müssen wir

[53] MAREK 1984. Die von MACK, 2015 vorgeschlagene neuere Forschung bringt einige wichtige Aspekte für die Institution der Proxenie im Allgemeinen wieder in die Diskussion ein, bietet aber keinen Überblick über die Dokumente aus dem Schwarzmeerraum in dem Umfang, wie er von Chr. Marek erreicht wurde.

[54] Die scheinbare Eintönigkeit, die durch die Stereotypie des Formulars bedingt ist (das allerdings je nach Polis gewisse Nuancen aufweist), schmälert meines Erachtens nicht die Bedeutung eines Proxenie-Dekrets als historisches Dokument. Vgl. KNOEPFLER, 2001, S. 24:

> *Bref, c'est dans la conviction qu'en dépit de leur relative monotonie et de leur état de conservation souvent médiocre ces inscriptions apportent toujours quelques éléments à l'histoire non seulement institutionnelle et politique, mais également sociale, voire économique, que nous avons publié ou réexaminé les décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté.*

Zur Sprache der Proxenie-Dekrete siehe die Bemerkungen von MACK, 2015, S. 25: *The generic descriptions in proxeny decrees reveal, however, that* proxenoi *in general took their character from recipients who did conform to the* proxenos*-paradigm, performing specific sorts of intermediary services in the context of their own communities.*

Vgl. S. 28:

> *In fact, they* (der Autor bezieht sich auf vage und scheinbar bedeutungslose Ausdrücke in der Begründung – Klarstellung V. Cojocaru) *point to the existence of a* 'proxenos*-paradigm', a set of general and specific expectations of this role in the context of which a given honorand's actions were analysed. It was important to inscribe these phrases because they reflected, or rather condensed, the language used to discuss and think about this institution in public contexts. These were the terms, as their occurrence in motivation formulae makes clear, in which the proposer of a* proxenos *was expected to discuss his nominee, albeit with greater elaboration and delineation of examples, and it was against the* proxenos*-paradigm, which these terms evoked, that a candidate was judged.*

[55] Vgl. KLAFFENBACH, 1966, S. 85 (zu Ehrendekreten allgemein):

> Wenn wir bei der Besprechung der Ehrendekrete für ihr Verständnis Hauptaugenmerk auf die Ehrungen richten mußten, so sei um so stärker betont, daß Interesse dieser Inschriften für uns nicht so sehr gerade auf diesen Ehrungen beruht, die doch im Allgemeinen immer wieder dieselben sind, als vielmehr auf die Motiven, also auf dem, was uns über die Veranlassung der Ehren berichtet wird. (…) Gerade den Ehrendekreten verdanken wir auf diese Weise so manche historische Erkenntnis wichtigster Art, und um nur *ein* Beispiel zu bringen: über die Geschichte der Stadt Olbia im 3. Jahrhundert v. Chr. ist unsere einzige Quelle ein langes Ehrendekret, dass diese Stadt für einen Mitbürger abgefaßt hat (*Syll.*[3], 495). Der Wert solcher Angaben auch für die chronologische Bestimmung dieser Inschriften erhellt von selbst.

bei der Rekonstruktion des historischen Bildes ständig berücksichtigen, inwieweit die Verknüpfung von Proxenie-Dekreten mit anderen Kategorien des Dokumentenmaterials hilfreich ist.

4. *Schlussbemerkungen*

In der Antike, insbesondere in der klassischen Zeit, spielte die Institution der Proxenie in den griechischen Stadtstaaten eine entscheidende Rolle. Sie ermöglichte es den Städten, Handelsbeziehungen in entfernte Gebiete zu knüpfen und gleichzeitig den Schutz ihrer Bürger in anderen Städten zu gewährleisten. Die Praxis der Proxenie variierte von Stadt zu Stadt und von Epoche zu Epoche, blieb jedoch ein grundlegendes Element der griechischen Außenpolitik und Diplomatie.

Als Freunde der Stadtstaaten erleichterten die *proxenoi* die Beziehungen zwischen den Städten und trugen besonders zur Förderung des Handels und der Wirtschaftsbeziehungen bei. Die Ernennung eines *proxenos* war eine Art Schutzmechanismus für die Bürger einer Stadt, die in der fremden Stadt Handel trieben, reisten oder sich dort niederließen. Der *proxenos* verpflichtete sich, sich um ihre Angelegenheiten zu kümmern und ihnen bei Problemen zu helfen.

Ursprünglich entwickelte sich die Proxenie aus privaten Gastfreundschaftsbeziehungen und erlangte später eine öffentliche Funktion im Dienst der Stadtstaaten. Aus persönlichen Gastfreundschaften entwickelten sich Beziehungen zwischen einer Person und einem Staat. Ein *proxenos* handelte in diplomatischen Angelegenheiten und bot Dienste an, die über das hinausgingen, was von einem traditionellen *xenos* erwartet wurde. Obwohl es seit dem 5. Jahrhundert auch zwischenstaatliche Verträge (sogenannte *σύμβολα*) gab, konnten diese die wirtschaftliche, religiöse und politische Bedeutung der Proxenie nicht schmälern. Die *symbola* entwickelten sich nicht in großem Umfang und erfüllten andere Funktionen.

Die *proxenoi* blieben auch nach der Etablierung der römischen Herrschaft aktiv, indem sie bestimmte Fremde beherbergten und die Interessen einzelner Stadtstaaten im Ausland vertraten. Mit dem Aufstieg der römischen Macht im östlichen Mittelmeerraum wurde die Proxenie allmählich durch ein Netz von auswärtigen Freunden Roms (*amici populi Romani*) ergänzt und überlagert. Dennoch überlebte die Proxenie oder zumindest ihr Titel – oft als Ausdruck einer gewissen äußeren Autonomie – bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr., vor allem in den nördlichen Randgebieten der Schwarzmeerregion.

Die Proxenie war eine bemerkenswerte Institution der zwischenstaatlichen Beziehungen in der Schwarzmeerregion, die fast sieben Jahrhunderte Bestand hatte. Ihre Ursprünge mögen in der moralischen Verpflichtung der archaischen griechischen Welt liegen, Reisende und Wanderer zu schützen, aber die griechischen Kolonisten im Schwarzmeerraum könnten viel früher und in größerem Umfang zur Verbreitung und Ausgestaltung der Proxenie beigetragen haben, als dies inschriftlich belegt ist.

BIBLIOGRAPHIE

1. *Abkürzungen*[56]

Aristeas – Aristeas. Philologia classica et historia antiqua, Moskau.
ASNP – Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia.
C&C – Classica et Christiana, Iași.
EAH – R. BAGNALL *et al.* (Hgg.), *Wiley-Blackwell's Encyclopedia of Ancient History,* Oxford, Wiley-Blackwell, 2013.
JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca.
Studia UBB – Studia Universitatis „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca.

2. *Weitere zitierte Literatur*

ADAK, Mustafa, *Metöken als Wohltäter Athens,* München, Tuduv, 2003.
BADIAN, Ernst, *Foreign Clientelae (264–70 BC),* Oxford, Clarendon Press, 1958.
BASLEZ, Marie-Françoise, *L'Étranger dans la Grèce antique,* Paris, Les Belles Lettres, 1984.
BELOUSOV, Alexey V. – Ljubov' G. ELISEEVA, „The Greek and Latin inscriptions of Ancient North Black Sea Region. 2016 year", *in: Aristeas,* 18, 2018, S. 93–137 [auf Russisch].
BLEICKEN, Jochen, *Die athenische Demokratie,* 4., völlig überarbeitete und wesentlich erweiterte Auflage, Paderborn *et al.*, Ferdinand Schöningh, 1995.
BORDES, Jacqueline, *Politeia dans la pensée grecque jusqu'à Aristote,* Paris, Les Belles Lettres, 1982.
BRAVO, Benedetto, „Sulán. Représailles et justice privée contre des étrangers dans les cités grecques. Études du vocabulaire et des institutions", *in: ASNP,* 10, 1980, S. 675–987.
BUZOIANU, Livia, „Rezension zu Cojocaru 2016a", *in: C&C,* 12, 2017, S. 311–315.
COJOCARU, Victor, „Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums", *in: Pontica,* 42, 2009, S. 349–374.
COJOCARU, Victor, „De la relațiile externe ale orașelor pontice la relațiile externe ale apoikiilor nord-ponice" [„Von den Außenbeziehungen pontischer Städte zu denen nordpontischer Apoikien"], *in: Pontica,* 45, 2012a, S. 65–76.
COJOCARU, Victor, „Noch einmal zur Herkunft des Ehrenbeschlusses für Epikrates, Sohn des Nikobulos (*Syll.*[3], 707 = *ISM,* I 65)", *in:* I. LAZARENKO (Hg.), *Miscellanea in Honour of Alexander Minchev* (= *IzvVarna* 8.2), Varna, 2012b, S. 267–291.
COJOCARU, Victor, „Proxenia", *in: EAH,* 2013a, S. 5606–5608 [vgl. die Online-Ausgabe von 2021a – https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah09204.pub2].
COJOCARU, Victor, „Rezension zu KUNNERT, 2012", *in: Pontica,* 46, 2013b, S. 529–533.
COJOCARU, Victor, „Statui sau portrete ca măsură de cinstire în inscripțiile onorifice din arealul pontic. Observații preliminare" [„Die Ausführung von Standbildern oder Porträts von Honoranden in Ehreninschriften aus dem pontischen Raum. Vorläufige Bemerkungen"], *in: Pontica,* 46, 2014a, S. 323–341.
COJOCARU, Victor, „Ladung zu Opfer und Bankett als Auszeichnung der Fremde im pontischen Raum und der *Pontikoi* in der Fremde", *in:* Ligia RUSCU (Hg.), *Banquets*

[56] Mit Ausnahme der Verweise auf Zeitschriften und Lexika, die den Konventionen des DAI folgen (https://www.dainst.org/documents/10180/70593/02_Liste-Abk%C3%BCrzungen_quer.pdf/2c74093b-c8b6-4c6a-8af1.)17a155109505 – letzter Zugriff 25.10.2023).

of Gods, Banquets of Men. Conviviality in the Ancient World. Proceedings of the International Colloquium, Cluj, 23–24 November 2012 (= *Studia UBB*, Historia 59.1), Cluj-Napoca, 2014b, S. 334–344.

COJOCARU, Victor, *Instituția proxeniei în spațiul pontic / Die Proxenie im Schwarzmeerraum*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016a.

COJOCARU, Victor, „Rezension zu MACK, 2015“, *in: AMold*, 39, 2016b, S. 386–390.

COJOCARU, 2021a → COJOCARU, 2013a.

COJOCARU, Victor, „Development of Identities in the Black Sea Poleis: Some Remarks on Evidence Provided by Honorary Decrees“, *in:* Victor COJOCARU – Annamária-Izabella PÁZSINT (Hgg.), *Migration and Identity in Eurasia: From Ancient Times to the Middle Ages*, Cluj-Napoca, Mega, 2021b, S. 55–73.

COJOCARU, Victor, „Les statues honorifiques dans la documentation épigraphique et iconographique de la mer Noire à l'époque impériale“, *in:* Vasilica LUNGU – Alexandru AVRAM (Hgg.), *L'espace pontique: vers de nouvelles perceptions du monde ancien. Hommages à Livia Buzoianu à l'occasion de son 70e anniversaire* (= *Pontica*, LV, Suppl. VIII), Constanța, 2022, S. 193–207.

COJOCARU, Victor – Alexandra LIȚU, „Prokseničeskie dekrety kak instrument vzaimootnošenij s čužezemcami v pontijskich grečeskich obščestvach i na ostrove Kos: predvaritel'nye itogi sravnitel'nogo issledovanija“ [„Die Proxenie als Fremdenpolitik in den griechischen Gemeinden des pontischen Raums und auf Kos: Eine vergleichende Untersuchung“], *in:* Sergey BOCHAROV – Victor COJOCARU (Hgg.), *North and West Black Sea Area during Antiquity and the Middle Ages*, Simferopol, 2009, S. 186–216.

COȘKUN, Altay – RAPHAEL Lutz (Hgg.), *Fremd und Rechtlos? Zugehörigkeitsrechte Fremder von der Antike bis zur Gegenwart. Ein Handbuch*, Köln, Böhlau, 2014.

COȘKUN Altay *et al.*, (Hgg.), *Roms auswärtige Freunde in der späten Republik und im frühen Prinzipat*, hrsg. in Zusammenarbeit mit H. Heinen und M. Tröster, Göttingen, Edition Ruprecht, 2005.

DEMANDT, Alexander *et al.* (Hgg.), *Mit Fremden leben: eine Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*, München, C.H. Beck, 1995.

GAUTHIER, Philippe, Symbola. *Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy, Presses Universitaires Nancy, 1972.

GAUTHIER, Philippe, „À propos de *Politeia*“, *in: REG*, 97, 1984, S. 523–530.

GAUTHIER, Philippe, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe–Ier siècle avant J.-C.): contribution à l'histoire des institutions,* Athènes/Paris, École française d'Athènes, 1985.

GAUTHIER, Philippe, „L'octroi du droit de cité à Athènes“, *in: REG*, 99, 1986, S. 119–133.

GEROLYMATOS, André, *Espionage and Treason: a Study of the* proxenia *in Political and Military Intelligence Gathering in Classical Greece*, Amsterdam, Gieben, 1986.

GIOVANNINI, Adalberto, *Les relations entre États dans la Grèce antique du temps d'Homère à l'intervention romaine (ca. 700-200 av. J.-C.)*, Stuttgart, Franz Steiner, 2007.

GSCHNITZER, Fritz, *s.v. Proxenos, in: RE,* Suppl. XIII, München, 1973, Sp. 629–730.

HABICHT, Christian, „Samische Volksbeschlüsse der hellenistischen Zeit“, *in: AM*, 72, 1957, S. 152–228, Taf. 72–80.

HAENSCH, Rudolf, „Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides“, *in:* Victor COJOCARU (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, Trinitas, 2005, S. 255–268.

HENNIG, Dieter, „Immobilienerwerb durch Nichtbürger in der klassischen und hellenistischen Polis“, *in: Chiron*, 24, 1994, S. 305–344.

HENNIG, Dieter, „Staatliche Ansprüche an privaten Immobilienbesitz in der klassischen und hellenistischen Polis“, *in: Chiron,* 25, 1995, S. 235–282.

HENRY, Alan S., *Honours and Privileges in Athenian Decrees: the Principal Formulae of Athenian Honorary Decrees*, Hildesheim, G. Olms, 1983.

ISAAC, Benjamin, „Foreigners, Greece and Rome“, *in: EAH*, 2013, S. 2708–2710.

JAJLENKO, Valery P., „Novyj cennyj trud o proksenijach Pričernomor'ja“ [„Ein wertvolles neues Werk über die *proxenia* im Schwarzmeerraum“], *in:* V.N. ZIN'KO – E.A. ZIN'KO (Hgg.), *XVIII Bosporskie čtenija. Bospor Kimmerijskij i varvarskij mir v period antičnosti i srednevekov'ja. Torgovlja: puti – tovary – otnošenija. Materialy meždunarodnoj archeologičeskoj konferencii* [*XVIII. Bosporanische Lesungen. Bosporus, Kimmerier und die Welt der Barbaren in Antike und Mittelalter. Handel: Wege – Waren – Beziehungen. Materialien der internationalen wissenschaftlichen Tagung*], Simferopol – Kertsch, 2017, S. 642–649.

KLAFFENBACH, Günther, *Griechische Epigraphik*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.

KNOEPFLER, Denis, *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Lausanne, Payot, 2001.

KUNNERT, Ursula, *Bürger unter sich: Phylen in den Städten des kaiserzeitlichen Ostens*, Basel, Schwabe, 2012.

LONIS, Raoul (Hg.), *L'Étranger dans le monde grec, Actes du colloque organisé par l'Institut d'Études anciennes, Nancy, mai 1987*, Nancy, Presses Universitaires Nancy, 1988.

LONIS, Raoul (Hg.), *L'Étranger dans le monde grec: actes du deuxième Colloque sur l'étranger, Nancy, 19–21 septembre 1991,* Nancy, Presses Universitaires Nancy, 1992.

LÜTH, Christoph *et al.* (Hgg.), *Der Umgang mit dem Fremden in der Vormoderne: Studien zur Akkulturation in bildungshistorischer Sicht*, Köln/Wien, Böhlau, 1997.

MA, John, *Statues and Cities. Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

MACK, William, *Proxeny and Polis. Institutional Networks in the Ancient Greek World*, Oxford, Oxford University Press, 2015.

MANSOURI, Saber, *Athènes vue par ses métèques (V^e^–IV^e^ siècle av. J.-C.)*, Paris, Tallandier, 2011.

MAREK, Christian, *Die Proxenie*, Frankfurt am Main *et al.*, Peter Lang, 1984.

MAREK, Christian, „Review of Mack 2015“, *in: JHS*, 136, 2016, S. 234–235.

MIGEOTTE, Léopold, *Ateleia*, *in: EAH*, 2013, S. 895–896.

MITCHELL, Lynette G., *Greeks Bearing Gifts: the Public Use of Private Relationships in the Greek World. 435–323 BC*, Cambridge, Cambridge University Press.

MONCEAUX, Paul, *Les proxénies grecques*, Paris, E. Thorin, 1885/6.

OSBORNE, Michael J., *Naturalization in Athens*, I–IV, Bruxelles, Paleis der Academiën (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Jaarg. 43 [1981] no. 98; *ib.*, 44 [1982] no. 101; *ib.*, 45 [1983] no. 109).

PEČIRKA, Jan, *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions*, Prag, Universita Karlova, 1966.

PFLAUM, Hans-Georg, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, II, Paris, Geuthner.

PÖHLMANN, Egert, „Die Proedrie des Dionysos Theaters im 5. Jahrhundert und das Bühnenspiel der Klassik“, *in: MusHelv*, 38/3, 1981, S. 129–146.

RHODES, Peter J., *„Isoteleia“, in: DNP*, Bd. 6, 2005, Sp. 984–985.

RIGSBY, Kent J., Asylia: *Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, Berkeley *et al.*, University of California Press, 1996.

RUBINSTEIN, Lene, *„Ateleia* grants and their enforcement in the classical and early Hellenistic periods“, *in:* Lynette MITCHELL – Lene RUBINSTEIN (Hgg.), *Greek History and Epigraphy. Essays in Honour of P.J. Rhodes*, Oxford, Oxford University Press, 2009, S. 115–143.

RUSCU, Ligia, „Review to Cojocaru, 2016a”, *in: JAHA*, 4.1, 2017, S. 77–78.

SANTIAGO ÁLVAREZ, Rosa-Araceli, „La polaridad ‘huésped’/‘extranjero’ en los Poemas Homéricos“, *in:* Rosa-Araceli SANTIAGO ÁLVAREZ – Marta OLLER GUZMÁN, 2013, S. 29–45.

SANTIAGO ÁLVAREZ, Rosa-Araceli – OLLER GUZMÁN, Marta (Hgg.), *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Barcelona, Universitat Autònoma, 2013.

SAVALLI, Ivana, „I neocittadini nelle città ellenistiche. Note sulla concessione e l’acquisizione della *politeia“, in: Historia*, 34, 1985, S. 387–431.

SAVALLI-LESTRADE, Ivana, „Collections de citoyennetés et internationalisation des élites civiques dans l’Asie Mineure hellénistique“, *in:* Anna HELLER – Anne-Valérie PONT (Hgg.), *Patrie d’origine et patrie électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d’époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6–7 novembre 2009*, Bordeaux, Ausonius, 2012, S. 39–59 & 347–371.

SCAFURO, Adele C., *„Enktesis“, in: EAH*, 2013, S. 2412–2413.

SCHLESINGER, Eilhard, *Die griechische Asylie*, Giessen, Töpelmann, 1933.

SCOTT, Michael C., *„Asylia“, in: EAH*, 2013, S. 892–893.

WALBANK, Michael B., *Athenian proxenies of the fifth century BC*, Toronto, Samuel Stevens, 1978.

WHITEHEAD, David, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge, Cambridge Philological Society, 1977.

WILHELM, Adolf, „Attische Urkunden. V. Teil. XLII. Proxenie und Euergesie“, *in:* SBWien. Philosophisch-historische Klasse, 220 Bd., 5. Abhandlung, 1942, S. 11–86 [= A. Wilhelm, *Kleine Schriften*, Abt. I, Teil 1, Leipzig, 1974, S. 627–702].

WILKER, Julia, „Guest-friendship (*hospitium*)“, *in: EAH*, 2013, S. 3001–3003 [vgl. die Online-Ausgabe von 2023 – https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah22137.pub2].

WILKER, 2023 → WILKER, 2013.

ZELNICK-ABRAMOVITZ, Rachel, „Xenoi“, *in: EAH*, 2013, S. 7145–7146 [vgl. die Online-Ausgabe von 2018 – https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah04328.pub2].

ZELNICK-ABRAMOVITZ, 2018 → ZELNICK-ABRAMOVITZ, 2013.

A SCARAB FROM ISTROS

Anca DAN
National Centre for Scientific Research (AOROC),
École Normale Supérieure,
University of Paris, Sciences & Letters
anca-cristina.dan@ens.psl.eu
Dan DEAC
Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca
dandeac12@gmail.com
Radu PETCU
Museum of National History and Archaeology Constanța
radupetcuarheo@gmail.com

Résumé : Un petit scarabée en pâte égyptienne turquoise foncée a été découvert en 2001, dans les fouilles des fondations de la 'Basilique épiscopale' d'Histria (Constanța, en Roumanie). Par sa forme simplifiée et par l'inscription gravée avant cuisson sur sa base – *Jmn-Rˁ*, trigramme d'*Amon* complété par le signe solaire de *Rê* –, ce scarabée s'inscrit dans la série de ceux découverts à Naukratis ainsi qu'au bord de la mer Noire, à Berezan-Olbia, Panticapée, Orgamè et Mésambria. Le contexte tardif de bon nombre de ces découvertes par rapport à la 'fabrique de scarabées' fouillée par W.M.F. Petrie dans le sanctuaire de Naukratis et datée du début du VI^{e} siècle av. J.-C. invite à un réexamen critique des fouilles, des voies de circulation et des significations de ces amulettes. Même s'ils ont pu être portés par plusieurs générations, on ne peut exclure que ces petits scarabées, égyptianisants plutôt qu'égyptiens, aient été fabriqués dans plusieurs ateliers d'Égypte et de l'Est de la Mer Intérieure, par des artisans qui reproduisaient machinalement un modèle remontant à la XVIII^{e} dynastie, mais qui ne connaissaient sans doute que de manière assez générale leur signification prophylactique.

Abstract: In 2001, a small scarab made of dark greenish-blue 'Egyptian' paste was discovered during the excavation of the 'Episcopal Basilica' foundations in Istros (Constanța, Romania). Its elementary shape and the inscription engraved on its base before firing – *Jmn-Rˁ*, one of the many *trigrammata* of *Amun*, near the solar symbol of *Re* – show that this scarab belongs to a series of scarabs found at Naukratis but also on the Black Sea coast at Berezan-Olbia, Panticapaion, Orgame and Mesambria. Many of these finds are later than the 'scarab factory' excavated by W.M.F. Petrie in the sanctuary of Naukratis and dated by him up to the early 6th century BC. This calls for a critical re-examination of the excavations in which these amulets were found, their circulation paths,

and their possible meanings. The ‘Egyptian’ scarabs could be worn by several generations. However, we cannot rule out the possibility that these small scarabs were made in several workshops in Egypt and on the Eastern shores of the Inner Sea, by craftsmen who mechanically reproduced a model dating back to the 18th dynasty but who probably had a general knowledge of its prophylactic meaning.

Mots-clés : égyptomanie grecque, amulette égyptisante, cryptographie, Amon-Rê, Naukratis, Istros, Danube, mer Noire
Keywords: Greek Egyptomania, Egyptianising amulet, cryptogramy, Amun-Re, Naukratis, Istros, Danube, Black Sea

The Ancient Greeks used Egyptian and Egyptian-inspired objects long before the widespread of the so-called ‘Egyptian’ cults during the Hellenistic and Roman periods[1]. The Pan-Hellenic *emporion* established at Naukratis in the late 7th century BCE played a pivotal role in producing and disseminating portable items all around the Internal Seas. The Black Sea region was no exception: before the Ptolemaic claims over the Western Pontus and the intensification of diplomatic and commercial ties with the Bosporan Kingdom, the *Aegyptiaca* reached the Black Sea via the Aegean (mostly Ionian and Carian) intermediaries as well as through the Assyrian and Achaemenid passes across the Caucasus. Among the most common items were amulets, particularly ‘faience’ scarabs, worn as jewelry with magic or prophylactic properties.

Dozens of small scarabs, which have close parallels among the scarabs and molds excavated in the so-called scarab factory of the early 6th-century BCE Naukratis, have been uncovered along the Western and Northern Black Sea coasts. The archaeological contexts range from Archaic tombs and houses (in Berezan, Olbia, and Bejkush in today Ukraine, as well as on the Taman peninsula, in Russia[2])

[1] See lately A.M. Корчак, “Єгипетські культи в Північному Причорномор’ї та Українському степу за даними пам’яток епіграфіки та археології (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.)”, in *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”,* 33.1, 2023, pp. 3–31; Vessela Atanassova, *Egyptian Gods Around the Black Sea*, Athens, École française d’Athènes, 2024, and more generally the papers in eds Vessela Atanassova, Laurent Bricault, *Egyptian Cults on the Black Sea Coast*, Athens/Sofia, École française d’Athènes, Bulgarian Academy of Sciences, 2024.

[2] For Berezan and Olbia, after E.M. Алексеева, *Античные бусы Северного Причерноморья*, Москва, Наука, 1975, *passim*, see especially А.О. Большаков, Ю.И. Ильна, “Египетские скарабеи с острова Березань”, in *VDI*, 186, 1988, pp. 51–67; А.С. Островерхов, В.В. Назаров, “Скарабей из раскопок Борисфена 1991 г.”, in *Древнее Причерноморье*, 10, 2013, pp. 479–487; С.Б. Буйских, А.С. Островерхов, “Навкратийский скарабей с античного святилища на Бейкушском мысу”, in *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н.э. IV в. н.э.)*, ed. Е.В. Яровой, Тирасполь, 1997, pp. 69–71. For a 6th–early 5th century BCE domestic context in Berezan, see Д.Е. Чистов, Ю. И. Ильина, “Исследования экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань в 2015 году”, in *Археологический сборник*, 41. *Материалы и исследования по археологии Евразии*, Санкт-Петербург, Издательство Государственного Эрмитажа, 2017, pp. 177–216 (pp. 188–189, fig. 10.4). For the finds on the Taman peninsula and in the steppe, see lately Iryna Shramko, Mykola Tarasenko, “Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia”, in *Shodoznavstvo*, 89, 2022, pp. 139–180, doi: https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2022.89.139, with bibliography.

and deposits in sacred areas (in Istros[3]) to 4th century BCE houses (in Orgame[4]) and even 2nd century BCE tombs (in Mesembria, in today Bulgaria[5]). The late date of several Black Sea contexts (including the one from Istros, discussed in this paper) raises questions about the lower chronology of the Naucratis workshop – dated by William Matthew Flinders Petrie at the beginning of the 6th century (and up to 570 BCE according to the latest research by Alexandra Villing, Virginia Webb and their collaborators in the publications of the British Museum)[6]. One could also suppose the existence of additional workshops in Naukratis and in other Egyptian cities (like Memphis), which continued to produce faience even under the Roman Empire[7]. Furthermore, from Archaic up to Roman times, numerous small scarabs were disseminated and probably imitated in stylized forms in several 'faience' workshops from various spots of the Eastern Mediterranean (Near East, Aegean Greece) and maybe even on the Northern Black Sea shore[8]. Since no molds were found, the

[3] Marcelle LAMBRINO, *Les vases archaïques d'Histria,* Bucarest, Fundația Regală Carol I, 1938, p. 35; Catrinel DOMĂNEANȚU, "Archaic Greek Faience Imports in the Black Sea Area", in *Dacia, NS* XXXII, 1–2, pp. 21–25; *cf.* Christopher S. PARMENTER, "Egypt on the Steppe: a Gazetteer of Sixth Century Aegyptiaca from the North Black Sea", in *Bibliotheca Orientalis,* 76.1–2, 2019, pp. 13–24.

[4] Anca DAN, "Deux scarabées d'Orgamè/Argamum", in *DHA,* 37.1, 2011, pp. 9–40.

[5] See the faience scarab with a representation of Harpocrates in the large string of beads from a second half of the 2nd century BCE tomb in Mesambria, in Mila CHACHEVA, "Aegyptiaca Pontica: Old and New Evidence from the West Pontic Coast", in *Peoples in the Black Sea Region from the Archaic to the Roman Period. Proceedings of the 3rd International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki, 21–23 September 2018,* ed. Manolis Manoledakis, Oxford, Archaeopress, 2021, pp. 95–103 (pp. 99–100, fig. 6–7).

[6] For the date accepted now (600–570 BCE), see Aurélia MASSON, "Scarabs, Scaraboids and Amulets", in *Naukratis: Greeks in Egypt. British Museum Online Research Catalogue,* eds Alexandra Villing, Marianne Bergeron, Giorgos Bourogiannis, Alan Johnston, François Leclère, Aurélia Masson and Ross Thomas, 2019, http://www.britishmuseum.org/naukratis; Virginia WEBB, "Faience Finds from Naukratis and Their Implications for the Chronology of the Site", in *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan,* 24, 2019, pp. 41–70.

[7] See A. MASSON, *art. cit.* (n. 6), pp. 32–33, with bibliography. For the later periods, Marie-Dominique NENNA, Merwatte SEIF EL-DIN, "Die ägyptischen Fayencewerkstätten in hellenistisch-römischer Zeit", in *Türkis und Azur. Quarzkeramik im Orient und Okzident,* eds R. Busz, P. Gercke, Staatliche Museen Kassel, 1999, pp. 76–83; Marie-Dominique NENNA, Paul T. NICHOLSON, "Faience Technology", in *Working in Memphis: the Production of Faience at Roman Period Kom Helul,* ed. Paul T. Nicholson, London, Egypt Exploration Society, 2013, pp. 133–146.

[8] For the Rhodian production, see Virginia WEBB, *Archaic Greek Faience: Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650–500 B.C.,* Warminster, Aris & Phillips, 1978; other potential production centers of faience in the Aegean are Ephesus or Miletus: see Virginia WEBB, "Faience Found in the Recent Excavations to the East of the Great Altar in the Samos Heraion", in *AA,* 1, 2021, pp. 1–62, https://doi.org/10.34780/x4ej-yebf. For the supposed production of faience in the Black Sea area, in Roman times, see e.g. А.К. КОРОВИНА, "Фаянсовые подвески из некрополей Тирамбы и Фанагории", in *VDI,* 119.1, 1972, pp. 104–112; А.С. ОСТРОВЕРХОВ, "Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии", in *VDI,* 3, 1985, pp. 92–108; О.Н. МОШЕЕВА, "Египетский фаянс в сарматских погребениях Нижнего Поволжья", in *Нижневолжский археологический вестник,* 11, Волгоград, 2010, pp. 147–169; М.Ю. ТРЕЙСТЕР, "Фигурные пронизи и подвески из так называемого египетского фаянса в Евразии в I в. до н. э.–III в. н. э.", in *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э.–IV в. н. э.),* IV, ed. И.Н. Храпунов, Симферополь, 2018, pp. 9–49; M.O. TARASENKO, Z.V. KHANUTINA, "Scarab Amulet-Beads from 1st–2nd Century Children's Burials at a Necropolis on the Iluraton Plateau, Eastern Crimea", in *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia,* 49/3, 2021, p. 51–59, doi:10.17746/1563-0110.2021.49.3.051-059.

Aegean and Pontic fabrication places remain hypothetic. It is however certain that these objects were widely spread from the Pontic and Levantine coasts, often following the river valleys, until far away in Central Asia[9].

The production of 'Egyptian' objects outside Egypt is not an innovation of the later periods. The so-called 'Egyptian paste' and the 'Egyptian faience', as well as the 'Egyptian' shape of the scarab have been borrowed, re-produced, re-interpreted, and widely spread by the Greeks from cosmopolitan communities such as Rhodes, since the early Iron Age, before the foundation of Naukratis[10]. Interpreted by modern researchers as evidence of Greek 'Egyptomania' and fascination with 'Egyptian' magic, the extensive array of Greco-Egyptian good luck charms discovered all around the Mediterranean and far into the Eurasian steppe is further proof of the Hellenic ability to adopt and adapt foreign items, transforming them into popular products and spreading them across their known world, for more than a millennium. We do not know to what extent the Greek and the Hellenised people who wore and

[9] The first attempt to list these finds was done by Б.Б. Пиотровский, "Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза", in *Советская археология*, 1, 1958, pp. 20–27. The discoveries multiplied in the last years, as follows: for the Northern Black Sea, see О.Н. Мошеева, *art. cit.* (n. 8); О.Н. Мошеева,, "Египетский фаянс на поселенческих памятниках северной периферии античного мира", in *Нижневолжский археологический вестник*, 12, Волгоград, 2011, pp. 95–104; С.Б. Бурков, С.М. Гадальраб, "Описание амулетов из 'Египетского' фаянса с территории Ростовской области в печатных изданиях конца XIX–начала XXI в.", in *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история*, 9.3, 2017, pp. 272–288. doi: 10.22363/2312-8127-2017-9-3-272-288; И.Н. Анфимов, "Амулеты из египетского фаянса первых веков н.э. из Прикубанья", in *Материалы по изучению историко-культурного наследия еверного Кавказа, 8. Крупновские чтения 1971–2006 гг.*, Москва/Ставрополь, Наследие, 2008, pp. 313–314. For the Caucasus region, see С.Б. Бурков, "Находки фигурных форм из 'египетского фаянса' и стекла эпохи раннего железно-го века с территории Чечни", in *Археология и этнология Северного Кавказа*, 3, 2014, pp. 45–60; С.Б. Бурков, "Амулеты и талисманы из 'египетского фаянса' с территории Дагестана", in *Stratum plus*, 3, 2015, pp. 321–334; С.Б. Бурков, "Из истории изучения амулетов и талисманов из т.н. 'египетского фаянса' с территории Северного Кавказа и сопредельных областей по изданиям конца XIX–начала XXI вв.", in *Из истории культуры народов Северного Кавказ*, Ставрополь, 2016, pp. 53–62; С.Б. Бурков, "Амулеты и талисманы из 'египетского' фаянса с территории Краснодарского края. Источники и историография", in *Вестник Пермского университета. История*, 1.52, 2021, pp. 49–60. For the Altai, Е.С. Богданов, И.Ю. Слюсаренко, "Амулеты из египетского фаянса с территории Горного Алтая", in *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4.32, 2007, pp. 77–80; for the whole steppe, А.С. Островерхов, "'Єгипетські фаянси' в Скіфії і їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу)", in *Археологія*, 1, 2014, pp. 41–60; М. Ю. Трейстер, "Фигурные пронизи и подвески из так называемого египетского фаянса в Евразии в I в. до н. э.–III в. н. э.", in *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э.–IV в. н. э.)*, IV, ed. И.Н. Храпунов, Симферополь, 2018, pp. 9–49. For Central Asia through a possible Achaemenid connection, see the 5th–century BCE female tomb in the Kyryk-Oba–II burial ground in Western Kazakhstan: К. Эдер, "Скарабей Позднего периода из могильника Кырык-Оба-II", in *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V–III вв. до н.э.)*, eds М.Ю. Трейстер, Л.Т. Яблонский, Москва, 2012, vol. I, pp. 189–191.

[10] The 'Egyptian paste' or the 'Egyptian blue' is made of the pigment calcium copper tetrasilicate, $CuO\text{-}CaO\text{-}4SiO^2$, combined with crushed quartz, calcite and water. In order to make the scarab, the paste was put in a moistened mold and then retouched and incised with a sharp tool. The 'Egyptian faience' is a composition of silica, lime and natron, glazed by efflorescence, cementation or application. The difference is therefore the presence of a separate glaze layer in a section of the scarab: see A. Masson, *art. cit.* (n. 6). The new scarab does not present this superficial glaze.

later maybe produced such amulets were aware of the original symbolism of the scarabs and the precise meaning of the Egyptian hieroglyphic inscriptions, and other apotropaic symbols inscribed on them[11]. A corpus of the Black Sea scarabs remains a *desideratum*, difficult to achieve due to the huge number of finds disseminated through museums and excavation deposits in different countries. Yet, only such a corpus, including precise morphological descriptions and chemical analyses, could clarify the Greek diffusion of an Egyptian symbol far into the Scythian lands, a world ignored by the Egyptians themselves before the Persian and Macedonian domination[12].

This brief note introduces an unpublished small scarab from Istros to the growing inventory of such finds[13]. First, we describe the discovery and its archaeological context at Istros, one of the oldest and most important Greek *poleis* on the Romanian coast of the Black Sea, south of the Danube delta (fig. 1–2). Second, we explain the significance of this scarab (fig. 3–4) in comparison with other finds from Naukratis and the Northern Black Sea shores (fig. 5–6). Our goal is not only to draw the attention of the scholarly community to these peculiar 'Egyptian' discoveries in Hellenic contexts but also to highlight the hybrid nature of the Greek connective culture, which enabled socio-economic and cultural exchanges between the Nile and the Danube river mouths.

[11] For the criticism of the term 'Egyptomania', in particular in the Roman context, see, e.g., Molly SWETNAM-BURLAND, "Egyptian Objects, Roman Contexts: a Taste for Aegyptiaca in Italy", in *Nile into Tiber: Egypt in the Roman World* (Religions in the Graeco-Roman World 159), eds Miguel J. Versluys, Paul G.P. Meyboom, Laurent Bricault, Leiden, Brill, 2007, pp. 113–136; Miguel J. VERSLUYS, "Exploring Aegyptiaca and Their Material Agency Throughout Global History", in *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization,* ed. Tamar Hodos, London, Routledge, 2017, pp. 74–89; Ann C. GÜNTER, "Aegyptiaca. Investigating Style and Agency in the Iron Age Eastern Mediterranean", in *Beyond Egyptomania: Objects, Style and Agency,* ed. Miguel J. Versluys, Berlin/Boston, De Gruyter, 2020, pp. 71–86. *Cf.* the unpublished PhD of Eva M. MOL, *Egypt in Material and Mind: the Use and Perception of Aegyptiaca in Roman Domestic Contexts of Pompeii,* Leiden University, 2015.

[12] For the diffusion of scarabs in the 'Scythian' hinterland, see I. SHRAMKO, M. TARASENKO, *art. cit.* (n. 2); for the Hellenistic and Roman times, see O.H. МОШЕЕВА, *art.cit.* (n. 8); lately, Е.С. ДЗНЕЛАДЗЕ, "Египетский фаянс у поздних скифов Нижнего Днепра", in *Археологія і давня історія України,* 2.19, 2016, pp. 68–73.

[13] There is no complete up-to-date corpus of the 'Egyptian' scarabs in the Mediterranean, after John D.S. PENDLEBURY, *Aegyptiaca: A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area,* Cambridge University Press, 1930; Nancy Joan SKON-JEDELE, *Aigyptiaka: A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, c. 1110–535 B.C. with Historical Commentary,* PhD diss., University of Pennsylvania, 1994. See especially the bibliographic inventories of Günther Hölbl, for example in Günther HÖLBL, "Die Problematik der spätzeitlichen Aegyptiaca im östlichen Mittelmeerraum", in *Ägypten und der östliche Mittelmeerraum im 1. Jahrtausend v. Chr. Akten des Interdisziplinären Symposions am Institut für Ägyptologie der Universität München 25.–27.10.1996,* eds Manfred Görg, Günther Hölbl, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, pp. 119–161. For the Black Sea, see Oleg Dmitrievich BERLEV, Svetlana Izmailovna HODJASH, *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt: From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States,* Fribourg/Göttingen, University Press/Vandenhoeck Ruprecht, 1998, pp. 237–275, and the references in A. DAN, *art. cit.* (n. 4). Most of the 6th-century BCE faience finds were reassembled by Ch.S. PARMENTER, *art. cit.* (n. 3), building on E.M. АЈЕКСЕЕВА, *op. cit.* (n. 2), and C. DOMĂNEANȚU, *op. cit.* (n. 3). *Cf.* also the regional inventory of the Western Black Sea coast by M. CHACHEVA, *art. cit.* (n. 5).

This modest note is dedicated to the memory of Prof. Alexandru Avram, whose epigraphic and archaeological contributions to the study of Greek magic and Black Sea connectivity have left a lasting legacy in the field of Classics[14]. Deeply attached to Istros/Histria, the archaeological site he directed and where he passed away on August 4, 2021, Prof. Avram was also a member of the scientific committee of *Studii Clasice*, a journal in which he published numerous articles on the relationship between the Black Sea Greeks and the Others.

The scarab and its Histrian context

The newly discovered scarab, currently in the National History and Archaeology Museum of Constanța (MINAC, inv. n° 42.728) is made of dark greenish-blue 'Egyptian paste' (fig. 3). It has an ovoid shape, with a length of only 9.5 mm, a width of 8 mm, and a maximum height of 5 mm. Its upper part was molded into the shape of a scarab with folded wings. The outline is simple: a single line divides the two elytra, distinguished from the prothorax by a V-shaped mark[15]. The head is delimitated from the clypeus by a pointed borderline. The feet are barely marked on the margins, by three small almost horizontal lines.

On the scarab's flat basis, there is a hieroglyphic inscription, incised before fire (fig. 3–4). The inscription is composed of four signs: to the right, a simplified M17 (reed leaf, *j*); to the left, from the bottom upwards: N35 (water ripple, *n*) reduced to a line; Y5 (*mn*, Senet board game), and N5 (the sun, *r*ʿ)[16]. Although each letter could be considered as having its own meaning, the whole text must be read as , *Jmn-R*ʿ, "Amun-Re". It belongs to the series of *trigrammata* – inscriptions of three hieroglyphs in which Étienne Drioton recognize the hidden name of the god Amun (whose name meant "the hidden one"), together with the solar disk of Re[17].

The clumsy form of the hieroglyphs indicates that the text was quickly written by someone who used to imitate a written model, without paying attention to the detail of each sign. Thus, the reed (M17, reading *j*) is reduced to a vertical bar, with extremities marked by folded lines, the superior one shorter and more horizontal in comparison to the inferior one. This could also come from a simplified Uraeus

[14] Relevant for the topic of the Black Sea relationships with Egypt are his *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Leuven/Paris, Peeters, 2013, and his historical study "L'Égypte lagide et la mer Noire: approche prosopographique", in *La Méditerranée d'une rive à l'autre : culture classique et cultures périphériques. Actes du 17ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 20 & 21 octobre 2006*, Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2007, pp. 127–153.

[15] The design is similar to that of scarab-moulds from Naukratis: see the scarab-mould in Oxford, Ashmolean Museum AN1888.216.13, in A. MASSON, *art. cit.* (n. 6), fig. 3.

[16] M17, N35, Y5, N5, N18, V30 correspond to Alan Gardiner's "List of hieroglyphic signs", in Sir Alan GARDINER, *Egyptian Grammar, being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford, Ashmolean Museum, 1957[3] (reprinted 2007), pp. 438–548.

[17] See Étienne DRIOTON, "Trigrammes d'Amon", in *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 54, 1957, pp. 11–33; more recently, François GAUDARD, "10. Ptolemaic Hieroglyps", in *Visible Language. Inventions of writing in the ancient Middle East and beyond*, eds Christopher Woods, Geoff Emberling, Emily Teeter, The Oriental Institute, Chicago, 2010, pp. 173–188 (p. 174); A. MASSON, *art. cit.* (n. 6), pp. 26–29.

(erected cobra, I12) or an awkward drawing of a Maat (*mꜣʿt*) feather (H6), but the reading of the name of Amun implies that the first character must have been originally M17. This replacement appears on similar 'Naukratite' scarabs from Berezan and Olbia (fig. 6)[18]. The water ripple (N35) is a simple horizontal line, which could be confused either with N18 (*i*, sandy track or island) or with V30 (the basket, *nb*, meaning "Lord"). The board game (Y5, reading *mn*) has a cursive irregular shape and the solar disk (N5, *rꜥ*), made by a single pointing with a sharp stylus, is placed above it.

Despite the sketchy form of the writing, one cannot be sure if the writer was or was not familiar with the correct shape of the hieroglyphs. Producers, merchants, and bearers of these scarabs, copied in great quantities for the Greek and Phoenician/Punic cities and their hinterlands, were probably aware of the general prophylactic function of the inscription, even if they could not read it sign by sign. Some of them could have just considered that its replication was a condition for obtaining a functional amulet. The scarab's longitudinal perforation, 1 mm thick, is typical for all these small faience beads even if the way of wearing them varies from ring stones in Egypt and some Mediterranean sites (where they could still be used as seals), to bracelets and necklaces mostly worn by women and children in the Greek, Phoenician, Persian and Scythian worlds.

The simplified shape and the "Amun-Re" inscription recall some small scarabs discovered, together with analogous molds by W.F. Petrie in Naukratis[19]. The Histrian scarab fits into the type XXVIIIB of Andrée F. Gorton, a type of late Egyptian scarab, attested in Naukratis as well as in the Punic and Greek world[20]. In the Black Sea, the best parallels for both the shape of the scarab and the 'Amun' hieroglyphic inscription were discovered in Olbia and Berezan (Alexeeva type 50.a, from the second half of the 6th and first half of the 5th century BCE)[21], as well as in Orgame (fig. 6). This type

[18] See E.M. Алексеева, *op. cit.* (n. 2), p. 42, tab. 9:11β, γ; А.О. Большаков, Ю.И. Ильна, *art. cit.*, p. 53, fig. 1.2–3; A.C. Островерхов, B.B. Назаров, *art. cit.* (n. 2), p. 479, fig. 1.2–3; p. 480 fig. 2.β, γ. The confusion seems frequent in the supposed Naukratite production for the Amun-Re inscription. See the examples of scarabs where H6 was written instead of M17: discovered in Taranto, they were published by Günther Hölbl, *Beziehungen der ägyptischen Kultur zu Altitalien*, Leiden, Brill, 1979, II, nos 1124–1126 (Tab. 125/4, 126/7). For a Perachora example with a similar error, see Matthew L. Skuse, "*Aegyptiaca* in Action: Assessing the Significance of Scarabs and Other Egyptian and Egyptianizing 'Amulets' at Perachora and Beyond", in *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, 32, 2021, pp. 39–81 (p. 46, fig. 6).

[19] William M.F. Petrie, *Naukratis I. 1884–5* (The Egypt Exploration Fund 3), London, Trübner & Co., 1886, pp. 36–37, pl. XXXVII/93 (drawing); Ernest A. Gardner, *Naukratis II* (The Egypt Exploration Fund 6), London, Trübner & Co., 1888, pp. 71–72, pl. XVIII. For Petrie's interpretation of the Amun scarabs, see William M.F. Petrie, *Buttons and Design Scarabs*, British School of Archaeology in Egypt, 1925, p. 21. *Cf.* now V. Webb, *art. cit.* (n. 6).

[20] Andrée F. Gorton, *Egyptian and Egyptianizing Scarabs: a Typology of Steatite, Faience, and Paste Scarabs from Punic and Other Mediterranean Sites*, Oxford University Press, 1996, pp. 101–105. The inscription appears in Naukratis, on stone scarabs: W.M.F. Petrie, *op. cit.* (n. 19), pl. XXXVIII.182; on faïence scarabs: E.A. Gardner, *op. cit.* (n. 19), pl. XVIII.25 et 39 (fig. 6); *cf.* the slightly different inscriptions in W.M.F. Petrie, *op. cit.* (n. 19), pl. XXVII.90–93. For the region of Carthage, see the scarabs of the 7th–6th century BCE with the name of Amun-Re, sometimes accompagnied by a basket *neb*, in Jean Vercoutter, *Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois*, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1945, nos 174–188, pp. 137–140, and pl. V–VI.

[21] E.M. Алекссева, *op. cit.* (n. 2), tab. 9.11, especially A and Γ, with variants of the Amun-trigrammata. *Cf.* A.C. Островерхов, B.B. Назаров, *art. cit.* (n. 2), pp. 479–480 (fig. 1–2).

of scarab, spread from Mesambria to Phanagoria (on the Taman peninsula), was imitated in the 1st century BCE–1st century CE, maybe in the Northern Black Sea area. The features of the beads recall the 'Naukratite' and other 'Egyptian' examples of the 7th–6th century BCE, but the hieroglyphic inscription is reduced to some incomprehensible comas and lines, possibly recalling the Uraeus (I12) with a scepter (S42) or a Djed-pillar (R11), a feather (H6), some bird (the Horus-falcon, G5 or the owl G17), the scorpion-Serket (L7) or the lion (E22). Examples were discovered in Olbia and Pantikapaion, and throughout the steppe[22].

The scarab published here comes from a systematic excavation organized in the sector of the so-called 'Episcopal basilica' of Istros, the most important Milesian foundation at the mouths of the Danube. Alexandru Suceveanu planned several excavations in order to determine the various phases of the church and the previous buildings, including a late 4th–early 6th-century CE basilica, called 'Basilica C'[23]. In 2001, Octavian Mitroi and Constantin Băjenaru dug a trench named δ, 7.80 m × 1.70 m, in the northern aisle of the northern transept of the basilica (fig. 2)[24]. The scarab was found at a depth of 1.80 m below the surface. Unfortunately, this layer mixing Classical and Hellenistic materials could not be properly dated and remained unpublished[25]. By comparison with the analogous trench α, the depth of ca. 2 m under the 'Episcopal Basilica' could correspond to Istros' Roman levels (IB–IC), dated between the 2nd and the early 3rd century CE[26]. However, this scarab with parallels in the 6th-century Naukratis as well as in Olbia and Berezan can hardly be later than the Hellenistic times. Even if one supposes a long period of use, as it could have been the case in Orgame, there is no proof until now that this type of 'Naukratite' scarab was used until Roman times. The best hypothesis for the Histrian context is that the scarab could come either from a domestic layer that preceded the Early Roman restructuration of Istros urban structure or from the destruction of the so-called Sacred Zone of the city, by the middle of the 1st century BCE. In fact, in the precinct of the sanctuary of Aphrodite, archaeologists discovered another scarab "of the Sait period", mentioned by Marcelle Lambrino and Catrinel Domăneanțu[27]. Unfortunately, this other scarab was lost before being published. But the fragment of an *aryballos* and the terracotta statuette of Bes discovered in the same context and

[22] See E.M. AJIEKCEEBA, *op. cit.*, pp. 41–42, table 9:5–10, 13–16.

[23] See Constantin BĂJENARU, "Histria. Bazilica C. Rezultate preliminare", in *SCIVA*, 54–56, 2003–2005, pp. 149–165. For the chrono-stratigraphy of the sector, see Gabriel TALMAȚCHI, Dan VASILESCU, "Noi date privind descoperirile monetare de perioadă preromană la Histria (Basilica 'C', sector Basilica episcoplală)", in *Pontica*, 47, Supplementum III, 2014, pp. 329–341 (pp. 333–337).

[24] For the description and the location of the test trench see Alexandru SUCEVEANU, *Histria XIII. La basilique épiscopale: les résultats des fouilles*, Bucarest, Editura Academiei Române, 2007, pp. 26–27, 50–51, Pl. XII–XIII.

[25] We express our gratitude to Constantin Băjenaru (National History and Archaeology Museum of Constanța), Mircea Angelescu (director of the excavations in Histria) and Adela Bâltâc (National History Museum of Romania, Bucharest) for the information provided on the context. For the chronology of the analogous 'sondaj α', see their paper, Mircea V. ANGELESCU, Adela BÂLTÂC, "Sondajul 'α' din basilica episcopală de la Histria", in *Pontica*, 35–36, 2002–2003, pp. 85–122.

[26] Mircea Angelescu, personal letter to Anca Dan, 22.12.2024.

[27] See *supra*, n. 3.

still preserved today point to a date in the second quarter of the 6th century BCE. These Archaic finds prove that the scarab could have been imported to Istros since Archaic times, as a votive gift in one of the sanctuaries or as a trickle worn by one of the inhabitants.

The signification of the scarab in the Black Sea and Mediterranean contexts

The small 'Naukratite' scarabs with Amun-Re inscriptions show the spread of religious – or rather esoteric – beliefs and superstitions invented at the crossings of the Greek, Phoenician/Punic, and Egyptian worlds, as well as the extension of the commercial and cultural Ionian networks through which these small objects could reach the Black Sea[28]. Egyptian scarabs were discovered already on Mycenaean sites. After a gap between the 11th and the early 10th century BCE, they were imported from Egypt and made in Aegean workshops during the 8th and the 7th century BCE. These are the Perachora-Rhodos (or Lindos) scarabs, some of them with inscriptions containing the name of Amun-Re, belonging to Gorton's type XXIIA[29]. This Archaic 'Aegean' production is now well attested on the Turkish shores from Tarsus to Miletus[30]. In the 6th–5th century BCE, it was replaced by the so-called 'Naukratite' scarabs: these scarabs are similar to the scarabs and the molds discovered by W.M.F. Petrie in the early 6th-century factory in Naukratis and spread throughout

[28] See Anca DAN, "La Mer Noire et le Levant ancien: quelques domaines d'enquête", in *Rivista di Studi Fenici*, 39.2, 2011, pp. 211–258, building on the work of Maria ALEXANDRESCU-VIANU, "Présences nord-syriennes et chypriotes en mer Noire à l'époque archaïque", in *Ancient West & East*, 3.1, 2004, pp. 78–86; *cf.* Jan BOUZEK, "Phoenicians in the Black sea (II)", in *Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia*, 8.1, 2012, pp. 125–132.

[29] A.F. GORTON, *op. cit.* (n. 20), pp. 64–68. For the Rhodos production, see now Virginia WEBB, "Kamiros Faience: Imported or Local? Can We Have Both?", in *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, 32, 2021, pp. 82–117. *Cf.* Günther HÖLBL, "Zur kulturellen Stellung der Aegyptiaca in der mykenischen und frühgriechischen Welt", in *Forschungen zur Ägäischen Vorgeschichte. Das Ende der mykenischen Welt. Akten des internationalen Kolloquiums 7.–8. Juli 1984 in Köln*, ed. Eberhard Thomas, Köln, E. Thomaschera, 1987, pp. 123–142; Günther HÖLBL, "Aegyptiaca aus vorhellenistischen Fundzusammenhängen in Bereich der türkischen Mittelmeerküste", in *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Herrmann Vetters*, Wien, A. Holzhausens, 1985, pp. 38–42; Günther HÖLBL, "Ägyptisches Kulturgut im archaischen Artemision", in *Die Archäologie der ephesischen Artemis. Gestalt und Ritual eines Heiligtums*, ed. Ulrike Muss, Wien, Phoibos, 2008, pp. 209–221 (pp. 213–214).

[30] For Tarsus, see Günther HÖLBL, *Aegyptiaca aus Al Mina und Tarsos im Verbande des Nordsyrisch-südostanatolischen Raumes*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017, nos 133–134; the question of these late dates in the Eastern Mediterranean remains open, decades after the fundamental articles of Günther Hölbl: see, for example, Günther HÖLBL, "Die Problematik der spätzeitlichen Aegyptiaca im östlichen Mittelmeerraum", in *Ägypten und der östliche Mittelmeerraum im 1. Jahrtausend v. Chr. Akten des Interdisziplinären Symposions am Institut für Ägyptologie der Universität München 25.–27.10.1996, Ägypten und Altes Testament 44*, eds Manfred Görg, Günther Hölbl, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, pp. 119–161; Günther HÖLBL, "Ägyptisches Kulturgut in der griechischen Welt im frühen ersten Jahrtausend vor Christos (10.–6. Jahrhundert v. Chr.)", in *Ägypten, Griechenland, Rom. Abwehr und Berührung. Städelsches Kunstinstitut und Städtische Galerie, 26. November 2005–26. Februar 2006*, eds Herbert Beck, Peter C. Bol, Frankfurt, E. Wasmuth, 2006, pp. 114–132.

the Greek and the Phoenico-Punic worlds, from the European mainland (Italy[31]), the major Mediterranean islands (Sicily[32], Sardinia[33]), Asia Minor (e.g. Miletus[34], Ephesus[35]) with the islands close to its shores (Delos[36], Samos[37], Rhodos[38]), Northern Africa[39], and the Black sea region.

However, despite the close parallels uncovered by W.M.F. Petrie, one cannot be sure that Naukratis was the only place where these scarabs were made. Small scarabs inscribed with Amun's name are common finds in Egypt, especially from the XVIIIth dynasty onwards[40]. Even if only a few faience workshops were discovered in the Hellenistic and Roman layers of the Egyptian sites and even if none of them seems to have produced scarabs, this data can change in the future[41]. The large chronology of these finds in the Black Sea area and their discovery in Ptolemaic and

[31] See for example the scarabs discovered in Taranto: G. HÖLBL, *op. cit*. (n. 18), I, pp. 139–142 and Tab. 120–138.

[32] Günther HÖLBL, "Ägyptisches Kulturgut im griechischen Sizilien in archaischer Zeit. Arbeitsbericht", in *Mare Internum*, 8, 2016, pp. 39–50, with bibliography.

[33] Günther HÖLBL, *Ägyptisches Kulturgut im phönikischen und punischen Sardinien*, Leiden, Brill, 1986: "Die Naukratisgruppe und ihre nächsten Verwandten", pp. 208–217, Tab. 120–124.

[34] Günther HÖLBL, "Funde aus Milet. VIII. Die Aegyptiaca vom Aphroditetempel auf dem Zeytintepe", in *AA*, 1999, pp. 345–371 (p. 354, fig. 10); *cf.* Günther HÖLBL, "Ägyptisches Kulturgut in Ionien im 7. Jh. v. Chr.: Der Beitrag Milets zu einem religionshistorischen Phänomen", in *Der Beitrag Kleinasiens zur Kultur- und Geistesgeschichte der Griechisch-Römischen Antiken: Akten des Internationalen Kolloquiums Wien, 3.–5. November 2010*, ed. Josef Fischer, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014, pp. 181–209 (p. 192, n. 137).

[35] Günther HÖLBL, "Archaische Aegyptiaca aus Ephesos. Vorläufige Beobachtungen zu Neufunden aus dem Artemision", in *Die epigraphische und altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission. Akten des Symposions vom 23. bis 25. Okt. 1990*, eds Gerhard Dobesch, Georg Rehrenböck, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993, pp. 227–253 (including the archaic 'Aegean' 'non-Egyptian' production which could be compared to the Histrian scarab, pp. 239–240, with Tab. XX, 3); G. HÖLBL, *art. cit.* 2008 (n. 29), pp. 209–221. More generally, Günther HÖLBL, "Ionien und Ägypten in archaischer Zeit", in *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme: Panionion-Symposion Güzelçamlı, 26. September–1. Oktober 1999 / Deutsches Archäologisches Institut* (MilForsch 5), eds Justus Cobet, Volkmar von Graeve, Wolf-Dietrich Niemeier, Konrad Zimmermann, Mainz, 2007, pp. 447–461.

[36] Waldemar DEONNA, *Le mobilier délien. Exploration archéologique de Délos 18*, Paris, De Boccard, 1938, pp. 257–258.

[37] Virginia WEBB, *Faience Material from the Excavations at the Samos Heraion* (Samos 13), Wiesbaden, Reichert Verlag, 2019, pp. 185–193.

[38] V. WEBB, *op. cit.* (n. 8). For the relationship between 'Egyptian/Egyptianising' scarabs and the 'Phoenician' or 'Asiatic' scarabs, see Günther HÖLBL, "Typology of Form and Material in Classifying Small Aegyptiaca in the Mediterranean during Archaic Times: with Special Reference to Faience Found on Rhodian Sites", in *Early Vitreous Materials*, British Museum Occasional Papers 56, eds Mavis Bimson, Ian C. Freestone, London, 1987, pp. 115–126.

[39] J. VERCOUTTER, *Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois*, Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1945, *passim.*

[40] See Percy E. NEWBERRY, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. N^{os} 36001–37521. Scarab-shaped seals*, London, Archibald Constable and co., 1907, pl. VIII, n° 36684, small faïence scarab (1.5 cm L × 1.1 cm W × 0.8 cm H) with the horizontal inscription of the name of Amun, dated to the late XVIIIth dynasty; from the early and mid-XVIIIth dynasty, see the steatite glazed scarabs n^{os} 36502, 36678 inscribed with the name of Amun-Re and a basket (*neb*, meaning "Lord"); *cf.* also, n° 36687, a glazed pottery scarab dated to the late XVIIIth dynasty, with "two semi-circles below" the name of Amun.

[41] See *supra*, n. 7.

Late Roman republican contexts (on the Adriatic shores[42]) raise questions about the possible imitation of the Naukratite products in other Egyptian or maybe other Greek workshops. In the Black Sea region, old and new scarabs could be mixed to produce the simplified small scarabs of the Late Hellenistic/Late Roman republican and Early Roman imperial times. The nomads spread them further, up to the actual territory of China, until the 4th century CE.

Therefore, the publication of this Histrian scarab is an invitation to a more extensive publication of these 'minor' finds in Greek cities and to a more careful dating of the contexts. It confirms the similarity between Istros and other Ionian sanctuaries in the Aegean, part of the same 'Naukratite' network of faience exportations that reached the Black Sea. This 'Naukratite' network can be easily distinguished from other Egypto-Greek or Egypto-Phoenician diffusion networks active in the rest of the Mediterranean[43]. Through the Milesian cities of the Black Sea, the 'Egyptian' faience reached the 'Barbarian' hinterland since Archaic times, becoming one of the characteristic goods exported on long distances, since the late 7th century BCE[44]. Therefore, this type of discovery recalls that what we call 'Greek' culture, is a culture full of 'foreign' influences: we do not know to what extent those who made such faience scarabs were Egyptians or related to Egypt, to the Levantine coast where the Sait dynasty was active in Archaic times or to some hypothetic Egyptian communities in the Eastern Mediterranean. We ignore if those who brought the scarab to Istros – just like those who made such 'Egyptianising' gifts in other Ionian sanctuaries – felt somehow related to Egypt[45]. The god Amun was probably known at Istros at least in Hellenistic times, considering his possible representation on a Greek relief (fig. 7)[46]. The Syrian goddess represented on Syro-Phoenician statuettes discovered in Istros seems to hold a scarab in her hands[47].

---

[42] Mladen TOMORAD, Joachim SLIWA, "Three Ancient Egyptian Scarabs from the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery on Košljun, Croatia", in *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 32, 2015, pp. 243–249; Mladen TOMORAD, "Catalogue of the Selected Artefacts Related to the Early Penetration and Diffusion of Ancient Egyptian Cults in Istria, Dalmatia, and Pannonia (1st Millennium BCE–4th Century CE)", in *Egypt in Croatia. Croatian fascination with ancient Egypt from Antiquity to Modern Times*, ed. Mladen Tomorad, Oxford, Archaeopress, pp. 43–70 (pp. 56–57).

[43] The 'Naukratite' network was first observed for the distribution of the Archaic ceramics: see Petre ALEXANDRESCU, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique, VII^e–IV^e siècle*, Bucarest/Paris, Editura Academiei R.S. Romania/De Boccard, 1978, pp. 20–21.

[44] For the Archaic exportations in the steppe, see A.C. ОСТРОВЕРХОВ, *art. cit.* (n. 9); I. SHRAMKO, M. TARASENKO, *art. cit.* (n. 2).

[45] Helga BUMKE, "Fremde Votiven oder Fremde Dedikanten? Ägyptische Weihgaben in Ionischen Heiligtümern und ihr Zeugniswert für Kulturtransfer", in *Tryphe und Kultritual im Archaischen Kleinasien – ex oriente luxuria?*, ed. Linda-Marie Günther, Wiesbaden, Harrassowitz, 2012, pp. 11–31.

[46] See Maria ALEXANDRESCU-VIANU, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest/Paris, Editura Enciclopedică/De Boccard, 2000, pp. 112–113, n° 131, p. 58b: *cf.* Simona FARCAȘ, "Culte orientale la Histria și în teritoriu", in *Carpica*, 33, 2004, pp. 110–116 (pp. 113–114).

[47] See Maria ALEXANDRESCU-VIANU, "Présences nord-syriennes et chypriotes en mer Noire à l'époque archaïque", in *AWE*, 3.1, 2004, pp. 78–86, in complement of her fundamental article Maria ALEXANDRESCU-VIANU, "Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin", in *BCH*, 121.1, 1997, pp. 15–32.

Since few Egyptian priests or believers traveled with the goods, we must imagine other indirect ways of teaching women and children from Phoenician and Greek cities about the scarabs' apotropaic and fertility functions[48]. Yet, we cannot say to what extent the scarabs were perceived as 'Egyptian' in the Black Sea contexts, even if the faience, the blue color, the shape of the *Scarabaeus Sacer* and the hieroglyphic inscriptions were clear signs of otherness, both from an esthetic and from a medical or magical point of view[49]. Yet, ideas about 'Egyptomania' (a term which is probably inappropriate for the bearers of these scarabs) should be advanced carefully[50]. Rather than 'Egyptianess', at the mouth of the Danube such scarabs illustrate the wideness of the Greek maritime networks[51]. In the end, the numerous and widely-spread 'Egyptian' and 'Egyptianising' scarabs cannot be used as coins, for identifying the date and the commercial connections of a site; yet, they prove the essential role of the cultural transfers in shaping the Hellenic identities[52]. The Ionian communities, connected throughout the Internal Seas, played an essential part in this process.

[48] For the connection of Amun with navigation, see A. MASSON, *art. cit.* (n. 6), pp. 30–31. More generally, for the connection between scarab, the navigation and a birth of a child, see Dominique BARCAT, "Les Amulettes de type égyptien en contexte funéraire en Grèce et en Egypte: étude comparative", in *Archimède: archéologie et histoire ancienne,* 6, 2019, pp. 222–238. For the Italic reception, see Enrico GIOVANELLI, "Aegyptiaca in Central Tyrrhenian Italy: Sea Routes, Traders and Ideas", in *Archaeology and Economy in the Ancient World. Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology,* eds Martin Bentz, Michael Heinzelmann, Vol. 54: Sessions 4–5, Heidelberg, Propylaeum, 2023, pp. 267–277, https://doi.org/10.11588/propylaeum.1005.

[49] Nathan T. ARRINGTON, "Talismanic Practice at Lefkandi: Trinkets, Burials and Belief in the Early Iron Age", in *The Cambridge Classical Journal,* 62, 2016, pp. 1–30. For the magical function of the small *Aegyptiaca,* see e.g. Günther HÖLBL, "Egyptian Fertility Magic within Phoenician and Punic Culture", in *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, University of Malta, 2–5 September 1985,* ed. Anthony Bonanno, Amsterdam, B.R. Grüner Publ. Co., 1986, pp. 197–205.

[50] See *supra,* n. 11.

[51] These were discussed especially in relationship with the major Ionian sanctuaries (Aphrodite's and Athena's sanctuaries in Miletus, Artemis' sanctuary in Ephesos and Erythrai, Hera's sanctuary on Samos, Athena's temple in Smyrna) to which the Histrian temple of Aphrodite, with its faïence deposit, can be compared. See for example Helmut KYRIELEIS, "Intercultural Commerce and Diplomacy. Near Eastern, Egyptian and Cypriot Artefacts from the Heraion of Samos", in *Cyprus and the East Aegean. Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An International Archaeological Symposium Held at Pythagoreion, Samos, October 17th–19th 2008,* eds Vassos Karageorghis, Ourania Kouka, Nicosia, A.G. Leventis Foundation, pp. 139–143; Ioannis MYLONOPOULOS, "'Fremde' Weihungen in Heiligtümern der Ostägäis im 7. und 6. Jh. v. Chr., in *Austausch von Gütern, Ideen und Technologien in der Ägäis und im östlichen Mittelmeer. Von der prähistorischen bis zur archaischen Zeit,* ed. Apostolos Kyriatsoulis, Weilheim-Obb., Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte, 2008, pp. 363–383; Hannah L. RINGHEIM, "Hera and the Sea. Decoding Dedications at the Samian Heraion", in *Studia Hercynia,* 23.1, 2020, pp. 11–25.

[52] See Michel ESPAGNE, "Transferts culturels, comparatisme et sciences de l'Antiquité", in A. DAN *et al.*, "Les concepts en sciences de l'Antiquité: mode d'emploi. Chronique 2014 – Les transferts culturels", *Dialogues d'histoire ancienne,* 40.1, 2014, pp. 239–305 (pp. 247–256). For scarabs, Vanessa BOSCHLOOS, "Traded, Copied, and Kept. The Ubiquitious Appeal of Scarabs", in *Pharaoh's Land and Beyond: Ancient Egypt and its Neighbors,* eds Pearce P. Creasman, Richard H. Wilkinson, New York/ Oxford, University Press, 2017, pp. 149–165; lately, see M.L. SKUSE, *art. cit.* (n. 18).

Illustrations



Fig. 1. Aerial photo of the Istros excavation area (© Marian Adochiței), with the situation of the 'Episcopal Basilica'

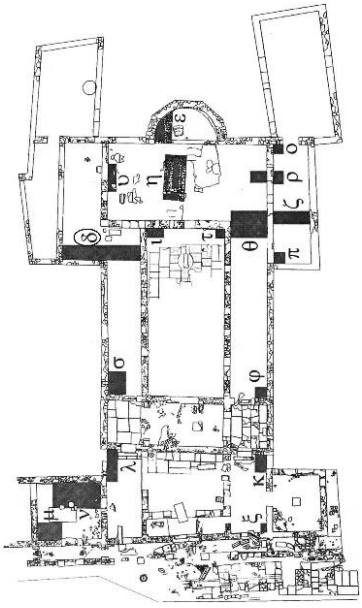


Fig. 2. Excavation plan of the 'Episcopal basilica' with the 'sondaj δ', after A. SUCEVEANU, *Histria XIII...*, pl. XII



Fig. 3. Photo of the Histrian scarab

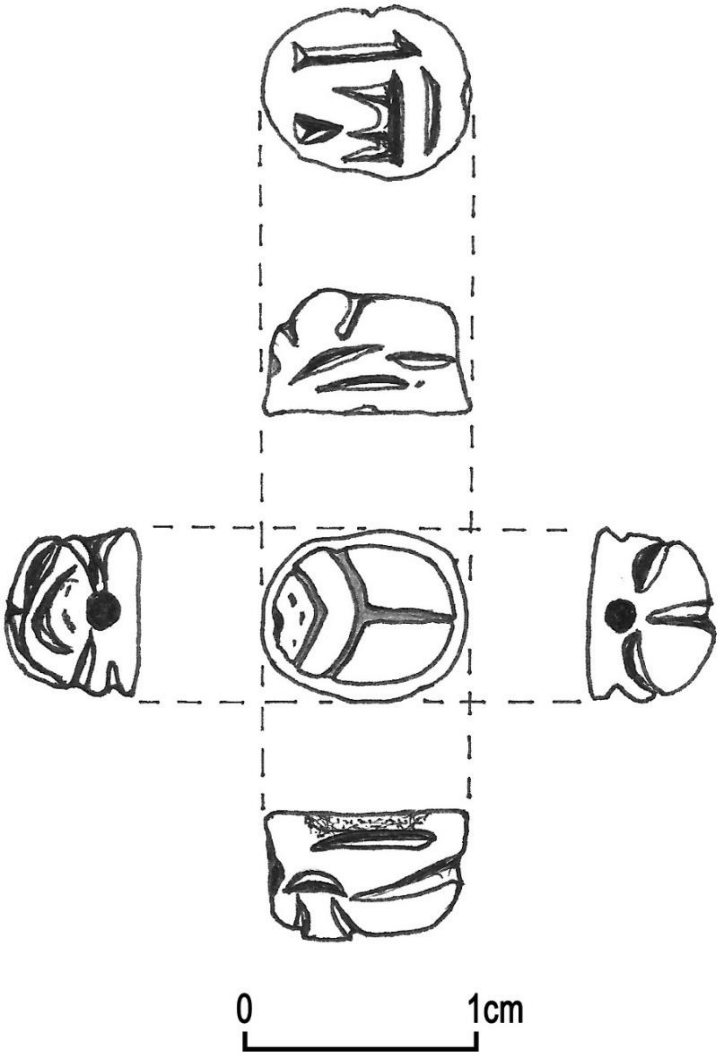


Fig. 4. Drawing of the Histrian scarab

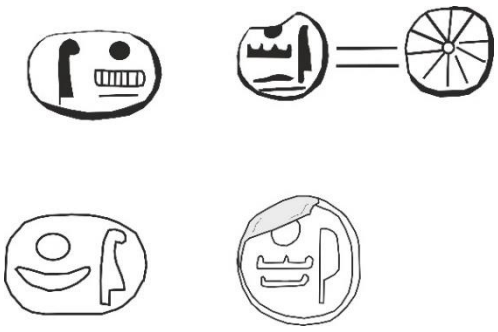


Fig. 5. Parallels from Naukratis (after E.A. GARDNER, *Naukratis II...*, pl. XVIII.25, 38, and A.F. GORTON, *Egyptian and Egyptianizing Scarabs: a Typology of Steatite, Faience, and Paste Scarabs from Punic and Other Mediterranean Sites*, Oxford University Press, 1996, p. 163, n^{os} 68 and 161)

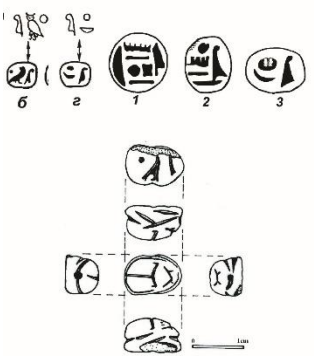


Fig. 6. Parallels from the Black Sea area (Olbia, Berezan and Orgame: Olbia – Е.М. АЛЕКСЕЕВА, *Античные бусы Северного Причерноморья*, Москва, Наука, 1975, tab. 9:11β, γ; Berezan – А.О. БОЛЬШАКОВ, Ю.И. ИЛЬНА, "Египетские скарабеи с острова Березань", in *VDI*, 186, 1988, pp. 51–67, fig. 1.1–3; Orgame, after A. DAN, "Deux scarabées d'Orgamè/Argamum", in *DHA*, 37.1, 2011, pp. 9–40)



Fig. 7. A possible representation of Amun, after M. ALEXANDRESCU-VIANU, *Histria IX...*, cat. 131

ÎNTRE „SALUTĂRI PRIETENEȘTI” ȘI „CELE DE CUVIINȚĂ”: O COLABORARE IMPOSIBILĂ, OGLINDITĂ DE ZECE SCRISORI ÎNTRE SCARLAT LAMBRINO ȘI DIONISIE M. PIPPIDI (1931–1932)

Dan DANA
CNRS/HiSoMA, Lyon
ddana_ddan@yahoo.com

Résumé : Un petit lot de dix lettres (1930–1931) échangées entre deux philologues et historiens roumains formés à Paris, Scarlat Lambrino (1891–1964) et Dionisie M. Pippidi (1905–1993), concernent la collaboration à la *Bibliographie classique* projetée par Jules Marouzeau. Elles apportent des détails qui, corroborés par d'autres dossiers épistolaires connus ou en train d'être publiés, éclairent les directions différentes et quelques parcelles de la biographie des deux représentants de la philologie historique roumaine, l'un successeur de Vasile Pârvan à l'Université de Bucarest et sur le chantier d'Istros, l'autre en train de parfaire et prolonger ses études à Paris et Rome.

Mots-clés : *Bibliographie classique,* correspondance savante, Scarlat Lambrino, Paris, Dionisie M. Pippidi
Cuvinte-cheie: *Bibliographie classique,* corespondență savantă, Scarlat Lambrino, Paris, Dionisie M. Pippidi

Zece scrisori păstrate în arhiva familiei Pippidi, pentru consultarea cărora – ca de altfel și pentru alte materiale complementare – îi sunt recunoscător dlui Andrei Pippidi, se referă la începuturile unei colaborări între doi filologi și istorici formați la Paris, Scarlat Lambrino și mai tânărul Dionisie M. Pippidi[1]. Ele aduc detalii care, coroborate cu alte dosare epistolare cunoscute sau pe cale de a fi publicate ori cu date memorialistice, lămuresc direcțiile diferite și câteva crâmpeie din biografia celor doi antemergători de frunte ai filologiei clasice românești[2].

[1] Abrevieri pentru fondurile documentare la care am avut acces:
Arh. Iorga = Arhiva N. Iorga (Sinaia)
Arh. Pippidi = Arhiva familiei Pippidi (București)
Casa Acad. = Casa Academiei (extrasele lui D.M. Pippidi)
Herescu/Craiova = Fondul N.I. Herescu (Muzeul Olteniei, Craiova)
Herescu/Paris = *Papiers et correspondance de N.I. Herescu,* Bibliothèque Nationale de France (Paris), Département des Manuscrits, Roumain 7.

[2] Victor BUESCU, „Les études classiques en Roumanie”, *in Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers,* Paris, Les Belles Lettres, 1948, pp. 71–84; Emil CONDURACHI, „Roumanie. La philologie gréco-latine”, *in La filologia classica greca e latina nel secolo XX. Atti del Congresso Internazionale. Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 17–21 settembre 1984,* II, Pisa, Giardini, 1989, pp. 1003–1017.

O biografie a unuia dintre fondatorii revistei *Studii Clasice,* Dionisie M. Pippidi (1905–1993), a fost publicată în introducerea monografiei *Trente ans de correspondance entre Louis Robert et Dionisie M. Pippidi,* care cuprinde corespondența aproape completă dintre cei doi epigrafiști, în răstimp de exact trei decenii (172 de scrisori, 1955–1985)[3]. Doar câteva dosare epistolare referitoare la D.M. Pippidi au fost sau urmează să fie publicate: în jur de 30 de scrisori trimise scriitorului maghiar Antal Szerb, între 1929 et 1939[4]; 14 scrisori primite de la Arnaldo Momigliano, între 1932 și 1955[5]; peste 60 de scrisori între Carcopino și Pippidi, acoperind mai mult de trei decenii[6]; în jur de 15 scrisori trimise între 1933 și 1937 lui Emil Panaitescu, pe atunci director al Școlii Române de la Roma[7]; colaborarea epigrafică cu Günther Klaffenbach, director la *Inscriptiones Graecae*[8]; câteva misive schimbate cu epigrafistul bulgar Georgi Mihailov, limitate la organizarea congreselor de epigrafie[9]; un dosar considerabil, încă inedit, de „epistolii" trimise de Pippidi pe vremea studiilor sale la Paris și Roma, mai apoi de la Iași și București, filologului clasic Nicolae I. Herescu (1903–1961), între 1929 și 1936[10], completat de alte două loturi de scrisori, până în 1944[11], respectiv 1947[12]. În schimb, scrisorile lui Pippidi către maestrul său Jules Marouzeau, care ar fi fost grăitoare pentru subiectul de față, au fost cel mai probabil distruse[13].

---

[3] Dan DANA, *„Les inscriptions pour l'histoire". Trente ans de correspondance entre Louis Robert et Dionisie M. Pippidi,* Paris, Peeters (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 63), 2024. Este vorba de un proiect început cu regretatul Alexandru Avram, dispărut în 2021.

[4] „Szerb Antal levelei Dionis Pippidinek" („Scrisori de la Antal Szerb către Dionisie Pippidi", traduse din franceză de Pál Réz), *Holmi*, 7 (7), 1995, pp. 920–940.

[5] [Dionisie M. PIPPIDI], „L'epistolario con D.M. Pippidi. A. Momigliano a D.M. Pippidi", *Storia della Storiografia,* 16, 1989, pp. 15–33.

[6] Dan DANA, „*Instar deorum*. La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Jérôme Carcopino (1933–1968)", *Il Mar Nero*, 11, 2021–2022, pp. 367–449.

[7] Pasaje din aceste scrisori sunt reproduse de Ioan OPRIȘ, „D.M. Pippidi și legăturile sale cu Emil Panaitescu, directorul Școlii Române de la Roma", *Analele Dobrogei, NS* 10–13, 2009–2012, pp. 189–196; am avut acces la integralitatea lor (Arhivele Naţionale ale României, Bucureşti, Fondul Emil Panaitescu, dosar 204).

[8] Dosar în curs de publicare de către Adrian ROBU, „La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Günther Klaffenbach (1955–1970)", sub tipar.

[9] Dan DANA, „La cuisine des congrès. La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Georgi Mihailov (1975–1981)", *Pontica*, 53, 2020, pp. 447–471.

[10] *Cf.* Irina VLAD, Valentina POPESCU, „Corespondenţa lui Nicolae I. Herescu (I)", *Oltenia,* 25, 2018, p. 332; corespondenţa integrală dintre Pippidi şi Herescu – în jur de 150 de scrisori, dintre care mai bine de două treimi păstrate la Muzeul Olteniei din Craiova – va fi publicată de semnatarul acestor rânduri împreună cu Irina Maria Popescu. Ea priveşte mai ales colaborarea la *Revista Clasică,* periodic condus de Herescu, model interbelic resuscitat de D.M. Pipppidi sub numele de *Studii Clasice.*

[11] În jur de 30 de scrisori trimise între 1930 şi 1944, aflate la Biblioteca Naţională a României (Bucureşti).

[12] Aproximativ 15 scrisori trimise între 1945 şi 1947 prietenului rămas în Occident (Herescu/ Paris). Anii de studiu în Occident mai sunt evocaţi în scrisorile trimise lui Grigore Ionescu de către Dionisie M. Pippidi şi Mihai Berza (Arh. Pippidi).

[13] De vreme ce *les papiers de Jules Marouzeau ont été détruits lorsque J. Ernst a refusé la proposition de sa veuve, qui voulait les lui donner. J. Ernst a de même refusé de prendre les papiers de Scarlat Lambrino, qui concernaient la bibliographie qu'il préparait pour la « Collection de Bibliographie Classique » et qu'il avait laissés à l'École Française de Rome,* cum scrie Ilse HILBOLD, *Écrire Juliette Ernst. Bibliographie et sciences de l'Antiquité au XX*e *siècle,* Basel, Schwabe (*Antike nach der Antike* 1), 2022, p. 17, n. 22.

Născut la Craiova într-o familie de origine greacă, relativ modestă – tatăl băcan va deceda în timpul studiilor universitare ale fiului –, Pippidi își continuă studiile la București, unde va fi licențiat în drept (1927), respectiv, în litere și filozofie (1928). Elev al ultimei serii a lui Vasile Pârvan – dispărut prematur în 1927 –, se arată pasionat de cultura și istoria Romei antice, fiind încurajat pe această cale de unul dintre profesori, Dimitrie Evolceanu. Precum altor tineri ai vremii înzestrați din punct de vedere intelectual, lui Pippidi i se va da ocazia să se formeze la Paris și Roma. Sprijinit de Evolceanu, impresionat de lucrarea de licență despre Tiberiu la Tacit, tânărul obține o bursă la Paris (800 de franci lunar), care-i permite să studieze între 1 februarie 1929 și 1 octombrie 1931 la École Pratique des Hautes Études, secția a IV-a (istorie și filologie), și la Sorbona. Poate astfel urma cursurile de filologie latină ale lui Jules Marouzeau („un personagiu eminamente îndatoritor și simpatic”)[14] și Alfred Ernout, în vederea unui doctorat[15] despre cultul imperial. În realitate, pregătirea sa este dublă: pe lângă filologia latină, fiind un apropiat al cercului lui Marouzeau[16], se adaugă istoria romană, sub înrâurirea lui Jérôme Carcopino[17], alt maestru cu care va rămâne în contact epistolar până în anii ’60, când epigrafistul care devenise de doar un deceniu va putea circula iarăși în Occident.

O nouă perioadă formatoare se deschide pentru Pippidi în Italia. Grație scrisorilor de recomandare trimise de Marouzeau[18] și Carcopino lui Iorga[19], la sugestia binevoitoare a lui Scarlat Lambrino (scrisoarea **5**), Pippidi e trecut pe lista viitorilor membri ai uneia dintre cele două școli românești din Occident, cum aflăm din scrisorile editate

[14] Scrisoare către Herescu din 16 aprilie 1929 (Herescu/Craiova).

[15] Jules MAROUZEAU, *Annuaire de l’EPHE 1929–1930*, pp. 44–45; Lucian NASTASĂ-KOVÁCS, *Studenți români la École Pratique des Hautes Études (Section des Sciences Historiques et Philologiques), 1868–1948*, Cluj–București, Editura Școala Ardeleană/Eikon, 2016, p. 90 (și anexă, p. 274, nr. 35, cerere adresată de Pippidi decanului Facultății de Litere din București pentru a deveni membru al Şcolii Române de la Roma, cu raportul său de activitate, iunie 1931).

[16] Cu ocazia aniversării a 20 de ani ai Société d’Études Latines, fondate în 1923 de către Marouzeau, Pippidi exprimă recunoştinţa *[des] latinistes roumains [envers le] savant qui fut le maître de beaucoup d’entre eux et dont ils n’ont pas oublié l’accueil bienveillant et l’inépuisable patience* (*RHSEE,* 23, 1946, p. 381). Un exemplar al cărții memorialistice a lui Marouzeau (*Une enfance,* Paris, 1937) poartă următoarea dedicație: *à mon bon élève Pippidi,| ce « document d’histoire »,| en témoignage d’estime et d’amitié* (Arh. Pippidi). Fostul elev va publica „Aristote et Thucydide. En marge du chapitre IX de la *Poétique”, in Mélanges de philologie, de littérature et d’histoire ancienne offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers,* Paris, Les Belles Lettres, 1948, pp. 483–490.

[17] Pentru corespondența celor doi, vezi nota 6. Pippidi va publica „Les rois gètes et les colonies grecques de Scythie Mineure”, *in* Jacques HEURGON, Gilbert-Charles PICARD, William SESTON (éd.), *Mélanges d’archéologie, d’épigraphie et d’histoire offerts à Jérôme Carcopino,* Paris, Hachette, 1966, pp. 763–770, încheind astfel prezentarea acestor *Mélanges*: „Dintre elevii români ai profesorului Carcopino – cîți vor fi fost, începînd cu Scarlat Lambrino, astăzi dispărut –, unul singur figurează în volum: semnatarul acestor rînduri” (*StCl*, 10, 1968, p. 369).

[18] *Cf.* copia tradusă în română și legalizată la Legația României de la Paris a unui elogios certificat de studii redactat de Marouzeau, din 3 martie 1931 (Arh. Pippidi; originalul se află la BNR, ms. 37376); și răspunsul lui Iorga, din 17 decembrie 1930, la o scrisoare a filologului francez, care solicita prelungirea bursei lui Pippidi: *Si Monsieur Pippidi a dépassé le terme de deux ans accordé à nos boursiers, il me sera difficile de faire revenir le ministre des Finances sur une mesure de caractère général, justifiée par l’état extrêmement précaire de notre Trésor. Je chercherai cependant par d’autres moyens à aider un jeune érudit qui a pu gagner l’estime d’un maître comme vous* (Nicolae IORGA, *Corespondență,* II, ed. Ecaterina Vaum, București, Minerva, 1986, pp. 325–326).

[19] Istoricul se întâmpla să fie pe atunci și prim-ministru (aprilie 1931–mai 1932), în contextul agravat al crizei economice.

în acest articol: Școala Română din Roma (Accademia di Romania), în sânul căreia direcția istorică era mai pronunțată. Herescu își înștiințează la rândul său prietenul Pippidi („june epigrafist fără căpătâiu") despre modalitățile de a deveni membru al acelei școli, iar Pippidi va trimite scrisori și extrase lui Nicolae Iorga și Emil Panaitescu[20]. La Roma a avut parte de alți doi ani fericiți (1931–1933), unde-i apreciază pe Gaetano de Sanctis și Augusto Rostagni, întâlnind alți elevi ai școlilor străine[21]. Este momentul în care Pippidi își susține doctoratul în litere la Universitatea din București (iunie 1932), cu teza intitulată *Tacite et Tibère. Une contribution à l'étude du portrait dans l'historiographie latine,* redactată într-o franceză aleasă[22]. Încercările de a-și prelungi sejurul la Roma (precum se străduise mai înainte la Paris) sunt prezente în scrisorile către Emil Panaitescu.

Vremurile nu erau însă clemente. Orfan de tată din 1926, anii de studiu ai lui Pippidi în Occident sunt ani de greutăți materiale și de lipsuri, cu atât mai mult cu cât sejururile sale coincid cu grava criză economică care începe în 1929. În 1931, banca craioveană Eskenasy, unde se aflau economiile familiei, dă faliment; bursier al statului român la Paris, Pippidi și colegii lui află – cu două luni întârziere – că bursa le fusese suprimată! Oricum, la Paris ca și la Roma, bursele ajung cu întârziere, cum reiese din corespondența purtată cu N.I. Herescu și Gr. Ionescu[23], Pippidi fiind veșnic strâmtorat cu banii, nu numai ca bursier român în Occident, dar și ca asistent universitar la Iași[24]. În scrisorile către Herescu, Pippidi își zugrăvește viața la Paris, unde petrece 9 ore pe zi la bibliotecă (mai ales la „Națională"): „după budget, bursa e mică"; „familia mea e săracă. *Autant veut dire* că nu accept nici un sacrificiu din parte-i"[25]. Nu după multă vreme, situația se arată aidoma la Roma: „pe-aici sărăcia e mare, iar raporturile cu directorul încordate"[26].

Scrisorile trimise de Pippidi lui Herescu indică relații puțin amicale, chiar devenite ostile, cu Scarlat Lambrino, succesorul lui Pârvan la Universitatea din București: Pippidi află că Lambrino se retrăsese din comitetul *Revistei Clasice*[27], nou periodic patronat de Herescu, de bună seamă deoarece nu agrea o altă conducere decât a sa, cu atât mai mult cu cât urma să publice propria sa revistă, efemeră de altfel (*Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire*). Pippidi se îngrijorează de prezența succesorului lui Pârvan în comisia tezei, cum reiese și într-o scrisoare către Gr. Ionescu: „Mai întâiu, am isprăvit cu doctoratul. Cu oarecare zăbavă, din cauza bolii unui profesor – și nu fără peripeții, din cauza dragostei lui Lambrino

[20] Herescu/Craiova.

[21] Vezi în general Veronica TURCUȘ, „Procesul de selectare a bursierilor pentru Școala Română de la Roma în primii ani de funcționare", *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol",* 55, 2018, pp. 213–228.

[22] Publicată ulterior drept „Tacite et Tibère. Une contribution à l'étude du portrait dans l'historiographie latine", *Ephemeris Dacoromana,* 8, 1938, pp. 233–299.

[23] Herescu/Craiova; Arh. Pippidi.

[24] Statul român cultivă aceleaşi practici după 1989. Pe vremea primei generaţii Erasmus la UBB (Cluj), colegii subsemnatului, plecaţi la studiu în capitale occidentale, au primit bursele cu o întârziere de câteva luni.

[25] Scrisoare către Herescu din 30 septembrie 1929 (Herescu/Craiova).

[26] Scrisoare către Herescu din 13 septembrie 1932 (Herescu/Craiova).

[27] Scrisori către Herescu din 22 septembrie 1929 („Bag de seamă că ați scos pe Lambrino din comitet. Cum se poate să faceți Istoriei asemenea afront?") şi 30 septembrie 1929 („neserios", Herescu/Craiova).

pentru mine”[28]; ironiile sunt legiune, de pildă: „În ultima vreme, amicul nostru L[ambrino] produce îngrijorător de mult: mă tem să nu se surmeneze...”[29].

Raporturile dintre cei doi sunt iremediabil marcate de un incident major, ilustrat tocmai de dosarul epistolar publicat aici: pe timpul iernii 1930–1931, Marouzeau profită de prezența soților Scarlat și Marcelle Lambrino la Paris pentru a găsi un mijloc de prelungire a sejurului parizian al lui Pippidi[30] – care nu mai primise de două luni, ca alți studenți de aceeași origine, bursa guvernului de la București –, iar soluția ivită a fost aceea de a fi plătit pentru redactarea fișelor pentru *Bibliographie classique*[31]. Această îndeletnicire erudită îi permitea să frecventeze bibliotecile pariziene și să-și strângă documentația pentru teză, dar avea dezavantajul de a-i întârzia redactarea lucrării despre Tiberiu. Se știe că Marouzeau delegase o parte din conspectarea bibliografiei retrospective lui Lambrino, dar acesta, împiedicat de război și de alte vicisitudini, încununate cu exilul definitiv în Portugalia, nu va găsi răgazul de a publica prima (și singura) jumătate a lucrării proiectate decât în 1951, adică peste două decenii (vezi mai jos). Mai știm că în anii ’30 Lambrino se asigurase de colaborarea mai multor tineri bursieri români la Paris, printre care Pippidi, care, în doi ani, a strâns mai multe mii de fișe după indicațiile lui Marouzeau și Lambrino. Faptul că Pippidi are ocazia de a studia și a se documenta la Paris, unde redactează în paralel fișe „alimentare”, și urmărește prelungirea studiilor la Roma – o poveste legată de bani și de orgoliu, la care se adaugă nevoia imperativă de a-și duce la bun capăt teza de doctorat – antrenează sfârșitul unei colaborări devenite imposibile: în pofida greutăților financiare recurente, Pippidi preferă să-i înapoieze lui Lambrino banii primiți drept avans la Paris, consacrându-se, la Roma, terminării tezei, iar pe urmă completării ei – în paralel cu preocuparea pentru biblioteca Școlii Române de acolo: cărți pentru legat, semnalare de noutăți, inclusiv noua revistă *Istros* a lui Scarlat Lambrino, despre arheologie și istorie veche[32].

Asistent al profesorului Cezar Papacostea la catedra de limbă și literatură greacă a Universității din Iași (octombrie 1931–1937), Pippidi începe să predea abia în toamna lui 1933, după ce părăsește *Vrbs*. În paralel cu studiile și cursurile, dosarul său de publicații crește: începând cu 1928, trimite articole la reviste din Craiova, București și Iași, dar și în Franța, fie în română, fie, cu predilecție, în franceză. Este, mai cu seamă, un prolific colaborator la *Revista Clasică,* cu articole și nenumărate recenzii. Cum, după decesul lui C. Papacostea (iulie 1936), pe acel post de la Iași va fi titularizat Constantin Balmuș – cu care neînțelegerile se vor adânci după război, când Balmuș devine un „tovărăș de drum” al stalinismului –, Pippidi va câștiga concursul pe postul de conferențiar de literaturi clasice la Universitatea din București (1937), ajutat în mod decisiv de prietenia lui Herescu (care tocmai eliberase acel post) și de

[28] 27 iunie 1932 (Arh. Pippidi). S. Lambrino va face totuşi parte din comisia tezei.

[29] Scrisoare către Herescu din 14 octombrie 1932 (Herescu/Craiova).

[30] Scrisoare către Herescu din 16 ianuarie 1931 (Herescu/Craiova). Marouzeau îi scrisese pe 13 decembrie 1930 lui Iorga, atunci rector al Universităţii bucureştene, pentru a prelungi sejurul parizian al elevului său (sprijinit şi de Carcopino), descris ca un *travailleur consciencieux, méthodique et scientifiquement doué* (Arh. Iorga, text transmis de Andrei Pippidi).

[31] Într-o scrisoare din 20 februarie 1931 către Herescu, Pippidi aminteşte colaborarea la bibliografia lui Lambrino, „care e şi a lui Marouzeau” (Herescu/Craiova).

[32] Mihai BĂRBULESCU, Veronica TURCUȘ, Iulian Mihai DAMIAN, *Accademia di Romania din Roma. 1922–2012*, Roma, Accademia di Romania, 2012, pp. 45–46; Veronica TURCUȘ, *Școala română din Roma (1922–1947)*, Cluj, Editura Școala Ardeleană, 2016, pp. 105, 115.

recomandarea lui Carcopino. În ajunul războiului, Vladimir Dumitrescu îl descria pe Pippidi, pe la 35 de ani, drept un „profund cunoscător nu numai al limbilor clasice, dar al întregii culturi greco-romane”[33]. Nu beneficiase, precum alții, nici de sprijinul rețelelor familiale, nici de înalte patronaje savante românești[34], ci se ridicase prin merite personale: formarea la Paris și Roma, eforturi neîntrerupte, competențe apreciate, dar mai ales o mulțime de publicații erudite, despre istoria epocii imperiale, idei filozofice și religioase, literatură și teorie literară antice.

Destinul lui Pippidi se va mai întretăia, direct sau indirect, cu cel al lui Lambrino, succesor al lui Pârvan la catedra de la București, dar și pe șantierul de la Histria:

– o scurtă notă a lui Pippidi, în revista îngrijită de Herescu: această reacție la un articol al lui Lambrino despre soarta Histriei în secolul al III-lea al erei noastre ilustrează un prim interes pentru antichitățile locale, dar prin intermediul surselor literare, mai mult, pentru o cetate al cărei cunoscător desăvârșit urma să devină peste câteva decenii[35];

– postul de profesor al lui Lambrino: în vâltoarea reformei universităților românești în toamna anului 1948, Catedra de cultură antică (literatură și cultură greacă), ocupată de Pippidi din 1945 la Facultatea de Litere, este suprimată; în paralel, Lambrino, în calitate de ultim director al Școlii Române de la Roma, de unde pleacă în Portugalia, este epurat, pierzându-și cetățenia română și toate bunurile. Dar Pippidi are șansa de a fi transferat la Catedra de istorie universală a lui Lambrino, în nou-înființata Facultate de Istorie, ocupând astfel postul urmașului lui Pârvan. Era confirmarea unei năzuințe involuntare: „Nici în vis nu mă văd profesor universitar, și încă mai puțin la catedra lui Pârvan...”, îi scria Pippidi lui Herescu pe 31 martie 1931[36];

– Pippidi ajunge, tot involuntar, să-i ia locul lui Lambrino pentru publicarea inscripțiilor histriene și din Sciția Mică: cum noul regim al RPR finanțează în primii ani cel mai masiv program de săpături arheologice pe care l-a cunoscut România, inclusiv în cetatea Histriei (sit al „epocii sclavagiste”), unde săpăturile încetaseră la începutul anilor ’40, odată cu plecarea la Roma a soților Lambrino și Al Doilea Război Mondial, arheologii aveau nevoie de un bun filolog clasic pentru lămurirea numeroaselor inscripții grecești și latine, rămase inedite de două decenii, sau care urmau să fie descoperite. Pippidi e cooptat pe șantierul histrian în 1949, convertindu-se rapid, și cu deplin succes, la epigrafie, care nu fusese prima sa pasiune, abandonând studiile sale despre *Tiberiana*. Această nouă direcție va fi surprinsă în corespondența sa cu Louis Robert, temutul epigrafist – printre altele, pentru criticile din *Bulletin Épigrapique* –, cu care Pippidi intră în legătură epistolară, prin intermediul lui G. Klaffenbach;

– în fine, în acest nou context, criticile metodologice – niciodată politice, precum cele avansate de Mihail Roller și Emil Condurachi (acesta din urmă într-o prefață anonimă) – nu-l cruță pe Lambrino: în scrisorile către Robert, Pippidi se arată

[33] Vladimir DUMITRESCU, *Mărturisirile unui „criminal” politic*, Bacău, Babel, 2013, p. 62.

[34] Cu excepția prieteniei cu N.I. Herescu, dublată de o colaborare ştiinţifică, și a sprijinului celor doi maeştri parizieni.

[35] Scarlat LAMBRINO, „La destruction d’Histria et sa reconstruction au III^e^ siècle ap. J.-C.”, *REL*, 11, 1933, pp. 457–463; Dionisie M. PIPPIDI, „Histria în veacul al III-lea *p. Chr.*”, *Revista Clasică*, 4–5, 1932–1933, pp. 299–300.

[36] Herescu/Craiova.

acru și sever cu publicațiile celui rămas în exil, dar și cu cele ale colegului său Iorgu Stoian. Între mai 1957 și septembrie 1962, Pippidi îl hărțuiește pe Robert în legătură cu decretul inedit în cinstea lui Agathokles (*ISM* I 15)[37], ignorând însă greutățile lui Lambrino în exil (materiale, de sănătate, adaptarea în Portugalia, unde ținea cursuri și se străduia să publice cât mai mult)[38]. Pe căi ocolite – căci un „fugar” și dușman al RPR nu putea fi contactat în mod direct –, producțiile predecesorului pe șantierul histrian parvin până la Pippidi, care recuperează un extras al articolului din culegerea *Ovidiana,* cu dedicația *À Monsieur Konrad Schubring*[39] *| en très amical hommage,| S. Lambrino*[40], un altul despre decretul mult așteptat, dedicat *À Mademoiselle Juliette Ernst*[41] *| en très cordial hommage,| S. Lambrino | Lisbonne, 25.II.61*[42], dar și o copie în negativ a altui articol dintr-o revistă a exilului românesc[43]. Articolul despre decretul în cinstea lui Agathokles va fi criticat de Pippidi, ca de altfel majoritatea scrierilor lui Lambrino[44]. În schimb, Lambrino îi mulțumea prietenului Herescu, într-o scrisoare din 16 noiembrie 1959: „Mi-ai făcut până acum cadou două cărți prețioase, cele ale lui Pippidi”[45]. Fie și indirect, atât Lambrino, cât și Pippidi se țin la curent cu publicațiile fiecăruia, așteptându-le cu același interes.

Deși ignorăm raporturile pe care Pippidi și Lambrino le-au mai putut avea în anii ’30 în România, mai cu seamă la Universitatea bucureșteană, prietenia ratată, ilustrată de dosarul epistolar publicat aici, e una dintre mărturiile unei animozități ale cărei rădăcini erau variate: generații și temperamente diferite; origini sociale opuse – Pippidi fiind realmente un *homo novus* în contrast cu rețelele familiale aristocratice și protecțiile politice de care a putut beneficia Lambrino; viziuni ideologice diverse – Pippidi, neafiliat vreunui partid, avea convingeri democratice de stânga, pe când Lambrino, mai conservator și legitimist, este unul dintre intelectualii „georgiști” (dizidența liberală a lui Gh. I. Brătianu), pentru a adera mai apoi la Frontul Renașterii

[37] Descoperit în 1929 de Lambrino, menționat de mai multe ori în anii ’30, dar rămas inedit; în aprilie 1944, decretul este grav vătămat în urma unui bombardament anglo-american, când biblioteca Seminarului de la Universitatea bucureșteană arde, iar biroul lui Lambrino, unde se aflau un număr important de antichități, este devastat.

[38] Articol publicat în cele din urmă într-un periodic al exilului: „Décret d’Histria en l’honneur d’Agathoclès”, *Revue des Études Roumaines,* 5–6, 1960, pp. 180–217.

[39] Konrad Schubring (1911–1966), epigrafist german (colaborator la *CIL* și *PIR*).

[40] Scarlat LAMBRINO, „Tomis, cité gréco-gète, chez Ovide”, *in* Nicolae I. HERESCU (éd.), *Ovidiana. Recherches sur Ovide publiées à l’occasion du bimillénaire de la naissance du poète,* Paris, Les Belles Lettres, 1958, pp. 379–390 (extras, Casa Acad.).

[41] Despre această neobosită filoloagă, care și-a închinat viața neprețuitului instrument de lucru *Année Philologique,* vezi nota 13.

[42] Extras, Arh. Pippidi.

[43] Scarlat LAMBRINO, „Q. Fuficius Cornutus, gouverneur de Mésie Inférieure”, *Revue des Études Roumaines,* 2, 1954, pp. 96–101 (extras, Casa Acad.).

[44] Dionisie M. PIPPIDI, „Histria și geții în sec. II î.e.n. Observații asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos”, *StCl,* 5, 1963, pp. 137–163; reluat în *Contribuții la istoria veche a României,* București, Editura Științifică, 1967², pp. 186–221; și în *Scythica Minora. Recherches sur les colonies du littoral roumain de la mer Noire,* București/Amsterdam, A.M. Hakkert, 1975, pp. 31–55 („Istros et les Gètes au IIe s. av. n. è. Observations sur le décret en l’honneur d’Agathoclès, fils d’Antiphilos”); *Idem,* „À propos du «basileus» Rhemaxos”, *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica,* 1963 (Sofia), pp. 91–98.

[45] Herescu/Paris.

Naționale, partidul unic al dictaturii carliste; în fine, și mai ales, mai puțina productivitate a lui Lambrino (minat de un perfecționism cronic, vezi mai jos) – dublată și de o anume lipsă de rigoare.

Este momentul să ne oprim asupra destinului mai puțin cunoscut al lui Scarlat Lambrino (1891–1964), pomenit îndeobște ca o paranteză între momentul fondator al lui Pârvan și reluarea săpăturilor la Histria în 1949, ceea ce este injust pentru o viață din care nu au lipsit nici meritele, nici greutățile[46]. Aparținând generației anterioare, se va forma la Paris cu un deceniu înaintea lui Pippidi. Viața sa poate fi reconstituită cel mai bine tot prin scrisori, mai precis prin cele pe care le-a expediat: între 1923 și 1940, către bunul său prieten Basil Munteanu (1897–1972), coleg bursier la Fontenay-aux-Roses, rămas la Paris[47]; între 1948 și 1962, către un alt coleg la aceeași școală, Grigore Nandriș (1895–1968), după război profesor de filologie slavă comparată la Universitatea din Londra[48]; între 1929 și 1936, către Louis Robert, despre epigrafia Histriei[49]; între 1933 și 1936, către Jérôme Carcopino[50]; între 1947 și 1961, către profesorul italian Giuseppe Lugli (1890–1967), fost secretar și consilier științific al Școlii Române de la Roma[51]; pe vremea războiului și mai ales în anii exilului, o serie de scrisori către savanți italieni, portughezi și francezi (încă inedite), dar mai ales către Nicolae I. Herescu[52] (și el exilat, plecat din Portugalia la Paris), care îi ușurase găsirea unui post la Lisabona.

Specializat la Sorbona (1921), Lambrino are șansa de a fi membru al celei de-a doua generații de bursieri la Școala Română de la Fontenay-aux-Roses (noiembrie 1922–octombrie 1925), sau Școala Română din Franța, fondată de Nicolae Iorga, pandant al școlii întemeiate de Pârvan la Roma. Între 1921 și 1927 urmează cursuri la Sorbona, la Collège de France și mai ales la EPHE[53], unde-i are ca profesori pe Gustave

[46] Rolul său a fost reevaluat într-o secţiune a monografiei despre corespondenţa dintre Pippidi şi Robert (nota 3).

[47] Basil MUNTEANU, *Corespondenţe,* Paris, Ethos, 1979 (ed. I. Cuşa, E. Munteanu), pp. 471–529. Istoricul literar Vasile/Basil Munteanu a rămas cea mai mare parte a timpului la Paris, unde publică *Panorama de la littérature roumaine contemporaine* (1938); ales membru corespondent al Academiei Române (1939), devine profesor titular de literatură franceză la Facultatea de Litere a Universităţii din Bucureşti abia în 1940. În 1946, este director adjunct al Şcolii Române din Franţa – puţin înaintea închiderii sale definitive – şi consilier tehnic al delegaţiei române la Conferinţa de Pace de la Paris; rămâne iarăşi în capitala Franţei, intrând în 1948 la CNRS. Vezi Florin MANOLESCU, *Enciclopedia exilului literar românesc. 1945–1989. Scriitori, reviste, instituţii, organizaţii*, Bucureşti, Compania, 2010², pp. 521–525.

[48] Ionel OPRIŞAN, *O radiografie a exilului românesc. Corespondenţă emisă şi primită de Grigore Nandriş: 1946–1967*, Bucureşti, Vestala, 2000, pp. 169–195.

[49] Șase scrisori, care au fost publicate într-o anexă a corespondenţei dintre Pippidi şi Robert (vezi nota 3).

[50] Dan DANA, „Sept correspondants roumains de Jérôme Carcopino (V. Buescu, G. Cantacuzino, M. Eliade, N. Iorga, S. Lambrino, R. Vulpe) et Paul Perdrizet (V. Pârvan, R. Vulpe)", *Classica et Christiana*, 16 (1), 2021, pp. 188–194.

[51] Veronica TURCUȘ, „Din corespondenţa din exil a unui fost director al Şcolii Române de la Roma: Scarlat Lambrino", *in* Suzana ANDEA, Ioan-Aurel POP (ed.), *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, Cluj, Centrul de Studii Transilvane, 2009, pp. 653–670.

[52] Herescu/Paris (peste o sută de scrisori).

[53] L. NASTASĂ-KOVÁCS, *op. cit.* (nota 15), p. 78 (şi anexă, p. 272, nr. 33, despre memoriul de activitate al lui Lambrino).

Glotz, Jérôme Carcopino, Bernard Haussoullier și Maurice Holleaux, reușind să intre cu succes în mediul epigrafiștilor francezi. Printre numeroșii studenți români la Paris – 1300 în 1923, constituind cel mai însemnat contingent străin, astfel încât un ziarist putea scrie în 1930 că Sorbona era a cincea universitate românească[54] –, Lambrino era unul dintre puțin numeroșii, dar cu atât mai înzestrații antichizanți, în adevărata colonie de latiniști și lingviști români, printre care Matei/Mathieu Gh. Nicolau, dispărut prematur[55]. Lambrino își întârzie revenirea la București, pentru a-și pregăti mai bine doctoratul, dar și pentru a-și consolida dosarul științific, survenind și căsătoria cu Marcelle Flot (1894–1974), căreia i se va promite un post în capitala României și care va săpa alături de el la Histria. Își va susține doctoratul în litere, redactat sub direcția lui Pârvan, abia în iunie 1927, la București: *Contribuții epigrafice privitoare la Asia Mică.* Lambrino nici nu bănuia probabil că-i va urma lui Pârvan la Catedra de Istorie antică (maestrul său decedase în aceeași lună), vreme de mai mult de 20 de ani, mai întâi ca asistent și conferențiar (epigrafie și antichități greco-romane) și înlocuitor al lui Pârvan, înainte de a obține – nu fără destule emoții[56] – statutul de profesor la râvnita catedră în 1932, de la care va fi epurat peste 15 ani de regimul comunist. În tinerețe, Lambrino fusese conservator și asistent delegat la Muzeul Național de Antichități (1916–1919), post părăsit[57] pentru cel de profesor de liceu la Târgoviște, deși se afla cea mai mare parte a timpului în Franța, pentru a-și perfecționa studiile. După moartea lui Pârvan, Lambrino va conduce șantierul de la Histria (1928–1940), pe atunci cel mai important din România, devenind membru al Comisiunii Monumentelor Istorice (1939–1946). Onorurile se înmulțesc, ajungând printre altele membru corespondent al Academiei Române (1934), director al Muzeului Național de Antichități (1 august 1938–20 iulie 1940), în cele din urmă director al Școlii Române de la Roma (11 iunie 1941–toamna lui 1947)[58].

Autor de conferințe în țară, mai ales la București, Lambrino era prezent o dată sau chiar de două ori pe an la Paris, unde se obișnuise să țină comunicări, mai ales cu

[54] Cele patru universități românești fiind atunci la București, Iași, Cluj și Cernăuți. Vezi în general Irina NASTASĂ-MATEI, „Studenții români în perioada interbelică, între educația «națională» și universitățile occidentale”, *in* Lucian NASTASĂ, Dragoș SDROBIȘ (ed.), *Politici culturale şi modele intelectuale în România,* Cluj, Mega, 2013, pp. 210–227.

[55] Petre ŢURLEA, *Şcoala Română din Franţa,* Bucureşti, Semne, 1994, pp. 35–36.

[56] Despre foiletonul numirii sale ca profesor, într-un sistem dominat de intervenţii, reţele familiale şi arbitrariu, principalul contracandidat fiind mediocrul Gheorghe Cantacuzino (cu reţele familiale mai puternice), vezi B. MUNTEANU, *op. cit.* (nota 47), scrisori din 13 aprilie 1930 (p. 484), 14 martie 1932 (pp. 489–490) şi 31 martie 1932 (pp. 492–494); Lucian NASTASĂ, *„Suveranii” universităţilor româneşti. Mecanisme de selecţie şi promovare a elitei intelectuale. I. Profesorii Facultăţilor de Filosofie şi Litere (1864–1948),* Cluj, Limes, 2007, pp. 331–333; D. DANA, *op. cit.* (nota 50), pp. 181–183.

[57] O scrisoare a lui Pârvan către Iorga, din 16 aprilie 1921, denunță situația deplorabilă de la MNA: „În vremea când se găsesc fonduri pentru a se face nenumăraţi directori generali, subdirectori generali, inspectori generali, din simpli şefi de birou înaintaţi într-un an prin toate gradele, *Muzeul, singurul pe care-l avem,* trebuie să se închidă din lipsă de personal plătit omeneşte” (Andrei PIPPIDI, „Din corespondenţa dintre Vasile Pârvan şi Nicolae Iorga”, *SCIVA,* 44 [1], 1993, p. 32).

[58] Ioan UNGUREANU, „Şcoala română din Roma şi unele probleme ale slujitorilor ei reieşite din corespondenţă (Vasile Pârvan, Grigore Florescu, Paul Nicorescu, Nicolae Buta, Scarlat Lambrino)”, *Carpica,* 26, 1997, pp. 282–299; M. BĂRBULESCU *et alii, op. cit.* (nota 32), pp. 134–148; V. TURCUŞ, *op. cit.* (nota 32), pp. 297–313.

noutăți arheologice din România, nu numai la Société des Études Latines și la Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, dar și la Association des Études Grecques, la Société de Linguistique (al cărei membru era) și la Société Nationale des Antiquaires de France, unde e prezentat de Carcopino, fiind ales corespondent străin și mai târziu corespondent străin onorific (1957). Soții Lambrino își petrec o parte a iernii în Franța (la Paris), uneori chiar vara, evoluând astfel în două medii culturale diferite.

„[O]m energic, hotărât, desigur și ambițios", cum îl descrie un arheolog de la MNA[59], Lambrino apare însă mai puțin productiv în anii '30, nu numai din cauza cumulului de responsabilități – în mod paradoxal, se va dovedi mult mai prolific în exilul portughez –, dar și ca urmare a unui perfecționism bolnăvicios, așa cum remarca același coleg Vladimir Dumitrescu; acesta din urmă îl deplângea pe Lambrino, „a cărui groază pentru «bunul de imprimat» e un fenomen cunoscut de toți arheologii români, deși pentru mine neexplicabil, având în vedere temeinica sa pregătire științifică"[60]. Același arheolog îl descrie drept „un om cu reale calități, dar și cu o ciudată atitudine de suspiciune pentru toate și față de toți"[61], având „însă un fel de teamă ciudată de a da ceva la tipar, din dorința – teoretic justificată (dar niciodată realizată, în fapt) – de a fi perfect și de a nu omite nimic"[62]. Deja într-o scrisoare din 17 iunie 1935 către Herescu, Marouzeau se indigna: *Je n'ai toujours rien de Lambrino; il me met dans un cruel embarras*[63]. Doi ani mai devreme, Pippidi îi scria lui Herescu: „Așa cum ți-ai putut închipui, Lambr[ino] nu mi-a răspuns încă. Marouzeau, pe lângă care m-am informat dacă onorabilul lipsește cumva din București, mi-a spus că și el i-a scris de 4 ori, în legătură cu procesul-verbal al ședinței în care s-a vorbit despre Histria, – fără rezultat"[64]. Lambrino nu va mai apuca de altfel să trimită pentru *Mélanges Glotz* studiul promis de 12 pagini „L'inscription de Dragomirna et le décret d'Histria en l'honneur d'Aristagoras"[65]. În fine, efemera revistă pe care o lansează, *Istros*, cu nume prestigioase din afară pe lângă colegii de la MNA, va cunoaște doar două fascicule (ale aceluiași număr, din 1934), dar numărul următor (pe 1935–1936) nu va vedea niciodată lumina tiparului, cu excepția a două extrase tipărite și difuzate pentru J. Carcopino și L. Robert.

De-abia în Portugalia Lambrino reușește să ducă la capăt prima parte a acelei *Bibliographie classique* la care lucra (sau de care se îngrijise) de la începutul anilor '30:

---

[59] Vladimir DUMITRESCU, *Oameni şi cioburi. Contribuţii la istoria contemporană a arheologiei româneşti,* Călăraşi, Muzeul Dunării de Jos (*Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos* 9), 1993, p. 102.

[60] *Idem, op. cit.* (nota 33), p. 47.

[61] În 1929, Lambrino se retrage din comitetul noii *Reviste Clasice,* condusă de Herescu, invocând ca scuză faptul că era activ în comitetul *Revistei Istorice Române;* vezi *Scrisori către N.I. Herescu,* Iași, Alfa, 2005 (ed. Victor Durnea, Vasile Pop-Luca), pp. 159–162.

[62] V. DUMITRESCU, *op. cit.* (nota 59), pp. 91–93. Dumitrescu mai notează că Lambrino se certase cu aproape toți discipolii lui Pârvan din cauza temperamentului soţiei sale, care-i dispreţuia pe români – dar aici putem suspecta şi legionarismul ardent al memorialistului. Epurat în 1945, Dumitrescu va fi reintegrat în 1949, pentru a dirija săpăturile neolitice, de către cenzorul-şef Mihail Roller, care îi scria astfel în 1953 şefului Securităţii Statului, Alexandru Drăghici: „la arheologie suntem nevoiţi să lucrăm cu mulţi arheologi pătaţi, foşti reacţionari, unii poate şi spioni (Ţi-am trimis unele informaţii pentru a cerceta), dar care sunt buni specialişti" (*cf.* Ioan OPRIŞ, *Istoricii şi Securitatea,* I, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2004, p. 167).

[63] *Scrisori către N.I. Herescu* (nota 61), p. 180.

[64] Scrisoare din 23 februarie 1933 (Herescu/Craiova).

[65] Studiu pe care-l anunţa în *Memoriu de titluri şi lucrări*, Bucureşti, 1931, p. 10.

Bibliographie de l'Antiquité classique: 1896–1914. Première partie, Auteurs et textes, Paris, 1951[66]. Cu toate că fusese ajutat de mai mulți colaboratori și elevi – la București sau cu ocazia sejururilor lor de studii în Franța, Italia și Germania –, în prefață citează doar câteva nume: Emil Coliu și Vasile Christescu *disparus en pleine force au début de la tourmente*[67], Dinu Adameștieanu, Dumitru Marin (profesor la Bari) și soția sa Meluța Marin, Nicolae I. Herescu[68]. Putem observa că doar cei morți sau rămași în exil sunt citați pe nume. Era vorba în realitate de un gest elegant din partea lui Lambrino, cum reiese dintr-o scrisoare trimisă pe 1 mai 1951 prietenului Herescu:

> [Marouzeau] mă întreabă de ce te-am pomenit pe Dta în prefață, iar pe Pippidi nu, când el a văzut mâna lui Pippidi în multe fișe, iar de la Dta nicio urmă. Vezi până unde merge? Îmi suspectează sentimentele și mă crede capabil de toate infamiile. I-am răspuns că urma Dtale nu a văzut-o fiindcă ea se află în nenumărate rezumate și informații care m-au ajutat să clarific chestiuni delicate de atribuire, pe care nu le puteam rezolva cu mijloacele de aici. Pe Pippidi nu l-am pomenit, cum nu am pomenit pe *niciun altul* care mi-au furnizat fișe chiar mai numeroase decât Pippidi, fiindcă nu vreau să atrag fulgerele comuniștilor din țară asupra lor, arătându-i ca fiind colaboratori ai unui vândut capitaliștilor americani. I-am pomenit „în bloc”, fără să-i numesc, pe cei din țară, și am pomenit cu nume pe cei care se află dincoace de cortină, fiindcă aceștia sunt la adăpost de represaliile[69].

Or, D.M. Pippidi a fost unul dintre mulții colaboratori nenumiți ai lui Lambrino, cum reiese și din considerațiile sale amare, peste o jumătate de veac[70]:

> Firește, în aceste condiții, Lambrino nu putea asigura decât superficial răspunderea sarcinii asumate, bizuindu-se, în ce privește munca de strângere a materialului, pe colaborarea câtorva tineri cercetători români aflați în acei ani la Paris pentru studii. Fie spus în treacăt, din numărul lor s-a întâmplat să fac parte și eu, care vreme de doi ani m-am ostenit să adun, potrivit cu indicațiile date de Marouzeau, circa 12.000 fișe, după reviste de tot felul și în toate limbile. Despre contribuția altor colaboratori ai lui Lambrino n-am știut niciodată mare lucru, dar e probabil că n-a totalizat un efort prea mare sau prea conștiincios, de vreme ce din cele două volume, câte trebuia să numere această bibliografie retrospectivă, n-a apărut până la urma decât unul etc.

---

[66] În *Collection de Bibliographie Classique,* Les Belles Lettres (XVI + 761 pp.). Lucrarea acoperea perioada dintre Rudolf KLUSSMANN (*Bibliotheca scriptorum classicorum et Graecorum et Latinorum: die Literatur von 1878 bis 1896 einschliesslich umfassend,* I–IV, Leipzig, O.R. Reisland, 1909–1913) şi Jules MAROUZEAU (*Dix années de bibliographie classique. Bibliographie critique et analytique de l'Antiquité gréco-romaine pour la période 1914–1924*, Paris, Les Belles Lettres, 1927–1928).

[67] Primul murise de pe urma unei boli, la numai 29 de ani, în septembrie 1939; al doilea, comandant legionar, fusese împuşcat de poliţie, la 37 de ani, în ianuarie 1939, când se opusese cu arma arestării. Vasile Christescu şi arheologul Dorin Popescu sunt citaţi printre colaboratorii bibliografiei de V. DUMITRESCU, *op. cit.* (nota 59), p. 103.

[68] După mulţumirile adresate lui Jules Marouzeau şi Juliette Ernst, este menţionat sprijinul oferit la Lisabona de José Simões Neves şi Manuel Heleno.

[69] Herescu/Paris.

[70] Dionisie M. PIPPIDI, *„L'Année Philologique* la al L-lea volum”, *StCl*, 21, 1983, p. 115.

Aceste amintiri sunt confirmate de scrisorile publicate în acest articol. În 1932, Lambrino îl trimite în capitala Franței pe Stelian Tănăsescu, „elev al meu de la Universitate, care vine la Paris să-și îngrijească sănătatea (....). De asemenea s-a angajat să lucreze la *Bibliographie* ca și Pippidi (...). Dintr-o scrisoare a lui Pippidi aflu că a lăsat la dta anii 1900–1904 [de mâna lui Basil Munteanu: 1901–1904 – Vol. XVIII–XXI. – 1041 *fiches*] din această revistă [*Wochenschrift für Klassische Philologie*]”[71] (vezi scrisorile **8** și **9**). În vara anului 1938, Lambrino urma să trimită primele pachete din *Bibliographie* către Marouzeau[72]. Dar vremurile nu mai îngăduiau cu aceeași ușurință asemenea întreprinderi migăloase. Fișele, reunite la București, au fost păstrate la începutul războiului mai întâi în pivnițele Academiei Române, apoi, duse la Roma, la Biblioteca Vaticanului, de unde Lambrino le-a luat cu el în exilul portughez. O scrisoare către Herescu, din 12 septembrie 1948, descrie mutarea de la Roma la Lisabona, cu diferitele costuri, notate integral de Lambrino, terminând enumerarea cu expresia de odinioară „bez Vlașca și Teleormanul”: „Cărțile, fotografiile, diapositivele, mss, vreo 900 kg au sosit cu vaporul, în bună stare”[73].

Din corespondența la care am avut acces, se pare că Lambrino lucra la a doua parte a bibliografiei clasice (*Matières et disciplines*, cu indici și *errata*), niciodată terminată[74]. Tensiuni puternice cu Marouzeau reies din corespondența inedită cu Herescu, nu numai în legătură cu apariția de atâtea ori întârziată a primului volum, cât mai ales pentru că urmarea nu va ajunge la tipar, provocând pierderea subvențiilor de la FIEC; într-o scrisoare din 13 mai 1955 de la Juliette Ernst către Herescu, filoloaga elvețiană evoca *la question Lambrino* și a sa *œuvre évanescente*[75]. Dezgustat, Marouzeau îi scria în mai multe rânduri lui Herescu despre acel *nouveau manquement* al fostului elev: (Lambrino) *manquant une fois de plus à tous ses engagements* (28 mai 1954); *J'ai moins à me féliciter du cas Lambrino (…) ruine de la situation scientifique – et personnelle – de Lambrino dans le milieu{x} français* (22 mai 1956); *Le sort en est jeté. À lui de publier son tome II s'il le peut. En tout cas il peut se vanter de s'être coulé auprès du public français et même international* (21 iunie 1956)[76].

Căci Lambrino, pe lângă publicații despre antichitățile lusitane, răsplătind ospitalitatea de care a avut parte în Portugalia, se consacră tot mai mult publicării materialului referitor la Histria, prins de o serie întreagă de proiecte, până la decesul său în 1964. După o primă colaborare în jur de 1930, legată de inscripțiile histriene, și

[71] B. MUNTEANU, *op. cit.* (nota 47), adăugire din 18 martie 1932, pp. 491–492.

[72] *Ibidem*, scrisoare din 8 iulie 1938, p. 525.

[73] Herescu/Paris.

[74] *Cf.* și Nicolae I. HERESCU, *Entretiens avec J. Marouzeau*, Torino–Paris, Bottega d'Erasmo/ Les Belles Lettres (*Umanisti Contemporanei* 1), 1962, p. 89.

[75] Herescu/Paris.

> *Durant toute la décennie des années 1950, J. Marouzeau, secondé par J. Ernst, tente de convaincre S. Lambrino de remettre rapidement le premier volume, puis les suivants; la FIEC, qui a fait subventionner le premier volume, presse vivement S. Lambrino d'agir, causant des tensions au sein du Bureau et de la* Fédération *même (*cf. *en particulier « Séance officieuse du Bureau, le 23 juin 1954, à 10 h, à l'Unesco », p. 1–2 (Fonds Secrétariat FIEC), où J. Marouzeau quitte la salle de réunion en réaction à la décision du Bureau de retirer la subvention allouée au Lambrino pour l'attribuer au* Thesaurus grec *de B. Snell),*

scrie I. HILBOLD, *op. cit.* (nota 13), p. 112, n. 132.

[76] Herescu/Paris.

după intercesiunea pentru publicarea decretului *ISM* I 15, tot Louis Robert a fost cel care și-a legat numele de moștenirea succesorului lui Pârvan: tocmai la epigrafistul francez au ajuns o parte din „caietele Lambrino”, privind săpăturile de la Histria din 1928 până înspre 1940; văduva Marcelle Flot-Lambrino s-a ocupat câțiva ani de prelucrarea lor în vederea publicării, până la decesul ei, la un deceniu după soț[77].

Colaborarea de circumstanță la *Bibliographie classique* ar fi putut da naștere la o colaborare științifică, dar ea este de la început dublată de un puternic sentiment de neîncredere pe care Pippidi îl va întreține la adresa lui Lambrino. Pippidi se afla atunci într-una din răscrucile vieții, după studiile la Paris, reușind să-și continue anii de formare la Roma[78], cu soluția (temporară) a postului de asistent la Iași, spre a-și împlini vocația de filolog și istoric, iar în a doua parte a vieții, de epigrafist. Sunt ani de formare, de înmagazinare, de deschidere spre mai multe discipline, dar și de mizerie materială și de cumplită nesiguranță – de care au avut parte atâția tineri intelectuali –, contrastul fiind izbitor cu stilul de viață al celor care aveau posturi asigurate, plătite corespunzător: din aceleași scrisori în care Pippidi i se plânge de lipsuri lui Herescu, aflăm că profesorul D. Evolceanu mergea la băi în Franța, că directorul E. Panaitescu absenta pentru vacanțe în Austria și Franța, în vreme ce soții Lambrino reveneau periodic la Paris...

Dosarul epistolar publicat aici cuprinde scrisorile primite și păstrate de Pippidi, precum și ciornele unor scrisori trimise lui Lambrino (**4**, **6**, **8**, **10**). Pe lângă subiectul principal, anume realizarea fișelor pentru *Bibliographie classique,* putem surprinde nesiguranța unui tânăr bursier, încercând să-și prelungească studiile la Paris și mai pe urmă la Roma. Un pasaj ilustrează sentimentele amestecate ale tânărului studios:

> Mai greu e de răspuns întrebării referitoare la proectele mele de vacanță. Adevărul e că proecte n-am. Am numai regrete. Regretul de a fi început un subiect prea vast pentru cei doi ani petrecuți aci, regretul că trebuie să întrerup cercetările în momentul când începeau să-mi dea satisfacție, regretul că mă întorc la Craiova să pierd ce am adunat, și să uit ce am învățat (**4**).

Scrisorile abundă în nenumărate indicații, pe un ton profesoral (cum reiese și din felurile de adresare), de vreme ce Lambrino, mai în vârstă, suplinea catedra lui Pârvan, la care va fi titularizat, iar Pippidi își definitiva studiile. Remarcăm rolul de intermediar al lui Basil Munteanu (**2**, **3**, **4**, **9**), coleg la Școala Română din Franța cu Lambrino, rămas la Paris. Eliberarea lui Pippidi, dornic de a nu mai depinde de o bunăvoință interesată, marchează încetarea unei colaborări inegale; pornea astfel într-o direcție diferită, dar care, paradoxal, îl va aduce treptat până la a-l înlocui pe deplin pe Lambrino, care fusese succesorul lui Pârvan și care era menit unei cariere ascendente. Adevăratele frământări și imbolduri ale unui destin care se croia în domeniul filologiei istorice vor reieși atunci când va fi publicată splendida corespondență dintre Pippidi și Herescu. Scrise într-o română bogată și aleasă, ușor arhaizantă, cu multe

[77] Copii ale acestor arhive (păstrate în Fondul Louis Robert, AIBL, Paris) au ajuns, prin grija lui Alexandru Avram, în posesia Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. Pentru detalii despre aceste caiete, vezi Alexandru AVRAM, „Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d’Histria (1928–1940) récemment retrouvées”, *Dacia, NS* 46–47, 2002–2003, pp. 185–188; *Idem,* „Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d’Istros (1928–1940) récemment retrouvées”, *CRAI,* 148 (2), 2004, pp. 705–709.

[78] Anii la Paris şi la Roma sunt evocaţi în interviul prelucrat de Catinca MUSCAN, *Idei pentru eternitate,* Bucureşti, Editura Politică, 1981, pp. 125–139.

aluzii literare și (auto)ironii, aceste „epistolii” vor aduce date nebănuite despre atmosfera intelectuală a unor vremuri apuse.

Notă asupra ediției

Toate scrisorile (Arh. Pippidi) sunt scrise de mână; scrisul lui Lambrino este foarte citeț; cel al lui Pippidi, tot elegant, este mai mărunt. Am respectat întocmai grafiile vremii, schimbând doar apostroful în cratimă, și, de asemenea, punerea în pagină a epistolelor; ghilimelele au fost normalizate. Adresele de pe plicuri sunt reproduse între paranteze, iar cuvintele subliniate în textul scrisorilor sau pe plicuri au fost transpuse în italice. Norme de transcriere:

f[ür]	Dezvoltare a unor abrevieri
ˋla Romaˊ	Cuvânt adăugat
|[2]	Nouă paginație a unei scrisori

SCRISORI

1

S. Lambrino către D.M. Pippidi, 16 ianuarie 1931, Paris
(pe spatele foii îndoite, care pare un bilet: *Monsieur Pippidi | 44, rue des Bernardins*)

Vineri (16.I.1931)

Dragă domnule Pippidi,

Ești bun să vii mâine de dimineață la orele 11 la Hautes Etudes[79] ca să stăm de vorbă asupra colaborării dtale la Bibliografie.

Am așternut în scris câteva prescripții generale. Avem totuși nevoe să stăm de vorbă asupra unor detalii pe care nu le cunosc, de pildă dacă cunoști limba engleză…

Dacă nu poți la orele 11, atunci ne-am putea vedeà la orele $2^{1/2}$ tot acolo. În acest din urmă caz, lasă-mi te rog un bilet la *concierge 24 rue des Écoles.*

Cu prietenie,

S. Lambrino

2

S. Lambrino către D.M. Pippidi, 14 martie 1931
(*Monsieur | D. Pippidi | 44, rue des Bernardins | Paris, V*e)[80]

București, 14 Martie 1931.

Dragă Domnule Pippidi,

Am primit în perfectă stare cele două pachete cu fișe pe care mi le-ai trimis. Examinându-le am văzut că sunt foarte bine redactate și nu-mi rămâne decât să mă felicit că

[79] École Pratique des Hautes Études (EPHE).

[80] În același plic se mai află o fișă cu abrevieri; pe dosul ei, calcule băneşti, cu mai multe însemnări ale lui Pippidi: *Radu Paraïanu, un fameux | malin, Antoine Szerb, professeur à l'Université de Szeged* (vezi nota 4). O altă foaie, dublă, poartă indicațiile extrem de detaliate ale lui Lambrino pentru întocmirea fişelor (poate din ianuarie).

te-am găsit la Paris pentru această lucrare migăloasă[81]. La cele 1056 + 1025 fișe trimise, se mai adaogă încă 80 pe care mi le-ai încredințat încă pe vremea când mă găseam acolo. Astfel, am de la dta un număr total de 2019 + 80 = 2170 fișe, ceeace reprezintă, după înțelegerea noastră, suma de lei 6510. Înainte de primirea celui de al doilea pachet, am expediat pe adresa dtale, în ziua de 5 Martie 9000 lei prin Banca Comercială Română. Mi s-a spus că ți se vor transmite prin Banque Belge pour l'Etranger. Dacă nu au sosit încă interesează-te te rog la Bancă despre sosirea lor.

Fiindcă lucrul înaintează în chipul acesta atât de mulțumitor, datorită probabil faptului că ai oarecare timp disponibil, îți voi trimite Luni prin aceeași Bancă alte 9000 lei. Te rog să ții ca și mine o socoteală exactă de numărul fișelor, de cheltuielile făcute cu hârtia și expediția, fiindcă nu am puteà regulà compturile noastre de fiecare dată. Ci vom face o socoteală definitivă la sfârșitul anului, fie la sosirea mea la Paris care va avea loc pe la sfârșitul lui Iunie, fie că dta ai veni în țară înaintea mea, ceeace nu-ți doresc.

Am văzut cât de amabil a fost d[l] Marouzeau[82] înaintându-ți suma de 1000 de fr[anci]. Deaceea voi adăoga această sumă la cei 9000 lei pe cari îi voi trimite Luni, rugându-te să i-i înapoiezi. Astfel voi aveà la dta aproximativ suma de 24000 lei, cari ar reprezenta 8000 de fișe. |*[2]* Până acum mi-ai făcut vreo 2200; depinde de dta să te achiți cât mai curând de aceasta. Eu nu-ți mai pun limita de 1000 fișe lunar, fiindcă pe vară poate că nu vrei să stai la Paris. Deci lucrează cât de multe vrei și în cât timp poți.

Revistele pe care ți le-am indicat la plecare se apropie de sfârșit. Deaceea îți dau acum lista următoare, pe care voi lungi-o îndată ce mă vei vesti:

Rev[ue] des ét[udes] anciennes (nu se vor scoate însă „Notes gallo-romaines”), împreună cu *Annales de la Fac[ulté] des Lettres de Bordeaux*; *Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscr[iptions]* (cu abreviațiile *REA*, *AFLB*, *MMAI*); *Annual of the British Sch[ool] at Athens* (*ABSA*); *Archiv f[ür] Papyrusforsch[ung]* (*APF*); *Revue Numismatique* (*RN*); *Numismatic Chronicle* (*NC*); *Papers of the British Sch[ool] at Rome* (*PBSR*); *Wiener Studien* (*WS*); *Wochenschrift für Kl[assische] Philol[ogie]* (*WKPh*).

Din toate aceste reviste ca și din cele de până acum nu se scot decât anii 1897–1913. Nu se însemnează deasemenea decât acele studii care privesc antichitatea clasică, fără să se elimine lucrurile preistorice, orientale sau bizantine, dar numa [*sic*] în măsura în care ele ating întrucâtva lumea mediteraneană. La articole, în caz când titlul este puțin lămuritor, indicații sumare ca să pot înțelege mai bine la ce ordine de idei se raportă.

Fișele pe care le vei face, nu mi le mai trimite mie, ca să evităm cheltuiala și eventuale accidente. Te rog să le încredințezi în pachete *legate cu o sforicică* și cu o fișă pe față purtând numele revistei, anul, n° fișelor și data, d[lui] B. Munteanu[83], 9 rue Ste-Beuve, care le va păstra până la venirea mea la Paris. El mă va vesti de primirea lor pe măsură ce dta i le vei încredința.

De la d[l] Profesor Iorga nu cred să fie vreo nădejde. Eu am încercat pe lângă el, dar soluția pe care i-o propune și d[lui] Marouzeau nu este din cele care ți-ar putea conveni. M-am adresat Ministerului de Finanțe și mi s-a spus că suma care ți se datorà ți-a fost expediată la Paris. Așa e? Te rog vestește-mă, ca să știu dacă mi-au spus adevărul.

Cu mulțumiri și cele mai prietenești sentimente,

S. Lambrino

---

[81] Pasajul e citat de Pippidi într-o scrisoare către Herescu, din 19 martie 1931: „Examinând fişele, D[sa] constată că sunt foarte bine redactate, şi că «nu-i rămâne decât să se felicite că m-a găsit la Paris pentru această lucrare migăloasă». Anunţă trimiterea unor noui sume până la concurenţa a 24000 lei, ridică limita de o mie fişe lunar la... cât îmi va fi cu putinţă să fac, şi mă îmbie călduros în acest sens” (Herescu/Craiova).

[82] Latinistul Jules Marouzeau (1878–1964).

[83] Vezi nota 47.

3

S. Lambrino către D.M. Pippidi, 9 aprilie 1931
(*Envoi de: S. Lambrino | Faculté des Lettres, Bucarest | Monsieur | Monsieur D. Pippidi | 32, rue des Saints Pères | Paris, VII*e)

București, 9 Aprilie 1931.

Dragă Domnule Pippidi,

Îmi pare bine că ai primit suma trimisă și că lucrul merge în condiții bune. Suntem de acord în ce privește articolele de „Mélanges". Cât ai putința te rog să mi le scoți cu fișe separate pentru fiecare articol. Mai mult decât atât, scoate-le te rog de tot din șirul unei reviste, le pui într-un pliu cu indicația completă a „Mélange"-urilor și cu indicația generală a Revistei de unde ai scos dările de seamă. Fișele făcute încredințează-le te rog d[lui] Munteanu, care mi le va remite când voi sosi la Paris. Dar pe cât se poate grupele de fișe să nu fie mai mici de 500 fișe și pe cât posibil toate fișele dintr-o revistă într-unul sau două grupuri. Bineînțeles nu trebue să pui în acelaș grup fișe din reviste deosebite.

Dta caută de lucrează cât poți de mult pentru acoperirea celor vreo 5000 de fișe câte mai rămân de făcut, dar desigur fără să-ți neglijezi studiile care trebue să rămână pe primul plan.

Scrie-mi te rog ce intenții ai pentru lunile de vacanță, fiindcă eu trebue să-mi organizez lucrul în țară și la Paris în măsura posibilităților. Dacă rămâi acolo și pe vară, eu aș fi bucuros, fiindcă nu aș fi nevoit să caut un nou colaborator pentru revistele numeroase care-mi lipsesc aici și care ar rămâneà de făcut tot în Bibliotecile de acolo.

Urându-ți spor la lucrul dtale personal și la al nostru, te rog să primești salutările mele prietenești,

S. Lambrino

[scrisoare pierdută a lui D.M. Pippidi (Paris) către S. Lambrino, aprilie/mai 1931]

4

D. M. Pippidi către S. Lambrino, 1 mai 1931
(ciorna din 26 aprilie a unei scrisori, cu multe încercări tăiate)

~~26.IV.1931.~~ *1 Maiu*

Stimate D[le] Profesor,

vă cer iertare pentru zăbava cu care răspund scrisorii din urmă. Țineam însă să vă pot informa de mersul lucrului în luna Aprilie și, pe de altă parte, așteptam să mă dumiresc eu însumi asupra posibilității de a rămâne aci în lunile de vară. În ce privește fișele, rezultatul e mai puțin mulțumitor decât socoteam. N-am putut ajunge la 1500, așa cum îmi era în gând, ci numai până la 1200 de unități. De vină a fost vacanța Bibliotecii, între 12–27 April[ie]). Dintre acestea, 452 fișe reprezintă anii 1909–1913 din REA; 498, anii 1897–1913 din WS; 74 – trei volume de *Mélanges* (Havet, Holleaux, Saussure); restul – vol. I–III din APF. Pachetul, pe care îl voi depune la D[l] Munteanu mâine, Sâmbătă, va conține numai 1024 fișe, pentru a nu fi obligat să împart APF în două grupuri.

Mai greu e de răspuns întrebării referitoare la proectele mele de vacanță. Adevărul e că proecte n-am. Am numai regrete. Regretul de a fi început un subiect prea vast pentru cei doi ani petrecuți aci, regretul că trebuie să întrerup cercetările în momentul când începeau să-mi dea satisfacție, regretul că mă întorc la Craiova să pierd ce am adunat, și să uit ce am învățat. În asemenea condiții, vă mărturisesc, nu prea știu cum să mă chibzuiesc, nici ce hotărâre să iau. Mi se pare probabil că voi încerca |[2] să-mi prelungesc șederea până la toamnă; cu totul sigur e doar faptul că mă veți găsi aci la venirea Dvstră, în Iunie.

În această ordine de idei, (și pentrucă eventualitatea îmi apare ca o deslegare nesperată a unei situații altminteri „*sans issue*”) v-aș ruga să aveți bunătatea a-mi da câteva deslușiri asupra Școlii române din Roma. În măsura în care aspirația mi-ar fi îngăduită (se întâmplă că nu am, asupra condițiilor de admitere, nici cea mai mică știre) m-aș încumeta să înfrunt riscul unei candidaturi. Năzuința e, poate, temerară. Ispita e însă mare, și îndeletnicirile mele în ultimul timp mă fac să privesc primejdiile unui examen (acum, la bătrânețe!) fără prea multă spaimă. La adăpost de toanele domnilor de la Finanțe[84], mi-ar permite, cred, să duc la bun sfârșit pe bravul Tiberiu[85]; iar „Bibliografia” retrospectivă n-ar dispreţui, sper, serviciile unui colaborator roman.

Cu nădejdea/credința că nu veți lăsa fără răspuns „glasul celui care strigă în pustie”, vă rog, Dle Profesor, să primiți, odată mai mult, salutările mele respectuoase.

DMP

5

S. Lambrino către D.M. Pippidi, 17 mai 1931 [o mare parte din scrisoare e transcrisă de Pippidi către Herescu (Herescu/Craiova)]

(Envoi de: S. Lambrino | Faculté des Lettres, Bucarest | Monsieur | Monsieur D. M. Pippidi | 32, rue des Saints-Pères | Paris, VII^{e})

București, 17 Mai 1931

Dragă Domnule Pippidi,

Am văzut din scrisoarea dtale gândurile care te frământă, fiindcă te afli sub amenințarea întoarcerii acasă înainte de a fi terminat lucrarea începută. Ți-am înțeles de minune situația și am căutat să fac ceva în această direcție, dar până acum nu am putut realiza nimic. Singurul care poate într-adevăr face ceva în această privință este d^{l} Nicolae Iorga. Am căutat deci să-l văd, dar din nenorocire campania electorală care s-a deslănțuit în țară[86] îl face inaccesibil. Voi căuta să-l văd îndată ce se vor liniști lucrurile, dar până atunci adresează-te domnilor J. Marouzeau și J. Carcopino[87] să trimeată două rânduri către d^{l} Iorga în favoarea dtale, cerând să fii înscris printre membrii de la una din Școlile

---

[84] Bursele suprimate și neanunțate bursierilor.

[85] Din care va rezulta doar culegerea de studii *Autour de Tibère*, București, Institutul de Istorie Universală „N. Iorga”, 1944, reeditată la Bologna în 1965 (*Studia Historica* 9); monografia proiectată despre împărat nu a mai fost realizată. Despre această perioadă din viața sa (*Tiberiana*), vezi corespondența dintre Pippidi și Carcopino (nota 6).

[86] Pentru alegerile parlamentare din iunie 1931, câștigate de Uniunea Națională, alianță constituită în jurul premierului Iorga.

[87] Latinistul Jérôme Carcopino (1881–1970).

noastre din străinătate. Dacă ai putința să-l abordezi pe dl Emil Panaitescu[88] și el ar putea să-ți asigure un loc la Școala pe care o conduce temporar[89]. La el însă ar trebui să te adresezi dta direct. Îți voi comunica rezultatul intervenției mele îndată ce-l voi putea vedea pe dl Iorga.

Mi-ar părea bine dacă ai putea să te menții pe vară la Paris. În orice caz, abia în vacanță sau chiar la toamnă se vor fixa numele membrilor noi ai celor două școli. Bine înțeles, ar fi mult mai bine ca înainte să se împrăștie lumea în vacanță să poți avea un anume rezultat.

Văd că lucrul la Bibliografie merge ceva mai încet, dar aceasta nu e un lucru care să mă contrarieze, fiindcă mi-ar | *[2]* părea mai rău dacă ți-ai neglija lucrările dtale. Deaceea, lucrează cât poți, dar fără exces. Te vei putea ocupa mai cu spor în momentul când vei ști care va fi situația dtale la toamnă.

Pentru mine va fi egal dacă te afli la Paris sau la Roma. Interesul e să fii lângă o mare bibliotecă străină, care să-ți dea posibilitatea să consulți revistele. Astfel încât oriunde vei fi, eu voi fi bucuros de colaborarea cu dtale.

Până acum văd că s-au strâns vreo 4400 de fișe după socotelile mele, astfel încât dta te-ai achitat de mai mult de jumătate din suma de 24.000 lei pe care ți-am pus-o la dispoziție.

Revin asupra unui detaliu care te interesează. La Școlile noastre din străinătate se primesc licențiați care au o cât de mică activitate științifică alături de diplomă. Fiindcă dta vei avea acum studiul care apare în REL[90] și care se alătură la celelalte articole și recenzii pe care le-ai publicat în românește, împlinești cu prisosință condițiunile. De examen nu ai să te temi, fiindcă nu se cere. Deaceea ar fi bine să trimiți o cerere *recomandată* însoțită de extrase (dacă nu ai, numerile revistei respective) dlui N. Iorga și dlui Em. Panaitescu, prin care îți exprimi dorința de a continua `la Roma´ studiile începute la Paris. Ar fi bine ca odată cu acestea să trimiți și acele rânduri de recomandare de la dl J. Marouzeau și de la dl J. Carcopino. Paralel cu acestea, pe care ar trebui să le trimiți fără întârziere multă ca să sosească înainte de 15 Iunie, eu voi căuta să-l văd pe dl Iorga.

Dorindu-ți izbândă bună, te rog să primești salutările mele prietenești,

S. Lambrino

Deobicei recomandările pentru Școlile din străinătate se fac de Consiliile Facultăților românești, fiecare având dreptul să recomande câte doi membri la fiecare școală. Gândește-te la vreunul din profesorii cu care ai lucrat în țară, trimite-i lucrări de ale dtale și roagă-l să se pronunțe în Consiliu în acest sens. Bine înțeles, în ultimă analiză tot dl Iorga decide, chiar fără avizul Consiliilor. Dar un sprijin și din această direcție nu ți-ar strica. S.L.[91]

---

[88] Emil Panaitescu (1885–1958), profesor de istorie veche la Universitatea din Cluj, pe atunci director al Școlii Române de la Roma (1929–1940). Pentru corespondența ulterioară a lui Pippidi cu fostul director, vezi nota 7.

[89] De fapt, Emil Panaitescu, numit în 1929, va rămâne director până la 1 noiembrie 1940, când e înlocuit de legionarul Dimitrie Găzdaru.

[90] Dionisie M. PIPPIDI, „Le *numen Augusti*. Observations sur une forme occidentale du culte impérial", *REL*, 9, 1931, pp. 83–113.

[91] *Post-scriptum* adăugat pe marginea din stânga a foii.

6

D.M. Pippidi către S. Lambrino, 22 mai 1931 (ciornă, cu unele încercări suprimate, pe o jumătate de foaie, pe dosul unei ciorne românești a unui articol, cu un pasaj despre *flamen Romae et Augusti*)

Stim[ate] d[omnule] Prof[esor,] 22.V.1931

primesc scrisoarea D^vs^ din urmă, așteptată, mărturisesc, cu oarecare nerăbdare. Dacă nu „rassurante”, informațiile ei sunt copioase, și vă mulțumesc călduros pentru amabilitatea cu care mi le comunicați.

Ce hotărâre voi lua, nu știu încă. Va trebui să mă chibzuiesc, să vorbesc poate cu d^nii^ Marouzeau și Carcopino, să aflu, în orice caz, dacă d. Evolceanu[92] păstrează despre mine opinia lui binevoitoare de acum doi ani... Toate acestea cer oarecare timp. Când voi întreprinde ceva, voi avea grijă să vă informez; astăzi țineam doar să vă mulțumesc, fără zăbavă.

Cu cele mai bune salutări
DMP

P.S. Ca de obiceiu, la sfârșitul lunii, vă voi încunoștiința de numărul fișelor lucrate. Până acum nu le-am numărat.

7

S. Lambrino către D.M. Pippidi, 11 iunie 1931
(*Monsieur | Monsieur D. Pippidi | 32 Rue des Saints-Pères | Paris, VII^e^*)
(în același plic, o chitanță din data de 5 aprilie 1932, București, din ordinul „D-lui Dionis M. Pippide la Dl. Barbu Pârâianu[93], Pensiunea Helios, Str. Prof. Dr. Sion No. 5, BUCURESTI”, 1.427 lei de la Banca Românească, beneficiar „D-lui Profesor S. Lambrino, B-dul Elisabeta No. 93, Bucuresti II”; cu semnătura de primire a lui Lambrino)
11 Iunie 1931

Dragă Domnule Pippidi,

Văd din scrisoarea dtale că ți-este mai drag să te duci la Școala Română din Roma, și ai dreptate. Intervenția d^lor^ Carcopino și Marouzeau va fi cred încununată de succes. De altfel nici eu nu am insistat prea mult pe lângă d^l^ Iorga, fiindcă în ultima dtale scrisoare nu-mi spuneai hotărât unde te trage inima să te duci.

Îmi pare bine că ai izbutit, cu toate preocupările dtale, să realizezi 1396 fișe. Dar nu mă așteptam să se epuizeze atât de repede revistele pe care ți le indicasem. Au pe cât văd fiecare un număr infim de studii care ne interesează pe noi. Îmi scrii că ai sfârșit PF, RN, NC, ABSA, și diverse *Mélange*-uri. În ultima mea scrisoare îți indicasem între altele PBSR și MMAI, pe care mi le pomenești și dta, dar nu-mi spui nimic de WKPh care trebue să fie arhiplin de studii clasice. L-ai scăpat din vedere dta sau eu? Pe urmă, văd că mai cerusem să faci și AFLB, dar din nenorocire nu găsesc nicăieri această abreviere. Nu știu de unde

[92] Latinistul Dimitrie Evolceanu (1865–1938). Pippidi va publica un necrolog în *Revista Clasică*, 9–10, 1937–1938, pp. 23–24.

[93] Generalul Barbu Pârâianu (1884–1946).

am scos-o de am pus-o pe fișa cu revistele încredințate dtale. Sau poate ți-am scris nume abreviat, dar exact al unei reviste, dar eu în notele mele am făcut o eroare de copist[94]. Lămurește-mă, te rog, asupra acestui lucru, ca să știu despre ce revistă e vorba. Rămân deci sigure, încredințate dtale PBSR și MMAI, la care te rog să adaogi WKPh, MAAL, AJN, AJPh, AJTh, ARW, Arch, A&A, Au(sonia)[95]. Acestea cred că vor fi suficiente până la venirea mea | [2] la Paris. Sper să te găsesc acolo și atunci vom vorbi mai pe larg de posibilitățile viitoare.

Cu multă prietenie,

S. Lambrino

[scrisoare pierdută a lui D.M. Pippidi (Craiova) către S. Lambrino, 10 septembrie 1931]

8

Ciornă (cu ștersături) a scrisorii lui D.M. Pippidi către S. Lambrino, 30 decembrie 1931

Roma: *30.XII.1931*

Stimate D^le^ Profesor,

la 10 Septembrie, câteva zile după venirea dela Paris, v-am adresat la Universitate o scrisoare rămasă fără răspuns. Vă încunoștiințam, cu acel prilej, că în cursul ultimei luni de activitate lucrasem 1041 de fișe, despuind WKPh XVIII–XXI (1901–1904). Așa fiind, din suma de 700 fr[anci] avansată de D^vs^ la începutul lui August, rămâneau buni la mine 1427 lei, pe cari aveam să vi-i restitui imediat după ce-mi veți fi comunicat adresa D^vs^. Cum această adresă n-o știu nici astăzi, cum, pe de altă parte, în acest moment, trimiterea de bani afară din Italia e posibilă numai comercianților, pentru plăți de mărfuri, singurele căi posibile de lichidare a datoriei mele mi se par intervenția unui amic din țară, ori o continuare a lucrului. În stadiul actual al propriilor mele | [2] îndeletniciri, și pentru o bună bucată de vreme, această din urmă eventualitate mi se pare exclusă. Cel puțin în chip regulat. Aș putea totuși, cred, continua despuierea până la acoperirea datoriei, „sans plus", dacă această soluție vă poate satisface. Oricum, eu îmi mențin și propunerea de a vă restitui suma în numerar, fără întârziere, și în acest caz vă rog să-mi comunicați unde doriți să vă fie plătită.

Cu cele mai bune salutări și urări de bine pentru Anul nou,

DMP

9

S. Lambrino către D.M. Pippidi, 14 martie 1932

(Monsieur D. Pippidi | Accademia di Romania | Valle Giulia 51 | (Italia) *Roma*)

București, 14 Martie 1932

Domnule Pippidi,

La întoarcerea mea de la Paris am găsit scrisoarea dtale de la Roma[96]; nu am răspuns însă imediat, fiindcă ea cuprindea un fapt împlinit, care nu mai avea nevoie de o deslegare.

---

[94] *AFLB: Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia* (Bari).

[95] Lista acestor reviste e notată de D.M. Pippidi pe plic.

[96] Scrisoarea **8**. Scrisoarea **9**, primită de la Lambrino, e citată *in extenso* de Pippidi într-o misivă către Herescu din 17 martie 1932 (Herescu/Craiova).

Îți mulțumesc că ai lăsat d[lui] Munteanu la Paris fișele din WKPh 1901–1904. În ce privește soluția dtale, precisă în laconismul ei, de a continua a face fișe pentru suma de 1427 lei care a rămas la dta din cea avansată astă vară, nu mă putea satisface. Astă vară, pe câte îmi-aduc aminte îmi spuneai că ori la Paris, ori la Roma, dta vei colabora în aceiași măsură la Bibliografie și deaceea am fost puțin surprins. Suma care a rămas la dta o poți păstra până vei găsi modalitatea de a mi-o restitui, de pildă când te vei întoarce în țară, eventual la vară.

Cu cele de cuviință,

S. Lambrino

10

Ciornă (cu ștersături, palimpseste) a scrisorii lui D.M. Pippidi (Roma) către S. Lambrino, 11 aprilie 1932

Stimate D[le] Profesor,

imediat după primirea scrisorii D[vs], am dispus la Buc[urești] să vi se plătească 1427 lei, restul avansului de 700 f[ran]cs, rămas la mine după expedierea ultimelor fișe lucrate la Paris. Mi se comunică astăzi că suma a fost depusă, la dispoziția D[vs], la Banca Românească.

Cu nădejdea că, până acum, veți fi încasat-o, vă rog să primiți salutările mele distinse

DMP

11 April 1932.

INDEX

BNF 3
București 10

Carcopino (J.) 5, 6, 7
Craiova 4

EPHE 1
Evolceanu (D.) 6

Havet (J.) 4
Holleaux (M.) 4

Iorga (N.) 2, 5, 7
Italia 8

Marouzeau (J.) 2, 5, 6, 7
Munteanu (B.) 2, 3, 4, 9

Panaitescu (E.) 5
Paris 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10
Pârâianu (B.) 7

Roma 4, 5, 7, 9
România 3, 5, 8, 9

Saussure (F. de) 4

Școala Română
de la Roma 4, 5, 7
Școala Română
din Franța 5

Tiberiu 4

BIBLIOGRAFIE

AVRAM, Alexandru, „Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d’Histria (1928–1940) récemment retrouvées”, *Dacia, NS* 46–47, 2002–2003, pp. 185–188.

AVRAM, Alexandru, „Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inédites sur les fouilles d’Istros (1928-1940) récemment retrouvées”, *CRAI,* 148 (2), 2004, pp. 705–709.

BĂRBULESCU, Mihai, TURCUȘ, Veronica, DAMIAN, Iulian Mihai, *Accademia di Romania din Roma. 1922–2012*, Roma, Accademia di Romania, 2012.

BUESCU, Victor, „Les études classiques en Roumanie", *in Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers*, Paris, Les Belles Lettres, 1948, pp. 71–84.

CONDURACHI, Emil, „Roumanie. La philologie gréco-latine", *in La filologia classica greca e latina nel secolo XX. Atti del Congresso Internazionale. Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 17–21 settembre 1984*, II, Pisa, Giardini, 1989, pp. 1003–1017.

DANA, Dan, „La cuisine des congrès. La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Georgi Mihailov (1975–1981)", *Pontica*, 53, 2020, pp. 447–471.

DANA, Dan, „Sept correspondants roumains de Jérôme Carcopino (V. Buescu, G. Cantacuzino, M. Eliade, N. Iorga, S. Lambrino, R. Vulpe) et Paul Perdrizet (V. Pârvan, R. Vulpe)", *Classica et Christiana*, 16 (1), 2021, pp. 165–204.

DANA, Dan, *„Instar deorum*. La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Jérôme Carcopino (1933–1968)", *Il Mar Nero*, 11, 2021–2022, pp. 367–449.

DANA, Dan, *„Les inscriptions pour l'histoire". Trente ans de correspondance entre Louis Robert et Dionisie M. Pippidi*, Paris, Peeters (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 63), 2024.

DUMITRESCU, Vladimir, *Oameni și cioburi. Contribuții la istoria contemporană a arheologiei românești*, Călărași, Muzeul Dunării de Jos (*Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos* 9), 1993.

DUMITRESCU, Vladimir, *Mărturisirile unui „criminal" politic*, Bacău, Babel, 2013.

HERESCU, Nicolae I., *Entretiens avec J. Marouzeau*, Torino/Paris, Bottega d'Erasmo/Les Belles Lettres (*Umanisti Contemporanei* 1), 1962.

HILBOLD, Ilse, *Écrire Juliette Ernst. Bibliographie et sciences de l'Antiquité au XX^e siècle* , Basel, Schwabe (*Antike nach der Antike* 1), 2022.

IORGA, Nicolae, *Corespondență*, II, București, Minerva, 1986 (ed. E. Vaum).

LAMBRINO, Scarlat, „La destruction d'Histria et sa reconstruction au III^e siècle ap. J.-C.", *REL*, 11, 1933, pp. 457–463.

LAMBRINO, Scarlat, „Q. Fuficius Cornutus, gouverneur de Mésie Inférieure", *Revue des Études Roumaines*, 2, 1954, pp. 96–101.

LAMBRINO, Scarlat, „Tomis, cité gréco-gète, chez Ovide", *in* Nicolae I. Herescu (éd.), *Ovidiana. Recherches sur Ovide publiées à l'occasion du bimillénaire de la naissance du poète*, Paris, Les Belles Lettres, 1958, pp. 379–390.

LAMBRINO, Scarlat, „Décret d'Histria en l'honneur d'Agathoclès", *Revue des Études Roumaines*, 5–6, 1960, pp. 180–217.

MANOLESCU, Florin, *Enciclopedia exilului literar românesc. 1945–1989. Scriitori, reviste, instituții, organizații*, București, Compania, 2010².

MUSCAN, Catinca, *Idei pentru eternitate*, București, Editura Politică, 1981.

NASTASĂ, Lucian, *„Suveranii" universităților românești. Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. I. Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864–1948)*, Cluj, Limes, 2007.

NASTASĂ-KOVÁCS, Lucian, *Studenți români la École Pratique des Hautes Études (Section des Sciences Historiques et Philologiques) 1868–1948*, Cluj/București, Editura Școala Ardeleană/Eikon, 2016.

NASTASĂ-MATEI, Irina, „Studenții români în perioada interbelică, între educația «națională» și universitățile occidentale", *in* L. NASTASĂ, D. SDROBIȘ (ed.), *Politici culturale și modele intelectuale în România*, Cluj, Mega, 2013, pp. 210–227.

OPRIȘ, Ioan, *Istoricii și Securitatea*, I, București, Editura Enciclopedică, 2004.

OPRIȘ, Ioan, „D.M. Pippidi și legăturile sale cu Emil Panaitescu, directorul Școlii Române de la Roma”, *Analele Dobrogei, NS* 10–13, 2009–2012, pp. 189–196.

OPRIȘAN, Ionel, *O radiografie a exilului românesc. Corespondență emisă și primită de Grigore Nandriș: 1946–1967,* București, Vestala, 2000.

PIPPIDI, Andrei, „Din corespondența dintre Vasile Pârvan și Nicolae Iorga”, *SCIVA,* 44 (1), 1993, pp. 29–32.

PIPPIDI, Dionisie M., „Le *numen Augusti*. Observations sur une forme occidentale du culte impérial”, *REL,* 9, 1931, pp. 83–113.

PIPPIDI, Dionisie M., „Histria în veacul al III-lea *p. Chr.”, Revista Clasică,* 4–5, 1932–1933, pp. 299–300.

PIPPIDI, Dionisie M., „Tacite et Tibère. Une contribution à l’étude du portrait dans l’historiographie latine”, *Ephemeris Dacoromana,* 8, 1938, pp. 233–299.

PIPPIDI, Dionisie M., „Aristote et Thucydide. En marge du chapitre IX de la *Poétique”, in Mélanges de philologie, de littérature et d’histoire ancienne offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers,* Paris, Les Belles Lettres, 1948, pp. 483–490.

PIPPIDI, Dionisie M., „Histria și geții în sec. II î.e.n. Observații asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos”, *StCl,* 5, 1963, pp. 137–163.

PIPPIDI, Dionisie M., „À propos du « basileus » Rhemaxos”, *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica,* 1963 (Sofia), pp. 91–98.

PIPPIDI, Dionisie M., „Les rois gètes et les colonies grecques de Scythie Mineure”, *in* Jacques HEURGON, Gilbert PICARD, William SESTON (éd.), *Mélanges d’archéologie, d’épigraphie et d’histoire offerts à Jérôme Carcopino,* Paris, Hachette, 1966, pp. 763–770.

PIPPIDI, Dionisie M., *Contribuții la istoria veche a României,* București, Editura Științifică, 1967[2].

PIPPIDI, Dionisie M., *Scythica Minora. Recherches sur les colonies du littoral roumain de la mer Noire,* București/Amsterdam, A.M. Hakkert, 1975.

PIPPIDI, Dionisie M., *„L’Année Philologique* la al L-lea volum”, *StCl,* 21, 1983, pp. 115–117.

PIPPIDI, Dionisie M., „L’epistolario con D.M. Pippidi. A. Momigliano a D.M. Pippidi”, *Storia della Storiografia,* 16, 1989, pp. 15–33.

ROBU, Adrian, „La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Günther Klaffenbach (1955–1970)”, sub tipar.

TURCUȘ, Veronica, „Din corespondența din exil a unui fost director al Școlii Române de la Roma: Scarlat Lambrino”, *in* Suzana ANDEA, Ioan-Aurel POP (ed.), *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani,* Cluj, Centrul de Studii Transilvane, 2009, pp. 653–670.

TURCUȘ, Veronica, *Școala română din Roma (1922–1947),* Cluj, Editura Școala Ardeleană, 2016.

TURCUȘ, Veronica, „Procesul de selectare a bursierilor pentru Școala Română de la Roma în primii ani de funcționare”, *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”,* 55, 2018, pp. 213–228.

ȚURLEA, Petre, *Școala Română din Franța,* București, Semne, 1994.

UNGUREANU, Ioan, „Școala română din Roma și unele probleme ale slujitorilor ei reieșite din corespondență (Vasile Pârvan, Grigore Florescu, Paul Nicorescu, Nicolae Buta, Scarlat Lambrino)”, *Carpica,* 26, 1997, pp. 282–299.

VLAD, Irina, POPESCU, Valentina, „Corespondența lui Nicolae I. Herescu (I)”, *Oltenia,* 25, 2018, pp. 332–350.

THE ROAD STATION *TEMPLUM IOVIS* ACCORDING TO *TABVLA PEVTINGERIANA = ARISTAEVM* AFTER PLINY THE ELDER: SUBSTANTIATION OF A HYPOTHESIS

Martin GYUZELEV
Associate Professor, DSc in Ancient History and Archaeology,
"Prof. Dr Assen Zlatarov" University-Burgas, Bulgaria
martingiuzelev@abv.bg
Konstantin GOSPODINOV
Archaeologist and Independent researcher
gospodinov_kt@abv.bg

mons Haemus, uasto iugo procumbens in Pontum,
oppidum habuit in uertice Aristaeum

Abstract: Our task is to verify the hypothesis related to the identity of *Aristaeum* mentioned by Pliny the Elder and of *statio Templum Iouis* indicated in *Tabula Peutingeriana.* The article contains evidence of historiographical nature and results from our field observations at Cherkovishteto locality (an archaeological site unknown so far) in the eastern part of the Haemus mountains (Stara Planina).

Keywords: *Aristaeum*, Aristaeus, Haemus mountains, *Templum Iouis*, *Tabula Peutingeriana* (TP)
Cuvinte-cheie: *Aristaeum*, Aristaeus, Munții Haemus, *Templum Iouis*, *Tabula Peutingeriana* (TP)

It is well known that the West Pontic road connecting *Histriopolis* with *Constantinopolis* is indicated on the *Tabula Peutingeriana.* A large part of the road stations is in the territories of well-known ancient cities, certainly located on the coast of the Western Pontus. Following this logic, all road stations, including uncertain ones, have been searched along the coast. This is the way that the section (*TP* segm. VII[1]): (ab) *Odessos XI* (m.p. usque ad) *Erite XVI* (usque ad) *Templo Iouis XVI* (usque ad) *Mesembria* has been considered up to date (Fig. 1). In addition to the undoubtedly identified seaside stations, e.g. *Odessos* (present-day Varna) and

[1] *Cf.* Richard TALBERT, *Rome's World: the* Peutinger map *reconsidered*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010; https://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/namesnosymbols-H.html.

Mesembria (present-day Nessebar), another coastal road station that is mentioned is *Templum Iouis* – traditionally located near the town of modern town Obzor[2].

However, there are data in *Tabula Peutingeriana* that disprove the thesis of the coastal location of the above mentioned section of the route, except for its ending points. For instance, on the itinerary *Port. Themomontus* is indicated in the sea. The name clearly suggests that this is a harbour near Emine Cape – on the eastern edge of *Haemimontus* (Stara Planina)[3]. The itinerary lacks connection with the West Pontic road. Therefore, the *Odessos–Mesembria* road of *Tabula Peutingeriana* does not pass along the coast around *Port. Themomontus.* This conclusion is confirmed by all other sources that describe coastal sites between Odessos and Mesembria (see the Comparative table). There is not a single match with the names of the intermediate stations of the *Odessos–Mesembria* section in *Tabula Peutingeriana* (Fig. 2). But, on the other hand, they mention the mountain Haemus reaching as far as the seashore, where Arrian and Anonymous *Periplus Ponti Euxini* (*PPE*) report *ὅρμος ναυσίν,* just as *Tabula Peutingeriana* indicates here *Port. Themomontus.*

There are two more arguments that the section *Odessos–Mesembria* in *TP* does not go along the coast. One is that it is shorter (43 *m.p.* – 63.70 km) than the coastline (80 km). The length of the latter is greater due to the jutting out of Cape Emine into the sea. The second argument arises from it – the significant curvature of the road when moving along the coast, contradicts the principle applied to Roman roads – to be as straight and direct as possible. All the listed problems can be satisfactorily solved if it is assumed that the road from *TP* followed namely the most direct connection between *Odessos* and *Mesembria,* which cannot be along the coast. Besides being straight, this itinerary also corresponds to the distance specified in *TP.* The great obstacle along it is one of the spurs of Stara Planina Mountain – the Emine part of it (the so called Eminska Planina). Its main ridge is west-east oriented. But between Varna and Nessebar the ridge makes a break and for several kilometres its orientation becomes almost north-south. This passage was traditionally used because it was easy to climb from both directions. Two Late Antiquity defensive barriers, close in time to the composition of the *TP,* were erected at the northern and southern ends of the north-south oriented part of the ridge.

According to the *TP* distances, we assume that the road station *Templum Iouis* must have been at the northern spur of the Emine mountain ridge[4]. As it is known, the name of the station means "temple of Iuppiter". The re-localization of *Templum Iouis* to a high place is in unison with the characterization of Iuppiter as a deity worshipped at high places. On such a high place in the mountain, Pliny the Elder, 4.45.11, locates the *oppidum Aristaeum* is located – *mons Haemus, uasto iugo procumbens in Pontum, oppidum habuit in uertice Aristaeum.* If we take the term

[2] Bratya Karel & Hermann SHKORPIL, "Chernomorskoto kraybrezhie i sasednite podbalkanski strani v Yuzhna Bulgaria", pp. 15–16, in *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina,* III, 1890, pp. 3–40.

[3] Konrad MILLER, *Itineraria Romana – Römische Reisewege an der Hand der* Tabula Peutingeriana *dargestellt,* Stuttgart, 1916, p. 960.

[4] Konstantin GOSPODINOV, "Patyat Odessos–Mesembria spored *Tabula Peutingeriana",* in *Izvestia na Burgaskia muzey. V pamet na prof. din Ivan Karayotov,* IX, Burgas, 2024, pp. 275–292.

oppidum in its most basic sense, as something built up, it means that Pliny refers not to a city that does not exist there, but to the built temple of Iuppiter. At the same time, the presence of Ἀρισταῖος in the Haemus Mountains is also noted by Diodorus Siculus, 4.82.5–6:

> *διὸ καὶ παρὰ τοῖς κατὰ τὴν Σικελίαν οἰκοῦσι διαφερόντως φασὶ τιμηθῆναι τὸν Ἀρισταῖον ὡς θεόν, καὶ μάλισθ' ὑπὸ τῶν συγκομιζόντων τὸν τῆς ἐλαίας καρπόν. τὸ δὲ τελευταῖον μυθολογοῦσιν αὐτὸν εἰς Θρᾴκην παραβαλόντα πρὸς Διόνυσον μετασχεῖν τῶν ὀργίων, καὶ συνδιατρίψαντα τῷ θεῷ πολλὰ μαθεῖν παρ' αὐτοῦ τῶν χρησίμων· περὶ δὲ τὸ* ***ὄρος*** *τὸ καλούμενον* ***Αἷμον*** *οἰκήσαντά τινα χρόνον ἄφαντον γενέσθαι, καὶ τυχεῖν ἀθανάτων τιμῶν οὐ μόνον ἐνταῦθα παρὰ τοῖς βαρβάροις, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι.*
>
> "Consequently among the inhabitants of Sicily, as men say, Aristaeus received especial honour as a god, in particular by those who harvested the fruit of the olive-tree. And finally, as the myths relate, he visited Dionysus in Thrace and was initiated into his secret rites, and during his stay in the company of the god he learned from him much useful knowledge. And after dwelling some time in the neighbourhood of Mount Haemus he never was seen again of men, and became the recipient of immortal honours not only among the barbarians of that region but among the Greeks as well" (trans. C.H. Oldfather).

Aristaeus is well-known as a cultural hero and god[5]. The name *Aristaeum* can refer to an epiclesis of Iuppiter, on the island of Keos[6]. On the other hand, the mysterious disappearance of Aristaeus parallels that of Zalmoxis, venerated by the Getae who lived north of East Haemus[7].

To the above arguments we may add our archaeological observations. Where the site of the road station is supposed to be, along the main ridge, in the direction of Emine Cape, on the peak of Cherkovishte (358 m above sea level), we found the remains of a rectangular building, unknown so far. Its orientation is northwest-southeast, with approximate dimensions of 42 × 35 m and it covers an area of about 1400 sq.m. There is stone rubble from the walls. Due to the dense vegetation, there is little pottery on the surface, mainly construction material (*imbrices* and *tegulae*) and fragments of amphora walls and handles from the 2nd–3rd century. We believe that these are remains of *Aristaeum – Templum Iouis.* The road station was probably located at a fork in the main road leading to the temple. All this is grounded in Pliny's

[5] Annette HARDER, *Callimachus, Aetia. Introduction, text and commentary*, vol. 2, Oxford, 2012, pp. 615–616.

[6] Rudolf PFEIFFER, *comm. ad* CALL., *Aet.* III, fr. 75, l. 32–34, 1949, pp. 79–80. See also the entries in the *Banque des données des épiclèses grecques*, n[os] 10188–10189 : https://epiclesesgrecques.univ-rennes1.fr/infos.php. *Cf.* Karl MÜLLER, in ANONYMUS, *Periplus Ponti Euxini, Geographi Graeci Minores*, vol. I, Paris, 1855, p. 400.

[7] Hiller V. GAERTRINGEN, "Aristaios", col. 855, in *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, Bd. II.1, 1895, coll. 852–859.

words. Even if no direct link between Aristaeus and Zeus is hinted in this case, the very presence of the high ridge of Haemus which is clearly visible both from land and sea (Fig. 3), as well as the name of the locality – Cherkovishteto (a place name that local people associate with a church, i.e. some sacred place) supports our hypothesis. This question can only be answered by future archaeological investigations.

Comparative table of ancient authors and sources describing the Eastern end of Haemus

Pseudo-Scymnus, *Orbis Descriptio*	*Περὶ τὴν ὑπώρειαν δὲ τοῦ καλουμένου Αἵμου πόλις ἐστὶ λεγομένη Μεσημβρία,* **740**. *τῇ Θρᾳκίᾳ Γετικῇ τε συνορίζουσα γῇ· Καλχηδόνιοι ταύτην δὲ Μεγαρεῖς τ' ᾤκισαν, ὅτ' ἐπὶ Σκύθας Δαρεῖος ἐστρατεύετο. Αἷμος μέγιστον δ' ἔστιν ὑπὲρ αὐτὴν ὄρος, τῷ Κίλικι Ταύρῳ τὸ μέγεθος προσεμφερής* **745**. *τῇ τε κατὰ μῆκος τῶν τόπων παρεκτάσει ἀπὸ γὰρ Κροβύζων τῶν τε Ποντικῶν ὅρων ἄχριτῶν Ἀδριατικῶν διεκβάλλει τόπων.*	"Round the foothills of the so-called Haimos is a city named Mesembria, the bordering land to Getic Thrace. Chalcedonians and Megarians founded it, when Dareios was waging war on the Skythians. Haimos is the great mountain beyond it, like in size to Cilician Tauros, by extension of the places lengthwise; for from Krobyza and the Pontic borders it runs on to the Adriatic."
Strabo, *Geographica*	**7.6.1.** *...Ὀδησσὸς Μιλησίων ἄποικος, καὶ Ναύλοχος Μεσημβριανῶν πολίχνιον· εἶτα τὸ Αἷμον ὄρος μέχρι τῆς δεῦρο θαλάττης διῆκον...* **9.5.19.** *...καὶ ἐντοῖς ἀριστεροῖς δὲ τοῦ Πόντου κώμητις καλεῖται Λάρισα μεταξὺ Ναυ------- πλησίον τῶν ἄκρων τοῦ Αἵμου.*	"…Odessus, a colony of the Milesians, and Naulochus, a small town of the Mesembriani. Then comes the Haemus Mountain, which reaches the sea here…" "And also on the left of the Pontus is a village called Larisa, between Nau _ _ _ _ _ _ _ [circa 7 letters] near the end of Mount Haemus."
Plinius, *Naturalis Historia*	**4.11.45.** *In ora a Dionysopoli Odessus Milesiorum, flumen Pannysis, oppidum Ereta, Tetranaulochus** (sic) *mons Haemus, uasto iugo procumbens in Pontum, oppidum habuit in uertice Aristaeum; nunc in ora Mesembria, Anchialum, ubi Messa fuerat.*	"Upon the coast, proceeding from Dionysopolis, is Odessus, a city of the Milesians, the river Panysus, and the town of Tetranaulochus. Mount Haemus, which, with its vast chain, overhangs the Euxine, had in former times upon its summit the town of Aristaeum. At the present day there are upon the coast Mesembria, and Anchialum, where Messa formerly stood."

Claudius Ptolemaeus, *Geographia*	**3.10.8.** *Ὀδησσός* *Πάνυσος* *Μεσημβρία*	[Ninth Map of Europe] – "Odessus Panysus Mesembria"
Flavius Arrianus, *Epistola ad Traianum (Hadrianum) in qua etiam Periplus Ponti Euxini*	**fr. 36.** *Ἐκ δὲ Ὀδησσοῦ ἐς τοῦ Αἵμου τὰς ὑπωρείας, αἳ δὴ εἰς τὸν Πόντον καθήκουσι, στάδιοι τριακόσιοι ἑξήκοντα·καὶ δεῦρο ὅρμος ναυσί. Ἐκ δὲ τοῦ Αἵμου εἰς Μεσημβρίαν πόλιν ἐνενήκοντα·ὅρμος ναυσί. Καὶ ἐκ Μεσημβρίας εἰς Ἀγχίαλον πόλιν στάδιοι ἑβδομήκοντα...*	"From Odessus to the borders of Mount Haemus, which range of mountains is extended even into Pontus, three hundred and sixty stadia. From Haemus to the city of Mesembria ninety stadia. Here there is a road for ships…"
Tabula Peutingeriana	(ab) *Odessos XI* (m.p. usque ad) *Erite XVI* (usque ad) *Templo Iouis XVI* (usque ad) *Mesembria*	"From Odessos, there are 11 miles up to Erite; from Erite 16 miles to the Temple of Iuppiter; from there 16 miles up to Messambria."
Anonymus, *Periplus Ponti Euxini*	**81.** *Ἀπὸ δὲ Ὀδησσοῦ εἰς τοῦ Αἵμου τὰς ὑπωρείας, αἳ δὴεἰς τὸν Πόντον καθήκουσιν, ἐν αἷς ὅρμος ναυσὶ, στάδιοι σξ', μίλια λδ΄, ρ΄ς΄.* **82.** *Αἷμος μέγιστον ἔστιν ὑπὲρ αὐτὴν ὄρος, τῷ Κίλικι Ταύρῳ τὸ μέγεθος προσεμφερής, τῇ τε κατὰ μῆκος τῶν τόπων παρεκτάσει· ἀπὸ γὰρ Κροβύζων τῶν τε Ποντικῶν ὅρων ἄχρι τῶν Ἀδριατικῶν διεκβάλλει τόπων.* **83.** *Ἀπὸ δὲ τοῦ Αἵμου εἰς Μεσημβρίαν πόλιν στάδιοι ϟ', μίλια ιβ'.*	"81. From Odessos to the foothills of Haimos, which stretch to the Pontos, where there is an anchoring point for ships, there are 260 stades, 34 and 2/3 miles. 82. Haimos is the highest mountain in this region; it is similar to the Cilician Tauros in its size and by the extension of its places, for it stretches from the land of the Krobyzoi and the Pontic territories as far as the Adriatic region. 83. From Haimos to the city of Mesembria is 90 stades, 12 miles."

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

ANONYMUS, *Periplus Ponti Euxini*, ed. Carolus Mullerus, *Geographi Graeci Minores*, vol. I, Paris, 1855.

ANONYMOUS, *Circumnavigation of the Black Sea* (2037), edited by Alexander Podossinov, in *Jacoby Online. Die Fragmente der Griechischen Historiker Continued*, Part V, edited by Hans-Joachim Gehrke and Felix Maier, Leiden, Brill, online, 2011 (reedited 2021).

FLAVIUS ARRIANUS, *Epistola ad Traianum in qua etiam Periplus Ponti Euxini*, ed. Carolus Mullerus, *Geographi Graeci Minores*, vol. I, Paris, 1855, with an English translation by William Falconer, Oxford, 1805.

CALLIMACHUS, *Aetia III*, ed. Rudolfus Pfeiffer, vol. I, Oxford, 1949.

DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca Historica*, vol. 1–2, edd. Immanel Bekker, Ludwig Dindorf, Friedrich Vogel in aedibus B.G. Teubneri, Leipzig, 1888–1890, with an English translation by C.H. Oldfather, Cambridge, MA: Harvard University Press (*Loeb Classical Library* 279), 1933.

KLAUDIOS PTOLEMAIOS, *Handbuch der Geographie: griechisch-deutsch. Einleitung,* Text und Übersetzung, Alfred Stückelberger, Gerd Grasshoff Basel, Schwabe Verlag, 2006.

GAIUS PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis historia,* vol. I, libri I–VI, ed. Carolus Mayhoff, Teubner, Leipzig, 1906.

Ps.-SCYMNUS, *Orbis Descriptio,* ed. Carolus Mullerus, vol. I, Paris (*Geographi Graeci Minores*), 1855, with an English translation by Brady Kiesling, ToposText (Last visited on 12/09/2022).

STRABO, *Geographica,* ed. August Meineke, Leipzig, Teubner, 1877, with an English translation by John Bostock, London, 1855.

Tabula Peutingeriana online: ed. Michael Rathmann *et al.*, https://tp-online.ku.de/treffer.php; ed. Richard J.A. Talbert https://peutinger.atlantides.org/map-a/

Secondary sources

GAERTRINGEN, Hiller v., "Aristaios", in *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, Bd. II.1, 1895, coll. 852–859.

GOSPODINOV, Konstantin, "Patyat Odessos–Mesembria spored *Tabula Peutingeriana",* in *Izvestia na Burgaskia muzey. V pamet na prof. din Ivan Karayotov,* IX, Burgas, 2024, pp. 275–292.

HARDER, Annette, *Callimachus,* Aetia. *Introduction, text and commentary,* vol. 2, Oxford, 2012.

MILLER, Konrad, *Itineraria Romana – Römische Reisewege an der Hand der* Tabula Peutingeriana *dargestellt,* Stuttgart, 1916.

(Bratya) SHKORPIL, Karel & Hermann, "Chernomorskoto kraybrezhie i sasednite podbalkanski strani v Yuzhna Bulgaria", in *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina,* III, 1890, pp. 3–40.

TALBERT, Richard J.A., *Rome's World: the Peutinger map reconsidered,* Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Illustrations

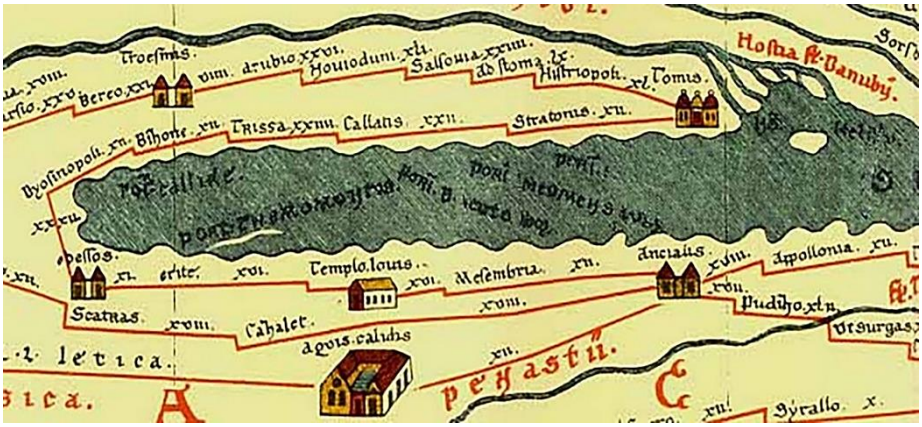


Fig. 1. Section of *Tabula Peutingeriana.* After *Bibliotheca Augustana* (http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_intr.html – older version. Last visited on 15/12/2002)



Fig. 2. Map of the road section between *Odessos* (present-day Varna) and *Mesembria* (present-day Nesebar) and the road *Odessos–Mesembria* according to *Tabula Peutingeriana*



Fig. 3. Cherkovishteto locality

OROPOS UND DIE *PVBLICANI*

Matthäus HEIL
Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften
heil@bbaw.de

Abstract: In 73 B.C. the Oropians gained a *senatus consultum* against Roman *publicani,* who illegally collected taxes in their territory (*IG,* VII^2 2, 308). This paper demonstrates that there was a substantial delay between the Oropians' appeal and the final decision of the Roman senate, though the legal case was clear. Probably this was engineered in favour of the *publicani,* who apparently could keep all they had grabbed until the senate's resolution.

Keywords: Oropos, Amphiaraos, *publicani,* Roman Republic, *senatus consultum*
Schlüsselwörter: Oropos, Amphiaraos, *publicani,* römische Republik, *senatus consultum*

Die Untertanen der römischen Republik litten doppelt: Sie waren zu Abgaben verpflichtet, und darüber hinaus leisteten sich die römischen Steuerpächter (*publicani*) zahlreiche Übergriffe[1]. Dieser konnten sich die Provinzialen nur selten erwehren, auch dann nicht, wenn die Steuerpächter dabei römische Rechtsvorschriften verletzten. Doch es gab Ausnahmen. Ein bemerkenswerter Erfolg ist den Bürgern von Oropos gelungen – einer kleinen Stadt nördlich von Athen am Golf von Euböa[2]: Sie erreichten einen Beschluss des römischen Senats, der ihre Privilegien ausdrücklich schützte.

Bekannt ist uns dies durch eine Inschrift: M. Terentius Varro Lucullus und C. Cassius Longinus, die Konsuln des Jahres 73 v. Chr.[3], hatten die Oropier durch einen Brief in griechischer Sprache offiziell über den Senatsbeschluss aus dem gleichen Jahr unterrichtet, und dieser war in griechischer Übersetzung dem Brief

[1] Vgl. das inzwischen klassische Werk von Ernst BADIAN, *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic,* Ithaca, N.Y., Cornell Univ. Press, 1972; zu den hier interessierenden Aspekten ferner Norbert EHRHARDT, „Strategien römischer *Publicani* gegenüber griechischen Städten in der Zeit der Republik", *in* Norbert EHRHARDT, Linda-Marie GÜNTHER (Hgg.), *Widerstand – Anpassung – Integration. Die griechische Staatenwelt und Rom. Festschrift für Jürgen Deininger zum 65. Geburtstag,* Stuttgart, F. Steiner, 2002, S. 135–153.

[2] Zum Ort siehe die kurze Übersicht bei Siegfried LAUFFER (Hg.), *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten,* München, Beck, 1989, S. 496–498; siehe ferner Basileios Ch. PETRAKOS, *Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ,* Athens, Hesperos, 1992 und besonders ders.: *Οι επιγραφές του Ωρωπού,* Athens, Greek Archaeological Society, 1997 (mit Plänen).

[3] *RE, Licinius* 109 bzw. *RE, Cassius* 58.

beigefügt. Diesen Brief haben die Oropier auf einer Inschriftenstele veröffentlicht[4]. Wie alle bedeutenden Inschriften der Oropier war diese im seinerzeit vielbesuchten Heiligtum des Amphiaraos aufgestellt, das etwas außerhalb der Stadt in einer Waldschlucht lag. Dort hatte die Inschrift aber einen besonderen Platz: Die Stele wurde nämlich bei den Ausgrabungen 1884 unmittelbar neben dem Ehrenmonument Sullas gefunden[5]. Sulla hatte bekanntlich die Truppen des Königs Mithridates aus Hellas vertrieben und dessen Anhänger im Land (z.B. in Athen) mit Härte niedergekämpft; das Heiligtum des Amphiaraos und überhaupt das Stadtgebiet der Oropier hatte er jedoch auf Grund eines Gelübdes mit erheblichen Privilegien bedacht, die einer Steuerfreiheit gleichkamen. Die Oropier dankten es ihm unter anderem durch die Ehrung mit einer großen (wiederverwendeten)[6] Reiterstatue[7]; diese war nicht – wie die übrigen Ehrenmonumente – auf einer großen Terrasse aufgestellt, sondern erhielt den herausgehobenen Platz unmittelbar neben der Front des Amphiaraos-Tempels. Neben dem Sulla-Monument hat man auch die Basis einer Ehrenstatue für Sullas damalige Frau gefunden[8] und die Stele mit dem erwähnten Senatsbeschluss. In der Tat hatten die Oropier auch noch diesen Senatsbeschluss indirekt Sulla zu verdanken.

Dieses *senatus consultum de agro Oropio* ist seit seiner Auffindung mehrfach publiziert und wiederholt gründlich untersucht worden[9]. Übersehen wurde aber wohl ein Aspekt, der einen Schatten auf den schönen Erfolg der Oropier wirft. Dieser wird allerdings im Text nicht ausdrücklich angesprochen, lässt sich aber erschließen, wenn man die Chronologie der Ereignisse verfolgt. Das ist möglich, weil im Text genaue Daten genannt werden. Und diese Chance gilt es zu nutzen.

Aus dem Text des *senatus consultum* geht klar hervor, dass römische Steuerpächter – entgegen der von Sulla veranlassten Steuerbefreiung und damit auch nach römischen Maßstäben rechtswidrig – im Heiligtum des Amphiaraos und in der Stadt Oropos Abgaben eingezogen hatten. Nicht angegeben wird im Text, wann die Übergriffe der Steuerpächter begannen. Aber dies kann man wohl mit hinreichender Sicherheit erschließen.

Bekanntlich wurden die dem römischen Volk zustehenden Abgaben in den Provinzen mit Hilfe von privaten Personengesellschaften eingezogen (den *publicani*). Diese Staatsaufträge wurden seitens der *res publica* regulär von den Zensoren vergeben, und diese „Verpachtungen" liefen – gemäß der Zensus-Periode – immer auf fünf Jahre. Seit Sullas Herrschaft waren zunächst keine Zensoren mehr gewählt worden. So hatten im Jahr 75 v. Chr. ersatzweise die damaligen Konsuln C. Octavius

[4] *IG*, VII^2 2, 1, 308 (mit Angabe der früheren Publikationen).

[5] Siehe Spyridon BASES, „Ὑπατικὰ γράμματα πρὸς Ὠρωπίους", *Ἐφημερὶς ἀρχαιολογική*, 1884, Sp. 97–120.

[6] Siehe hierzu Matthäus HEIL, *Ehrungen für Römer in Oropos, in:* Dagmar HOFMANN u.a. (Hgg.), *Religion und Epigraphik. Kleinasien, der griechische Osten und die Mittelmeerwelt. Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Ameling*, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2023, S. 313–326.

[7] Erhalten ist nur die Basis mit Inschrift: *IG*, VII^2 2, 1, 404.

[8] *IG*, VII^2 2, 1, 405: Caecilia Metella (*RE, Caecilius* 134).

[9] Siehe besonders Theodor MOMMSEN, „Der Rechtsstreit zwischen Oropos und den römischen Steuerpächtern", *Hermes*, 20, 1885, S. 268–287, vgl. ansonsten die Bibliographie bei *IG*, VII^2 2, 1, 308.

und C. Aurelius Cotta[10] die Einziehung der Staatseinkünfte „verpachtet". Für Asien ist das durch das Monumentum Ephesenum eindeutig belegt[11], und für Achaia ist es ebenfalls vorauszusetzen. Die nächsten Zensoren gab es dann wieder 70 v. Chr.[12] und die übernächsten 65 v. Chr.[13]. Wenn man Verhältnisse aus Asien auf Achaia übertragen darf[14], dann durfte die Pachtgesellschaft, die 75 v. Chr. den Zuschlag erhalten hatte, ab dem 15. Januar 74 v. Chr. die Abgaben einziehen. Diese Pachtgesellschaft war es wohl auch, die illegalerweise in Oropos Geld verlangte. Denn hätte es schon früher Übergriffe gegeben, hätten sich die Oropier sicher schon früher beschwert.

Nun aber wandten sie sich die Oropier nicht an Gerichte, sondern direkt an den römischen Senat – und wurden auch gehört. Sie hatten einen Wortführer, der dort kaum missachtet werden konnte: den Amphiaraos-Priester Hermodoros, Sohn des Olympichos. Dieser war vom Senat selbst als einer von ganz wenigen Menschen als Einzelperson mit dem Titel eines *socius populi Romani* ausgezeichnet worden (dies ging sicher auf Sullas Krieg in Griechenland zurück)[15].

Allerdings traf der Senat nicht sofort eine Entscheidung. Wie im erhaltenen Text erwähnt wird, fand im Jahre 74 v. Chr.[16] zwar im Senat eine Verhandlung statt, aber beschlossen wurde lediglich, dass der Streit zwischen den Oropiern und den *publicani* zu untersuchen sei; es sollte also eine *cognitio extra ordinem* geben[17].

Nach diesem ersten Senatsbeschluss passierte erst einmal – nichts. Wann die angeordnete Untersuchung tatsächlich zustande kam, wird im Text aus Oropos genau notiert: Sie fand erst im folgenden Jahr statt, und zwar am 14. Oktober (*pr. id. Oct.*) in der *basilica Porcia* auf dem Forum – also mindestens 10 Monate nach dem Einsetzungsbeschluss; es können aber bis zu 20 Monate gewesen sein. Die Leitung der Untersuchung hatten die damals amtierenden Konsuln M. Terentius Varro Lucullus und C. Cassius Longinus, und sie zogen nicht weniger als 16 Beisitzer hinzu.

Eigentlich war die Rechtslage ganz eindeutig und der Fall eigentlich nicht schwierig. Das zeigte sich sehr deutlich in den Verhandlungen vor den Konsuln und

---

[10] *RE, Octavius* 26 bzw. *RE, Aurelius* 96.

[11] Siehe Helmut ENGELMANN – Dieter KNIBBE, *Das Zollgesetz der Provinz Asia. Eine neue Inschrift aus Ephesos* (*Epigraphica Anatolica* 14), Bonn, Habelt, 1989 (Erstpublikation) bzw. Michel COTTIER – Mireille CORBIER *et al.*, *The customs law of Asia*, Oxford *et al.*, Oxford University Press, 2008 (Neuedition), §§ 31. 33.

[12] C. Cornelius Lentulus Clodianus (*RE, Cornelius* 216) und L. Gellius Publicola (*RE, Gellius* 17).

[13] Q. Lutatius Catulus (*RE, Lutatius* 8) und M. Licinius Crassus Dives (*RE, Licinius* 68); damals gab es aber Konflikte, die hier nicht weiter interessieren.

[14] *Monumentum Ephesenum* (wie Anm. 11) §§ 56. 58. 61 (Zusätze von 8 oder 12 und von 19 n. Chr., die wohl nur den Brauch festschreiben); vgl. § 43 (Zusatz von 17 v. Chr.).

[15] Bekannt ist sonst nur der Fall des Makedonen Onesimos, Sohn des Python, der wegen seiner Parteinahme für die Römer 169 v. Chr. seine Heimat verlassen musste, die Römer weiter unterstützte und schließlich römisches Staatsland im Gebiet von Tarent erhielt, siehe LIV., 44, 16, 5–7.

[16] Siehe *IG*, VII^2 2, 1, 308 Z. 3–4: *τὸ τῆς συνκλήτου δόγμα τὸ γενόμενον ἐ[πὶ Λευκί]|ου Λικινίου Μαάρκου Αὐρηλίου ὑπάτων* (*RE, Licinius* 104 bzw. *RE, Aurelius* 107).

[17] Einen regulären Prozess vor einem Geschworenengerichtshof (*quaestio*) gab es offenbar nicht. Dort hatten die Provinzialen trotz der sullanischen Reformen offensichtlich kaum Chancen.

ihren Beisitzern, die im Text recht ausführlich referiert werden. Die *publicani* hatten sich eine spitzfindige Argumentation ausgedacht: Im Pachtgesetz seien nur die Ländereien der *di immortales* („unsterblichen Götter“) ausgenommen; aber Amphiaraos sei kein unsterblicher Gott[18]. In der Tat war Amphiaraos[19] ursprünglich ein Heros, der einmal als Mensch gelebt haben soll, bevor er von der Erde verschlungen wurde. Das war aber nicht relevant. Unter den Beweismitteln wird im Text das *senatus consultum* von 80 v. Chr. zitiert, mit dem Sulla hatte seine Maßnahmen ratifizieren lassen. Darin war ausdrücklich das Heiligtum des Amphiaraos und das Stadtgebiet von Oropos freigestellt worden, und Amphiaraos war vom Senat ausdrücklich „Gott“ genannt worden[20]. Damit erübrigten sich alle theologischen Grundsatzdiskussionen. Denn relevant war nur, wen die *res publica Romana* als Gott anerkannte[21], und hier hatten die *publicani* den immer noch gültigen Senatsbeschluss gegen sich.

Bemerkenswert ist auch, wer als Anwalt für die *publicani* auftrat: Es war keiner der berühmten Redner der Zeit, nicht der große Q. Hortensius Hortalus, auch nicht der aufstrebende M. Tullius Cicero (er saß unter den Beisitzern), sondern L. Domitius Ahenobarbus[22]. Dies war der spätere Ädil von 61 v. Chr., Praetor von 58 v. Chr. und Konsul von 54 v. Chr. Er muss damals ein ganz junger Mann von Anfang Zwanzig gewesen sein. Für die Wahl eines solch unerfahrenen Anwalts mit noch geringem politischen Gewicht gibt es wohl nur eine Erklärung: Die *publicani* wussten, dass sie rein rechtlich keine Chancen hatten. Einen jungen Mann aus guter Familie konnte man in einen aussichtslosen Prozess schicken, ohne dass seine Reputation einen bleibenden Schaden erlitt.

Als das Untersuchungsverfahren einmal zustande gekommen war, ging alles sehr schnell. Das Gutachten fiel eindeutig zugunsten der Oropier aus. Und bereits zwei Tage später (am 16. Oktober 73 v. Chr.) trugen die Konsuln das Ergebnis im Senat vor. Der Senat bestätigte es eindeutig: Die *publicani* hatten kein Recht, in Oropos Abgaben einzuziehen[23].

---

[18] *IG*, VII² 2, 1, 308, Z. 27–29: *οὔτε ὁ Ἀμφιάραος ᾧι αὗται αἱ χῶραι συνκεχωρημέναι | λέγονται, θεός ἐστιν, ὅπως ταύτας τὰς χώρας καρπίζεσθαι ἐξῆ | τοὺς δημοσιώνας.*

[19] Siehe als kurze Übersicht E. Bethe, *RE*, I 2 (1894), Sp. 1886–1893, *s.v. Amphiaraos* (mit Zusammenstellung der Zeugnisse); I. Krauskopf, *LIMC*, I (1981), S. 691–713, *s.v. Amphiaraos* (Zusammenstellung der bildlichen Quellen).

[20] *IG*, VII² 2, 1, 308, Z. 52–57:

> *ἐπὶ Λευκίου Σύλλα Ἐπαφροδίτου, Κοΐντου Μετέλλου Εὐσεβοῦς* (*RE, Caecilius* 98) *ὑπάτων ἐπικεκυρωμένον δοκεῖ εἶναι | ὅπερ ἡ σύνκλητος ἐδογμάτισεν καὶ εἰς τούτους τοὺς λόγους· ὅσα τε θεῶι | Ἀμφιαράωι καὶ τῶι ἱερῷ αὐτοῦ Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας ἀπὸ συβουλίου | γνώμης προσώρισεν συνεχώρησεν, τὰ αὐτὰ ἡ σύνκλητος τούτωι τῶι θεῶι | δοθῆναι συνχωρηθῆναι ἠγήσατο.*

[21] Wie die Anerkennung als Gottheiten durch den Senat verlief, zeigt in satirischer Weise Sen., *Apocol.* 1, 1–11, 4.

[22] *RE, Domitius* 27.

[23] *IG*, VII² 2, 1, 308, Z. 65–67: *ὡσαύτως τὴν Ὠρωπίων | χώραν ὑπεξειρημένην δοκεῖν εἶναι κατὰ τὸν τῆς μισθώσεως νόμον | μὴ δοκεῖν τοὺς δημοσιώνας ταῦτα καρπίζεσθαι.*

Interessant ist, wovon in dem langen Text nicht gesprochen wird: Es geht ausschließlich um die generelle Rechtslage. Es ist aber nicht davon die Rede, dass die *publicani* das zu Unrecht eingezogene Geld zurückzahlen mussten. Man wird schließen müssen, dass sie es behalten durften. Hätten die Oropier deswegen noch einmal im Senat vorstellig werden wollen, hätten sie von wohlwollenden Freunden sicher die gleiche ironische Bemerkung zu hören bekommen wie einst Polybios in einer vergleichbaren Situation, nämlich: Er wolle wohl wie Odysseus noch einmal in die Höhle des Kyklopen gehen, nur weil er dort Hut und Gürtel vergessen habe[24].

Mit dem Senatsbeschluss waren die Oropier für die Zukunft gesichert. Aber der damaligen Steuerpachtgesellschaft blieb also trotz der juristischen Niederlage ein beträchtlicher Extra-Gewinn. Mit jedem Tag, den die Oropier länger auf die Entscheidung warten mussten, hatten die *publicani* vor Ort mehr Geld einnehmen können. Wenn man die oben genannten Daten zugrunde legt, summierte sich dies auf 22 Monate. Das war mehr als ein Drittel der Gesamt-Pachtzeit der damaligen Publikanen-Gesellschaft. Der Umstand, dass die Zeit für die *publicani* arbeitete, dürfte auch der Grund gewesen sein, warum der eigentlich ganz einfache Rechtsfall in Rom so lange hingeschleppt wurde[25].

Ob es zu irgendeinem Zeitpunkt irgendwann geheime Absprachen im Hintergrund gab, darüber kann man allenfalls spekulieren. Es könnte zum Beispiel sein, dass die Oropier informell auf die Rückzahlungsforderungen verzichten mussten, um die faktische Blockade des Verfahrens zu beenden. Aber beweisen kann man nichts davon. Wir sehen nicht mehr als das, was damals der Öffentlichkeit bekanntgegeben wurde.

Ein Seitenaspekt bleibt noch zu erwähnen: Aus einer Stelle bei Cicero[26] geht hervor, dass die *publicani* die Göttlichkeit des Trophonios genauso in Frage gestellt haben wie des Amphiaraos. Man muss wohl schließen, dass sie auch im Heiligtum des Trophonios bei Lebadeia ohne Rechtsgrundlage Abgaben eingezogen hatten. Und es ist nichts davon bekannt, dass man sich dort in ähnlicher Weise hätte wehren können, wie dies den Oropiern gelungen ist.

LITERATUR

BADIAN, Ernst, *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic,* Ithaca, N.Y., Cornell Univ. Press, 1972.

BASES, Spyridon, „Ὑπατικὰ γράμματα πρὸς Ὠρωπίους“, *Ἐφημερὶς ἀρχαιολογική,* 1884, Sp. 97–120.

BETHE, Erich, „Amphiaraos“, *in Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft,* I 2, Stuttgart, 1894, Sp. 1886–1893.

[24] POL., 35, 6, 4.

[25] Zu der Bedeutung von Verschleppung, vgl. auch den bekannten Verres-Prozess von 70 v. Chr.

[26] CIC., *Nat. deor.* 3, 19 (49): *An Amphiaraus erit deus et Trophonius? Nostri quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum inmortalium excepti lege censoria, negabant inmortalis esse ullos, qui aliquando homines fuissent.*

COTTIER, Michel – CORBIER, Mireille *et al., The customs law of Asia,* Oxford *et al.,* Oxford University Press, 2008.

EHRHARDT, Norbert, „Strategien römischer *Publicani* gegenüber griechischen Städten in der Zeit der Republik, *in* Norbert EHRHARDT, Linda-Marie GÜNTHER (Hgg.), *Widerstand – Anpassung – Integration: die griechische Staatenwelt und Rom. Festschrift für Jürgen Deininger zum 65. Geburtstag,* Stuttgart, F. Steiner, 2002, S. 135–153.

ENGELMANN, Helmut – KNIBBE, Dieter, *Das Zollgesetz der Provinz Asia. Eine neue Inschrift aus Ephesos* (*Epigraphica Anatolica* 14), Bonn, Habelt, 1989.

HEIL, Matthäus, *Ehrungen für Römer in Oropos, in* Dagmar HOFMANN *et al.* (Hgg.), *Religion und Epigraphik. Kleinasien, der griechische Osten und die Mittelmeerwelt. Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Ameling,* Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2023, S. 313–326.

Inscriptiones Graecae, vol. VII (ed. altera), pars II, Oropus et ager Oropius, fasc. 1, ed. Basileios Ch. Petrakos adiuvante Matthaeus Heil, Berlin/Boston, De Gruyter, 2023.

KRAUSKOPF, Ingrid, „Amphiaraos“, *in Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae,* I, Zürich/München, Artemis Verlag, 1981, S. 691–713.

LAUFFER, Siegfried (Hg.), *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten,* München, Beck, 1989, S. 496–498.

MOMMSEN, Theodor, „Der Rechtsstreit zwischen Oropos und den römischen Steuerpächtern“, *Hermes,* 20, 1885, S. 268–287.

PETRAKOS, Basileios Ch., *Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ,* Athens, Hesperos, 1992.

PETRAKOS, Basileios Ch., *Οι επιγραφές του Ωρωπού,* Athens, Greek Archaeological Society, 1997.

CINQ INSCRIPTIONS FUNÉRAIRES DU NORD-OUEST DE LA LYCIE

Guy LABARRE
Université Marie et Louis Pasteur
Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité (Besançon)
guy.labarre@univ-fcomte.fr
Ergün LAFLI
Université Dokuz Eylül – İzmir
elafli@yahoo.ca

Abstract: Five funerary inscriptions preserved in the archaeological and epigraphic collection of the Fethiye Museum in south-western Turkey are presented in this article. No. 1 that is already published has been revised, and nos. 2–5 are published for the first time. Provenance of three inscriptions is uncertain, and two of them originate from Telmessos and Sidyma. The article provides an iconographic, onomastic and historical analysis of five monuments from ancient Lycia.

Keywords: funerary inscriptions, Graeco-Roman period, north-western Lycia, Asia Minor
Mots-clés : inscriptions funéraires, période gréco-romaine, Lycie du nord-ouest, Asie Mineure

Alexandru Avram fut un excellent épigraphiste et historien avec lequel nous avions fait connaissance en 2012 lors du XIV^e^ congrès international d'épigraphie grecque et latine à Berlin[1]. En sa mémoire, qu'il nous soit permis de présenter cinq inscriptions funéraires, dont une fait l'objet d'une révision (n^o^ 1) tandis que les quatre autres sont, à notre connaissance, inédites[2]. Elles se trouvent parmi les nombreux monuments conservés au musée de Fethiye (province de Muğla) dont les provenances

[1] Son sujet portait sur la révision d'un décret honorifique d'Istros, voir Alexandru AVRAM, « Revision eines Ehrendekrets der Stadt Istros (*SEG*, 52, 724) », dans Werner ECK et Peter FUNKE (éd.), *Öffentlichkeit – Monument – Text : XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, 27.–31. Augusti MMXII – Akten, Corpus inscriptionum Latinarum, Auctarium, series nova* 4, Berlin/Boston, MA, De Gruyter, 2014, pp. 554–555.

[2] C'est un plaisir de remercier Anca Dan pour sa sollicitation et Ioana Munteanu qui a bien voulu accepter cet article dans ce volume. Si sa mort soudaine n'en avait pas interrompu le projet, Alexandru Avram aurait dû faire partie du jury d'habilitation à diriger des recherches de Remus Mihai Feraru, à Besançon, le 2 décembre 2023. Il nous laisse l'image d'un homme à la démarche franche, directe, sincère et d'une haute exigence intellectuelle.

sont diverses et pas toujours identifiées : certaines sont issues des vestiges de l'ancienne cité de Telmessos et de ses environs, d'autres, en revanche, ont été amenées de différents sites de Lycie, voire de Carie ou de Pisidie[3]. Ainsi parmi les cinq monuments ci-dessous, une vient des environs de Telmessos (nº 1), une autre de Sidyma (nº 2), tandis que la provenance reste incertaine pour les autres[4].



Carte de la Lycie du nord-ouest

1. *Colonne funéraire du tombeau de Charas et Artémeis*

Nº Inv. 2389. Lieu de provenance : Balboura (moderne Karaçulha) d'après les indications du musée. Guirlande formant quatre méandres à laquelle des grappes de raisins sont suspendues. En dessous, sculpture du défunt debout de face, vêtu d'une tunique, la main gauche repliée sur la poitrine, la main droite le long du corps. À l'opposé, sculpture de la défunte. Sous un des méandres, inscription. Hauteur 218 cm, Diamètre 68,2 cm, Hauteur lignes 4–8,2 cm. Écriture de l'époque impériale.

[3] Cette dispersion a été soulignée à l'occasion de la publication d'une dizaine d'entre elles, voir Guy LABARRE, Ergün LAFLI, « Dédicaces et inscriptions funéraires gréco-romaines du nord-ouest de la Lycie », *DHA*, 49-2, 2023, pp. 143–166, mais aussi pour des reliefs représentant des divinités épichoriques, voir Guy LABARRE, Ergün LAFLI, « Douze nouveaux témoignages sur des divinités épichoriques de l'arrière-pays lycien », dans Fabrice DELRIEUX et Laurent GUINCHARD (éd.), *Du Nil au Rhône. En mémoire de François Kayser*. Docere, Delectare, Movere, Chambéry, Presses Universitaires Savoie Mont Blanc, 2022, nº 3, 4, 7, 8.

[4] Nous remercions Madame Gökçe Çiçek Keskin, de l'Université Onsekiz Mart de Çanakkale (anciennement à l'Université Dokuz Eylül d'Izmir), qui avait un permis nº 43210214-155.03/SLO daté du 22/03/2017 pour étudier les monuments épigraphiques du musée de Fethiye. Nous lui exprimons d'autant plus notre gratitude qu'elle a pris en 2017 toutes les photos utilisées pour cet article.


Fig. 1a


Fig. 1b


Fig. 1c

Χα[ρ]ὰ[ν Κε]ν-
δηβου ἑαυτὸν
καὶ τὴν γυναῖ-
4 *κα αὐτοῦ Ἄρ-*
τεμειν μνήμης
ἕνεκεν.

1 – *Χ[--- Κε]ν-*, Bean.

Traduction : « Charas fils de Kendèbès pour lui-même et pour sa femme Artémis, en mémoire ».

George Ewart Bean a publié cette inscription trouvée à Çobanisa, à trois kilomètres sur la nouvelle route de Söğüt à Fethiye, à l'ouest de Bekçiler et 57 km nord-ouest de Seydikemer[5]. Il indique que le village est plein d'anciennes pierres et proche d'une colline surmontée d'un fortin nommée Hisar[6], dont les murailles sont de bonne facture avec une trace de mur intérieur. Est-ce un mur de refend ? Il ne le précise pas. Il signale en tout cas l'inscription dans une maison ou un espace réservé aux invités de passage (*misafir odası*). Il fournit les dimensions de la colonne funéraire : il s'agit une base rectangulaire large de 40 cm, haute de 43 cm, surmontée d'une colonne de 97 cm de haut, dont il ne donne pas le diamètre. Il décrit assez sommairement les reliefs sculptés : un homme d'un côté et une femme de l'autre, avec une guirlande de grappes entre les deux. Son commentaire se limite à quelques remarques : le nom Kendebes lui paraît relativement sûr et il souligne qu'*ἑαυτὸν* dans la ligne 2 a été ajouté en petites lettres. En effet, le mot est coupé (*ἑαυ|τὸν*) et les

[5] George Ewart BEAN, *Journeys in Northern Lycia 1965–1967,* Vienne, Hermann Böhlaus Nachf., 1971, p. 13, nº 18, photographie nº 15.

[6] Le toponyme est évocateur puisque le mot dérive de *ksar* désignant la forteresse.

lettres sont superposées trois par trois à la fin de la ligne sur une hauteur équivalente aux autres lettres. G.E. Bean ne restitue pas le nom de la personne qui a fait élever le monument pour lui-même et pour sa femme. Pourtant, il est possible de restituer le nom *Χαρά* qui correspond bien aux lettres encore lisibles et à l'espace disponible. Ce nom est connu dans des inscriptions de Telmessos, mais également dans l'intérieur lycien, à Arykanda, sur son littoral au sud, à Myra, et à l'est, à Olympos[7].

2. *Cippe de Dokimos*

N° Inv. 5413. Lieu de provenance : Sidyma d'après les indications du musée. Hauteur 104 cm, diamètre 48,2 cm, hauteur lignes 6–8 cm. Écriture de l'époque impériale.



Fig. 2a



Fig. 2b

Ζώσιμ[ος Φιλ]αίτειρος
Δόκιμον • Μασας οἰκο-
νόμος [….. καὶ] Πία
τὰ τέκνα, μνείας χάριν.

Traduction : « Zôsimos, Philétairos (ont honoré) Dokimos ; Masas intendant […et] Pia, ses enfants, en mémoire ».

Après la lacune, *T* et *E* sont ligaturés ligne 1. Un séparateur est bien marqué après le nom du défunt ligne 2. Il reste peu d'espace dans la lacune, ligne 3, pour restituer les noms correspondant aux enfants : il faut donc considérer que les trois lettres *ΠΙΑ* ne sont pas la fin d'un nom (Eukarpia, *e.g.*), ce qui laisserait une trop faible place dans la lacune, mais bien le nom d'une fille, Pia[8]. Par conséquent, il reste

[7] *LGPN*, V.B, p. 436.
[8] *LGPN*, V.B, p. 351 (attestée à Arykanda dans l'intérieur lycien et en Pamphylie à Attaleia).

à restituer un autre nom, court vu l'espace vacant, masculin ou féminin, mais les possibilités sont diverses. Les noms sont grecs sauf Masas[9] et l'on remarque la graphie particulière pour *Φιλήταιρος*. Ni les rapports familiaux entre les deux premiers hommes cités et le défunt, ni le statut de l'intendant et de ses enfants qui pouvaient être libres ou serviles ne sont précisés. Ces deux groupes sont en tout cas associés à l'hommage funèbre, car tous membres de l'*οἰκία*[10].

3. *Épitaphe de Pamphilos*

Le bloc est sculpté comme un autel funéraire. N° Inv. 11. Hauteur 79 cm, diamètre 44,3 cm, hauteur lignes 3–5 cm. Face A et B – Inscription dans le champ sous le relief représentant deux hommes en tunique, debout, de face, chacun sur un piédestal. Face C – deux serpents de part et d'autre d'une urne funéraire. *Sigma* lunaire puis carré. Écriture du II^e^–III^e^ siècle ap. J.-C.



Fig. 3a



Fig. 3b



Fig. 3c

Face A :

Κτησ- Πάνφιλον
σίας

Face B :

Πάνφιλος καὶ Εγ-
. . . ΛΙΠΟΣ μνή-
[μης χάριν].

Face A : Pamphilos est à l'accusatif et il faut comprendre qu'il s'agit du défunt. Peut-être faut-il restituer [*ἥρωα*] en dessous du nom. Les rapports entre les

[9] Ladislav ZGUSTA, *Kleinasiatische Personennamen*, Prague, 1964, p. 301, §875–876. *LGPN*, V.B, p. 274.

[10] Sur le groupement familial au sens large, voir Anne-Valérie SCHWEYER, *Les Lyciens et la mort. Une étude d'histoire sociale,* Varia Anatolica XIV, Istanbul/Paris, Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, 2002, pp. 197–198.

deux hommes représentés sur la pierre, frères ou amis, ne sont pas spécifiés. Face B : après Pamphilos, *kappa* et *alpha* sont certains. La pierre paraît ensuite abîmée ce qui expliquerait la dissociation avec *iota*. C'est sans doute un deuxième nom qu'il faut lire aux lignes 1–2.

4. ***Épitaphe d'Alexandrinè***

N° Inv. 5157. Le haut de la stèle/du bloc est brisé. Hauteur 99 cm, largeur 63,7 cm, épaisseur 48,1 cm, hauteur lignes 4,8–6,8 cm. Écriture du II^e^ siècle ap. J.-C.



Fig. 4

[…]I IAN MAP[…]
[…]ΑΠΠΑ . Ἀλεξαν-
δρίνην σώσασα
ἔτη κβ΄
Τ. Φλαουίος Μάρκιος
Τιτιανὸς ὁ πάτρων
τὴν σύνβιον μνή-
μης ἕνεκεν.

La première lettre encore visible ligne 1 peut être un *Π* ou un *N*. Restituer *[Κρισπῖ]ναν Μάρ[κου]* est sans doute un peu long. Après *ΑΠΠΑ*, ligne 2, on hésite à reconnaître un *N* dont les hastes sont droites ailleurs.

Traduction : « […] Alexandrinè, qui a vécu 22 ans ; T(itus) Flavius Marcius Titianus, l'oncle (a honoré) sa femme, en mémoire ».

Il est possible que la jeune Alexandrinè soit morte en couches, car c'était une des causes principales de la mortalité des jeunes femmes[11]. Malgré les incertitudes du début du texte, il apparaît que l'oncle paternel partageait sa vie avec sa nièce[12]. Le terme *ὁ πάτρων* pour désigner l'oncle n'est pas très répandu, mais on le trouve justement dans une autre inscription découverte à Söğüt, où un certain Armonanis élève un autel funéraire à son oncle Hermaios (*τῷ πάτρωνι αὐτοῦ*)[13], et quelquefois aussi en Lydie[14]. T. Flavius Marcius Titianus, dont on remarque le gentilice impérial obtenu à la fin du I^er^ siècle ap. J.-C. sous les Flaviens, ne semble pas connu par ailleurs.

5. *Épitaphe d'Artémôn*

Hauteur préservée 48,5 cm, largeur 51,1 cm, épaisseur 48,4 cm, hauteur lignes 5,5–6,2 cm. Bloc quadrangulaire brisé dont il ne reste que le champ inférieur inscrit et la base moulurée. Écriture du II^e^ siècle ap. J.-C.



Fig. 5

[---]p
[... ca 8–11 ...ω]-
να Εὐπολέ-

[11] Aurélie Damet rappelle que l'accouchement et la période *post-partum* présentent les plus grands dangers pour les femmes et donne l'exemple des trente-huit femmes citées dans le traité hippocratique des *Épidémies* dont quinze meurent après avoir mis au monde leur enfant. Voir Aurélie DAMET, Philippe MOREAU, *Famille et société dans le monde grec et en Italie du V^e^ siècle av. J.-C. au II^e^ siècle av. J.-C.*, Paris, Armand Colin, 2017, p. 81.

[12] Pour d'autres exemples dans les inscriptions lyciennes, voir A.-V. SCHWEYER, *op. cit.*, p. 193.

[13] G.E. BEAN, *op. cit.*, p. 17, nº 32. Sur l'autel funéraire destiné à recevoir les sacrifices en l'honneur du mort, voir A.-V. SCHWEYER, *op. cit.*, pp. 33–34.

[14] *SEG*, 32, 1231 ; 35, 1160 ; 53, 1341 ; *TAM*, V 2, 840.

4 *μου Αὐρ. Ἀν-*
τιόχια τὸν εὐ-
εργέτην
ἥρωα.

Traduction : « Aur(elia) Antiochia (a honoré) […-ô]n fils d'Eupolémos, le bienfaiteur défunt ».

Artémôn fils d'Eupolémos est connu par une inscription funéraire datée par ses premiers éditeurs de la période romaine[15]. Cette dernière provient du village de Kınalı, dans la *chôra* de Telmessos, qui a révélé une continuité d'établissement de l'époque classique à l'époque impériale[16]. Elle indique qu'Artémôn et sa fille semble-t-il, dont le nom est incertain, ont construit le tombeau pour eux-mêmes, leurs enfants et leurs descendants. À moins de croire à l'existence de plusieurs monuments funéraires dédiés à un même défunt ou d'envisager une éventuelle homonymie[17], il faut certainement rechercher un autre nom avec une terminaison en *-ων*, mais les exemples sont nombreux[18].

BIBLIOGRAPHIE

Sources primaires/*Corpus*

I.Mylasa : Wolfgang Blümel, *Die Inschriften von Mylasa,* vol. 2, *IGSK* 35, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1988.

LGPN, V.B : *A Lexicon of Greek Personal Names,* volume V.B : *Coastal Asia Minor : Caria to Cilicia,* edited by Jean-Sebastien Balzat, Richard W.V. Catling, Édouard Chiricat and Fabienne Marchand, Oxford, Clarendon Press, 2013.

SEG : *Supplementum Epigraphicum Graecum.*

TAM II : Ernst KALINKA, *Tituli Asiae Minoris,* vol. II : *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti,* fasc. 1 : *Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido* (nos 1–395), Vienne, Verlag Alfred Hölder, 1920.

TAM V 2 : Peter HERRMANN, *Tituli Asiae Minoris,* vol. V : *Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti,* vol. 2, Vienne, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989.

[15] *TAM,* II 1, 125. *LGPN,* V.B, p. 165.

[16] Werner TIETZ, *Der Golf vom Fethiye. Politische, ethnische und kulturelle Strukturen einer Grenzregion von Beginn der nachweisbaren Siedlungen bis in die römische Kaiserzeit,* Bonn, 2003, pp. 331–332. Sur l'histoire de Telmessos au IIe siècle ap. J.-C., membre de la confédération lycienne et peut-être un des cinq chefs-lieux de *conventus* de la province de Lycie-Pamphylie avec Patara, Tlos, Xanthos et Myra, voir pp. 317–318. Voir aussi <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=9254>.

[17] Le nom d'Artémôn fils d'Eupolemos est connu aussi par des baux d'Olymos en Carie datés de la 2ème moitié du IIe siècle av. J.-C., *I.Mylasa* no 808, 6 ; no 810, 4 ; no 811, 4 ; no 812, 4 ; 813, 3 ; 816, 3.

[18] *Cf.* Reverse Index du *LGPN,* V.B <https://www.lgpn.ox.ac.uk/online/downloads/reverseindexvb.pdf>.

Littérature secondaire/Exégèse

AVRAM, Alexandru, « Revision eines Ehrendekrets der Stadt Istros (*SEG*, 52, 724) », dans Werner ECK et Peter FUNKE (éd.), *Öffentlichkeit – Monument – Text : XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, 27.–31. Augusti MMXII – Akten, Corpus inscriptionum Latinarum, Auctarium, series nova* 4, Berlin/Boston, MA, De Gruyter, 2014, pp. 554–555.

BEAN, George Ewart, *Journeys in Northern Lycia 1965–1967, ETAM* 4 ; Denkschr. ÖAW, phil.-hist. Kl. 104, Vienne, Hermann Böhlaus Nachf., 1971.

DAMET, Aurélie, MOREAU, Philippe, *Famille et société dans le monde grec et en Italie du V^e^ siècle av. J.-C. au II^e^ siècle av. J.-C.*, Paris, Armand Colin (*Horizon*), 2017.

LABARRE, Guy, LAFLI, Ergün, « Dédicaces et inscriptions funéraires gréco-romaines du nord-ouest de la Lycie », *DHA*, 49–2, 2023, pp. 143–166.

LABARRE, Guy, LAFLI, Ergün, « Douze nouveaux témoignages sur des divinités épichoriques de l'arrière-pays lycien », dans Fabrice DELRIEUX et Laurent GUINCHARD (éd.), *Du Nil au Rhône. En mémoire de François Kayser.* Docere, Delectare, Movere, Université Savoie Mont Blanc, Laboratoire Langages, Littératures, Sociétés, Études Transfrontalières et Internationales, Collection *Sociétés, religions, politiques* 56, Chambéry, Presses Universitaires Savoie Mont Blanc Laboratoire LLSETI, 2022, pp. 385–410.

SCHWEYER, Anne-Valérie, *Les Lyciens et la mort. Une étude d'histoire sociale*, Varia Anatolica XIV, Istanbul/Paris, Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, De Boccard, 2002 <https://www.persee.fr/doc/anatv_1013-9559_2002_mon_14_1>

TIETZ, Werner, *Der Golf vom Fethiye. Politische, ethnische und kulturelle Strukturen einer Grenzregion von Beginn der nachweisbaren Siedlungen bis in die römische Kaiserzeit*, Antiquitas, series I : Abhandlungen zur alten Geschichte 50, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2003.

ZGUSTA, Ladislav, *Kleinasiatische Personennamen*, Československá Akademie ved. Monografie orientálního ústavu 19, Prague, Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, 1964.

ACHILLES' SHELL – AN *IMAGO MUNDI* IN SEARCH OF A BODY

Cătălina POPESCU
Texas Tech University
catalina.popescu@utexas.edu

Résumé : Dans les *Métamorphoses* d'Ovide, des héros comme Hercule et Achille survivent à la mort et transcendent les frontières terrestres après que leurs corps aient été incinérés. La situation d'Achille est néanmoins particulière. Après sa mort, ce héros laisse derrière lui un souvenir unique de soi-même : une armure, moule fidèle de son corps, et un bouclier qui est une copie miniaturée de l'univers. Tandis qu'Ajax revendique le bouclier en raison de sa puissance physique, cet article tente de prouver que le véritable héritier des armes d'Achille ne peut être qu'Ulysse, en raison de son polytropisme et de son interaction unique avec Achille à Skyros. À travers des comportements kourotrophiques, et homoérotiques, Ulysse peut se vanter qu'Achille est son invention. Plus important encore, l'esprit pénétrant d'Ulysse est le seul capable de comprendre la complexité cosmique du bouclier. À la fin, il subira sa propre métamorphose, devenant un guerrier semblable à Achille, prêt à prendre Troie, une fois qu'il aura acquis les armes d'Achille.

Abstract: In Ovid's *Metamorphoses*, heroes like Hercules and Achilles survive death and transcend earthly boundaries after their bodies are cremated. Achilles' situation is nevertheless special. After his death, this hero leaves behind a unique memory of himself: an armor, a faithful mold of his body, and a shield which is a miniature copy of the universe. While Ajax claims the shield due to his physical power, this article attempts to prove that the true heir to Achilles' weapons can only be Ulysses, due to his polytropism and his unique interaction with Achilles on Skyros. Through kourotrophic and homoerotic behaviors, Ulysses can boast that Achilles is his invention. More importantly, Ulysses' penetrating mind is the only one capable of understanding the cosmic complexity of the shield. In the end he will suffer his own metamorphosis, becoming an Achilles-like warrior, ready to take Troy, once he acquires Achilles' weaponry.

Mots-clés : Achille, bouclier, Ulysse, Ajax, cosmos
Keywords: Achilles, shield, Ulysses, Ajax, cosmos

The bodies of the characters in Greek and Roman epic poems constitute a treasure trove for the scholarship on memory. The body in literature can have its own

memory and imprint (Fuchs, 2000). Some see it as a canvas inscribed with scars (Assmann, 2010; Erll, 2008; Sutherland, 2005), others as a *"locus* of violence" (Curley, 2013, p. 168) and even "a suit" which can accommodate for different roles (Zimmermann, 2019)[1]. Regarding Ovid's *Metamorphoses,* Charles Segal asserted that "[a]lthough the poem is all about bodies, the body, ultimately, is only a trope for something else, that is, the instability and vulnerability of the human condition" (Segal, 1998, p. 9)[2]. My paper aims to discuss the status of a hero's body in Ovid and the interactions between the world as *locus* for heroic deeds and the heroes' bodies as recycled *loci memoriae* of their own kind[3].

The heroes' bodies fuse themselves with the world, by creating *loci memoriae* of their deeds and adding their memory to locations in the form of *heroa* (tombs of heroes). Achilles does not cover many places in his heroic career since his field of action is focused on Troy, but he is in a special contact with the entire world through the forged metal of the blacksmith god. Achilles' body is, thus, unique. He already wears the World on his shoulders, in the form of the traditional Homeric shield fashioned by Hephaestus to be an *imago mundi*. In this paper I will try to show that the reason why Ulysses was able to secure his succession in the legacy of the armor is due largely to his understanding of its cosmic relevance, his unique kourotrophic relationship to Achilles' body, and his predisposition for polymorphism. Ulysses understands the armor as cosmos, he appreciates its architectural intricacies, and is closer to Achilles in body than others give him credit.

By the end of Book XII (604–612) of Ovid's *Metamorphoses,* Achilles is killed. Once his body dissolves in the fire, there is a fear of the complete dissolution

[1] The complete sources are quoted in another chapter of my project, entitled *"Ta Klea Andron,* (Dis)embodiment and Heroic Peregrinations at Ovid", paper published in the proceedings volume of the International Colloquium *Aproape, departe, pretutindeni, nicăieri. Glose perpetue la tema exilului (Close, Far, Everywhere, Nowhere. Perpetual Glosses on the Theme of Exile),* eds Theodor Georgescu and Alexandru M. Călin, Bucharest University Press, 2021, pp. 115–146. The sources are: Thomas FUCHS, "Das Gedächtnis des Liebes Phänomenologische", in *Forschungen,* 5, 2000, pp. 76–89, Aleida ASSMANN, "Canon and Archive", in *Cultural Memory Studies, An International and Interdisciplinary Handbook,* ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, Walter de Gruyter, 2008, pp. 97–106, Astrid ERLL (ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook,* Berlin, Walter de Gruyter, 2008, Elisabeth H. SUTHERLAND, "Writing (on) Bodies: Lyric discourse and the Production of Gender in Horace *Odes* 1.13", in *Classical Philology,* Volume 100, No. 1, January 2005, Dan CURLEY, *Tragedy in Ovid: Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre,* Cambridge, Cambridge University Press, 2013, and Erika ZIMMERMANN DAMER, *In the Flesh: Embodied Identities in Roman Elegy,* Madison, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 2019.

[2] Charles SEGAL, "Ovid's Metamorphic Bodies: Art, Gender, and Violence in the *Metamorphoses",* in *Arion: A Journal of Humanities and the Classics,* Third Series, Vol. 5, No. 3 (Winter 1998), pp. 9–41. The quotation comes from page 9.

[3] This paper is part of a book project on Ovid, mythical heroes, and their bodily metamorphosis. For this larger project I had the generous help of the Eugen Lozovan Foundation, Denmark, and the Society of Classical Studies, USA. Their fellowships helped me travel to Copenhagen and Rome to consult the library of Saxo Institute at the University of Copenhagen and the "Black Diamond" Royal Library. In Rome I had access to the Capitoline Museum and the Vatican Museum, experience that greatly helped my bibliography and my research. This is a work in progress and the final format might be further enhanced with references and sub-chapters.

of the hero. Ovid suggests that once dead, Achilles might vanish into nothing (XII, 615–616 *iam cinis est, et de tam magno restat Achille / nescio quid paruum, quod non bene conpleat urnam*)[4]. So dangerous and so extraordinary in his physical might, he is now reduced to a pile of ashes at the hands of a cowardly womanizer, Paris, an unworthy adversary. There is a subtle implication that the memory of Achilles, once his body is gone, might vanish into nothing as well. His armor remains as his life's testimony, but it is in danger of degenerating into an empty receptacle, a hollowed mold. Ovid specifies that Achilles' frame is completely lost to the fire. *Arserat* in enjambement (XII, 612), the poet's insistence on the small quantity of ashes, Achilles' impossibility to even fill an urn with his now reduced substance (XII, 616), all these push the reader to think of the so-called "heroic exceptionalism" as a perishable condition. Heroes' relevance appears prone to futility. It is so tempting to read the discarded armor in the same terms as the half full urn containing now only traces of Achilles. The weaponry and armor left behind would now look for many like discarded, molted *exuuiae*, emptied carriers of a once magnificent body, now reduced to residue.

A Special Anatomy and a Special Geography: Armor between Exoskeleton, Automaton*, and Map*

When Achilles is cremated, Ovid mentions Vulcan to remind the reader of forged breastplates, molds, and shields, but also of the destructive force of fire and the fragility of human flesh (XII, 612 *arserat: armarat deus idem idemque cremarat*). In Segal's words,

> [t]he body is the constant reminder of our creatureliness, our kinship with other living, and dying beings, and so our distance from the undying gods, who, in Ovid's highly anthropomorphic world, have physical bodies with the needs, desires, and satisfactions of our bodies, but with limitless power and without death or decay (Segal, 1998, p. 13).

Hephaestus' dissolving of Achilles' body is even more interesting when one thinks that he forged in the same fire an armor meant to keep it intact in war. Achilles' remains are now pulled apart though the same craft which constructed his armor and shield. The blacksmith's fire fashions solid weaponry for heroic frames, but also equally demolishes any such structure, be it metal or bone. In the blazing fire the two structures now look interchangeable, as the limits between Achilles' body and his armor blur. His body appears to be just another automaton forged and ultimately melted down by the god. Dan Curley has similar thoughts about the shirt of Hercules and his body: "The personification of the peplos also entails the

[4] The Latin text used belongs to a Latin edition of Ovid's *Metamorphoses*, ed. Elizabeth Styron, University of Virginia, http://etext.virginia.edu/conditions.html.

depersonalization of Heracles: the body, which should ideally be the subject of all action, has been reduced to an object, a place in which to dwell, mere fodder"[5]. Similarly, Achilles' corpse was only a container for his departed spirit.

By mentioning Vulcan, the poet sends us back to Book IX of the *Metamorphoses,* and the funerals of Hercules[6]. This hero once claimed that the only valid identifier of heroic worth is the might of his body (IX, 30–31). Yet, at the end of Book IX (161–169), the body that carried the World on its shoulders turns to ashes. The fusion between body and heroic identity becomes less obvious, as his frame is now only *materies,* consumable tissue or "wood" for the pyre (*robur*). A similar fate awaits Achilles in Books XII–XIII. Ovid is quick to notice, though, that neither Achilles nor his weapons are truly endangered by the "great equalizer" that death is (XII 617 *at uiuit totum quae gloria conpleat orbem*). In similar fashion, Hercules' body, who carried the World on his shoulders, was melted down to ashes, only for Hercules to finally be free. Vulcan is thus a purifier, an ally force, releasing the true force of heroes, setting them free from their bodily bonds to now roam the world and permeate the universe with their superhuman vitality. The pyre is once more the vehicle for heroic apotheosis, the one that eliminates unnecessary fleshy residue to reveal the divine essence. Achilles will not even go underground (XII, 617–619 *at uiuit totum quae gloria conpleat orbem / haec illi mensura uiro respondet, et hac est / par sibi Pelides nec inania Tartara sentit*) but continues to live, acquires size (*mensura*) in death, covers and fills (*conpleat*) the whole world with his fame. He remains a great presence in absence, at the same time ponderous and fluid. *Conpleat* (XII, 617) gives the impression of a liquid, subtle substance permeating the universe. In a paradox, heroes have to spend themselves somatically in order to fill the world like a suit. Hercules and Achilles meet each other in this paradox of immortality through immolation, through their ability to fill and dominate the World postmortem, when there is not enough residue of them to fill a small urn[7].

Achilles' weapons, his shield, javelin, and armor have a similar glamorous fate. They become treasured *memorabilia*. Even more: unlike Hercules who left behind only arrows and a bow, Achilles gives the world a unique reminder of himself. He leaves behind an armor, a faithful item bearing the shape of him, and a shield depicting the world through equally impressive sculptural means (XII, 110 *clipeus uasti concretus imagine mundi*). Curley sees heroes' clothes as anthropomorphic (and even personalized) entities[8]. Here, Achilles left behind an actual body print – a hollowed glyph of himself fused with the World. After his death, other heroes are fighting for these arms, as they would for the legitimacy to inherit Achilles' "mold", to bring forward his legacy and perhaps hold a palpable piece of him. The discarded

[5] D. CURLEY, *op. cit.*, p. 168. This work was quoted in another chapter of my project (C. POPESCU, *op. cit.*, 2021, pp. 122–125).

[6] More about this particular chapter is detailed in C. POPESCU, *op. cit.*, 2021, pp. 115–146.

[7] C. SEGAL, *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles,* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981, p. 289, sees a paradox between the presence of Orestes' strong, living body next to the small urn fictitiously containing his remnant ashes, in Sophocles' *Electra*. Also, in C. POPESCU, *op. cit.*, 2021, p. 116.

[8] D. CURLEY, *op. cit.*, p. 168. Also quoted in C. POPESCU, *op. cit.*, 2021, pp. 122–125.

armor of a hero is not a simple bodily cover. In the commerce of honor between heroes, this prized relict carries Achilles' worth. His armor and weapons are his heroic "identification documents" and wearing them means wearing Achilles. Through such prosthetics, his heir will literally re-embody Achilles inside the *imago mundi*, partake in an act of transhumanism, and "recycle" his memory.

Ovid plays with volume, receptacles and cores. It plays with the solid, the empty form, and the fluid. It makes his reader question which one is the cover, and which one is the content. Solid bodies and empty armors are just concentric receptacles of each other. As mentioned before, Achilles' body, empty of his soul, was perhaps nothing more than hollow armor. The reciprocal is also true: if Achilles body melted down like a breastplate, his empty armor, the one that escaped such fire, is now a living body. Once their master is dead, his weapons are capable of replacing him, endowed with a will of their own: Ovid specifies that Achilles weapons can wage wars of their own (XII, 620–621 *ipse etiam, ut, cuius fuerit, cognoscere posses, / bella mouet clipeus, deque armis arma feruntur*). Like automata, they seem to have their own destiny, once separated from Achilles' form. Once treated like bodies and complex organisms, such weapons can get wounded (see Ajax testimony, XIII, 117–118), and many of them are constructed of other bodies, which the hero seems to be adding to his own. For example, Ajax carried in his own right hand the backs of seven oxen (XIII, 346–347 *Telamone creates / gestasset laeua taurorum tergora septem*), in the guise of an impressive tower shield made out of their hides. His shield thus reunites the architectural and the organic, in one act of power and display. Armors act as bodies and bodies act as mere vessels for the untamable and elusive heroic essence. Thus, both bodies and armors are also *places.* Armors in general are protective enclosures, safe spaces against the violence outside, they are *loci,* particularly when they carry miniature representations. This armor however is not only a hollowed mold of Achilles' body, but also a detailed image at scale of the World that his spirit now infuses. Even when alive, Achilles' body carried on the shoulders the Earth (like once Hercules) as well as the sea and the sky, albeit in a miniature format. Owning Achilles' armor is owning a shell that is a *locus* by excellence, a vast place with a unique geography. Any hero inheriting such weaponry will contain a piece of Achilles while at the same time, will be contained by him: inheriting Achilles means replacing a now cosmic being.

The passage reminds us of Augustus' Earth-encompassing ambitions when he wore the armor and posed for the youthful heroic look of the statue of Primaporta[9]. The body of the emperor is similarly fused with the World in a stone representation where the marble medium mixes the "true" body lines and the sculptural, "fictitious" additions adorning it. On his breastplate, the World is again recomposed and personified with the Sky (Caelus) and the Sun (Sol) resting gracefully on his chest

[9] As Ioannis ZIOGAS ("Introduction: Power, Puns, and Politics From Horace to Silius Italicus", in P. MITSIS and I. ZIOGAS [eds], *Wordplay and Powerplay in Latin Poetry*, Boston/Berlin, De Gruyter, 2016, p. 8) asserts, it is not surprising that Achilles, a hero with such complex and problematic character should be compared indirectly to Augustus in literary texts of the time: "Achilles is an excellent model for composing poetry that can be interpreted both as apparent praise and veiled criticism of Roman emperors".

while other deities are nodding at his new political arrangement[10]. His ambitions were never far from epic. As Julia Fischer (2020) noticed, Augustus is youthful in his statuary representations, in an athletic-heroic "contrapposto pose": "So far the message of the Augustus of Primaporta is clear: he is an excellent orator and military victor with the youthful and perfect body of a Greek athlete". Like many other heroes, including the competing Ajax and Ulysses, Augustus told his story and spoke about his ancestry through his armor. He is supported by Diana and Apollo as well as connected to Venus through his relationship to Julius Caesar; the statue makes sure to reveal such affiliations, but also reveals his world pacifying ambitions with Sol and Caelus represented at the top of the cuirass, and bountiful Mother Earth at the bottom. One might read the message that Augustus' empire was so successful because Octavian, like the ancient mythical hero, was able to carry on his shoulders the World in symbolism: "At the very bottom of the cuirass is Tellus, the earth goddess, who cradles two babies and holds a *cornucopia.* Tellus is an additional allusion to the Pax Romana as she is a symbol of fertility with her healthy babies and overflowing horn of plenty" (Fischer, 2020).

To return to the *Metamorphoses,* the shield and armor are still only a shell of the complex hero that Achilles was, in spite of their intimidating cosmic associations. Patroclus died while wearing one of Achilles' breastplates, unable to reproduce Achilles' greatness. At best, this armor is a faithful print of his body. Curley elevated Heracles' shirt to the level of a true *locus* of Hercules' greatness, intimately connected to him, like a second skin[11]. In my view, the armor is similar and yet different from this viewpoint. It is at the same time more and less connected to Achilles, because of its material, form, and rigidity. Tailored around the hero's exceptional shape and able to maintain it even in its absence, the armor is a more faithful mold than a shirt, but also less intimately connected to the hero's skin and warmth. Since its job is to protect from harm and keep blows at a distance, such contraption is defined by stiffness and coldness. It can preserve its shape under pressure and resist harshness, but such rigidity makes it rather alien to the body it protects. Of all the garments, the armor is the closest to a statue in terms of artwork and likeness to its owner. While not as intimate to the hero's skin as the undergarments, this protective layer is the closest connected to the heroic aspect of its owner, for it is solely worn in the battle; it is splattered with blood and covered in blows and speaks volume about how one is perceived in war. This garment itself concentrates the warrior role, ignoring all other more domestic moments of a hero. Most of the men in the Achaean camp would fight to be cladded in something that bears the memory of Achilles' war success. It is interesting that much like Hercules after death, Achilles does not need to turn into a reminder of his worth, a flower or a tree. As a paradox, physically intact heroes like Cycnus (XII, 106–121), are in fact lesser to Achilles and easily morph into animal forms once they die, thus,

[10] Julia FISCHER, "Augustus of Primaporta", in *Smarthistory,* November 6, 2020, accessed October 31st, 2023, https://smarthistory.org/augustus-of-primaporta/.

[11] D. CURLEY, *op. cit.,* p. 168: "Heracles' description of the actual robe shares this somatic interest. As a covering for the human body, the peplos is already anthropomorphic; in the hero's account it becomes personified and embodied". Also quoted in C. POPESCU, *op. cit.,* 2021, pp. 122–125.

diminishing the memory of their human identity. When Achilles' body is gone, his weapons (like those of Hercules) are left behind as faithful prints and true receptacles of memory.

Ajax: The Armor, between an Honorary Item and a Companion

Being inside the personal space of a hero is a rather intimate experience. The winner will have to show that he has a somatic claim to the armor, a special connection to Achilles' memory, and a true grasp of the miniature world depicted on the shield. Only then, this exoskeleton will become his second skin.

Ajax is the first who claims it. His idea is that his valiant body is most compatible to such a fierce shield. He was always brave and acted in the open while Ulysses succeeded through cunning and smooth words (sometimes calumny, too, when he accused Palamedes, XIII, 56–62), or by sneaking into cities and temples under disguise (XIII, 99). Ulysses' body is not worth the shield of Achilles, first because he never does jobs that need a shield; in fact, his own shield is still intact (XIII, 118–119 *integer est clipeus: nostro, qui tela ferendo / mille patet plagis, nouus est successor habendus*). Also, a shield of this weight and magnitude can only hinder and crash his meek frame when he tries to sneak around through stealth or run under the cover of the night (XIII, 105–112). According to Ajax, what unites him and Achilles, besides courage and an impressive stature (since they are compatible in size and strength), is their consanguinity: Achilles and Ajax are, in fact, cousins (XIII, 21–33), so it is only natural that the former's armor stay in the family, thus continuing its heroic, warrior destiny. Ajax strongly believes that he and Achilles are heroic "twins" supposed to match each other in stature and worth. If he is not an identical Achilles, he comes quite close.

After presenting his genealogy, Ajax emphasizes his body and bodily worth above anything else. And while constantly alluding to the vulnerability of heroes during war, he subtly avoids presenting himself as prone to wounding. On the contrary, he presents himself as undefeatable, indispensable and invulnerable, always in demand for those comrades in need of help. Ajax is, thus, twice as worthy: he is courageous enough to risk his skin, but also skilled enough to not be actually wounded or weakened in any way. He protects his companions, and the Achaean ships (XIII, 93–94). He even offered help to Ulysses, when he was completely lost, shaking in a ditch and in need of protection. Ajax simply came and covered him with his huge shield:

> *…adsum uideoque tremente*
> *pallentemque metu et trepidantem morte futura;*
> *opposui molem clipei texique iacentem*
> *seruauique animam (minimum est hoc laudis) inertem.*
> *Si perstas certare, locum redeamus in illum:*
> *redde hostem uulnusque tuum solitumque timorem*
> *post clipeumque late et mecum contende sub illo!* (XIII, 73–79)

For him, a heroic body is always glamorous, performs extraordinary acts of might in the sunlight, with the armor being both its trusted companion and its natural protective cover. For Ajax, the shield is a heroic tool, an extension of his body, a badge of honor, but the relationship between his shield and his body is ambiguous. Preoccupied with emphasizing his agency in the fight, he rarely presents what his shield does for him, how he prevents his body from being hurt, wounded, disfigured or desecrated. The shield is presented in action in order to emphasize his stature and his dutiful help to others. The shield appears rather as a protective capsule for a fallen ally than as a cover for Ajax. When in such circumstances, the difference between the safe space of the shield covering a distressed ally and Ajax' physical strength in action blur. Ajax is not only a body, but also a protective vault himself. The hero even suggests that it was in fact his body (his chest, in particular, *pectus*) that morphed into a shield for others. His armor is completely ignored in such descriptions of superhuman strength (XIII, 93 *nempe ego mille meo protexi pectore puppes*). Ajax gives the impression that he protected the ships with his bare chest. The shield and armor fully disappear in such moments under the impressive presentation of heroic might. It is either because the armor is as comfortable to Ajax as his own skin (and its gleaming shine is somewhat consubstantial to his own radiance), or because Ajax really thinks of himself as impenetrable. *Pectus* which can designate so many things, beginning with "seat of emotions" (much like *phren*), represents here valor and physical strength.

Ajax appreciates intactness and impenetrability when it comes to warrior bodies. He would not be an isolated case in this sense: "If the female body in the *Metamorphoses* is characterized by its status as a visual object, its passivity, its appropriation by the male libidinal imagination, and its role as a vessel to be 'filled' by male seed to continue a heroic lineage, the ideal of the male body is impenetrability. The stories of Cycnus and Caeneus, both in Book 12, are paradigm cases" (Segal, 1998, p. 23). A. Everett Beek also suggests that the theme of gender, sexuality, and virility is essential in the story of Achilles in Ovid, given his brush with femininity while disguised as a girl in Skyros and his subtle concern of emasculation when he cannot plunge his sword in the impenetrable body of Cycnus (XII, 106–121)[12]. This is not an abnormal view regarding men in Latin poetry. It even permeates the bodily identities in Latin elegies, as Erika Zimmermann Damer points out:

> Traditional Roman masculinity, by contrast, required active maintenance of bodily integrity and sexual, physical, and emotional mastery and autonomy

[12] A. Everett BEEK, in his *"Manus est mea debilis ergo?* Deliberative Soliloquies and Gender-Bending in Ovid's *Metamorphoses",* North-West University, paper presented at SCS 153rd Meeting, 2022, mentions that Achilles fails to wound Cycnus, whose skin is naturally impenetrable and questions his weapons and abilities in a soliloquy, a "stereotypical feminine speech":

> "This display of feminine mannerism plays into a larger picture of Achilles' gendering: though Achilles is a nigh-unconquerable warrior, and himself mostly impenetrable (and he does, in this episode, defeat Cycnus by crushing him to death), his masculinity is complicated by feminine behaviors. Not only did he attempt to avoid fighting in the Trojan War, but he did so by disguising himself as a girl (as is alluded to at *Met.* XIII, 162–170)".

> in social and public settings. Roman society distinguished social status and full integration into the position of citizen on the basis of bodily impenetrability, and Roman manhood needed to be jealously guarded. A Roman man who suffered bodily vulnerability – by being penetrated sexually or by being beaten or wounded – faced social diminution from fully male to not-man: he became socially feminized[13].

For Ajax the armor has an architecture, a bright space for opened and fearless performance when Ulysses only looks for a shady place to hide. Thus, the armor functions as a space with its own architecture. Here Ovid thinks like a Roman. Paul Connerton asserts:

> Nowhere, in fact, was the mimetic projection of bodily attributes onto topographical features more elaborately developed, more geographically diffused, or more long-lasting in its historical influence than in the case of the classical Roman city, where architectural method was conceived of as the transposition into stone of the body's favourable states, its balanced articulation, its symmetry and its standards of proportion[14].

While being an enclosure, the armor is also a stage for display and showmanship. It offers the hero to the world. Its flashing tones are attractive to avid performers: *ipse nitor galeae claro radiantis ab auro / insidias prodet manifestabitque latentem* (XIII, 105–106). In his speech, he asserts that heroes are not only fearless, but also highly social creatures, naturally prone to showmanship and best covered in these gleaming metal suites, through which they communicate their worth to the world. From second skin and protective layer, the armor becomes an interface between a hero and the world, whether as a protective layer or as a tool of social interaction. It is inscribed with symbols, itself sign to be read by enemies and friends alike, a document of identification. Within this commerce of virtue and manly worth, the armor is not only a social token, but a complex tool of communication, an intricate glyph telling the story of its owner through its sculpted stories and through its cuts and bends. The armor follows the body frame and at the same time, fits the character. Ajax emphasizes the powers of his towering shield, its mass and weight that are a double of Achilles': even their weapons are twins.

Ajax' shield once worked for Ulysses, though he only used it as a protective amorphous mass (*molem clipei*, XIII, 75); from conspicuous prop, it turned into a place of concealment where light cannot penetrate, emphasize any shape or reveal any pattern. The shield lost its shape and glamour when protecting Ulysses, for its beauty and radiance were lost on a coward who prefers darkness and invisibility. He himself seemed crushed by his fear (*trementem… pallentem metu… trepidante…*

[13] E. ZIMMERMANN DAMER, "Introduction: Embodied Selves and the Body in Elegy", in *op. cit.*, p. 15.

[14] Paul CONNERTON, *The Spirit of Mourning: Memory, History and the Body,* Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2011, p. 157.

morte futura… inertem… iacentem..., XIII, 73–76), reduced to an inert hype of wounded flesh, hiding underneath a mound of ox skin. *Locum redeamus in illum* (XIII, 77), says Ajax jokingly, referring both to this episode as a *locus memoriae*, and to the cavity of his shield as a place of respite for the "photophobic" Ulysses. Thus, Ajax concludes, Achilles' bodily traits, mimicked by his shield, are completely incompatible with Ulysses' weak and timid frame. Physical incompatibility, as an expression of a weaker character, is what advocates for the shield to be in the hands of Ajax.

When he asks for Achilles' weapons while emphasizing his own invulnerability, it almost looks like Ajax wants a tool he does not need for self-protection. Even when he talks about the need to replace his shield, presenting the logistics which recommend him for the weapons of Achilles, he talks about his shield as being the one wounded, almost personifying it, turning it into a trusted, but vulnerable companion, in need of timely retirement: *nostro, qui tela ferendo / mille patet plagis, nouus est successor habendus* (XIII, 118–119). The shield suffered wounds, but Ajax never specifies that it was done when protecting his body from violence and maiming. It is the shield, not him, that the audience contemplates as weakened and violated. Thus, Ajax talks about his courage in facing dangers, without depicting himself in a debile position.

By bringing in his old shield covered in wounds, Ajax does not only turn armor and shields from protective layers into members and organs of a one's body, but also treat them as living bodies and even humanizes them: much like the heroes themselves, the weapons can suffer wounds, they ache, they grow old and need successors for the noble arts they perform. Weapons are both part of bodies, ID cards, and fellow soldiers, with a personality of their own. Since weapons can have will and preferences, Ajax asserts that it is not him who chooses Achilles' arms, but rather that the weapons choose him: *atque Aiax armis, non Aiaci arma petuntur* (XIII, 97). The armor is vulnerable to predation as it can be lost in the battlefield. Ajax suggests that the best way to test the might of Achilles' true heir is thus to toss the armor back in the middle of the enemies and see who is able to fetch it.

Heroism is exposure, whether as glory or risk. Heroes do everything in the open, use the power of deeds, not words, and need only the protection of weapons, not that of the night. A hero is thus a self-sufficient mechanism, and only needs an armor and his courage when in the throes of war. Ulysses shies away from any such prominent role: he delayed arriving in Troy, attacked others only through the power of his words and calumnies, went into the enemy camp at night, shied away from some battles, and also could not partake in that holy camaraderie other heroes have. Nestor called him in vain to be his defender, when his old body was wounded and weakened, for Ulysses did not appear (XIII, 65–70). In opposition to Ajax' bright ubiquity in war, Ulysses' body effaces himself in the landscape. Ajax is everywhere, Ulysses is nowhere. The only time when we see Ajax' weapons saving someone's skin, it is to protect this lesser companion. When he is not invisible, Ulysses is inert somewhere in a ditch, in an inconspicuous location, always in need of an ally, always

in need of a protective cover. The way Ajax sees it, a worthy heir of Achilles' weaponry has to mimic the characteristics of the shield and of the World represented there: for him the world is round, huge (*uastus*, XIII, 110), heavy (*onerosa grauisque*, XIII, 108), and full of shine (*nitor*, XIII, 105); he too strives to be wider-than-life, ponderous, bright, and omnipresent. Thus, Ajax suggests that his body could mimic the weight of the World and is thus worthy of a shield representing it. That is his vision of the cosmos: first and foremost, the World has mass and size and is conspicuous. So is his shield, impossible to ignore and ready for display with its mass and roundness. The world is big and heavy, but he is able to carry it. He, too, has weight and mass, is conspicuous and not afraid to embrace its splendor on a worldwide stage. Conversely, there is nothing worse than hiding in the shadows. Men like Ulysses are meant for spy work in the dark, away from the gleaming light of the shield and the shine of glory. Achilles' armor can only slow him down by its weight when he tries to run or give him away by its conspicuous form, when he attempts to hide:

> *ipse nitor galeae claro radiantis ab auro*
> *insidias prodet manifestabitque latentem;*
> *sed neque Dulichius sub Achillis casside uertex*
> *pondera tanta feret, nec non onerosa grauisque*
> *Pelias hasta potest inbellibus esse lacertis,*
> *nec clipeus uasti caelatus imagine mundi*
> *conueniet timidae nataeque ad furta sinistrae:*
> *debilitaturum quid te petis, inprobe, munus…* (XIII, 105–112).

A hero's armor implies splendor which is the natural enemy of a lover of shade. The gleaming implies also a form of moral transparency, where everything is in the open, whatever is concealed becomes manifest and whatever is treacherous lies exposed. If Ulysses is comfortable with such practices, Philoctetes perhaps deserved more in Ajax's eyes. Due to Ulysses' treacherous words, he now lies in squalor away from the glory of Troy and withers in misery and festering. It is not only physical decay that Ajax is worried about, but the slow degradation of Philoctetes' heroic *persona*. One can notice that the cruel fate of Philoctetes is described from the perspective of his weaponry:

> *pars una ducum, quo successore sagittae*
> *Herculis utuntur, fractus morboque fameque*
> *uelaturque aliturque auibus, uolucresque petendo*
> *debita Troianis exercet spicula fatis* (XIII, 51–54).

His bow and arrows carried with them the rich legacy of Hercules and now they are robbed of their destiny in Troy. Location is everything once more. A hero, who should be a traveler by vocation, is thus forced to lay in one dull location. His weapons only serve to level his name and to blend the memory of a worldwide hero into the flat and unkept landscape of Lemnos. Philoctetes who could have tied down his glory to

many lands in the Trojan world, is now confined to a tiny place of quarantine, and the weapons that were a sign of Herculean virility and civilizing force, now devolved into archaic tools of primitive hunting, contributing to his meager sustenance. He is not even seen as a hunter: the birds, the usual victims of hunters, are depicted here as agents of nursing, caring for the fallen hero (XIII, 52–53). Philoctetes is fed by nature like a helpless cub or a chick. This imagery of the idle weapons and their incapacitated owner fully emasculates Philoctetes in Ajax' eyes: he concludes with a focus on his weapons that are "owed" a better destiny at Troy.

Heroic bodies and weaponry are memorable and essentially unreplaceable. The words of memory in Ajax speech are quite intense and Ajax constantly replies by indicating that everyone remembers the good warrior and the coward. Ajax keeps invoking memory of great deeds, genealogies, and also scenes where Ulysses performed poorly (*nec memoranda tamen uobis mea facta / esse reor,* 47, *ut memorant,* 58, *memor iste,* XIII, 13–14). His memory is narrowed down on the war of Troy and the generations that led to it. Since Ulysses always operated in the dark, Ajax implies that he is forgettable, easily effaced from the cultural memory, since there are never witnesses for his deeds. Ulysses belongs to the obscurity of forgetfulness, as he is *latens,* hiding in the crepuscule that oblivion (*lethe*) is[15]. Since his deeds are disreputable, Ajax assumes that visibility, public awareness, and memory can only harm Ulysses. The armor, through its brilliance (metaphorical and literal), can only expose him as unfit and unworthy.

Ulysses: Heroic Fluidity and the Armor as a World

Polytropos Ulysses believes there is more versatility to heroes than meets the eye of Ajax. Heroes are not exact copies of each other, and armors are not necessarily their exact bodily molds. Rather, heroes have complementary traits that help them become matches for each other. One such example was Patroclus. He was no Achilles, but he helped out by temporarily filling out his impressive armor to face Hector (*reppulit Actorides sub imagine tutus Achillis / Troas ab arsuris cum defensore carinis,* XIII, 273–274). As Nagy suggests, Patroclus was a double of Achilles, but a sacrificial double, a lesser twin[16]. And he fulfilled his role exemplarily. So, other

[15] Marcel DETIENNE, *The Masters of Truth in Archaic Greece,* tr. Janet Lloyd, New York, Zone Books, 1996, pp. 81–83.

[16] Regarding the *therapon* function of Patroclus, as "subservient to Achilles and to none else", see Gregory NAGY, "Achilles and Patroklos as Models for the Twinning of Identity", in *Gemini and the Sacred: Twins and Twinship in Religion and Mythology,* edited by Kimberley C. Patton, London, Bloomsbury Academic, 2022, https://chs.harvard.edu/curated-article/gregory-nagy-achilles-and-patroklos-as-models-for-the-twinning-of-identity/: "Such a meaning, 'ritual substitute', must be understood in the context of a Hittite ritual of purification that expels pollution from the person to be purified and transfers it into a person or an animal or an object that serves as a ritual substitute; the act of transferring pollution into the victim serving as ritual substitute may be accomplished either by destroying or by expelling the victim, who or which is identified as another self, *un autre soi-même.* According to the logic of this Hittite ritual of substitution, the identification of the self with the victim serving as the other self can take on a wide variety of forms: the victims range from humans to animals to figurines to ceramic vessels".

lesser warriors can share a hero's armor without improper use of it. At first sight, that would imply that the armor recedes in worth, as a mere tool, an empty shell without its own memory or imprint. It can be stolen, discarded, reused, returned home to the hero's father, and when valued, it becomes a symbol of the man who once owned it. Ulysses explains that the armor is fully transmissible and easy to wear by one who is not the exact match of the original. But this not the whole extent of his belief system.

Since he claims the armor, Ulysses first wants to show that he has indeed a body. If Ajax' speech only allowed him the visibility of one body part, the infamous left hand (*timidae nataeque ad furta sinistrae,* XIII, 111), Ulysses wants to prove that he has more: shoulders (284), arms (176 *dextra*, 170, 230, 262, 264 *manus*), and chest, in particular (264–265 *"aspicite! en" uestemque manu diduxit et "haec sunt / pectora semper" ait "uestris exercita rebus!",* also 369), since his opponent cannot stop talking about his own *pectus*. But Ulysses changes his somaticism into something more. He claims to have not just a mere body, but a canvas inscribed with scars and memories of war: *sunt et mihi uulnera, ciues, / ipso pulchra loco; nec uanis credite uerbis, / aspicite!* (XIII, 262–264). Ulysses seems to have inscribed his chest as *locus memoriae* (263–264 *ipso pulchro loco*), thus charging it with a myriad of functions, from vessel of his spirit, to weapon, and to social signifier. He has also inscribed more than a few other bodies himself (238–262). For Ulysses, unlike Ajax (266–267 *at nihil inpendit per tot Telamonius annos / sanguinis in socios et habet sine uulnere corpus!),* memory does not travel through paraphernalia and shiny tokens of honor, but through painful inscriptions directly on the skin. It is Ulysses' body, not his shield, that dared to endure blows. In fact, through blows and pains, his skin is now a hide, a shield in its own right, fit for display. When he speaks such words, Ulysses pulls his shirt and reveals the harm which was previously concealed, unashamed to face the light of scrutiny, despite Ajax' accusations. His skin is now a communicator. As Connerton asserts:

> There is an outside-facing skin and an inside-facing skin, and these two sides form an indivisible structure. The outside of the skin creates a boundary between the self and the world, a boundary that is especially sensitive to the world, and one which over time accumulates a complex texture of marks which remain as witness to the ways in which external forces have impinged upon the skin (Connerton, 2011, p. 133).

Ulysses believes that heroes are more than solid, impenetrable bodies: they are vulnerable, covered with meaningful scars[17]. Heroic bodies are meant for inscription through war wounds. Thus, he contests the idea of heroic intactness and even heroic invincibility. They all deal blows and harm, and disfigure, but are also exposed to such violations. Heroes do not always succeed in harming the enemy

[17] A similar vision of soldiers appears in elegy; see E. ZIMMERMANN DAMER, "Naked Selves: Sex, Violence, and Embodied Identities", in *op. cit.*, https://www.jstor.org/stable/j.ctvfjczk3.11, pp. 145–147.

bodies. Sometimes the target is missed (*Hector abit uiolatus uulnere nullo*, XIII, 279, with all the sexual puns of *uiolatus*). Heroes lay down defeated and wounded, *procubuunt*, suffer violation, are fully penetrable and completely inert once killed. Achilles, too, finally succumbed to a blow. They all descend into the humble ground. Achilles, the model they fight to emulate, was no different, and Ulysses brings about the rushing scene of his devastating demise: *Graium murus, Achilles / procubuit! nec me lacrimae luctusque timorque / tardarunt, quin corpus humo sublime referrem* (XIII, 281–283). Through the poignant imagery of his untimely entombment, Ulysses displays what Phillip Hardie called "the pressure of the mourner's desire in the Metamorphoses to create illusions of presence against the fact of loss" (Hardie, 2002, p. 62)[18]. We see once more Achilles as a wonderous body (sublime corpus) and even as a wall (murus). Once more, his body embraces both architectural and organic elements in a mixture which turns him superhuman, intense, present… yet lost and irreplaceable. Before mixing himself with the soil of the land, Achilles is once more his impressive bodily frame. Regardless of this brief and personal homage to Achilles' physical strength, Ulysses is aware that heroes are more than their bodies and more than their tales of glory. They can also hide and lay low in the domesticity and anonymity of "inglorious" lands, when family relationships and love call for it (*me pia detinuit coniunx, pia mater Achillem*, XIII, 301). If Ulysses cannot mimic Achilles in bodily might, at least he echoes some of his actions when it comes to non-heroic acts: Achilles hid on the island of Skyros, for the sake of his mother, while Ulysses pretended insanity in Ithaka for the sake of his wife. Achilles is thus not only a twin of Ajax, but also a double of Ulysses. They both covered their true selves at some point. When it comes to the heroic *persona*, Ulysses once more allows for fluidity. In his view, heroes are not born pillars of strength like it seems to Ajax, but they grow into such roles. They are flexible entities who can be molded, fashioned, and layered. Achilles was no valiant hero at the beginning of the war, but was hiding in the guise of a girl inside the female quarters of the king on Skyros. And in such process, Ulysses was there to make Achilles change his clothes, physically and symbolically (XIII, 198–204). This is a unique relationship that has nothing to do with bloodline or bodily resemblance.

> *arma ego femineis animum motura uirilem*
> *mercibus inserui, neque adhuc proiecerat heros*
> *uirgineos habitus, cum parmam hastamque tenenti*
> *"nate dea", dixi "tibi se peritura reseruant*
> *Pergama! quid dubitas ingentem euertere Troiam?"*
> *iniecique manum fortemque ad fortia misi.*
> *ergo opera illius mea sunt* (XIII 165–171).

[18] Phillip HARDIE, *Ovid's Poetics of Illusion,* Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 62. Also, see C. POPESCU, *op. cit.*, 2021, p. 145.

Ulysses suggests that while his ancestry and abilities are far from Achilles', he contributed to the creation of his valiant body. He brought Achilles to Troy as an immature (even virgin!) boy in female clothes (167 *uirgineos habitus*). He took him by the hand and taught him his worth. The gesture appears rather intimate: Hardie even believes that Ulysses "claims Achilles as if he were an elegiac *puella"*[19]. In my view, the scene echoes wedding iconography as well as traces of Greek pederastic love. Ulysses was removing him from the *gynaikeion* of Skyros, by holding his right hand (as if he was a *nupta*). In the meantime, he was inviting him to capture Troy ("virginal" itself), like an *erastes* would guide an *eromenos* into physical and emotional maturity (*iniecique manum fortemque ad fortia misi*, XIII, 170). Ulysses helped Achilles trade the silky attire for the exoskeleton of a breastplate: he even offered him weaponry to encourage his emergence from such a chrysalis. His actions symbolically hardened Achilles' gentle skin into the tough mold of an armor: he fashioned Achilles's body which later filled the impressive breastplate. He asserts that he has found Achilles: and in this act of discovery (*inuenire*) one can also see an act of conscious construction. Simply put, he was not only a useful proxy to Achilles; he rather "invented" Achilles (pun intended). Such acquisition in body and spirit was different than any proximity Ajax could claim: it involved a *kourotrophic*, paternal, and even homoerotic relationship. As an artisan who fashioned the body of the young hero, he is now entitled to keep its memorabilia. Ajax negotiates the armor with the other Greeks, treating it like an object of commerce in an exchange for the saved ships (*date pro tot nauibus arma,* XIII, 94). The exchange is simple: he desires a foreign object, Achilles' weapons, in return for his services in saving the Greek fleet. As for Ulysses, he requests an object that is essentially his. He contributed the weapons that formed Achilles' warrior lifestyle, so any of Achilles' weapons are essentially loans due to him (*arma peto: uiuo dederam, post fata reposco,* XIII, 180). Ulysses is a life-giving force with kourotrophic abilities who was there to introduce this hero to war and to remove him from war at the end of his natural life. Achilles' warrior life started and ended with Ulysses. The echoes of Achilles are further visible in Ulysses' behavior, as they appear to have shared a deeper bodily connection. Achilles is sent to glory in a way that reminds one of the fetching of a bride who keeps herself (*se reseruat*) for her groom. It is a wedding, but a deadly one, because the conquered land lies dead after such "nuptial" encounter: *"tibi se peritura reseruant / Pergama!"* (XIII, 168–169). If Achilles was encouraged to take Troy as a bride, Ulysses anticipates the act by snatching the statue of Minerva, capturing this virginal feminine representation, and carrying it away in an act of maiden abduction. Without saying it, he paved the way and modeled to Achilles the manly behavior expected from him. While not always obvious, in truth, they formed a deadly pair.

[19] Philip HARDIE, in *A Commentary on Ovid's* Metamorphoses, edited by Alessandro Barchiesi and Gianpiero Rosati, Volume 3, Cambridge, Cambridge University Press, 2024, pp. 28–29, argues for a more playful scene with erotic undertones, while I see in this a rite of passage where eroticism meets legitimate union.

In fact, Ulysses claims to have been acting through Achilles all along and even speaks of Achilles' deeds as his own (XIII, 171–178 *ergo opera illius mea sunt... per me iacet inclitus Hector!*). Thus, through his protégé, Ulysses "laid down" in a gesture of virile aggression numerous cities and lands (*mea concussa putate / procubuisse solo Lyrnesia moenia dextra, / utque alios taceam,* XIII, 175–177) and inscribed his deeds into the register of cultural memory (*este mei memores!* XIII, 380, he shouts). Once more, like in the case of Cadmus, we see the ambiguous relationship between a hero and a piece of conquered land: military and erotic tones overlap[20]. Minerva's statue, now a symbol of the Trojan city, is finally in the Greek camp and duly receives Ulysses' devoted attention: he even wants to dedicate her the disputed weapons, almost in a gesture of spousal affection (*"aut si mihi non datis arma, / huic date!" et ostendit signum fatale Mineruae,* XIII, 380–381). War changes the customary rules of courtship and treatment of "brides" from sweet and lawful nuptial rituals to maiden abduction. In the end, Ulysses claims the ultimate "bride," initially reserved for Achilles, since he knows that Troy is a as good as taken due to his intellectual efforts (*obstantia fata remoui, / altaque posse capi faciendo Pergama, cepi,* XIII, 373–374). Once more, the similarities between the two heroes become manifest, since Achilles in death passed the symbolic torch back to his former mentor. If Ajax treats the armor as part of a living body, or at least as an extension meant to enhance, flatter, and advertise a physique that is already exceptional, Ulysses, too, treats it as part of one's body. When Paris shot Achilles dead, Odysseus carried in his arms his corpse encapsulated inside that miniature version of the World on his shield. To contradict Ajax's view on him, he emphasizes their weight and the labor he had to endure to bring Achilles' corpse to safety:

> *his umeris, his inquam, umeris ego corpus Achillis*
> *et simul arma tuli, quae nunc quoque ferre laboro.*
> *Sunt mihi, quae ualeant in talia pondera, uires,*
> *est animus certe uestros sensurus honores* (XIII, 284–287).

Thus, in one Herculean feat, he contained Achilles weight and the heft of the world itself in his embrace. In a way, his deed is compatible to that of Ajax who covered Ulysses by his shield and would not let him forget the favor. Ulysses had the chance not only to redeem himself to Ajax, but to surpass his act by carrying a greater hero on his shoulders. Ajax might have thought that Ulysses' body was too weak for such weapons, but he shows that he had already succeeded in wearing the armor on his shoulders, even when it was still containing Achilles' body. Covered by these layers of metal, flesh, and bones, Ulysses appears consubstantial with

[20] Genevieve LIVELEY, *Ovid's 'Metamorphoses': A Reader's Guide,* London/New York, Continuum International Publishing Group, 2011, p. 43, as well as others (see C. POPESCU, *op. cit.*, 2021, p. 118) assert that conquered lands are treated as virgins, "a common metaphor in colonial contexts".

Achilles' body and the cosmic order on his shield. Once he proved that he had a body of his own and also "fashioned" Achilles', Ulysses seems more comfortable to embrace his more subtle nature and extoll it. His *logos* is unmatched, and his sharp art of negotiation has its own weight and is a weapon in itself. He persuaded Clytemnestra (184–188), he discussed with the elders in Priam's court (*Mittor et Iliacas audax orator ad arces, / uisaque et intrata est altae mihi curia Troiae*, 196–197), he convinced Philoctetes to take his rest on an island (313–318) and persuaded Achilles to come to Troy (165–171), he convinced the soldiers not to abandon fight when Agamemnon tested their loyalty (216–237) and Ajax shamefully joined them, turning his back (237 *tergum*) to the war, instead of his valiant chest. He also denies that he is only in charge with shady, covert, one-man operations. His deeds are connected to the noble and very public art of speech, persuasion and politics, all done in the open: his work is performance, in front of a serious audience. When speaking of his embassy to the Trojans, he uses the term *curia* (197) to denote the respectability of his audience and the official and opened nature of his mission. His work was done in a bright hall, in plain view (in full light, even, *lux*) where nothing was concealed and the danger was real (*primaque lux nostri tecum fuit illa pericli,* XIII, 204). Ulysses wants to prove that he was just as transparent and solar as any other hero. He too had friends and witnesses to his worth. If his acts did not permeate Ajax' memory is because Ajax himself is oblivious and faulty. Ulysses has no problem reminding him that he forgot of his war duties at least once and needed reminding from him. Ulysses is not only a memorable hero, but also one who remembers and reminds everyone any act of cowardice. In such context, Ajax appears forgetful and even emasculated in his inability to remember his duty, when Agamemnon tested the soldiers' loyalty to war. As a result, Hector's body was left inviolate by Ajax' oblivion and "impotency" (XIII, 275–279 *oblitus regisque ducumque meique, / nonus in officio et praelatus munere sortis. / Sed tamen / euentus uestrae, fortissime, pugnae / quis fuit? Hector abit uiolatus uulnere nullo!*). Additionally, if Ulysses' body might be imperfect, his mind is better than any of Ajax' body parts:

> *…tu tantum corpore prodes,*
> *nos animo; quantoque ratem qui temperat, anteit*
> *remigis officium, quanto dux milite maior,*
> *tantum ego te supero. nec non in corpore nostro*
> *pectora sunt potiora manu: uigor omnis in illis* (XIII, 365–369).

In his denigration of Ajax, Ulysses plays with volume, weight, and consistency, to show that contrary to stereotypes, his softness is ultimately more substantial than Ajax' physical impenetrability. He reevaluates the meaning of body parts to capture their subtle essence which escapes Ajax' description of worth. He now emphasizes the importance of heroic fluidity in mind and spirit. He uses the word *pectus* to emphasize the spirit and the dominance of the spirit

over the body Ajax idolatrizes. The physical frame of Ajax seems now just a contraption, a boat or even a raft (*ratis,* 366) void of a captain which the spirit is. Ajax is a hand, while Ulysses is the heart and mind inside one's body. It is plastic that he explains such abstract concepts using metaphors from the concrete world. The body truly becomes a place which the spirit inhabits and leads. *Pectus/pectora* (369) are now the seat of intelligence, not just the center of vital force, physical strength and courage. The core is now the true agent and not the outer bodily layers Ajax relied on. Even *uigor* (369), earlier meant to define physical power or vitality, is now fully an intellectual strength, the spiritual core guiding the body. The automaton that Ajax wanted to emulate earlier appears now as an inert machine void of spirit. Ulysses even believes that his own chest (the harbor of his intellect) did the heavy work and ordered around the plans of war, while Ajax contribution was only *in rebus* (326). The weaponry extolled before converts from essential identity cards to indefinite "things". After earlier affirming his physicality, Ulysses is now busy denying Ajax his. By recharging *pectus* with a different meaning, he denies Ajax one of his dearest qualities: Ulysses has a heart in his chest while Ajax loses his. If Ulysses' physical frame earlier vanished in front of Ajax' mighty chest, Ulysses makes sure that Ajax's *pectus* vanishes now in front of his much more substantial spiritual core. According to him, his adversary has not real "chest" (*rudis et sine pectore miles,* XIII, 290, *uires sine mente,* 363). To further devalue the relevance of Ajax' objects of honor, he makes "light" of Ajax' shield (347 *laeua taurorum tergora septem)* which the owner earlier deemed prominent and heavy. Instead of being consubstantial to his body the way Ajax wanted, his shield is simply a patch of borrowed *tergora* from oxen (346–347). It is interesting if we notice that he refuses to use the word *clipeus* for Ajax' shield, reducing it instead to an amorphous slice of animal skin. In a grotesque imagery, Ajax carries on his right arm just some light pelts from the skinned backs of docile beasts of burden (346–347, *Frustra Telamone creatues / gestasset laeua taurorum tergora septem*). The heroic scene is thus ridiculed, even more so, if we remember that Ajax bragged about protecting the ships with his courageous "chest", only for Ulysses to underline that he only had seven "backs" (*septem tergora*) and no true *pectus* whatsoever. Ulysses intentionally uses the word "back" to echo furthermore that at some point Ajax turned his back on the army and wished to return home with many others. After he tried hard to prove that he had a physical and even a canonical heroic body, Ulysses now fully embraces his evanescence. Contrary to being a fault, Ulysses' reproached invisibility is a precious asset which can be weaponized, since it increases his chances to cross thresholds and boundaries. His stealth technique led to the capture of the statue of Pallas, and the safe return of Achilles body, as well as of his weapons, in a situation where no one else could have succeeded. His own body, through its ability to morph, change, adapt and erase itself from view, has pulled off some of the greatest tricks in capturing Troy and inscribing the war in the cultural memory of legends. His fluidity and ability to blend in his environment makes him a successful agent who can penetrate any

walls and pave the route to military success for others. Just like his ancestor, the messenger of Jupiter, Ulysses will always be mercurial, defying thresholds in body and mind, and switching the fate of the war in favor of the Greeks. If Ajax is only identifiable by his body as the exact match of Achilles' splendid frame, Ulysses shows everyone that such identification is a limitation. Achilles' flesh disappeared in the fire, proof that it is not essential for heroic worth. His fluidity and adaptability can find forms of military success that the heavy frame of courageous Ajax cannot. Ulysses weaponizes his exceptional mercurial mind. Through such invisible asset, he can penetrate not just halls and temples, but invisible thresholds between worlds. He also pushes it beyond the limits of the Trojan war, in contemplation of higher realities:

> *…neque enim clipei caelamina nouit,*
> *Oceanum et terras cumque alto sidera caelo*
> *Pleiadasque Hyadasque inmunemque aequoris Arcton*
> *diuersosque orbes nitidumque Orionis ensem* (XIII, 291–294).

Ulysses understands the intricacies of the armor of Achilles, which are in fact the intricacies of the cosmic order, the secret mechanisms of the sky, the earth and the sea. Achilles' mother (290) surely cannot approve of Ajax as his heir, since such intricate designs can only be appreciated by a spirit that can permeate everything without being bordered by the body. If for Ajax the shield is a mass (*moles*), emulating the world just through size (*ingens*) and shape, Ulysses sees their extraordinary details and intricacies: Pleiades, Orion, Ursa, etc. (293–294). Ulysses is not myopic to all these shapes, unlike Ajax who detects only weight, and broad strokes. If for Ajax anything hidden from immediate view was fit for cowards, in Ulysses' cosmic view, *caelamina* (291) reveal hidden wonders that the mind is called to contemplate and decipher. Such concealed treasures should not be a repellent for heroes, but an invitation to a sidereal quest totally appropriate for those who want to emulate the ethereal destiny of Achilles and Hercules. Far from representing humble artisanal details, the reliefs of the shield reveal great heroes and their weaponry hidden in the intricacies of this miniature world (294). What initially appears obscure, upon closer inspection, proves to be radiant (Ulysses uses *nitidus,* 294, from the same family as *nitor,* a word Ajax used to earlier describe the shield and armor, XIII, 104). The secrets of the universe are no longer incompatible to light, glamor or heroic quest, as long as the huge and shining sword of Orion lays there in the folds of the micro-universe. To Ajax' simplification of the *vastus imago,* Ulysses replies with the complex *diuersi orbes* (294) where the minute and the gigantic embrace and contain each other. Through his unique weapon, his omnipotent *logos,* Ulysses tries to turn Achilles paraphernalia into a narrative of memory. As Barbara Boyd notices:

> The more familiar of the two, memory, has a long history as the subject of ancient ideas about the organization of thought and the preservation of identity; the development of these ideas over millennia allows us to recognize

> memory as something that helps us to define our existence as participating in a network of shared language and experience[21].

Indirectly, through such speech, Ulysses confirms that heroes should not hide under shells, or limit themselves to one land. But heroes reach their potential when their spirit (rather than their body) permeates the world and *orbis* becomes their *urbs*. Ulysses covers such space by becoming elusive and fluid, permeable and shapeshifting in his efforts to fill with his inquisitive mind the secrets of the shield. Achilles' name permeated the universe, and his spirit filled the *oikoumene*, immediately after his death. Ulysses, still alive, tries to mimic this post-mortem survival with the aid of his extraordinary skill, so that he may prove that one does not need to wear his weaponry, in order to follow Achilles' cosmic extension (*orbem conpleat,* XII, 616). Ajax insisted on weight and size, but the correct answer to wear the World as a suit is to allow oneself to be fluid. Ulysses' adjustability in body and mind makes him a suitable bearer of Achilles' memory. As a *polytropos* of many identities, he is the ideal medium for heroic memory and the best carrier of this miniature cosmic mold in the likeness of Achilles.

Once he wins the weapons, Ovid intentionally depicts Ulysses metamorphosed into the protagonist who deals Troy its fatal blow: such dynamic portrait is carefully constructed to single out his agency in Achillean fashion, all the way to his brutal removal of Hecuba clasping the ashes of Hector (XIII, 399–428). Achilles passed his fierce legacy back to his mentor once he passed Ulysses his bodily *exuuiae.*

Instead of Conclusion

In the end, Ulysses will secure the weaponry and Ajax will kill himself. While the winner's mind and soul will embrace the cosmic realm of the shield, the loser's body will recede into earth under the shape of a small flower, a tender (and unlikely!) terrestrial memento of his sorrow and demise (XIII, 382–398). Much like we saw before, this flower is not uniquely Ajax' (*tellus / genuit de caespite florem, / qui prius Oebalio fuerat de uulnere natus,* XIII, 394–396). Heroic *memorabilia* are often recycled, and this hero, too, (who fell short of being Achilles) will not earn a token of his own.

Ajax stabbed himself in the chest, the body part he was most proud of, as if confirming through his gesture the futility of his might. His body, once a symbol of impenetrability, is now a hollowed mass with a gaping wound. The sword intended for display and visibility is now buried deep into his heart. Through such impalement, his body is finally pinned to the ground, the earth absorbing his blood into the Underworld (394 *tellus*). While Achilles could fly through the world, embracing higher heights, Ajax' ponderous frame is now reduced to dead weight and stuck at ground level. His last image is one of heaviness and hollowness, the opposite

[21] Barbara W. BOYD, "Still, She Persisted: Materiality and Memory in Ovid's *Metamorphoses",* in *Dictynna,* 17, 2020, pp. 1–17. The quoted text is on page 2.

of his living self. Yet, one takes comfort in the fact that only Ajax was mighty enough to kill Ajax (*dixit et in pectus tum demum uulnera passum, / qua patuit ferrum, letalem condidit ensem. / Nec ualuere manus infixum educere telum*, XIII, 391–393). To emphasize an even brighter silver lining, Earth herself responds with life to this untimely sacrifice, preserving a piece of his vitality, and even commemorating in writing his name for years to come, through the delicate symbol of floralinscription. The last word about Ajax is his immortal name echoed in the sighs of Hyacinthus and etched for eternity into the pigment of petals: *littera communis mediis pueroque uiroque / inscripta est foliis, haec nominis, illa querellae*, XIII, 397–398. Once more, the subtle essence wins in front of bodily might, for memory thrives in physical evanescence.

BIBLIOGRAPHICAL REFERENCES

Primary Sources

P. OVIDI NASONIS *Metamorphoses*, ed. R.J. Tarrant, Oxford, Oxford University Press (*Oxford Classical Texts*), 2004.
– *Metamorphoses*, Vol. I & II, tr. Frank Justus Miller, revised by J.P. Goold, Harvard, Harvard University Press (*Loeb Classical Library*), 1984.
– *Metamorphoses*, ed. Hugo Magnus, Leipzig, Teubner (Perseus Digital Library), 1892.
– *Metamorphoses*, ed. Elizabeth Styron, University of Virginia, http://etext.virginia.edu/conditions.html (text quoted in the corpus of the paper), 1999.

Secondary Sources

ASSMANN, Aleida, "Canon and Archive", in *Cultural Memory Studies, An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, Walter de Gruyter, 2008, pp. 97–106.
– *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
BARCHIESI, Alessandro and ROSATI, Gianpiero (eds), *A Commentary on Ovid's* Metamorphoses, vol. 3, Cambridge, Cambridge University Press, 2024.
BEEK, A. Everrett, *"Manus est mea debilis ergo?* Deliberative Soliloquies and Gender-Bending in Ovid's *Metamorphoses",* North-West University, paper presented at SCS 153rd Meeting, 2022.
BOYD, Barbara W., "Still, She Persisted: Materiality and Memory in Ovid's *Metamorphoses",* in *Dictynna*, 17, 2020, pp. 1–17.
CONNERTON, Paul, *The Spirit of Mourning: Memory, History and the Body*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2011, pp. 125–147.
CURLEY, Dan, *Tragedy in Ovid: Theater, Metatheater, and the Transformation of a Genre*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
DETIENNE, Marcel, *The Masters of Truth in Archaic Greece*, tr. Janet Lloyd, New York, Zone Books, 1996.

ERLL, Astrid (ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook,* Berlin, Walter de Gruyter, 2008.

FISCHER, Julia, "Augustus of Primaporta", in *Smarthistory,* November 6, 2020, accessed October 31st, 2023, https://smarthistory.org/augustus-of-primaporta/

FUCHS, Thomas, "Das Gedächtnis des Liebes Phänomenologische", in *Forschungen,* 5, 2000, pp. 76–89.

HARDIE, Philip, *Ovid's Poetics of Illusion,* Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

LIVELEY, Genevieve, *Ovid's 'Metamorphoses': A Reader's Guide,* London/New York, Continuum International Publishing Group, 2011.

NAGY, Gregory, "Achilles and Patroklos as Models for the Twinning of Identity", in *Gemini and the Sacred: Twins and Twinship in Religion and Mythology,* edited by Kimberley C. Patton, London, Bloomsbury Academic, 2022. https://chs.harvard.edu/curated-article/gregory-nagy-achilles-and-patroklos-as-models-for-the-twinning-of-identity/

SEGAL, Charles, *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles,* Cambridge, Mass., Published for Oberlin College by Harvard University Press, 1981.

– "Ovid's Metamorphic Bodies: Art, Gender, and Violence in the *Metamorphoses",* in *Arion: A Journal of Humanities and the Classics,* Third Series, Vol. 5, No. 3 (Winter 1998), pp. 9–41.

SUTHERLAND, Elizabeth H., "Writing (on) Bodies: Lyric discourse and the Production of Gender in Horace *Odes* 1.13", in *Classical Philology,* Volume 100, No. 1, January 2005.

ZIMMERMANN DAMER, Erika, *In the Flesh: Embodied Identities in Roman Elegy,* Madison, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 2019.

ZIOGAS, Ioannis, "Introduction: Power, Puns, and Politics from Horace to Silius Italicus", in *Wordplay and Powerplay in Latin Poetry,* eds P. Mitsis and I. Ziogas, Berlin/Boston, De Gruyter, 2016, pp. 1–12.

LA MACHINE HYDRAULIQUE À SCIER LES PIERRES DE HIÉRAPOLIS DE PHRYGIE

Michel SÈVE
Émérite de l'Université de Lorraine
Centre de Recherches Universitaire Lorrain d'Histoire (site de Metz)
seve-michel@orange.fr

Résumé : Le petit côté d'un couvercle de sarcophage découvert à Hiérapolis de Phrygie montre un relief bien connu des historiens des techniques, mais resté presque ignoré chez les autres spécialistes de l'Antiquité. Il figure une machine à scier les pierres mue par la force de l'eau (deuxième moitié du III^e^ siècle ap. J.-C.), et est accompagné de la signature de M. Aur. Ammianos. Ce personnage se réclame de Dédale, mais on ne peut déterminer avec certitude s'il est l'inventeur du système ou s'il se flatte simplement d'avoir réussi à fabriquer une machine à la réalisation complexe. La sentence métrique qui complète la signature et se rattache à un courant de réflexions désabusées sur la mort assure qu'il est bien le titulaire du sarcophage : la face principale de la cuve, qui portait normalement l'épitaphe, n'a pu être retrouvée.

Mots-clés : énergie hydraulique, épitaphe, Hiérapolis de Phrygie, sciage des pierres, signature d'ingénieur
Cuvinte-cheie: energie hidraulică, epitaf, Hierapolis din Phrygia, tăierea pietrei, semnătura meșterului

Les recherches archéologiques menées à Hiérapolis de Phrygie (aujourd'hui Pamukkale) ont permis de découvrir en 2005, dans la nécropole Nord, à environ 800 m de l'enceinte[1], un relief représentant une machine hydraulique à scier les pierres qui a suscité l'intérêt immédiat des spécialistes de l'histoire des techniques. Il ne semble pas avoir beaucoup dépassé ce cercle assez restreint. Ce document mérite pourtant une audience plus large, et c'est pourquoi j'en reprends l'examen de deux points de vue, archéologique et épigraphique, à la mémoire de notre savant ami Alexandru Avram si précocement disparu, qui était entre autres épigraphiste et archéologue.

Le relief qui nous occupe est sculpté sur le petit côté d'un couvercle de sarcophage dont il subsiste la moitié, actuellement conservé au musée de Hiérapolis (fig. 1). Il est traité en forme de fronton muni à chaque extrémité d'un

[1] Pour la localisation exacte de la découverte, voir le plan de la nécropole Nord-Ouest dans Tullia RITTI, Klaus GREWE, Paul KESSENER, « A relief of a water-powered stone saw mill on a sarcophagus at Hierapolis and its implications », *JRA*, 20, 2007, p. 138.

gros acrotère en huitième de sphère avec, en son milieu, un tenon en saillie vers le bas dont le rôle peut avoir été de faciliter la manutention de l'objet, mais qui a subsisté parce qu'il pouvait permettre d'assujettir le couvercle avec la cuve proprement dite. Ni l'autre moitié du couvercle, ni la cuve du sarcophage n'ont pu être retrouvés dans un environnement très encombré. L'objet est dit de dimensions moyennes, mais les mesures précises n'ont pas été publiées. D'après les échelles graphiques de la photo et du fac-simile, on peut les évaluer ainsi : largeur 1,08 à 1,10 m ; hauteur totale (tenon compris) 43 à 44 cm ; dimensions du tenon, largeur 25 cm, hauteur 15,5 cm (mais seulement 13 cm pour la partie inscrite)[2]. L'essentiel de la surface disponible est occupé par le relief qui sera décrit ci-dessous. Une première inscription est gravée au-dessus du relief, et sa mise en page implique qu'elle l'a été quand le relief était déjà sculpté ; une inscription complémentaire est gravée sur le tenon, au-dessous du relief (fig. 2). L'écriture et la typologie du sarcophage permettent de le situer dans la deuxième moitié du III^e^ siècle ap. J.-C.[3].

Dans le fronton, au-dessus du relief :
Μ(ᾶρκος) Αὐρ(ήλιος) | Ἀμ[μι]α[ν]ὸς Ἱεραπολ|είτης τροχοδέ|[δ]αλος ἐποίησεν Δεδάλου τέχνῃ.

Sur le tenon :
Καὶ νῦν ὦ̃|δε μένω.
« Marcos Aurelios Ammianos citoyen de Hiérapolis, un Dédale des roues, est l'auteur (de l'appareil représenté), avec un art digne de Dédale. Et à présent, je demeure ici »[4].

L'inscription appelle quelques remarques. Le texte est apparemment, mais trompeusement, simple. Comme il est gravé sur un sarcophage, on peut être tenté d'y voir une épitaphe : il n'en a pas le formulaire, il n'en a pas l'emplacement, et de fait Tullia Ritti, qui l'a édité, évite d'utiliser ce terme. La première partie, au-dessus du relief, présente le formulaire d'une signature : le verbe employé, *ἐποίησεν,* est constant dans ce cas et ne laisse aucune place au doute. Il est très vraisemblable qu'une épitaphe au formulaire plus habituel était gravée sur la face principale de la

[2] Les dimensions indiquées dans *AE*, 2007, 1398 – largeur 1,15 m, hauteur totale 0,45 m – sont donc légèrement surévaluées.

[3] Pour la typologie des sarcophages de Hiérapolis, voir l'étude de Hannelore VANHAVERBEKE et Marc WAELKENS, « The Northwestern Necropolis of Hierapolis (Phrygia). The Chronological and Topographical Distribution of the Travertine Sarcophagi and Their Way of Production », *in Hierapolis, scavi e ricerche,* IV. *Saggi in onore di Paolo Verzone,* ed. Daria De Bernardi Ferrero, Roma, G. Bretschneider (*Archaeologica* 137), 2002, pp. 119–145.

[4] Je reprends ici l'édition donnée par Tullia RITTI, *Storia e istituzioni di Hierapolis,* Istanbul, Ege Yayınları (*Hierapolis di Frigia* IX), 2017, pp. 28–31, mais en maintenant pour le dernier mot ma suggestion de l'*AE,* 2007 (le présent *μένω* plutôt que le futur *μενῶ* conservé par l'éditrice, qui la signale en apparat). Tullia Ritti traduit : « M. Aur. Ammianos, cittadino di Ierapolis, abile come Dedalo nel lavorare ruote, fece con l'arte di Dedalo ; e ora qui rimarro ».

cuve, qui n'a pas été identifiée. Si l'on pousse la comparaison des premières lignes avec les autres signatures, il faudrait reconnaître, avant le verbe *ἐποίησεν,* la profession de l'intéressé : si elle n'est pas indiquée dans les signatures de sculpteurs, de loin les plus nombreuses, elle l'est parfois dans celles d'architectes, et elle l'est à cet endroit, c'est-à-dire juste avant le verbe *ἐποίησεν*[5]. À la place de cette indication, le terme qui désigne l'activité d'Ammianos est en partie rongé, mais la référence à Dédale qui le suit rend vraisemblable la lecture *τροχοδέδαλος.* Ce terme nouveau, bien formé, peut s'intégrer à une série assez fournie de composés en *-δαίδαλος* qui indiquent l'habileté dans un art[6] : Ammianos se flatterait donc d'avoir été un ingénieur et un expert de l'agencement des roues. L'objet de la signature n'est ni le sarcophage, ni le relief (Ammianos n'était pas sculpteur) : c'est l'appareil représenté qu'il revendique comme un sculpteur fait d'une statue ou d'un relief.

Les deux lignes gravées sur le tenon sont d'un autre ton. Ces quatre mots quelque peu désabusés marquent le contraste entre le passé brillant d'Ammianos et la réalité de ce qu'il est devenu. Même s'il n'est pas nommé, il ne peut s'agir que de lui[7], et ces mots lèvent toute incertitude sur le destinataire du sarcophage : les dimensions relativement petites du couvercle détournent d'y voir un tombeau familial. Ces quelques mots s'inscrivent dans un courant de réflexions sur le sens de la vie et de la mort constant tout au long de l'Antiquité (Sève, 2005). Parmi les nombreux exemples disponibles, on peut en citer deux où le mot *ὧδε* désigne explicitement le tombeau : à Éphèse, un sarcophage porte un relief montrant trois jeunes gens courant vers un but que leur montre leur maître avec l'inscription *« Δίωκε. Μέχρι ποῦ; μέχρις ὧδε.* – Cours. Jusqu'où ? Jusqu'ici », c'est-à-dire jusqu'au sarcophage qui porte le relief ; sur une « stèle à porte », d'Orkistos plutôt qu'Amorion, se lit un texte très voisin : *« [Τρέ]χε, τρέχε· μέχρι ποῦ; μέχρι δ' ὧδε.* – Cours, cours. Jusqu'où ? Jusqu'ici »[8]. Peut-être peut-on voir dans ces quelques mots un précurseur de la formule initiale si fréquente des épitaphes paléochrétiennes *« Ἐνθάδε κατακεῖται ὁ δεῖνα,* ici repose Untel ». Un autre point est à remarquer : ces quatre mots forment la moitié d'un pentamètre (un spondée, un dactyle, une syllabe indifférente). Il y a là une recherche qui s'accorde bien avec le vocabulaire lui-même recherché de la signature[9].

Le relief occupe presque toute la largeur du champ disponible ; plus exactement, l'appareil qu'il représente occupe lui-même l'espace compris entre les deux acrotères,

[5] Voir Marie-Christine HELLMANN, « Les signatures d'architectes en langue grecque : essai de mise au point », *ZPE,* 104 (1994), pp. 151–178, spécialement p. 155, nº 12 (Abonouteichos) et 158, nº 2 (Palmyre).

[6] Voir ma notice de la *Chronique d'Étymologie grecque,* 17 (2019), *Revue de Philologie,* 93.1 (2019), p. 206, *s.v. δαιδάλλω.*

[7] Malgré les doutes de Tullia RITTI *et alii, op. cit.,* 2007 : « Ammianos is not referred to as the owner of the sarcophagus, but as the maker of a technical device ».

[8] Voir Denis FEISSEL, « Notes d'épigraphie chrétienne (X) », *BCH,* 119, 1995, pp. 386–389 : XXXII. « Jusqu'où ? Jusqu'ici ». Pour Éphèse, *SEG,* 35 (1985), 1118 : pour Orkistos, Marc WAELKENS, *Die kleinasiatischen Türsteine,* Mainz am Rhein, P. von Zabern, 1986, p. 226, nº 579, d'après *MAMA,* VII, 284c.

[9] Je dois la remarque à Charles de Lamberterie. Si la formule semble banale, on ne lui trouve de parallèle exact ni dans l'épigraphie, ni dans la littérature.

soit environ 70 cm, pour une hauteur qui ne dépasse pas 14 cm. Il consiste, de droite à gauche, en une grande roue à dix rayons ; une très longue barre horizontale qui la déborde un peu vers la droite et la relie, plus loin à gauche, à un système de deux roues superposées sensiblement plus petites qui engrènent l'une dans l'autre ; de la roue inférieure, la plus petite, partent deux barres obliques reliées chacune à une scie constituée d'un large cadre rectangulaire muni d'une barre transversale de consolidation et d'une lame engagée dans un bloc parallélépipédique qu'elle entame à mi-hauteur. L'acrotère de gauche est laissé nu, sur une longueur de 22 cm. Sur celui de droite, figurent deux listels parallèles en légère surépaisseur dirigés en oblique, du haut vers le bas, en direction de la grande roue qu'ils approchent vers son milieu : c'est la représentation très reconnaissable d'une canalisation d'alimentation en eau.

L'ensemble constitue donc, sans ambiguïté, la représentation d'un système de sciage du marbre actionné par l'eau. La force motrice de l'eau était connue et maîtrisée depuis l'époque hellénistique : parmi les curiosités du palais de Mithridate à Cabeira, Strabon signale un moulin à eau, *ὑδραλείτης,* dont la construction ne peut pas être postérieure à 71 av. J.-C.[10]. Vitruve décrit en détail la construction et le fonctionnement d'un moulin à eau, qu'il ne semble pas considérer comme une rareté[11]. Cette technique s'est bien répandue dans l'Orient romain à la période du Haut-Empire : un édit du gouverneur de Macédoine L. Mummius Rufus relatif au gymnase de Beroia, datant probablement de la première moitié du II^e^ siècle ap. J.-C.[12], mentionne à quatre reprises les revenus importants que produisent des *ὑδρομηχαναί* qui sont très vraisemblablement des moulins à eau. À Hiérapolis même, sur le sarcophage de Marcos Aurelios Apollodotos Kalliklia(nos), probablement de la même époque que celui d'Ammianos, l'épitaphe prévoit une amende funéraire de 300 deniers à verser à l'association des meuniers utilisant les moulins à eau, *τῇ συντεχνίᾳ τῶν ὑδραλετῶν*[13]. Les ressources en eau de Hiérapolis sont abondantes, et il n'est pas surprenant qu'il y ait là beaucoup de moulins à eau. L'utilisation de cette technologie pour le sciage des pierres à cette époque, telle qu'elle est représentée, est en revanche un fait nouveau : elle suppose la maîtrise du système bielle-manivelle qui permet de transformer un mouvement rotatif en mouvement alternatif, et l'on pensait jusqu'à une date récente que ce système n'était pas connu avant le XIII^e^ siècle (Kessener, 2010, p. 285). Le grand développement des décors en plaquis de marbre dans l'architecture romaine rendait nécessaire une production de plaques en grande quantité par un processus sur lequel nous sommes mal informés. Ces plaques étaient minces, et leur production délicate. À Hiérapolis, ce type de décor se répand surtout à partir de l'époque sévérienne, mais il est largement attesté ailleurs, et souvent plus tôt : ainsi au forum

[10] STRABON, *Géographie* 12, 3, 30, C 556.

[11] VITRUVE, *De architectura* 10, 5, § 1–2. L'étude de Philippe Fleury, 2017, s'appuie sur les sources littéraires et les exemples archéologiques de l'Occident romain : le document de Hiérapolis n'y est pas cité.

[12] *IKM*, I, *Inscriptiones Beroeae*, 7 ; *AE*, 1998, 1213 ; 2005, 1396 ; voir lignes 28, 34, 50 et 85.

[13] Voir *Bulletin épigraphique*, 1971, 643 (L. Robert) ; 1987, 421 (D. Feissel), et surtout Tullia RITTI *et alii*, *Journal of Roman Archaeology*, 20, 2007, pp. 143–144, où l'expression est traduite « the water-millers association ».

de Philippes dont les monuments construits sous le règne de Marc-Aurèle étaient dallés et décorés intérieurement de plaques de marbre assez minces. Or, quoiqu'elle ait été une colonie romaine, c'était une petite ville[14]. On a découvert deux scieries de pierre hydrauliques d'époque byzantine à Gerasa (Djerash, en Jordanie ; Seigne, 2007) et à Éphèse (Mangartz, 2010). À Gerasa, il y avait en outre deux tambours de colonne en cours de sciage : l'écart entre deux traits de scie est de l'ordre de 4 à 4,5 cm, ce qui correspond bien aux plaques qu'il s'agissait de produire. Ces découvertes valident l'interprétation donnée du relief de Hiérapolis.

Mon propos n'est pas d'entrer dans le détail de la technique du sciage des pierres, mais d'expliquer un document à mon sens trop peu connu. Ammianos était fier de son appareil, puisqu'il l'a signé. S'il l'a fait représenter sur le petit côté de son sarcophage, c'est probablement que la face principale de la cuve était trop peu visible dans une nécropole très encombrée. Mais pourquoi en était-il fier ? La référence à Dédale, parfois crédité d'avoir inventé la scie (à moins que ce ne soit son neveu Talos), permet-elle de déduire qu'Ammianos serait le premier à avoir utilisé l'énergie motrice de l'eau pour actionner les scies ? C'est ce que pense Tullia Ritti, pour qui la référence à Dédale implique qu'il y a eu là quelque chose de neuf. Ce serait pourtant dit d'une façon bien voilée : on sait que les Anciens étaient friands de savoir qui était le premier inventeur de telle ou telle technique. Peut-être a-t-il simplement été le premier à l'introduire à Hiérapolis. Il faut néanmoins admettre que la réalisation concrète d'une telle machine demandait une grande habileté, même si Ammianos n'en était pas le premier concepteur, et c'est peut-être de cela qu'il se vantait. Ce document enrichit donc le vocabulaire, apporte la première signature d'ingénieur, et surtout modifie considérablement l'histoire des techniques en vieillissant d'au moins trois siècles l'utilisation de l'énergie hydraulique pour autre chose que des moulins rotatifs pour la farine ou les produits de tannerie, et des machines élévatrices de l'eau, et probablement d'un millénaire celle du système bielle-manivelle.

BIBLIOGRAPHIE

FEISSEL, Denis, « Notes d'épigraphie chrétienne (X) », *BCH*, 119 (1995), pp. 375–389.

FLEURY, Philippe, « L'invention du moulin à eau », *in Autour des machines de Vitruve*, éd. Sophie Madeleine, Philippe Fleury, Caen, Presses universitaires de Caen, 2017, pp. 97–112.

GREWE, Klaus, KESSENER, Paul, « A stone relief of a water-powered saw at Hierapolis, Phrygia. A first consideration and reconstruction attempt », *in Énergie hydraulique et machines élévatrices d'eau durant l'Antiquité*, éd. Jean-Pierre Brun et Jean-Louis Fiches, Naples, Publications du Centre Jean Bérard (*Collection du Centre Jean Bérard* 27), 2007, pp. 227–234.

[14] Pour Philippes, voir Michel SÈVE, Patrick WEBER, *Guide du forum de Philippes*, Athènes, École française d'Athènes (*Sites et monuments* 18), 2012, par exemple pp. 39–41 (nº 1, temple Est), p. 49 (nº 4, bibliothèque), p. 66 (nº 12, curie) ; les fragments du plaquis du décor du temple Est sont épais de 1,5 cm, les dalles sont plus épaisses, parce qu'elles travaillaient davantage : 5 cm au temple Est, jusqu'à 8 cm à la curie. À Hiérapolis, une plaque inscrite datée de 354 n'est épaisse que de 2 cm pour une surface de près de 1,35 mètres carrés (0,94 × 1,43 m), T. RITTI, *op. cit.*, 2017, p. 621.

GREWE, Klaus, KESSENER, Paul, « A stone relief of a water-powered stone saw at Hierapolis, Phrygia – a first consideration and reconstruction attempt », *in Hierapolis di Frigia,* I. *Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000–2003,* ed. Francesco D'Andria, Maria Piera Caggia, Istanbul, Ege Yayınları, 2007, pp. 627–633.

GREWE, Klaus, « Die Reliefdarstellung einer antiken Steinsägemaschine aus Hierapolis in Phrygien und ihre Bedeutung für die Technikgeschichte », *Byzas,* 9 (2009), pp. 429–454.

GREWE, Klaus, « La máquina romana de serrar piedras. La representación en bajorrelieve de una sierra de piedras de la antiguëdad, en Hiérapolis de Frigia y su relevancia para la historia técnica », *in Las técnicas y las construcciones en la ingeniería romana: V Congreso de las Obras Públicas Romanas,* ed. Isaac Moreno Gallo, Cordoba, Fundación de la Ingeniería Técnica de Obras Públicas, 2010, pp. 281–301.

GREWE, Klaus, « Die erste Getriebedarstellung der Welt. Das Relief einet Steinsägemaschine aus Hierapolis in Phrygien », *in SPA. Sanitas per aquam. Tagungsband des Internationalen Frontinus-Symposiums zur Technik- und Kulturgeschichte der antiken Thermen, Aachen, 18.–22. März 2009,* éd. Ralf Kreiner, Wolfram Letzner, Leuven/Paris/Walpole, MA, Peeters (*BABESCH Suppl.* 21), 2012, pp. 191–196.

HELLMANN, Marie-Christine, « Les signatures d'architectes en langue grecque : essai de mise au point », *ZPE,* 104 (1994), pp. 151–178.

KESSENER, Paul, « Stone Sawing Machines of Roman and Early Byzantine Times in the Anatolian Mediterranean », *Adalya,* 13 (2010), pp. 283–303.

MANGARTZ, Fritz, « The Byzantine Hydraulic Stone Cutting Machine of Ephesus (Turkey). A preliminary Report », *in Énergie hydraulique et machines élévatrices d'eau durant l'Antiquité,* éd. Jean-Pierre Brun et Jean-Louis Fiches, Naples, Publications du Centre Jean Bérard (*Collection du Centre Jean Bérard* 27), 2007, pp. 235–242.

MANGARTZ, Fritz, *Die byzantinische Steinsäge von Ephesos. Baubefund, Rekonstruktion, Architekturteile*, unter Mitarbeit von Stefanie Wefers, Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (*Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* Band 86), 2010.

RITTI, Tullia, « Schema di una sega idraulica su un sarcofago di Hierapolis », dans Francesco D'ANDRIA, Maria Piera CAGGIA, ed., *Hierapolis di Frigia,* I. *Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000–2003,* Istanbul, Ege Yayınları, 2007, pp. 619–625.

RITTI, Tullia, *Storia e istituzioni di Hierapolis*, Istanbul, Ege Yayınları (*Hierapolis di Frigia* IX), 2017.

RITTI, Tullia, GREWE, Klaus, KESSENER, Paul, « A relief of a water-powered stone saw mill on a sarcophagus at Hierapolis and its implications », *Journal of Roman Archaeology*, 20 (2007), pp. 138–163.

SEIGNE, Jacques, avec la collaboration de Thierry MORIN, « Une scierie hydraulique du V^e^ siècle à Gerasa (Jerash, Jordanie). Remarques sur les prémices de la mécanisation du travail », *in Énergie hydraulique et machines élévatrices d'eau durant l'Antiquité,* éd. Jean-Pierre Brun et Jean-Louis Fiches, Naples, Publications du Centre Jean Bérard (*Collection du Centre Jean Bérard* 27), 2007, pp. 243–257.

SÈVE, Michel, « Expressions antiques de la vanité », *Littératures classiques,* 56/1 (2005), pp. 25–38.

SÈVE, Michel, WEBER, Patrick, *Guide du forum de Philippes,* Athènes, École française d'Athènes (*Sites et monuments* 18), 2012.

VANHAVERBEKE, Hannelore, WAELKENS, Marc, « The Northwestern Necropolis of Hierapolis (Phrygia). The Chronological and Topographical Distribution of the Travertine Sarcophagi and Their Way of Production », *in Hierapolis, scavi e ricerche,* IV. *Saggi in onore di Paolo Verzone*, ed. Daria De Bernardi Ferrero, Roma, G. Bretschneider (*Archaeologica* 137), 2002, pp. 119–145.

WAELKENS, Marc, *Die kleinasiatischen Türsteine,* Mainz am Rhein, P. von Zabern, 1986.

Figures



Fig. 1. Le petit côté du sarcophage de M. Aur. Ammianos (photo Kl. Grewe)

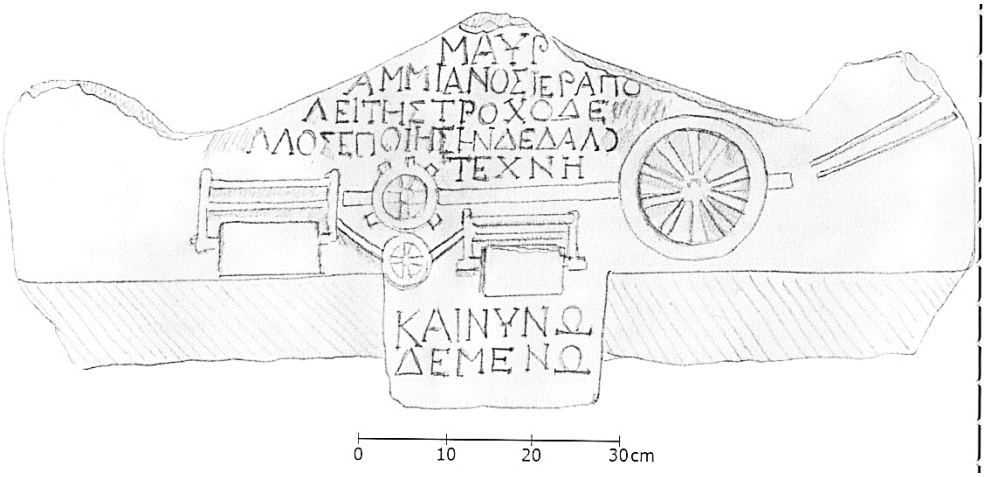


Fig. 2. Fac-simile de l'inscription et du relief (fac-simile de Tullia Ritti)

ESQUISSE POUR UN PORTRAIT LITTÉRAIRE DU JEUNE CICÉRON (III)

Liviu FRANGA
Université de Bucarest
liviu.franga@lls.unibuc.ro

Résumé : En continuant sa recherche développée dans les articles parus en deux volumes de notre revue (*Studii Clasice*, XLIX/2020 et L/2021), l'auteur examine les autres références à l'œuvre poétique du jeune Cicéron, références transmises dans la biographie de l'empereur Gordien (qui fait partie, comme on le sait bien, du recueil des vies des empereurs romains, connu sous le titre fameux de *Historia Augusta*). Il s'agit des poèmes *Aratus*, *Nilus*, (*H*)*alcyon*(*a*)*e* et *Vxorius*. Une dernière référence provient de Quintilien (VIII, 6, 73). L'œuvre poétique de Cicéron appartient à un prénéotérisme tardif, qui réalise la transition au néotérisme de l'époque césarienne. C'est pour cela qu'on peut le nommer un prénéotérisme de transition (bien sûr, vers le néotérisme proprement-dit).

Mots-clés : *Aratus*, *Nilus*, *Halcyonae*, *Vxorius*, l'évolution du prénéotérisme
Cuvinte-cheie: *Aratus, Nilus, Halcyonae, Vxorius,* evoluția preneoterismului

En revenant sur les références dans la biographie de Gordien (H.A.)

Par un des titres mentionnés (en ordre, c'est le deuxième), *Aratus*, le biographe de Gordien désigne un recueil de textes traduits de l'œuvre d'Aratos (Ἄρατος)[1] :

[1] C'est l'opinion des chercheurs plus récents (par exemple, André Chastagnol, dans son édition de *Historia Augusta. Histoire Auguste. Les empereurs romains des II^e^ et III^e^ siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, édition établie par André Chastagnol, Paris, R. Laffont, 1994). Il ne s'agit pas d'un poème appartenant au jeune Cicéron, hypothèse suggérée en quelque mesure par la mention du nom du fameux poète grec (utilisé comme titre) à côté d'autres titres proprement-dits. L'édition classique des fragments cicéroniens parvenus jusqu'à nous appartient à Buescu (1941). Il faut ajouter les fragments édités par W.W. EWBANK (*The Poems of Cicero*, edited with Introduction and Notes, London, 1933, pp. 78–99, 129–226), y compris les fragments de *Prognostica*. Voir aussi, pour l'ensemble du problème, Werner LEUTHOLD, *Die Übersetzung der Phaenomena durch Cicero und Germanicus*, Dissertation, Zürich, 1942, pp. 5–10). À cause de l'absence des informations pertinentes, on ne peut pas préciser si l'adaptation, voire le remaniement par l'entremise de la traduction de l'œuvre d'Aratos avait précédé ou non la rédaction du poème dédié à Marius. Selon Pierre GRIMAL (*Cicéron*, Paris, Fayard, 1986, p. 50), le choix de la poésie didactique serait intervenu ultérieurement, après la fin, même provisoire, de la « petite épopée narrative », par l'entremise de laquelle le jeune écrivain originaire d'Arpinum aura mesuré ses forces poétiques et aura

peut-être même le poème intégral de celui-ci, *Τὰ φαινόμενα, Phaenomena*, le récit des phénomènes cosmiques, poème resté emblématique pour toute la poésie didactique alexandrine. Selon l'hypothèse de Grimal (1978, p. 89; 1997, p. 192), il est possible que la mention fasse référence à une adaptation, et non pas à une traduction proprement-dite du texte grec. Cicéron lui-même confirme l'information fournie par l'*Histoire Auguste* – qui attribue à l'adolescent Gordien les poèmes-répliques aux poèmes cicéroniens –, lorsqu'il déclare, dans le dialogue *De natura deorum* (II, 104), qu'il avait travaillé au poème d'Aratos quand il était *admodum adulescentulus,* « à peine un adolescent ».

En ce qui concerne le dernier titre de la liste offerte par le biographe de l'*Histoire Auguste,* le poème *Nilus,* nous ne possédons aucune information. Le titre même nous engage à croire que cette production poétique – dans ce cas, originale, et non pas une traduction – abordait, en suivant le modèle des (petits) poèmes didactiques alexandrins (qui avaient comme auteurs un Nicandre [Νίκανδρος] ou un Euphorion [Εὐφορίων]), les origines mythiques du fleuve, la description de ses traits géographiques caractéristiques, et ainsi de suite. Géographie – mythe – poésie, voilà les trois coordonnées qui auront jalonné la démarche créative cicéronienne, d'un élève encore diligent et obéissant des maîtres alexandrins. Malheureusement, aucun vers ou au moins une partie d'un vers ne nous a pas été transmis[2].

Ils nous restent seulement deux titres dans la liste que nous avons mentionnée ci-dessus (la biographie de Gordien), tous les deux appuyés sur quelques informations supplémentaires.

Halcyonae ou *Halcyone* ou *Alcyone,* avec la forme au singulier, respectivement *Alcyones,* au pluriel – la variation de la forme du titre étant attestée en fonction des manuscrits[3] – semble avoir été lui aussi un poème alexandrin, un *epyllion,* une épopée

essayé de faire son entrée dans le monde de la grande poésie. Nous admettons cette hypothèse, grâce à laquelle nous pouvons aller un peu plus loin. Après avoir donné son premier attestât poétique, le jeune Cicéron aurait eu envie de continuer son chemin, en apportant « un son nouveau » (*id., ibid.*) « aux Muses latines » (*ibid.*) : à savoir la poésie didactique, territoire jusqu'alors pas encore traversé par les lettrés latins. Il semble que le jeune Cicéron se serait rallié, de cette manière, à la démarche générale des poètes prénéotériques, à savoir d'acclimater des genres littéraires d'origine purement hellénistique dans le paysage littéraire et culturel latin. C'est ainsi que le jeune Cicéron annonce et en même temps ouvre la voie, par l'entremise de laquelle les néotériques (moins Catulle), mais surtout Lucrèce et ses successeurs, tel que Virgile «le géorgique» et aussi d'autres auteurs, comme Ovide parmi les plus célèbres, donneront le plus grand éclat aux lettres latines de la seconde moitié jusqu'à la fin du dernier siècle républicain. Enfin, le même savant déjà plusieurs fois cité (GRIMAL, 1986, pp. 48–49, 449) met en liaison l'activité poétique du jeune Cicéron, d'une part, d'autre part son activité de traducteur et d'interprète culturel (car le jeune lettré exerçait ses habilités en transposant en latin non seulement Aratos, mais aussi quelques dialogues platoniciens, y compris *Protagoras,* et aussi le traité économique de Xénophon), et finalement la rédaction de son premier traité originel de rhétorique, intitulé *De inuentione.* Tout se serait passé dans l'intervalle 86/85–82, par conséquent, selon nous, entre la mort de Marius et la nomination de Sulla en tant que *dictator* (décembre 82). Les traductions cicéroniennes ont été publiées à un moment donné (certainement par lui-même) et elles étaient encore connues, lues et citées (notamment par les grammairiens) au cours du IV^{e} siècle.

[2] Voir plusieurs détails chez EWBANK (1933, p. 25).

[3] Un tableau des formes rencontrées dans les manuscrits, en fonction des auteurs et des sources, nous offrent BUECHNER (1982, pp. 80–81) et EWBANK (1933, pp. 101, 237).

« réduite », une « petite » épopée, plutôt qu'un poème didactique étiologique, qui aurait raconté l'aventure et la métamorphose en sterne d'un personnage mythologique. L'absence de la métrique lyrique[4] éloigne le poème de l'hirondelle de mer d'une autre production poétique de Cicéron, semblable en ce qui concerne la thématique de la métamorphose, *Glaucus Marinus*, analysée par nous dans la deuxième partie de cette étude (Franga, 2021, pp. 264–265).

Le premier hexamètre est incomplet, car c'est même le premier pied, un dactyle, qui manque. Les éditeurs d'aujourd'hui acceptent la conjecture *Lucifer*, proposée par le philologue Onions[5], et identifient dans le pronom *hunc* (devenu, par la citation nonienne, le mot initial) une référence au mari d'Alcyone, nommé Ceyx, dont le père était *Lucifer : <Lucifer> hunc genuit claris delapsus ab astris / praeuius Aurorae, solis noctisque satelles* (fr. I Ewbank, p. 101 ; fr. 1 Buechner, p. 80), « C'est <Lucifer> qui l'a enfanté, après avoir glissé en bas [vers la terre] du côté des étoiles étincelantes, / en précédant l'Aurore, lui, le serviteur du soleil et de la nuit » (trad. Liviu Franga).

On y reconnait déjà un lexique cicéronien préféré. Et cela se passe non pas par hasard, nous en sommes convaincus. Il ne s'agit pas d'une coïncidence, mais d'une prédilection stylistique et d'options sémantiques. On retrouve justement dans ce fragment si bref deux lexèmes (que nous pourrions nommer « favoris ») que nous avons rencontrés dans le poème dédié à Marius. Dans celui-ci, le dernier mot du premier vers transmis était *satelles* (il s'agissait, nous nous rappelons, du vautour, en tant que *satelles* de Jupiter). Dans le fragment cité ci-dessus, il s'agit de l'étoile qui apporte la lumière (du jour), *Lucifer* (< *lux* + *ferre*), qui acquiert et accomplit le même statut de *satelles*, mais celui du soleil et de la nuit. Le deuxième lexème retrouvé est de nouveau une épithète cette fois-ci adjectivale : *claris* (à côté de *astris*), dans le premier vers du passage alcyonique, qui correspond à l'épithète *clarum* (déterminant de *omen*) dans le dernier vers (13) du fragment appartenant au poème dédié à Marius.

Est-ce qu'on pourrait déjà parler d'une manière d'expression poétique (soit-elle *in nuce*) chez le jeune poète Cicéron ? Une réponse argumentée, du point de vue de la réalité statistique, peut apporter seulement une analyse comparative détaillée de tous les fragments poétiques cicéroniens, en premier lieu la confrontation avec les assez nombreux fragments conservés du poème *Aratea.* Ce qui n'entre pas dans les buts déclarés de la présente étude.

La métamorphose d'Alcyone et de son époux, Ceyx, en mouettes sera largement traitée, à la fin du même siècle et dans les premières années du suivant, par Ovide (*Met.* XI, 270 *sqq.*). Selon l'observation sagace de Ewbank (1933, p. 237), le poète augustéen commence et concentre le récit biographique relatif à Ceyx par les mots *Lucifero genitore satus* ([...] *Ceyx*), ce qui reprend la même idée, formulée déjà par Cicéron par le truchement des mots *hunc genuit.*

Un nouvel exemple significatif de paraphrase intertextuelle nous offre une autre œuvre célèbre, cette fois relative à un personnage différent, *Somnus :*

[4] Le grammairien Nonius Marcellus (p. 90 Lindsay) cite deux vers de ce poème en hexamètres, en étant attiré par le mot *praeuius*, qu'il équivaut par *antecedens.*

[5] Détails chez EWBANK (1933, p. 237).

l'*Énéide* de Virgile. On ne pourrait pas nier le fait (démontré par le même savant anglais mentionné ci-dessus, *ibid.*) que Virgile ait eu certainement présent à l'esprit le vers cicéronien initial du passage discuté, lorsqu'il décrit de la manière suivante la descente légère du Sommeil, qui tombe des hauteurs des astres éthérés : *cum leuis aetheriis delapsus Somnus ab astris* (V, 838).

L'avant-dernier titre, *Vxorius,* « L'Homme qui vit commandé par sa femme », est confirmé par un passage d'une lettre de Pline le Jeune (*Epist.* V, 3, 5). Toutes les autres attestations et toute autre citation provenant de ce poème sont malheureusement disparues. C'est pour cela que, dans l'absence de l'indicateur métrique, seulement le titre en soi pourrait offrir certaines suggestions d'ordre thématique. S'il ne s'agit pas d'un mime proprement-dit[6], il n'est pas exclu d'avoir à faire avec un poème satirique, en manière de Lucile ou, peut-être, d'Ennius et de Lucile[7].

D'autres tentatives épigrammatiques

Par-delà les traductions[8], une dernière information concernant l'activité poétique de Cicéron reste à notre disposition. Elle provient de Quintilien (VIII, 6, 73). Grâce à celle-ci, nous apprenons que le jeune d'Arpinum a exercé le lyrisme épigrammatique même au dehors du recueil intitulé *Limon.* Nous ne savons pas avec exactitude dans quelle période de la vie de Cicéron se seront manifestées de prédilection de telles préoccupations littéraires. Elles peuvent pourtant être mises en relation, selon nous, de préférence avec les débuts prénéotériques du jeune écrivain, mais ces tendances se seront manifestées, sans doute, également plus tard, sans un rapport explicite avec les circonstances concrètes. De toute façon, la veine satirique et humoristique (exprimée par l'intermédiaire de l'épigramme) n'a jamais manquée à Cicéron et lui a servi, plusieurs fois, dans ses discours ainsi que dans ses épîtres, aux nécessités de l'ironie et du persiflage.

---

[6] C'est la question que pose GRIMAL (1978, p. 89).

[7] Dans l'opinion de EWBANK (1933, p. 25), le titre fait référence à celui d'une comédie appartenant à Alexis (l'un des représentants de la nouvelle comédie attique, contemporain d'Alexandre le Grand), à savoir *Γυναικοκρατία,* « Le pouvoir des femmes ». Serait-il possible que Cicéron eût traduit (même partiellement) la comédie grecque en cause, comme le présuppose Ewbank (*ibid.*), influencé, à son tour, par les hypothèses des autres chercheurs ? Ewbank (*ibid.*) soutient son hypothèse par un double argument. D'une part, Aulu-Gelle (II, 23) confirme l'existence des traductions en latin des comédies d'Alexis. De l'autre, le lexème *uxorius,* avec le même sens que le v. gr. *γυναικοκρατούμενος,* était usuel dans le I^er^ siècle av. J.-C. (il est attesté chez HORACE, *Carm.* I, 19–20 et chez VIRGILE, *Aen.* IV, 266) et même beaucoup plus tard (chez MACROBE, *Saturn.* VII, 3, 19). Dans ce cas aussi, on observe qu'un champ assez large d'hypothèses s'ouvre pour la recherche.

[8] En plus de l'œuvre d'Aratos, Cicéron a effectué, toute sa vie, de nombreuses traductions, d'ailleurs bien réussies, de l'*Iliade,* de l'*Odyssée,* des œuvres des trois grands poètes tragiques grecs, ainsi que de l'œuvre d'Aristophane. Les textes dramatiques sélectionnés par Cicéron ont été transposés en senaires ïambiques et inclus dans ses œuvres philosophiques (spécialement dans les *Tusculanae disputationes, De finibus bonorum et malorum* et *De diuinatione,* de pair avec de diverses maximes grecques, d'auteur ou anonymes). *Cf.* EWBANK (1933, pp. 99–108 : textes, pp. 226–236 et 247–263 : commentaire) ; BUECHNER (1982, pp. 88–101 : *Ex Graecis conuersa*).

Le texte cité de Quintilien présente la forme suivante (sans lever des difficultés philologiques, sauf le deuxième mot, qui apparaît dans les manuscrits sous la forme *Vetto*, amendée par Fr. Leo et d'autres par la forme acceptée aujourd'hui) : *« Fundum Vettus uocat, quem possit mittere funda : / ni tamen exciderit, qua caua funda patet »* (Quint., VIII, 6, 73), « Vettus nomme domaine (*fundum*) [le lieu] vers lequel on peut lancer [une pierre] avec la fronde : / si pourtant il n'aura pas réussi, là où la fronde peut rester tendue » (trad. Liviu Franga).

La seule épigramme, située au dehors du recueil *Limon,* qui nous est parvenue de ce secteur de la création poétique cicéronienne[9], n'a pas, ainsi que nous pouvons facilement observer, un contenu érotique, comme suggérerait l'ascendance prénéotérique de ce genre du lyrisme latin non-dramatique. Un certain Vettus est ironisé pour ses prétentions ridicules de grand propriétaire de domaines, tandis que sa terre ne dépasse pas un jet de pierre avec la fronde. On n'en a pas identifié jusqu'aujourd'hui aucun modèle grec.

En guise de conclusion

La poésie épigrammatique latine avait déjà franchi l'étape des contacts à la recherche des modèles. Cette épigramme même nous offre des arguments. Elle a comme objet des réalités romaines et fait allusion à des problèmes (comme par exemple, de façon implicite, la question agraire) d'une actualité permanente et stricte

[9] C'est le seul texte que le savant allemand Carolus Buechner (1982, p. 81) a inclu sous ce titre (*Epigramma*) dans la catégorie des produits cicéroniens épigrammatiques certains, hormis l'anthologie déjà citée, intitulée *Limon.* En revanche, Ewbank (1933, pp. 101–102) le place dans une catégorie nommée par lui d'une manière générale *miscellaneous verses,* sous le nombre *IV. Elegiac couplets, lit. (a),* en le faisant d'être suivi par un autre distique élégiaque attribué aussi à Cicéron, mais cité par les grammairiens Charisius et Diomède. Par conséquence, du point de vue de Ewbank, le texte cité par Quintilien et celui reproduit par les deux grammairiens formeraient une unité, respectivement une seule épigramme en distique élégiaque, reprise comme citation par de divers érudits à des époques différentes. Le savant anglais n'apporte aucun argument en faveur de son hypothèse éditoriale, que Buechner n'adopte pas (voir immédiatement ci-dessus). Nous adhérons à l'opinion de Buechner, qui exclut la paternité cicéronienne du texte qui apparaît en tant que la deuxième partie – incertaine en fait, et hypothétique – de l'épigramme dans la vision de Ewbank. L'argument basal est que, dans la perspective du contenu, les deux distiques n'ont rien en commun : dans les vers cités par Quintilien, il s'agit de la propriété d'un certain Vettus, propriété mesurable à l'aide de la fronde (l'épigramme s'appuie sur le jeu des paronymes *fundus-funda*) ; tandis que, dans l'autre distique, on parle d'un jardin dans lequel, si on place un seau d'eau tirée du puits (*extractam puteo situlam*), on ne peut plus rester debout (*ulterius standi non habet ille locum*). Rien ne nous autorise à soutenir que le pronom *ille* dans le distique cité par les grammairiens renvoie au même Vettus qu'on trouve dans le distique cité par Quintilien. Enfin, il n'est pas absolument sûr (car il n'en résulte pas d'une manière évidente du contexte) que les deux autres distiques (*b* et *c*), inclus par Ewbank (1933, p. 102) dans la sous-classe des *Elegiac couplets* appartenant à la catégorie générale des *miscellaneous verses* (*ibid*., pp. 101–103), quoiqu'ils apparaissent reproduits par Cicéron lui-même (dans *Tusc. disp.* I, 42, 101 et *ibid.* 49, 117), appartiendraient en totalité à Cicéron et qu'ils ne seraient pas une traduction ou une paraphrase. Sur les doutes philologiques et d'histoire littéraire concernant la production épigrammatique de Cicéron en général – indépendante de *Limon* et peut-être réunie sous le titre d'un volume cité par Quintilien sous la forme [*et quod Ciceronis est*] *in quodam* ***ioculari libello***, VII, 6, 73 –, voir aussi EWBANK (1933, pp. 239–240).

à Rome, à la fin de la République. Deuxièmement, l'absence du côté érotique pourrait suggérer un certain détachement du lyrisme épigrammatique cicéronien par rapport au modèle tutélaire hellénistique, cultivé préférentiellement par les poètes de la génération prénéotérique.

Si nos hypothèses ne sont pas excessives, il en résulte que Cicéron appartient à un prénéotérisme tardif. On pourrait dire au deuxième et en même temps au dernier âge du prénéotérisme. Quant au néoterisme proprement-dit, Cicéron a d'ailleurs soumis à un jugement ironique et assez sévère, très bien connu, cette orientation littéraire de ses successeurs en matière poétique (*Orator* 161 et *Tusculanes* III, 45).

Celui qui réalise la transition au néotérisme de l'époque césarienne, vers le premier et l'authentique néotérisme. On pourrait le nommer un prénéotérisme de transition vers le néotérisme, ou la deuxième et la dernière étape du prénéotérisme.

BIBLIOGRAPHIE

Sources primaires

CICERO, *The Poems*, ed. by W.W. Ewbank, London, University Press, 1933.

CICÉRON, *Aratea,* édition critique, traduction, commentaire par Victor Buescu, Paris, Les Belles Lettres, 1941.

Fragmenta Poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium, post W. Morel nouis curis adhibitis edidit Carolus Buechner, Berlin, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1982.

H.A. – Historia Augusta, Histoire Auguste. Les empereurs romains des II^e^ et III^e^ siècles, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, édition établie par André Chastagnol, Paris, Laffont, 1994.

Sources secondaires

FRANGA, Liviu, « Esquisse pour un portrait littéraire du jeune Cicéron (II) », *Studii Clasice*, L, 2021, pp. 264–268.

GRIMAL, Pierre, *Le lyrisme à Rome*, Paris, PUF, 1978.

GRIMAL, Pierre, *Cicéron*, Paris, Fayard, 1986.

GRIMAL, Pierre, *Literatura latină,* traducere de Mariana și Liviu Franga, Note suplimentare și cuvânt înainte de Liviu Franga, Medalion biografic „Pierre Grimal" de Eugen Cizek, București, Teora, 1997.

LEUTHOLD, Werner, *Die Übersetzung der Phaenomena durch Cicero und Germanicus*, Dissertation, Zürich, 1942.

REȚETA FERICIRII ÎN *DE VITA BEATA* A LUI SENECA

Theodor GEORGESCU
University of Bucharest
theogeorgescu@yahoo.com

Abstract: Seneca dedicates his treatise *De uita beata* to a subject that is always current: the recipe for happiness. He was thus reviving in the Roman world an idea debated since the 5th century BC in the Greek world. For Democritus, happiness was "a matter of the soul" and the access to it, i.e. to the inner fulfillment (*εὐθυμίη*), was depending on one's intelligence and discernment, although they could also bring unhappiness. The Stoics saw in "the good judgment" (*φρόνησις*) happiness itself, whereas for Epicurus' followers it was only a means to get there. Aristotle believed that practicing virtue can lead one to a state of happiness only if a few external conditions are attained: good health, appreciation of others, living in a well-governed state. Inspired by all his Greek predecessors, Seneca has his own recipe to present to the Roman public, based primarily on the principles of the Stoic school. First, it is necessary to define what "happiness" is, the goal of all people, and then to find the means to reach it. If, in accordance with the Stoic doctrine, it is inextricably linked to the "highest (or absolute) good", then establishing its nature is the first step. For Seneca, living in harmony with nature, in its broadest sense, is the winning formula, and the question of pleasure (*uoluptas*), always present in the discourse of Epicurus' school, must be dealt with only in correct reference to the highest good (*summum bonum*). This can be achieved only through the strenuous pursuit of a project of life.

Rezumat: Seneca dedică tratatul *De uita beata* unui subiect mereu actual: rețeta fericirii. Relua astfel în spațiul roman o idee dezbătută încă din secolul al V-lea *a. Chr.* în lumea greacă. Pentru Democrit, fericirea era „o chestiune a sufletului", și accederea la ea, adică la împlinirea interioară (*εὐθυμίη*), ținea de inteligența și discernământul fiecăruia, care te puteau însă conduce și pe calea nefericirii. Stoicii vedeau în „chibzuință" (*φρόνησις*) fericirea însăși, în vreme ce pentru adepții lui Epicur ea era doar cea care te călăuzea într-acolo. Aristotel socotea că prin practicarea virtuții poți atinge fericirea doar dacă sunt îndeplinite și câteva condiții exterioare: o stare bună de sănătate, aprecierea celorlalți, traiul într-o stat bine guvernat. Inspirat de toți înaintașii greci, Seneca are de prezentat publicului roman propria sa rețetă, care se întemeiază în primul rând pe principiile școlii stoice. Înainte de orice, este nevoie de a defini ce este „fericirea", scopul tuturor oamenilor, și apoi de a găsi mijloacele de a o dobândi. Dacă, în acord cu doctrina stoicilor, ea este legată indisolubil de „binele suprem" (sau „absolut"), atunci stabilirea naturii acestuia este primul pas. Pentru Seneca, a trăi în acord cu natura, în sensul ei cel mai larg, este formula câștigătoare, iar problema plăcerii

(*uoluptas*), atât de prezentă în discursul școlii lui Epicur, trebuie tratată doar printr-o corectă raportare la binele suprem (*summum bonum*). Se poate ajunge la acesta doar urmând cu strășnicie un plan de viață.

Keywords: Seneca, *De uita beata,* happiness, Stoicism, *summum bonum*
Cuvinte-cheie: Seneca, *De uita beata,* fericire, stoicism, *summum bonum*

Acum două mii de ani, „problema" fericirii era la fel de actuală ca și astăzi. În jurul anului 58 *p. Chr.,* Seneca a dedicat un scurt tratat exact acestui subiect, cu titlul *De uita beata,* „Despre viața fericită". El relua însă în spațiu roman un subiect pe care filosofii greci îl abordaseră încă din secolul al V-lea *a. Chr.* Tratatul avea, deci, ca scop popularizarea unei teme amplu dezbătute în lumea greacă, viața fericită, adică modul de a trăi cel mai potrivit pentru a dobândi fericirea. Inspirat de toți înaintașii greci, Seneca are însă de prezentat publicului roman propria rețetă, care se întemeiază în primul rând pe principiile școlii stoice. În prima parte a tratatului autorul se va strădui să afle definiția „fericirii", scopul tuturor oamenilor, urmând ca apoi să găsească mijloacele de a ajunge la ea.

Pentru Democrit, calea către fericire, identificabilă cu „împlinirea interioară" (*εὐθυμίη*)[1], este asigurată de inteligență și discernământ și tot ele te pot duce și la nefericire. Stoicii vedeau în „chibzuință" (*φρόνησις*) fericirea însăși. Zenon îi va da fericirii o definiție care va rămâne emblema acestei școli: (Zeno, *Stoic.* 184, 2) *εὐδαιμονία δ' ἐστὶν εὔροια βίου,* „fericirea este curgerea bună a vieții"[2]. Nu există alt drum către ea decât prin practicarea virtuții sub atenta supraveghere a rațiunii și fără a ține seama de factorii externi, neglijabili în acest parcurs. Seneca va încerca să apere în tratatul său această teză și să arate că punerea ei în practică nu este o utopie. Școala concurentă, reprezentată de adepții lui Epicur, vedea însă în chibzuință doar călăuza către fericire, fără a o identifica cu ea. Ei au reproșat stoicilor că nu au luat în considerare o componentă esențială a atingerii fericirii, plăcerea. Aristotel, în schimb, socotea că practicarea virtuții te poate conduce către o stare de fericire doar dacă sunt îndeplinite și câteva condiții exterioare, precum o stare bună de sănătate, aprecierea celorlalți sau traiul într-o stat bine guvernat[3]. Tratatul lui Seneca va pleca, așadar, de la această zestre bogată din literatura greacă și va trata subiectul din perspectiva unui roman care, școlit în lumea literelor grecești de altă dată, este chemat să dea răspunsuri în epoca în care trăiește.

Momentul în care alege să scrie la Roma despre acest subiect este însă și el relevant. În acea perioadă el era preceptorul împăratului Nero, prin urmare alege să ofere rețeta fericirii, bazată, cum vom vedea, pe cumpătare, într-o perioadă în care era un om influent și trăia o viață fastuoasă, în dezacord evident cu ceea ce propovăduiește în tratat. Era însă, după cum lasă să se înțeleagă, prizonierul

[1] La împlinirea ei mai contribuie o bună administrare a plăcerii și echilibrul vieții: DEMOCR., *Fr.* 191 *ἀνθρώποισι γὰρ εὐθυμίη γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίου συμμετρίῃ,* „oamenii au parte de împlinire interioară printr-o măsură a plăcerii și printr-un bun echilibru al vieții".

[2] Toate traducerile ne aparțin.

[3] *V.* Pierre GRIMAL, *De uita beata,* Paris, PUF, 1969, p. 6.

angajamentelor politice care-i impuneau o astfel de viață. Va răspunde, de altfel, în tratat criticii, existente probabil în epocă, cum că într-un fel vorbește și altfel trăiește: „când voi putea, voi trăi așa cum trebuie să trăiesc" (Sen., *Dial*. 17, 18, 2 *cum potuero uiuam quomodo oportet*). Seneca își asumă rolul de gardian sau garant al unei bune conduite a împăratului Nero față de senat și popor, conștient, în același timp, de faptul că acesta nu se va mai lăsa mult timp ghidat. Cel mai probabil tratatul a fost compus în anul 58 *p. Chr.*, la patru ani după ce Nero preluase tronul imperial de la predecesorul său Claudius și cu un an înainte de a expira așa numitul *quinquennium*, „perioadă de cinci ani", în care istoricul Tacitus considera că împăratul a putut fi considerat printre cei buni. Seneca parcă presimțea că „fericirea" va fi pusă la mari încercări în anii care vor urma.

Tratatul lui Seneca, dedicat fratelui său Gallio, face parte dintr-o serie de subiecte care l-au preocupat pe filosof. Teza filosofică de bază căreia i se subsumează aceste subiecte este că rațiunea umană nu constituie decât o parcelă din rațiunea universală (destinul), iar oamenii trebuie să se supună necondiționat legilor acestei ultime rațiuni. Rațiunea umană este subordonată unei acțiuni universale; ea poate accepta sau respinge această subordonare; destinul poate fi urmat cu inima împăcată (*aequo animo*) sau poți încerca să te revolți, dar în mod inutil. Dacă preferi nesupunerea, te expui, crede autorul, unor tragedii cumplite. De altfel, Seneca este autorul mai multor tragedii care evidențiază, după model grecesc, conflictele generate de depășiri ale măsurii – situație care în tragedia greacă era exprimată printr-un cuvânt, rămas ca un reper în literatura universală, *hybris* (*ὕβρις*). Dintre tragediile atribuite autorului, păstrate sau nu, cele mai relevante pentru un astfel de conflict sunt *Medea, Phaedra, Oedipus, Agamemnon, Thyestes*, toate aparținând așa numitei categorii de *fabulae crepidatae*, piese scrise în limba latină, dar cu subiect inspirat din mitologia greacă. Toate aceste tragedii îl învață pe om să *nu* lupte cu destinul și să *nu* depășească măsura. Seneca este un fatalist, dar pentru el această acceptare a supremației destinului oferă prilejul recuperării adevăratei libertăți, a celei interioare.

Tratatul *De uita beata* fusese precedat de alte scrieri cu caracter filosofic, precum *De ira*, „Despre mânie", *De breuitate uitae*, „Despre scurtimea vieții", *De constantia sapientis*, „Despre statornicia înțeleptului", *De clementia*, „Despre clemență". Toate aceste subiecte pregăteau o lucrare de sinteză, precum cea în discuție, care anticipează, la rândul ei, o altă operă, cuprinzând, într-o formă mult mai personală, sinteza filosofică de până atunci, *Epistulae ad Lucilium*, „Scrisori către Lucilius".

Chiar din primele cuvinte ale acestui opuscul, Seneca afirmă că orice om dorește să trăiască fericit (*felix / beatus*), dar, atunci când încearcă să spună ce înțelege prin fericire, se împotmolește. Și din punct de vedere lingvistic este interesant de observat că limba latină avea doi termeni care implicau concepții diferite de viață: *felix*, „rodnic" (principiu activ), „contribuind la instaurarea propriei stări de bine", și *beatus* „cu de toate, împlinit" (principiu pasiv), „posedând toate cele care îl fac fericit".

Scopul autorului este, mai înainte de orice, de a defini fericirea. Răspunsul este mai întâi negativ; nu trebuie acceptată opinia comună despre fericire, căci oamenii, urmând valorile acceptate în general, ajung să se plângă și sfârșesc prin a fi nefericiți. În drumul spre fericire, dacă nu o iei în direcția cea bună, cu cât încerci să ajungi mai grabnic către ea, cu atât te îndepărtezi mai mult. Când drumul duce în

sens contrar, „însăși viteza devine cauza unei mai mari îndepărtări” (Sen., *Dial*. 17, 1, 1 *ipsa uelocitas maioris interualli causa fit*).

Primul lucru pe care trebuie să ni-l propunem, spune Seneca, este idealul către care năzuim, *propositum,* „ceea ce este pus înainte”, pe care grecii îl numeau *τέλος,* „capăt, desăvârșire”, și care se confundă cu „binele suprem” (*summum bonum*). Doar după definirea lui, urmează să vedem cum putem să ne apropiem mai repede de el. Această idee, de a defini de la început locul către care vrei să te îndrepți, este foarte plastic exprimată în *Scrisorile către Lucilius* printr-o imagine din lumea marinarilor: (Sen., *Ep*. 71, 3) *ignoranti quem portum petat nullus suus uentus est,* „pentru cel care nu știe către ce port se îndreaptă, nici un vânt nu este favorabil”. Odată intrați pe acest făgaș, există o „dorință naturală” (*cupiditas naturalis*), care ne va face să înțelegem chiar în timpul drumului dacă acesta este corect, cât trebuie parcurs în fiecare zi și cât mai este până la destinație. Acest elan natural, pe care grecii îl numeau *ὁρμή,* „impuls”, este cel care ne conduce în mod natural către fericire, considerată în vechiul stoicism un „țel” (gr. *σκοπός*), în timp ce prin termenul *τέλος* se înțelegea împlinirea acestuia[4].

Pe acest drum, continuă Seneca, nu trebuie să ne lăsăm abătuți de zgomotul din jur, de cei care ne cheamă într-o direcție sau alta, căci viața noastră scurtă se va măcina în mijlocul rătăcirilor. De fapt, ea pare scurtă în acest continuu umblet fără rost (*uita inter errores breuis*), chiar dacă nu lipsește buna intenție a omului care se străduiește zi și noapte să o apuce pe calea cea bună. Este mai util să fixăm dinainte și unde mergem, și pe ce drum, și mereu călăuziți de un ghid (*dux*), pe care stoicii îl numeau *ἡγεμών,* identificându-l adesea chiar cu rațiunea (*τὸ ἡγεμονικόν*). Acest îndrumător era una din condițiile esențiale ale reușitei în viziunea vechiului stoicism, dar ideea apărea sub o formă diferită și la epicurei[5].

Calea către fericire, pentru Seneca, este diferită de un drum obișnuit; pe acesta din urmă poți întreba localnicii încotro să o iei și în felul acesta nu te vei rătăci. În cazul fericirii însă căile cele mai bătute sunt și cele mai înșelătoare. Greșeala pe care o fac cei mai mulți este că îi urmează, „precum oile” (*ritu pecorum*) pe cei de dinainte, care nu merg unde trebuie, ci unde s-au obișnuit. În timp ce animalele sunt conduse de instinct, oamenii ar trebuie să fie ghidați de rațiune. Ideea este reluată în *Scrisorile către Lucilius* cu sublinierea spiritului gregar, care ne conduce să imităm doar în virtutea argumentului mulțimii: (Sen., *Ep*. 123, 6) *inter causas malorum nostrorum est quod uiuimus ad exempla nec ratione componimur, sed consuetudine abducimur. Quod, si pauci facerent, nollemus imitari, cum plures facere coeperunt, quasi honestius sit, quia frequentius, sequimur,* „printre cauzele nenorocirilor noastre este faptul că trăim după exemple și nu ne orientăm după rațiune, ci suntem târâți de obișnuință. Dacă puțini oameni fac un lucru, nu vrem să-l imităm, dacă însă au început să-l facă mai mulți, îl urmăm și noi, ca și cum ar fi mai onest, întrucât este mai răspândit”.

Oamenii se conduc după reputație, crezând că lucrurile cele mai bune sunt cele îmbrățișate de asentimentul tuturor. În felul acesta, în loc să-și ducă viața conform

[4] Cicero folosește *appetitio animi,* „dorință a sufletului”, pentru *ὁρμή*. Ea ne conduce către un anumit mod de a trăi, și nu către orice fel de viață. *Cf.* CIC., *Fin.* 3, 23.

[5] P. GRIMAL, *op. cit.*, p. 26, n. 2.

cu ceea ce le dictează rațiunea, trăiesc într-o continuă imitație. Sfârșesc prin a se îndrepta „nu unde trebuie să meargă, ci încotro se merge” (Sen., *Dial.* 17, 1, 3 *non quo eundum est, sed quo itur*). Este, continuă filosoful, ca atunci când oamenii cad unii peste alții într-o busculadă – nimeni nu cade fără să tragă și pe altul după el, primii fiind spre pieirea celor care urmează; nimeni nu greșește doar pentru sine, ci este și cauza, și autorul greșelii altcuiva. Este, astfel, vătămător obiceiul de a merge pe calea înaintașilor, căci, din nou, în loc de a ne folosi propria rațiune, ne luăm după încredere.

Seneca subliniază aici necesitatea discernământului și nevoia judecării „cu propriul cap”, căci, prin natura lui, omul „preferă să creadă decât să judece” (*ibid.* 17, 1, 4 *mauult credere quam iudicare*), iar despre viață veșnic „se crede” în loc să se judece. Sunt puși astfel în antiteză doi termeni esențiali pentru raportarea omului la lumea din jur: *credere,* „a crede”, care îl reia pe gr. *δόξα,* „părere, impresie, judecată, opinie” (în filosofia greacă, în opoziție cu „adevărul”, „realitatea”, „știința”), și *iudicare,* „a judeca”, termen care îi corespunde lui *κρίσις,* „judecare”, un derivat de la vb. *κρίνειν,* „a discerne”, de unde „a judeca”. Exemplele altora ne duc la pieire și, prin urmare, doar separarea de ceilalți este o condiție pentru urmarea drumului corect.

Cel mai bun exemplu al nestatorniciei este poporul. Seneca, printr-o metaforă juridică, îl numește „apărătorul propriului rău împotriva rațiunii” (*ibid.* 17, 1, 5 *contra rationem defensor mali sui populus*). O dovedesc alegerile, continuă autorul, acolo unde magistrații aleși ajung să fie schimbați atunci când favoarea oamenilor se schimbă, atitudine care nu poate fi decât sfârșitul oricărei judecăți, atâta timp cât ne raportăm la cei mulți.

Calea spre fericire nu se poate stabili, pentru Seneca, prin majorități. Argumentul mulțimii este cel mai prost. Cel care afirmă, ca în cazul alegerilor, *haec pars maior esse uidetur* (*ibid.* 17, 2, 1 „această parte pare să fie mai mare”), se înșală, căci confundă numărul cu calitatea. Această mulțime *peior est,* „este mai rea”. Atunci când este vorba de oameni, lucrurile nu merg atât de bine încât cele mai bune să placă celor mai mulți. Pentru Seneca „mulțimea este argumentul celei mai rele situații” (*ibid.* 17, 2, 1 *argumentum pessimi turba est*), iar oamenii ar trebui să-și concentreze eforturile spre a face nu ceea ce este cel mai des întâlnit, ci ceea ce este cel mai bun calitativ.

A ajunge în posesia unei fericiri veșnice în mod sigur nu se poate face prin raportare la vulg (*uulgus*), căci acesta este „cel mai prost interpret al adevărului”, așa cum este definit în tratat. Disprețul autorului pentru mulțime este însă doar aparent, căci el precizează imediat că prin „vulg” îi înțelege atât pe *chlamydati,* „cei îmbrăcați cu hlamidă”, cât și pe *coronati,* „cei cu coroană”. Primul termen trimite totodată la personajele de tragedie îmbrăcate astfel pe scenă[6], în timp ce al doilea la cele din comedie, care purtau pe cap o coroană în momentele de banchet itinerant (gr. *κῶμος*). Și cum tragedia era asociată cu stilul înalt, iar comedia cu cel umil, Seneca vrea să spună că fac parte din „vulg” atât cei importanți, cât și oamenii obișnuiți. El nu-i va judeca pe oameni nici după culoarea hainelor, nici după privire, ci va trebui să găsească un alt criteriu (*lumen*) prin care să le distingă pe cel adevărate de cele false[7].

[6] *Cf.* Sen., *Ep.* 76, 31.

[7] Găsirea acestui „criteriu” i-a preocupat pe filosofi în Antichitate. Stoicii mai cu seamă au încercat să-l găsească. Poseidonios îi consacrase un tratat *περὶ τοῦ κριτηρίου,* „despre criteriu”. *V.* P. Grimal, *op. cit.,* p. 29, n. 2.

Iar acest criteriu nu poate fi decât sufletul (*animus*), căci este singurul care poate judeca un alt suflet. Autorul reia astfel un vechi postulat al filosofiei grecești, care spunea că un lucru nu poate fi judecat decât de ceva asemănător.

Adevărata valoare a ființelor umane rezidă, așadar, în sufletul lor, și această valoare nu poate fi apreciată decât de *animus*. Iar acesta, dacă ar putea prinde glas – afirmă Seneca apelând la un procedeu stilistic, prozopopeea, drag anticilor[8] –, ar spune că multe din lucrurile făcute până acum nu le-ar mai face, că ar regândi ceea ce a spus, că s-ar împăca cu cei cu care s-a urât, chiar dacă nu a „reușit încă să fie prieten cu el însuși" (*ibid.* 17, 2, 3 *mihi ipsi nondum amicus sum*). Din vanitate a căutat să se distingă în fața mulțimii, dar nu a obținut decât să se expună săgeților celorlalți, căci pe cât de mare este tabăra celor care te admiră, pe atât de mare este cea a celor care te invidiază. De aceea, adaugă filosoful, trebuie să căutăm „un bun pe care să-l simțim, nu pe care să-l arătăm" (*ibid.* 17, 2, 4 *bonum quod sentiam, non quod ostendam*), solid, pentru a te putea baza oricând pe el, egal, adică omogen în părțile sale, și frumos mai ales în partea nevăzută.

Înainte de a arată calea spre fericire, Seneca ține să sublinieze că nu se va raporta strict la doctrina, în special stoică, deja exprimată până atunci. Are dreptul de a emite propria judecată sau, după cum se exprimă el, reluând o formulă politică, beneficiază de *ius censendi,* „dreptul de vot", așa cum aveau senatorii în senat.

Problema fundamentală în găsirea drumului către fericire este identificarea adevăratei ei naturi. Totul trebuie să plece de la definirea binelui suprem (sau absolut). Seneca pleacă în tratat de la teza stoică: binele suprem înseamnă *secundum naturam uiuere,* „a trăi în acord cu natura", idee lansată de către Zenon[9], fondatorul stoicismului, sau, după cum el însuși declară, *rerum naturae assentior,* „sunt de acord cu natura" (*ibid.* 17, 3, 3)[10]. Pentru stoici calea spre fericire este asigurată de dobândirea înțelepciunii, iar aceasta vine doar orientându-te către natură: (*ibid.* 17, 3, 3) *ab illa non deerrare et ad illius legem exemplumque formari sapientia est,* „înțelepciunea înseamnă a nu te abate de la natură și a te forma după legea și exemplul ei"[11].

Chiar dacă ulterior adepții Porticului se refereau la o natură exterioară, Seneca se întoarce la indicațiile inițiale ale lui Zenon, care înțelegea prin această congruență un acord cu sine însuși. De aici și definiția clară pe care o oferă vieții fericite: (*ibid.* 17, 3, 3) *beata est ergo uita conueniens naturae suae,* „fericită este viața în acord cu propria fire / natură"[12]. Mai mult, a trăi în conformitate cu natura înseamnă a trăi în acord cu natura universală; abaterea de la acest acord conduce la tragedii, în schimb

[8] Procedeul fusese consacrat de către Platon în dialogul *Criton*, unde Legile prindeau glas și îl luau la rost pe Socrate care încerca să scape din închisoare. El a fost reluat în literatura latină de către Cicero în prima *Catilinară,* unde Patria este cea personificată.

[9] *Cf.* CIC., *Fin.* 4, 14.

[10] În latină *natura rerum* traduce gr. *φύσις,* „natură", căci *natura,* „fire", nu putea să acopere exact sensul cuvântului grecesc. *Cf.* și numele tratatului lui Lucretius, *De rerum natura,* pentru a traduce *Περὶ φύσεως,* „Despre natură".

[11] Teza fusese exprimată de către unul dintre părinții stoicismului, Chrysippos: *Fr.* 4 *ἴσον ἐστὶ τὸ κατ' ἀρετὴν ζῆν τῷ κατ' ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων ζῆν,* „a trăi conform cu virtutea înseamnă a trăi conform cu cele care se întâmplă în natură".

[12] Tot Chrysippos (*fr.* 4) făcea diferența între natura *κοινή,* „comună, universală", și cea *ἀνθρωπίνη,* „omenească".

înțelegerea cu natura conduce la o viață senină, netulburată, impregnată de *ataraxie*, adică lipsă a oricăror tulburări.

Prin 'natură' însă Seneca înțelege natura fiecăruia dintre noi, ceea ce am putea numi *firea.* El polemizează astfel cu Cleanthes, care vedea în aceasta o natură universală și abstractă[13]. O condiție obligatorie pentru ca sufletul să-și poată descoperi această natură personală este ca el să acționeze liber, fără a fi constrâns de o sănătate precară, dar mai cu seamă aflându-se în stăpânirea unei „minți sănătoase" (*sana mens*), care aduce după ea și frumusețea.

Mai important decât orice este însă a avea o judecată dreaptă (*iudicii rectus*) și a te mulțumi cu soarta pe care o ai, oricare ar fi ea. Una din condiții este să ajungi să nu te mai mire nimic (*sine admiratione cuiusquam*), indiferentism referitor inițial la fenomenele naturale, dar extins de către Seneca și la ceea ce te poate tulbura în timpul vieții. Doar astfel se poate ajunge la *perpetua tranquillitas,* „o liniște continuă", pe care grecii o numeau *εὐθυμία,* „calm interior", și la libertate, adică o independență față de cele care ne tulbură sau ne înspăimântă.

Seneca polemizează în continuare cu școala lui Epicur. Adepții acesteia susțineau că plăcerea (*uoluptas*) este supremul bine. Ei făceau însă diferența între două tipuri de plăceri. Prin una înțelegeau absența oricărei dureri, adică o plăcere a tihnei, „staționară"; alta este însă o plăcere *in motu,* „în mișcare", una pozitivă, procurată prin intermediul senzației. Cicero reproșase deja reunirea sub același nume comun a două lucruri diferite, chiar dacă, este adevărat, ambele erau distincte de durere[14].

Potrivit aceleiași școli de gândire, plăcerea nu poate fi separată de virtute (*uirtus*), iar un om nu ar putea să trăiască cinstit fără să trăiască în același timp și în plăcere, tot astfel cum cel care își duce viața în plăcere trăiește, în mod obligatoriu, și onest. Epicur numea această relație *ἀχώριστον,* „de nedespărțit". Pentru Seneca însă virtutea este de cele mai multe ori lipsită de plăcere și poate exista în lipsa ei. Ea este un scop în sine și greșește cel care se întreabă de ce caută cineva să ajungă la virtute, căci ea însăși este scopul[15]. Mai mult, virtutea are în sine ceva înalt (*altum*), măreț (*excelsum*), regesc (*regale*), de neînvins (*inuictum*), de neobosit (*infatigabile*)[16], în timp ce plăcerea este umilă (*humile*), servilă (*seruile*), lipsită de sprijin (*imbecillum*) și decadentă (*caducum*)[17].

---

[13] *Cf.* D.L., 7, 89.

[14] Cicero își pune și problema traducerii cuvântului grecesc *ἡδονή* în latină, tocmai pentru că nu exista un termen care să facă diferența între cele două tipuri de plăcere: (CIC., *Fin.* 2, 13, 10 *huic uerbo omnes, qui ubique sunt, qui Latine sciunt, duas res subiciunt, laetitiam in animo, commotionem suauem iucunditatis in corpore,* „prin acest cuvânt toți cei care știu latină de peste tot înțeleg două lucruri: o bucurie în suflet și un fior discret de plăcere în corp". Pentru alte pasaje referitoare la nediferențierea între cele două tipuri de plăcere, *v.* Andrei CORNEA, *Epicur & epicureismul antic,* București, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași & Humanitas, 2016, p. 164, n. 133.

[15] Aceeași idee o regăsim la Diogenes Laertios (7, 89): *αὐτὴν δι' αὑτὴν εἶναι αἱρετήν,* „virtutea este un scop în sine".

[16] Epitetele folosite de Seneca le traduc într-o anumită măsură pe cele ale lui Zenon: *altum* = *μέγας,* „mare", *excelsum* și *regale* = *ὑψηλός,* „înalt", *inuictum* = *ἰσχυρός,* „puternic", *infatigabile* = *ἀδρός,* „din belșug".

[17] Imaginea provine de la Cleanthes (*cf.* CIC., *Fin.* 2, 69), care imaginase o alegorie în care Plăcerea era îmbrăcată în costum regal, în timp ce Virtuțile o înconjurau ca niște sclave, tablou ce urmărea să scoată în evidență „caracterul scandalos al epicureismului", *v.* P. GRIMAL, *op. cit.,* p. 45, n. 3.

„Cu virtutea te întâlnești în for, în curie sau stând pe ziduri [...], în timp ce plăcerea stă ascunsă și e de găsit mai degrabă în întuneric, în jurul băilor și al saunelor", afirmă autorul, încercând să demonstreze natura atât de diferită a celor două repere pe care epicureii le socoteau indisolubil legate. Prin această personificare Seneca subliniază că oamenii virtuoși sunt mereu în serviciul cetății, fie ca simpli cetățeni (în for), fie ca senatori (în curie), fie ca soldați (pe ziduri), în timp ce adepții plăcerii preferă o viață privată, într-o moralitate discutabilă și răspunzând foarte bine preceptului epicureu *λάθε βιώσας,* „trăiește ascuns".

În acest moment al raționamentului Seneca simte nevoia să introducă conceptul de *summum bonum* „binele suprem", căci de el se leagă virtutea. Acesta este nemuritor (*immortale*), nu poate dispărea, nu cunoaște sentimentul de sațietate și nici nu se căiește vreodată, spre deosebire de plăcere, care dispare chiar atunci când este în culmea intensității[18]. Seneca încearcă să demonstreze pe larg că binele suprem, așa cum îl definesc stoicii, nu ar trebui subordonat plăcerii, așa cum o fac epicureii, și nici nu trebuie unit cu aceasta, într-o definiție mixtă, așa cum încearcă Aristotel. O dovadă că plăcerea nu poate fi identificată cu binele suprem este că și cei mai răi dintre oameni au parte de ea, cei cu care virtutea nu poate fi asociată în niciun fel. De aceea, cel care dorește să ajungă la adevărata fericire trebuie să ia natura drept *dux,* „conducător" (în sensul antic, „cel care deschide calea", din același radical cu verbul *ducere,* „a conduce"), căci „unul și același lucru este a trăi fericit cu a trăi potrivit cu natura" (*Dial.* 17, 8, 1 *idem est ergo beate uiuere et secundum naturam*). În acest parcurs către viața fericită plăcerea nu poate fi nicicum *dux,* ci doar, cel mult, *comes,* „tovarăș".

Pentru stoici, omul, ca ființă înzestrată cu rațiune, nu va fi niciodată mulțumit cu un bine suprem întemeiat pe plăcerea fizică. Raportarea la plăcerile corpului, subliniază autorul, trebuie să fie una corectă. Seneca le compară cu situația trupelor auxiliare într-o armată: ele sunt destinate „să servească, nu să comande" (*ibid., seruiant ista, non imperent*), căci în armată aceste trupe ușoare se supuneau comenzii unui ofițer superior roman care deținea *imperium,* „puterea". Tot astfel plăcerile trebuie să fie sub comanda rațiunii, căci doar în felul acesta vor fi de folos minții. Înțeleptul, în viziunea stoicilor, va deveni astfel *artifex uitae,* creatorul propriei vieți.

Exista însă obiecția din partea epicureilor care afirmau că și sufletul poate avea propriile plăceri. Se poate admite că există o desfătare de pe urma amintirilor (*praeterita*)[19], dar pentru Seneca aceste plăceri ale sufletului sunt imaginare. Sufletul este un filtru pentru plăcerile corpului. O altă obiecție a epicureilor era că stoicii cultivă virtutea sperând, de fapt, că vor obține o plăcere de pe urma ei. În felul acesta virtutea nu este un scop în sine, ci doar mijlocul de a ajunge la plăcere, care devine astfel binele absolut[20]. Răspunsul lui Seneca pare însă convingător: dacă

[18] Plăcerii i se refuzase statutul de „lucru bun" încă de la Platon tocmai din pricina inconsistenței ei (*cf.* PLAT., *Phlb.* 53c *sqq.*).

[19] O referire la această teză a lui Epicur apare în tratatul lui Plutarh *Non posse suauiter uiui secundum Epicurum,* „Nu se poate trăi plăcut conform cu Epicur": (PLUT., *M.* 1099d) *τὸ μεμνῆσθαι τῶν προτέρων ἀγαθῶν μέγιστόν ἐστι πρὸς τὸ ἡδέως ζῆν,* „amintirea lucrurilor bune din trecut este foarte importantă pentru o viață fericită".

[20] Obiecția apare formulată la Diogene Laertios (10, 138): *δὲ τὴν ἡδονὴν καὶ τὰς ἀρετὰς αἱρεῖσθαι, οὐ δι' αὐτάς,* „pentru plăcere sunt asumate și virtuțile, nu pentru ele însele".

practicarea virtuții conduce uneori și la plăcere, aceasta din urmă nu este însă un scop în sine. Pentru a convinge se folosește de o comparație din domeniul agriculturii. Dacă pe un ogor, gata pregătit pentru a da rod, apar și niște flori care încântă privirea, totuși munca agricultorului nu a avut drept scop aceste flori, ci ele au apărut întâmplător.

Tot astfel plăcerea (*ibid.* 17, 9, 2) *non est merces nec causa uirtutis, sed accessio, nec quia delectat placet, sed si placet et delectat,* „nu este plata, nici cauza virtuții, ci un adaos, și nu este asumată pentru că desfată, ci, dacă este asumată, aduce și desfătare". Pentru Seneca binele suprem constă tocmai în acest raționament și în atitudinea unei minți desăvârșite (*habitus optimae mentis*[21]). Greșește, prin urmare, cel care întreabă ce se dorește să se obțină prin virtute, căci ea, de fapt, este un scop în sine. Argumentația la această obiecție se încheie brusc, cu o afirmație care pune rațiunea, specifică omului, deasupra tuturor celorlalte plăceri comune cu alte ființe: (*ibid.* 17, 9, 4) *hominis bonum quaero, non uentris, qui pecudibus ac beluis laxior est,* „caut un bun al omului, nu al pântecului, care este mai larg la vite și la animale sălbatice".

Seneca anticipează o posibilă altă obiecție la această comparație cu animalele, căci Epicur afirmase că cineva nu poate să trăiască plăcut dacă nu trăiește în același timp și onest, ceea ce nu pot face animalele[22]. Stoicii aduc un alt argument potrivit căruia plăcerea nu poate fi fundamentul unei vieți fericite, și anume ei spun că aceasta este comună tuturor oamenilor, chiar și celor mai răi dintre ei. Pentru a simți plăcerea propovăduită de epicurei nu trebuie să fii înțelept, ci aceasta este accesibilă și „celor mai ignoranți" (*stultissimi*).

În concepția lui Seneca, pe lângă desfătările trupului, numeroase sunt plăcerile asociate viciului cărora le este victimă sufletul, precum „mândria" (*insolentia*[23]), „o prea mare încredere în sine" (*nimia aestimatio sui*), „aroganța" (*tumor*), „dragostea oarbă și neprevăzătoare pentru propria avere"[24] (*amor rerum suarum caecus et improuidus*), „plăcerile trecătoare"[25] (*deliciae fluentes*), „o înflăcărare prea mare din motive mărunte și copilărești"[26] (*ex minimis et puerilibus causis exultatio*), „ironia" (*dicacitas*), „trufia" (*superbia*) sau „trândăvia"[27] (*desidia*). Pe toate acestea însă virtutea le respinge, căci ea instituie un filtru prin care nu sunt admise decât acele plăceri care pot fi controlate.

Pentru a ajunge la *summum bonum* și, prin urmare, la o viață fericită, stabilirea unui plan de viață, care trebuie urmat cu strășnicie în mod neîntrerupt, pare să fie singura soluție. Pe acest drum însă omul se va lovi inevitabil de una din cele mai mari probleme: cum trebuie să te raportezi la bogăție? Înainte de a o dori sau de a o

[21] Expresia traduce gr. *διάθεσις*, „dispoziție", *cf.* CHRYSIPP., *Stoic.* 104.

[22] Cuvintele îi aparțineau lui Epicur însuși: (EPICUR., *Ep.* 4) *οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως,* „nu se poate trăi plăcut dacă nu se trăiește și cu rațiune, frumusețe și dreptate".

[23] În opoziție cu „buna conviețuire", pe care grecii o numeau *εὐκοινωνησία.*

[24] Defect în opoziție cu ceea ce grecii numeau *φρόνησις* „chibzuință".

[25] Defect pe care grecii îl numeau *ἀκολασία* „nestăpânire de sine, necumpătare, neînfrânare".

[26] Redare a gr. *ἔπαρσις ἄλογος* „înflăcărare lipsită de rațiune", *cf.* CHRYSIPP. *Fr.* 406.

[27] În gr. *ὄκνος* „teama de a întreprinde ceva".

refuza, Seneca subliniază că mai întâi trebuie să înțelegem că noțiunea de bogăție este relativă. Mereu va fi unul mai bogat sau mai sărac, așa că mai important pentru autor este ce poți face cu bunurile materiale pentru a practica virtutea. Anticipând teze ale creștinismului, filosoful roman pune accent pe folosirea averii pentru a da dovezi de caritate față de cei mai în nevoie decât tine. Tot astfel, sărăcia nu este în sine o premisă a nefericirii, căci, cum va afirma tot el într-una din *Scrisorile către Lucilius*: (Sen., *Ep*. 2, 6) *non qui parum habet, sed qui plus cupit, pauper est,* „sărac nu este cel care are puțin, ci cel care își dorește mai mult". În plus, o premisă a fericirii este un spirit eliberat de frică și de speranță, deasupra vieții cotidiene și a plăcerilor și durerilor ei. Cel care va ști să păstreze o cale de mijloc în toate – cea pe care Horatius o numise *aurea mediocritas,* „aurita cale de mijloc", transpunere în latină a gr. *μεσότης*, „echilibru" – și se va ține departe de orice exces (*ὕβρις*) va avea cele mai mari șanse să se apropie de fericire.

O altă condiție a împlinirii este o bună stăpânire a timpului, singurul bun care se află cu adevărat în posesia noastră, după cum afirmă tot Seneca. Această problemă va fi tratată în mai multe pasaje din *Scrisorile către Lucilius*, din care citățm aici doar un fragment relevant pentru adevărata bogăție demnă de râvna noastră: (Sen., *Ep*. 1, 3) „Fă, așadar, dragul meu Lucilius, ceea ce scrii că faci. Adună la un loc toate orele. Vei depinde mai puțin de ziua de mâine, dacă vei pune mâna pe cea de azi. În timp ce ești tras într-o parte și în alta, viața se scurge. Toate, Lucilius, ne sunt străine, numai timpul este al nostru; natura ne-a dat în proprietate doar acest singur lucru, fugar și alunecos, din care însă ne scoate oricine vrea. Și atât de mare este prostia oamenilor, încât, în privința lucrurilor celor mai mici și celor mai ieftine, desigur ușor de recuperat, ei acceptă să se îndatoreze, nimeni însă, dintre cei care au primit timp, n-ar considera că datorează ceva, deși acesta este singurul lucru pe care, oricât de binevoitor ai fi, nu-l poți da înapoi". Pentru Seneca, o bună gestionare a timpului este, în mare măsură, cheia unei vieți împlinite. Important este să-ți dai seama de aceasta cât mai devreme, după cum o afirmă tot el, citând un proverb referitor la ulciorul de vin: (*ibid.* 1, 5, 5) *sera parsimonia in fundo est; non enim tantum minimum in imo sed pessimum remanet* „zgârcenia este tardivă atunci când ai ajuns la fund; căci pe fundul vasului nu rămâne doar foarte puțin, ci și partea cea mai rea".

BIBLIOGRAFIE

BRIDOUX, André, *Le Stoïcisme et son influence*, Paris, J. Vrin, 1966.

CIZEK, Eugen, *Seneca*, București, Editura Albatros, 1972.

CORNEA, Andrei, *Epicur & epicureismul antic*, București, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași & Humanitas, 2016.

GRIMAL, Pierre, *Sénèque, sa vie, son œuvre*, Paris, PUF, 1957.

GUȚU, Gheorghe, *Lucius Annaeus Seneca*, București, Editura „Casa Școalelor", 1944.

L. ANNAEI SENECAE *De uita beata*, éd. Pierre Grimal, Paris, Presses Universitaires de France, 1969.

WEBER, Alfred, *Histoire de la philosophie européenne*, Paris, Librairie Fischbacher, 1925.

REMARKS ON THE ETHNONYM *GETICUS* IN GENOESE SOURCES FROM THE BLACK SEA REGION

Andrei MIREA
"Nicolae Iorga" Institute of History, Bucharest
andrei.mirea@history.bucharest.university

Résumé : L'article étudie la signification du terme médiéval *Geticus* utilisé dans les sources génoises concernant les alentours de la mer Noire à la fin du Moyen Âge. Les historiens ont soutenu que ce terme faisait référence aux Goths, aux Circassiens ou même aux Roumains. Après avoir brièvement discuté les principales théories explicatives qui ont été précédemment avancées, l'auteur apporte des arguments en faveur de l'identification de la population de *Getici* avec les Circassiens qui demeurent dans la région du Caucase du Nord.

Abstract: The article analyses the meaning of the medieval term *Geticus* used in the Genoese sources regarding the Black Sea region at the end of the Middle Ages. The historians argued that this term refers to the Goths, to the Circassians, or even to the Romanians. After briefly discussing the main explanatory theories that have been previously put forward, the author provides arguments for identifying the *Getici* population with the Circassians who live in the Northwestern Caucasus region.

Mots-clés : *Geticus*, Gênes, Mer Noire, Goths, Circassiens, Roumains
Keyword: *Geticus*, Genoa, Black Sea, Goths, Circassians, Romanians

One can hardly avoid noticing that the medieval sources on the history of the Black Sea region contain many rare and ambiguous words, which still await a satisfactory analysis and explanation. Many of these obscure terms relate to trade items or place names, while others serve to designate various local populations. The majority of available sources for the period between the 13th and the 15th centuries bear a Genoese origin, as the Ligurian commune successfully established a dense network of commercial settlements around the Pontic basin during the last centuries of the Middle Ages. Despite the significant loss of written sources produced in these Pontic settlements, the close administrative, commercial, and political ties with the metropolis of Genoa enabled a consistent portion of these sources to reach Genoa and hence to be preserved in the rich archives of the city.

When the systematic examination of this body of evidence commenced, some of the obscure terms found in the Genoese sources, such as *lingua romecha*

or *seta de Chilea,* were initially linked to the medieval history of Romanians, and these hypotheses stirred much discussion amongst the historians. Once thought to refer to the old Romanian language, the reference to the *lingua romecha* from a Genoese notarial deed drawn up in the Danubian emporium of Kilia (*Chilia* in Romanian) turned out to actually designate a regional language called *ruméka*, which is still spoken in some parts of present-day Ukraine and Georgia, and is composed of a Crimean Greek dialect with various elements from Tartar, Arabic, Persian, and Ukrainian[1].

By the same token, a Genoese document relating to the 13th-century silk commerce mentions a certain type of silk named *seta de Chilea,* and this toponym was originally related to the settlement of Kilia on the Danube, but a more thorough analysis revealed that this type of silk came in fact from the Bithynian city of *Chelae*[2]. More recently, the Latin term *Geticus* employed by the Genoese sources followed a quite similar historiographical path. Thus, an attempt to reopen the question of the meaning that lies behind this ambiguous ethnonym, which, as we shall see, received contradictory answers, might not be entirely fruitless.

Before briefly addressing the current state of research, one should bear in mind that the term *Geticus* appears in both historical and literary sources produced by the Genoese during the 15th century. The most famous example taken from the aforementioned literary genre is assuredly represented by the work of Alberto Alfieri, a Genoese citizen who settled in the Crimean emporium of Caffa in the early 15th century. His only surviving work, entitled *Ogdoas* (from the Greek word for "eight"), consists of eight dialogues carried on various themes between the souls of several prominent deceased nobles from the Italian Peninsula. This text also contains three brief references to the ethnonym *Geticus*:

> (1) *Quis Scytha tam ferus? Quis Getes, aut quis incolens caspia regna?*
> "What Scythian was so ferocious? What Getan? Or who among those living in the Caspian regions?"
> (2) *Potius te manem factitabunt, tibi in Scythia urbes aut oppida aedificabunt? An tibi apud Geticos dominabuntur?*
> "Indeed, will they act as a protective force for you, will they build cities and fortresses in the land of the Scythians for you? Will they rule over the Getans for you?"
> (3) *Quid Geticos referam infelices, quorum numerus potentior in Ægypto, quam in solo natali?*

[1] Michel BALARD, "Un document génois sur la langue roumaine en 1360", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. XVIII, no. 2, 1980, pp. 233–238; Andrei PIPPIDI, "«Romecha»", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. XXIV, no. 3, 1986, pp. 287–288. See also more recently Vasile MARCULEȚ, "Considerații cu privire la limbile utilizate în realizarea tranzacțiilor comerciale din cadrul coloniilor genoveze de la gurile Dunării la mijlocul secolului al XIV-lea", in *Sargetia. Acta Musei Devensis,* voll. XXXV–XXXVI, 2007–2008, pp. 199–200 (although without yielding any new insights).

[2] Pierre RACINE, "Le marché génois de la soie en 1288", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. VIII, no. 3, 1970, pp. 406–408, 416; see also Nicolae BĂNESCU, "Chilia (Licostomo) und das bithynische Χηλή", in *Byzantinische Zeitschrift,* vol. 28, 1928, pp. 68–72; Octavian ILIESCU, "À la recherche de Kilia byzantine", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. XVI, no. 2, 1978, p. 231; Silvia BARASCHI, "Izvoare scrise privind așezările dobrogene de la malul Dunării", in *Revista de Istorie,* tom 34, no. 2, 1981, pp. 323–324.

> "What shall I say of the unhappy Getans, whose number is larger in Egypt than in their native land?"[3].

The textual context of these rhetorical questions greatly helps us to explain the quoted passages. In the first one, the cruelty of a great Italian noble is rhetorically compared with the barbarism displayed by the allegedly uncivilised peoples who live around the Black Sea basin. The second passage is part of an ample plea in favour of the restoration of the political greatness of the Genoese government, which was absorbed by local conflicts and, as a consequence, tended to neglect the administration of the Pontic settlements. Finally, the last passage refers to the fact that many individuals from among this population were sold on the market as slaves and ultimately ended up serving their masters in the Mamluk Sultanate of Egypt. But one may reasonably ask who were these *Getici?*

In an essay based on the late 14th-century financial records of the Genoese Caffa, the Russian historian Andrej L. Ponomarev considered that the form *Geticus* employed in the Genoese accounts represents an "antiquated ethnonym" denoting the "Vlacho-Romanians" that once lived in the city of Caffa[4]. More recently, in Evgeny Khvalkov's PhD thesis[5], as well as in the published version of this dissertation[6], we come across the following passage: "people from Wallachia and Moldova were certain to be found in Caffa. Nonetheless, we occasionally find people with the describer *Geticus* or *Gethicus,* which is an antiquated term for Wallachians. Thus the Wallachians were part of the population of Caffa. We will need further research to give a final answer; however we would agree with Ponomarev that the Wallachians were part of the population of Caffa. In *Massaria Caffae* 1461, for instance, there is a mention of a certain *Asaus Geticus,* who was an *orguxius Caffe".*

The sole piece of evidence that the Russian historians Ponomarev and Khvalkov invoke in order to bear out the identification of these *Getici* with the Wallachians is represented by the Latin passage *Velachie sive ex Geticorum* from a Genoese document edited by Sandra Origone[7]. In the cited document, a certain

---

[3] Antonio CERUTI, "L'Ogdoas di Alberto Alfieri. Episodii di storia genovese nei primordii del secolo XV", in *Atti della Società Ligure di Storia Patria,* vol. XVII, 1885, pp. 297, 301, 313. For the modern translation used here, see *The Ogdoas of Alberto Alfieri,* edited and translated by Carla P. Weinberg, E. Ann Matter, Tempe, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2011, pp. 133, 143, 169.

[4] Andrej Leonidovič PONOMAREV, "Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги массарии – казначейства за 1381–1382 гг.", in vol. *The Black Sea Region in the Middle Ages,* vol. IV, Sankt Petersburg, Aletejja, 2000, p. 357, fn. 78.

[5] Ievgen Alexandrovitch KHVALKOV, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation,* vol. I (PhD thesis, European University Institute, Department of History and Civilization), 2015, p. 237, and fn. 1294.

[6] Evgeny KHVALKOV, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region. Evolution and Transformation,* New York, Routledge, 2018, p. 205, and fn. 195 (p. 271).

[7] Sandra ORIGONE, "L'amministrazione genovese a Caffa nel secolo XV", in *Saggi e documenti,* vol. III, Genova, Civico Istituto Colombiano, 1983, doc. 90, p. 292. Both Ponomarev and Khvalkov misquote here another collection of documents.

Simon de Levanto purchases millet from the commune of Caffa in exchange for which he will have to pay using the millet he plans to acquire in the near future "from the Tartar steppe, from Brăila of the Romanian lands or from *Getici"* (*campanie Tartarorum, Brilagi Velachie sive ex Geticorum*)[8]. In short, these lists represent enumerations of places and peoples considered to be appropriate sources for future purchases of cereals. There is no equivalence that can be found between Wallachia and *Getici* in this document. All these geographic points of reference were rather presented as possible alternatives for grain supply. To put it plainly, the only argument that ostensibly supported the hypothesis that the ethnonym *Geticus* might be referring to the Romanians of the late Middle Ages appears to be completely erroneous under closer scrutiny. Currently, there are no historical sources dating from the 13th to the 15th centuries that might help us to maintain such a bold and ill-founded hypothesis. Although it is true that the Genoese records produced by the administration of Caffa frequently mention Romanian inhabitants of the city, they are invariably identified by the word *Vellachus* (in fact, this term may function either as an ethnonym, referring to Romanians, or as an indication that the individual in question is legally subject to the lords of *Vellachia*)[9], thereby suggesting that the term *Geticus* must have referred to a separate community.

If they were not Romanians, then who were these *Getici?* Setting aside the woolly-minded statements of Ponomarev and Khvalkov, there are currently two main theories in the historiography. The first theory, whose main proponent is Wilhelm von Heyd, asserts that *Getici* were Circassians ("peuplades de race tcherkesse") from the North Caucasus region[10]. A second theory, whose supporters include Nicolae Iorga and Gian Giacomo Musso, posits that these *Getici* were the Goths of Crimea[11]. Based on the available evidence, it appears to us that the first theory is the most accurate one, and we shall present arguments to support this interpretation. It would be beneficial to commence by revisiting the explanations that have previously been offered regarding the matter at hand. In 1899, N. Iorga commented upon a passage, extracted from the 1446 accounts of Caffa's *Massaria* (*…exenium unum factum Usdemoroch, olim domino Getichorum, quando venit ad tres montaniolas…*), stating that this *dominus Getichorum "est un chef des Goths,*

[8] *Ibid.* See also Ștefan ANDREESCU, "Noi știri despre exportul de cereale prin Cetatea Albă și gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XV-lea)", in *Studii și materiale de istorie medie,* vol. XX, 2002, p. 325, republished in Ștefan ANDREESCU, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre,* București, Institutul Cultural Român, 2005, pp. 61–68.

[9] See some examples published by Nicolae BĂNESCU, "Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii", in *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, 1931, pp. 33–34.

[10] Wilhelm von HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge,* vol. II, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1886, p. 394.

[11] Nicolae IORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV^e siècle,* tome I, Paris, Ernest Leroux, éditeur, 1899, p. 38, and fn. 8; Gian Giacomo MUSSO, "Il tramonto di Caffa genovese", in *Miscellanea di Storia Ligure in memoria di Giorgio Falco,* Genova, Università di Genova, 1966, p. 323, and fn. 21: *…trattandosi di Goti di Crimea, più volte comparenti, negli atti notarili e nei registri delle Massarie, anche come Iheti, Geti, etc.*

inconnu par ailleurs"[12]. But this chieftain named *Usdemoroch* is actually one of the well-known Circassian lords from the North Caucasus region[13]. More recently, in 2011, Sandra Origone, while discussing the various populations that inhabited the Black Sea area during the Middle Ages, offered the following explanation concerning the *Getici* population: *"fanno fede, tra gli altri, i getici, etnonimo usato per indicare non solo circassi e saraceni, spesso schiavi, ma anche ebrei, controparti mercantili di veneziani a Tana"*[14]. As can be seen, the author ascribes a much broader meaning to this term; nonetheless, we do not recall encountering any references in the preserved sources to Saracens or Jews from the Pontic region identified by the ethnonym *Geticus.*

Besides the already mentioned *Asaus Geticus*, one might also discover in Caffa's financial accounts other names of *Getici*, such as *Toctamis Geticus*[15], *Sanctibei Geticus*[16], *Sepsos Geticus*[17] or *Tengriberdi Geticus*[18]. However, it stands to reason that these personal names do not allow precise geographic or ethnic identifications, especially when the medieval anthroponymy of the Pontic region has not yet been satisfactorily studied. Significant effort will be necessary to extract from the preserved sources all personal names attested in the Black Sea region prior to the Ottoman conquest in order to categorise them into ethnocultural and geographic groups and to propose a thoughtful and nuanced theory concerning their origins, evolution, and dissemination. In what follows, we shall briefly analyse three Genoese sources which underpin the fact that these *Getici* were geographically located in the Northwest Caucasian region.

The first document, published by Amedeo Vigna, provides an extensive account of the political, economic and social circumstances in the northern Black Sea that

---

[12] N. IORGA, *op. cit.*, p. 38, fn. 8, who was also referenced by Alexander A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea,* Cambridge, The Mediaeval Academy of America, 1936, p. 223. It seems, however, that Vasiliev was hesitant to fully accept Iorga's identification, since in the index of his book Vasiliev wrote "Usdemoroch (?), ruler of the Goths (?)" (p. 292). In order to *serve some genealogical purposes*, another historian erroneously stated that this Circassian lord was actually named Melchisedec… (Ștefan S. GOROVEI, "«Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei» (I)", in *Studii și materiale de istorie medie,* vol. XXII, 2004, pp. 26–27).

[13] Cornelio DESIMONI, "Nuovi studi sull'Atlante Luxoro", in *Atti della Società Ligure di Storia Patria,* vol. V, 1867, p. 185: *Signori Getici, Usdemoroch, Jamoch, Costumoch, Cadibeldi, ecc., onde ci parlano i nostri documenti, stanziavano forse nelle baie o anse di Sugiuk-Kalé, di Ghelendcik e di Pciade;* Samir H. KHOTKO, *Черкесия: генезис, этнополитические связи со странами Восточной Европы и Ближнего Востока (XIII–XVI вв.),* Maykop, Adygejskoe respublikanskoe knižnoe izdatel'stvo, 2017, pp. 165–166, 190.

[14] Sandra ORIGONE, "Guerra e società nel Mar Nero: il confronto tra genovesi e veneziani", in *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22–27 August 2011,* vol. I, *Plenary Papers,* ed. Iliya Georgiev Iliev, Sofia, St. Kliment Ohridski University Press, 2011, p. 437.

[15] Alexander DZHANOV, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 pp.", in *Ucrainica Mediaevalia,* vol. 4, 2021, p. 328.

[16] Alexander DZHANOV, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. (по данным книг массарии Каффы)", in *Sougdaia Collection,* vol. VIII, no. 2, 2019, p. 201.

[17] *Idem,* "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг. (по данным книг массарии Каффы)", in *Sougdaia Collection,* vol. VIIII, no. 3–4, 2021, p. 334.

[18] ARCHIVIO DI STATO DI GENOVA, San Giorgio, Sala 34, 590, 1248 (new repository code: 18,59046 1248), *Massaria Caffae* 1465–1466, fol. 71^{v}.

was drafted by the government of Caffa and dispatched to Genoa. This account is dating from May 1471 and incorporates the following passage:

> *Propter multas avarias et discrimina que annuatim Getici in Copario impendunt nostris mercatoribus et hominibus, sunt dies quod consultum fuit proibere nemo hoc anno accedat ad Coparium, pro posse cum ipsis Geticis ad alliquod acordium cum cautione devenire, quia perseverando in predictis in fine dampna sequerentur. Hoc anno cogitamus posse intentum nostrum faciliter aquirere quia sunt ipsi Getici vacui sale sine qua pisces sui non possunt perservari*[19].
>
> "Due to the numerous hardships and dangers that the *Getici* impose annually upon our merchants and people in Coparium, it has recently been decided that no one shall be permitted to approach Coparium this year, so as to cautionally reach some agreements with these *Getici*, since if we keep persisting in the aforementioned matters, losses will ultimately ensue. This year we believe that we can more easily achieve our intention because the *Getici* themselves are lacking in salt, without which their fish cannot be preserved" (our translation).

Hence, the quoted passage refers to the population of *Getici* from the region of the Copa city (Copario, Coparium, "near the mouth of the Kuban, the Genoese founded a colony called Copa (Kopa), which was linking the sea to the Circassian countryside"[20]), who are depicted as natives of the aforesaid region, and with whom the Genoese are trying to settle several local disputes.

The second source worth bringing to the attention of the readers is represented by a letter written on April 13, 1472, on behalf of Zaccaria Ghizolfi, the Genoese senior of Matrega, and addressed to the Genoese personnel of the *Ufficio di San Giorgio* that administered at the time the settlements dependent upon Genoa from the Black Sea region. In a similar vein, the text of this epistle also mentions the population of *Getici* that dwelled in the Taman Peninsula, whose vicinity (*vicinitatem dominorum et populorum Geticorum*) sometimes created great troubles for the lord of Matrega[21].

A third document, which reinforces this conclusion, was firstly published in the volume IV of *Atti della Società Ligure di Storia Patria*[22], and subsequently Ștefan Andreescu re-examined the document in the archives of Genoa and thoroughly

---

[19] Amedeo VIGNA, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, tomo II, part. I, Genova, Tipografia del R.I. de Sordo-Muti, 1871, doc. DCCCCLXXXI, p. 779.

[20] Matteo SALONIA, *Genoa's Freedom: Entrepreneurship, Republicanism, and the Spanish Atlantic*, London, Lexington Books, 2017, p. 17. See also Jolanta Tł. KORNECKA, Rafał QUIRINI-POPŁAWSKI, "Occidentalizzazione dell'area del bacino del Mar Nero nel tardo medioevo", in *Quaestiones Medii Aevi Novae*, vol. 11, 2006, p. 254.

[21] A. VIGNA, *op. cit.*, doc. MXV, p. 844; Samir H. KHOTKO, "Circassian Principalities in the XIV–XV Centuries. Formation and Interrelation with Sub-Ethnic Groups", in *Historical and Social Educational Ideas*, vol. 8, no. 2, 2016, pp. 47–48, 51–52.

[22] It was printed by Luigi Tommaso BELGRANO, "Appendice", in *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. IV, 1866, pp. CCLVII–CCLVIII.

analysed it[23]. It is a letter written from the Taman Peninsula by the same Zaccaria Ghizolfi, the former senior of Matrega, dated August 12, 1482, and addressed to the commune of Genoa. On that occasion, Ghizolfi was inside the rural area of the Taman Peninsula, and because he had no fortifications behind which he could shelter, he was vulnerable to the pressures of the local Circassian lords (*sono alla Campagna sine ullo fortilicio e questi signori getici continue me mangiano*).

From the foregoing, it can be seen that the local population named *Getici* in the Genoese sources has no connection with the Romanian-speaking population of the medieval period. On the one hand, given the sources we have discussed so far, we think it may be reasonably concluded that these *Getici* were Circassians from the Northwest Caucasian region[24]. On the other hand, once we accept the general idea that the *Getici* population was part of the Circassian ethnic group, then the ethnic differences between the Goths of Crimea and the *Getici* settled in the regions east of the Crimean Peninsula, differences which were chiefly manifested through language and customs, may be easily explained[25]. The preserved documents attest that this population lived primarily on the Taman Peninsula. Nevertheless, we must not overlook the fact that the sources analysed here were written either from the perspective of the administration of Caffa or from that of the lord of Matrega. As a result, they offer us an over-simplified and highly circumstantial view of the actual region inhabited by this population. Needless to say, it remains a mystery that awaits further elucidation how exactly this population came to bear the name *Getici* in the Genoese sources of the late Middle Ages. The explanation may however be more closely connected to the ancient population names known to the Genoese through Italian Renaissance culture, rather than to the manner in which the Circassians referred to themselves. It is a widely accepted fact that medieval sources frequently attribute ancient names to certain populations of the Middle Ages that bear no relation to their counterparts from Antiquity.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

ARCHIVIO DI STATO DI GENOVA, San Giorgio, Sala 34, 590, 1248 (new repository code: 18,59046 1248), *Massaria Caffae* 1465–1466.

BELGRANO, Luigi Tommaso, "Appendice", in *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. IV, 1866, pp. CCLVII–CCLVIII.

[23] Ștefan ANDREESCU, "Ștefan cel Mare al Moldovei și Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega. Câteva note despre relațiile lor", in *Analele Putnei*, vol. I, no. 1, 2005, pp. 115–122, republished in Ștefan ANDREESCU, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre,* pp. 93–101.

[24] See also E.S. ZEVAKIN, N.A. PENČKO, "Ricerche sulla storia delle colonie genovesi nel Caucaso occidentale nei secoli XIII–XV", in *Miscellanea di studi storici*, vol. I, Genova, Fratelli Bozzi, 1969, pp. 51, 53, 71, 73, 79 (translated into Italian by Maria Teresa Dellacasa).

[25] See especially Alexander A. VASILIEV, *op. cit.*, pp. 60, 165, 281.

CERUTI, Antonio, "L'Ogdoas di Alberto Alfieri. Episodii di storia genovese nei primordii del secolo XV", in *Atti della Società Ligure di Storia Patria,* vol. XVII, 1885, pp. 255–320.
DZHANOV, Alexander, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. (по данным книг массарии Каффы)", in *Sougdaia Collection,* vol. VIII, no. 2, 2019, pp. 79–373.
DZHANOV, Alexander, "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг. (по данным книг массарии Каффы)", in *Sougdaia Collection,* vol. VIIII, no. 3–4, 2021, pp. 163–462.
DZHANOV, Alexander, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр.", in *Ucrainica Mediaevalia,* vol. 4, 2021, pp. 308–375.
IORGA, Nicolae, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV^e^ siècle,* tome I, Paris, Ernest Leroux, éditeur, 1899.
ORIGONE, Sandra, "L'amministrazione genovese a Caffa nel secolo XV", in *Saggi e documenti,* vol. III, Genova, Civico Istituto Colombiano, 1983, pp. 229–318.
The Ogdoas of Alberto Alfieri, edited and translated by Carla P. Weinberg, E. Ann Matter, Tempe, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2011.
VIGNA, Amedeo, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio,* tomo II, parte I, Genova, Tipografia del R.I. de Sordo-Muti, 1871.

Secondary sources

ANDREESCU, Ștefan, "Noi știri despre exportul de cereale prin Cetatea Albă și gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XV-lea)", in *Studii și materiale de istorie medie,* vol. XX, 2002, pp. 321–325.
ANDREESCU, Ștefan, "Ștefan cel Mare al Moldovei și Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega. Câteva note despre relațiile lor", in *Analele Putnei,* vol. I, no. 1, 2005, pp. 115–122.
ANDREESCU, Ștefan, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre,* București, Institutul Cultural Român, 2005.
BALARD, Michel, "Un document génois sur la langue roumaine en 1360", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. XVIII, no. 2, 1980, pp. 233–238.
BARASCHI, Silvia, "Izvoare scrise privind așezările dobrogene de la malul Dunării", in *Revista de istorie,* tomul 34, no. 2, 1981, pp. 311–345.
BĂNESCU, Nicolae, "Chilia (Licostomo) und das bithynische Χηλή", in *Byzantinische Zeitschrift,* vol. 28, 1928, pp. 68–72.
BĂNESCU, Nicolae, "Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii", in *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani,* Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, 1931, pp. 32–37.
DESIMONI, Cornelio, "Nuovi studi sull'Atlante Luxoro", in *Atti della Società Ligure di Storia Patria,* vol. V, 1867, pp. 169–272.
GOROVEI, Ștefan S., "«Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei» (I)", in *Studii și materiale de istorie medie,* vol. XXII, 2004, pp. 9–50.
HEYD, Wilhelm von, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge,* vol. II, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1886.
ILIESCU, Octavian, "À la recherche de Kilia byzantine", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. XVI, no. 2, 1978, pp. 229–238.
KHOTKO, Samir H., "Circassian Principalities in the XIV–XV Centuries. Formation and Interrelation with Sub-Ethnic Groups", in *Historical and Social Educational Ideas,* vol. 8, no. 2, 2016, pp. 46–58.

KHOTKO, Samir H., *Черкесия: генезис, этнополитические связи со странами Восточной Европы и Ближнего Востока (XIII–XVI вв.),* Maykop, Adygejskoe respublikanskoe knižnoe izdatel'stvo, 2017.

KHVALKOV, Evgeny, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region. Evolution and Transformation,* New York, Routledge, 2018.

KHVALKOV, Ievgen Alexandrovitch, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation,* vol. I (PhD thesis, European University Institute, Department of History and Civilization), 2015.

KORNECKA, Jolanta Tł., QUIRINI-POPŁAWSKI, Rafał "Occidentalizzazione dell'area del bacino del Mar Nero nel tardo medioevo", in *Quaestiones Medii Aevi Novae,* vol. 11, 2006, pp. 239–285.

MĂRCULEȚ, Vasile, "Considerații cu privire la limbile utilizate în realizarea tranzacțiilor comerciale din cadrul coloniilor genoveze de la gurile Dunării la mijlocul secolului al XIV-lea", in *Sargetia. Acta Musei Devensis,* vol. XXXV–XXXVI, 2007–2008, pp. 194–202.

MUSSO, Gian Giacomo, "Il tramonto di Caffa genovese", in *Miscellanea di Storia Ligure in memoria di Giorgio Falco,* Genova, Università di Genova, 1966, pp. 311–339.

ORIGONE, Sandra, "Guerra e società nel Mar Nero: il confronto tra genovesi e veneziani", in *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22–27 August 2011,* vol. I, *Plenary Papers,* ed. Iliya Georgiev Iliev, Sofia, St. Kliment Ohridski University Press, 2011, pp. 431–439.

PIPPIDI, Andrei, "«Romecha»", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. XXIV, no. 3, 1986, pp. 287–288.

PONOMAREV, Andrej Leonidovič, "Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги массарии – казначейства за 1381–1382 гг.", in *The Black Sea Region in the Middle Ages,* vol. IV, Sankt Petersburg, Aletejja, 2000, pp. 317–443.

RACINE, Pierre, "Le marché génois de la soie en 1288", in *Revue des Études Sud-Est Européennes,* vol. VIII, no. 3, 1970, pp. 403–417.

SALONIA, Matteo, *Genoa's Freedom: Entrepreneurship, Republicanism, and the Spanish Atlantic,* London, Lexington Books, 2017.

VASILIEV, Alexander A., *The Goths in the Crimea,* Cambridge, The Mediaeval Academy of America, 1936.

ZEVAKIN, E. S., PENČKO, N.A., "Ricerche sulla storia delle colonie genovesi nel Caucaso occidentale nei secoli XIII–XV", in *Miscellanea di studi storici,* vol. I, Genova, Fratelli Bozzi, 1969, pp. 7–98 (translated into Italian by Maria Teresa Dellacasa).

THE EAST EUROPEAN SILK COMMERCE WITH CENTRAL ASIA AFTER THE DOWNFALL OF TAMERLANE

Andrei MIREA
"Nicolae Iorga" Institute of History, Bucharest
andrei.mirea@history.bucharest.university

Résumé : L'étude présente examine les relations commerciales entretenues entre l'Asie centrale et les alentours de la mer Noire au cours du XV^e^ siècle. Après avoir résumé les principales théories historiographiques qui soutiennent l'idée générale que le commerce de la soie entre l'Orient et les ports pontiques a quasiment cessé à la suite des campagnes militaires de Tamerlan, l'auteur entreprend un examen critique de plusieurs termes latins obscurs, trouvés dans les registres administratifs tenus par les Génois à Caffa, qui désignent des variétés d'étoffes de soie de type *camocatus,* telles que *camocatus kufteri, camocatus sarancha, camocatus besbades* et *camocatus sepai.* L'analyse de cette terminologie latine, associée aux autres données tirées de diverses sources, permet de conclure que, bien que sur une échelle réduite, les activités commerciales unissant l'Asie centrale et le bassin pontique ont perduré tout au long du XV^e^ siècle.

Abstract: The present article explores the trade relations between Central Asia and the Black Sea region during the fifteenth century. After a summary of the main historiographical theories that endorse the general idea that the silk commerce between the Orient and the Pontic ports ceased almost entirely following the military pursuits of Tamerlane, the author embarks on a critical examination of several obscure Latin terms, found in the administrative registers kept by the Genoese in Caffa, which designate silk varieties of *camocatus,* such as *camocatus kufteri, camocatus sarancha, camocatus besbades* and *camocatus sepai.* The analysis of this Latin terminology coupled with other insights gleaned from diverse source materials allows the conclusion that, albeit on a diminished scale, the trading activities uniting Central Asia and the Pontic basin continued throughout the fifteenth century.

Mots-clés : *camocatus,* mer Noire, Asie centrale, Caffa génoise, commerce, soie, Tamerlan
Keywords: *camocatus,* Black Sea, Central Asia, Genoese Caffa, trade, silk, Tamerlane

The extensive commercial networks established between the Italian merchant communities and the Asian trade centres of the Mongol Empire during the second

half of the thirteenth century significantly increased the circulation of oriental goods inside the Black Sea basin, which eventually served as a pivotal point of convergence in the international trade for over two hundred years[1]. It is common knowledge that silk was one of the principal merchandises coming from the East and entering Europe on this occasion[2]. Whereas the latter part of the thirteenth century and much of the ensuing century are commonly regarded as a period during which trade in luxury goods between Europe and the Orient greatly prospered, the history of the fifteenth century is often seen as an age of economic downturn, being characterised by a marked decline and, according to some voices, even a total cessation of these commercial exchanges. In accordance with the conventional perspective, Tamerlane's bloody and tumultuous wars are traditionally believed to have decisively severed the commercial ties between Central Asia and the Black Sea region. As a consequence, it has been widely posited that the silk commodities circulating on the markets of Eastern Europe during the fifteenth century could entirely be attributed either to the silk production of the Ottoman Empire that already flourished in Bursa and in Constantinople, or to the northward reexportation of silk fabrics originating from the more southerly regions of Syria and Egypt.

First of all, it is necessary to provide the readers with a more comprehensive description of this dominant historiographical interpretation concerning the economic landscape of the fifteenth-century Black Sea basin. In a paper read at an international maritime history conference held in 1962, Marian Małowist, a renowned Polish historian, contended that the rationale behind the merchants who opted to acquire oriental goods from Egypt or Syria, instead of seeking them on the markets situated along the coasts of the Black Sea, could be elucidated by two main causes, namely *la décadence des grandes routes asiatiques qui liaient la mer Noire à l'Asie Centrale après les ravages causés par l'invasion de Tamerlan et la longue décomposition des États timourides*[3]. During another prominent maritime history congress that took place in 1966, two other scholars, Robert-Henri Bautier[4] and

[1] See especially the pioneering works of Gheorghe I. BRĂTIANU, "La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge", *Revue Historique du Sud-Est Européen,* vol. XXI, 1944, pp. 36–69, and *idem, La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, München, Societatea Academică Română, 1969, pp. 185–300, and also an equally useful introduction by Mihai BERZA, "La mer Noire à la fin du Moyen Âge. Vue générale", *Balcania,* vol. IV, 1941, pp. 426–433, republished in *De la Méditerranée à la mer Noire*, édition établie et présentée par Andrei Pippidi, Brăila, Editura Istros, 2020, pp. 263–290.

[2] For a recent overview, see Patricia BLESSING, Elizabeth Dospěl WILLIAMS, Eiren L. SHEA, *Medieval Textiles across Eurasia, c. 300–1400*, Cambridge, Cambridge University Press, 2023.

[3] Marian MALOWIST, "Les routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie économique de la Pologne au bas Moyen Âge et au début de l'époque moderne", in *Méditerranée et Océan Indien. Travaux du Sixième Colloque International d'Histoire Maritime (Venise, 20–24 septembre 1962)*, édités par les soins de Christiane Villain-Gandossi et de Manlio Cortelazzo, Paris, S.E.V.P.E.N., 1970, p. 166.

[4] Robert-Henri BAUTIER, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Âge. Points de vue et documents", in *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. Actes du huitième Colloque International d'Histoire maritime (Beyrouth, 5–10 septembre 1966)*, présentés par Michel Mollat, Paris, S.E.V.P.E.N., 1970, p. 278, republished in *Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Âge*, Aldershot, Variorum, 1992, no. IV.

Édouard Baratier[5], articulated an analogous viewpoint. The increasing importance in the European distribution of silk fabrics assumed by several urban centres located in Syria, Egypt, and the Ottoman Empire led to a prevailing tendency among historians to depict the Pontic silk trade in an overly simplistic manner. This fifteenth-century commerce was frequently portrayed as a unidirectional flow of silk products from the territories of the Ottoman Empire to the northern and western coastal areas of the Black Sea. For instance, the grand historian Michel Balard noted that

> dans les années qui suivent le passage de Tamerlan, les routes de l'Inde et de la Chine sont bel et bien coupées. Seul subsiste au XV^e^ siècle un mince filet du courant asiatique des épices et de la soie, celui qui passe par Brousse, rejoint Kilia puis, par l'intermédiaire des marchands saxons et transylvains, emprunte les routes de Valachie et de Moldavie vers l'Europe centrale et la Pologne[6].

This general interpretation is further underscored in a recent work by the same historian:

> in the last decades of the fourteenth century, the route of Romania and the Black Sea loses its importance, as the new one which leads to Syria and Alexandria grows once more… At the beginning of the fifteenth century, only a small trickle of trade in silk of regional origin and in spices survives in the Pontic ports, while a new current of trade is established from Bursa to Moncastro and the Moldavian route. Oriental silks exported from the Black Sea become a 'curiosity' (Jacques Heers). Regional trade from the hinterland predominates and coastal trading posts check most of it. Caffa becomes the outlet for the Russian plains, the port of cereals, fish, salt, and caviar[7].

Although the decline of trade relations in the Black Sea region during the fifteenth century is obvious to the naked eye, it is worth pondering over two postulates articulated by Balard, namely that the replacement of oriental silk with "silk of regional origin" in the Pontic trade was an almost complete and markedly evident process, and that Bursa assumed without competition the dominant role in the silk supply of the Black Sea basin.

In a seminal contribution published in 1994, Halil İnalcık sealed this view with evidence extracted from the Ottoman archives. In much the same vein, İnalcık drew attention to "the importation of large quantities of silk, cotton, and hemp manufactures

[5] Édouard BARATIER, "L'activité des Occidentaux en Orient au Moyen Âge", in *Sociétés et compagnies de commerce*, p. 337.

[6] Michel BALARD, "Gênes et la mer Noire (XIII^e^–XV^e^ siècles)", *Revue Historique*, vol. CCLXX, no. 1, 1983, p. 39, republished in *La mer Noire et la Romanie génoise (XIII^e^–XV^e^ siècles)*, London, Variorum, 1989, no. V; *idem*, "Gênes dans l'histoire économique de la mer Noire (XIII^e^–XV^e^ siècles)", in *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, vol. II, *Deuxième Symposium International, Nessèbre, 26–30 mai 1982*, Sofia, 1988, p. 94.

[7] *Idem*, "The Black Sea in the International Trade of the XIV^th^ and XV^th^ Centuries", in Michael BORGOLTE, Nikolas JASPERT (Hrsg.), *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume*, Ostfildern, Thorbecke, 2016, pp. 192–194, republished in *Gênes et la mer*, vol. II, Genova, Società Ligure di Storia Patria, 2017, pp. 730–732.

from Anatolia to the northern Black Sea ports of Caffa, Akkerman and Kilia", given the fact that "the Genoese Caffan merchants brought them [the oriental goods] either from Alexandria or from closer and more convenient Ottoman trade centres such as Bursa, İstanbul and Pera". According to this viewpoint, "Bursa was the chief emporium from which oriental goods flowed along the so-called Moldavian route", that is to say "from the end of the fourteenth century and perhaps even earlier the principal emporium of oriental goods was Bursa"[8]. Whilst it is indisputable that the Black Sea's significance in the international commerce waned dramatically and irreversibly towards the end of the Middle Ages, the theory that the Pontic silk trade was circumscribed during the fifteenth century exclusively to the textiles exported northwards from the Ottoman centres located in the Propontis region fails to consider alternative sources of silk supply and trade routes. Although Bursa held indeed significant prominence as a silk production centre[9], contributing much to the supply of the Ottoman, Mediterranean and Pontic markets, additional research is required to provide a more nuanced understanding of the dynamics of the commercial transformations that unfolded in the Black Sea region. The primary objective of this brief study is to delve into the probability of ongoing trade relations, albeit on a relatively modest scale, between the Black Sea basin and Central Asia throughout the entire fifteenth century.

Amongst the varieties of silk luxury items, the particular silk cloth that represents our chosen case study came to be known around the Pontic coasts under several names, which were in fact the phonetic and graphic variants of the same word whose oriental origins have not yet been fully clarified (a possible Chinese etymology is mentioned in most dictionaries[10], although some scholars believe that "it was a textile possibly originated in Central Asia"[11]). Depending on the language employed, this sort of silk fabric is found in the late medieval and early modern records as *camocatus* (in Latin), *camocato* (in Italian), *camhă* (in Romanian), *kamcha* (in Polish), *kamka* (in Ukrainian and Russian), *kamuha* (in Bulgarian), καμουχάς (in Greek), and *kemha* (in Ottoman-Turkish), to mention here only one selected variant from the most frequently used languages in this part of the world at the end of the Middle Ages. These different versions of the same word attested throughout the Eastern and South-Eastern Europe seem to demonstrate, if anything, the widespread dissemination of this highly valued commercial product within the mercantile, noble, and princely milieux of the time.

[8] Halil İNALCIK, "The Black Sea and Eastern Europe", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. I (1300–1600), Cambridge, Cambridge University Press, 1994, pp. 275, 277, 287, 300.

[9] *Cf.* Frédéric HITZEL, "Production et techniques de tissage de la soie à Bursa aux XV^e^ et XVI^e^ siècles", in *Les textiles en Méditerranée (XV^e^–XIX^e^ siècle). Fabrication, commercialisation et consommation*, edited by Gilbert Buti, Jean-Paul Pascual, and Olivier Raveux, special issue, *Rives nord-méditerranéennes*, vol. 29, 2008, pp. 11–24.

[10] For a recent discussion, see Amanda PHILLIPS, *Sea Change. Ottoman Textiles between the Mediterranean and the Indian Ocean*, Oakland, University of California Press, 2021, pp. 42–43.

[11] Mariachiara GASPARINI, *Transcending Patterns. Silk Road Cultural and Artistic Interactions through Central Asian Textile Images*, Honolulu, University of Hawaii Press, 2020, p. 174.

One of the main reasons for the popularity enjoyed by this type of cloth in the affluent circles of the more northerly, temperate regions of Europe resides in the fact that *kamka* or *camocatus*, as we shall name it henceforth, was one of the thickest and heaviest silk fabrics produced in this epoch[12]. From a technical standpoint, this heavy silk cloth represented a multiweave fabric, and it was generally made from a compound weave that incorporates two different weave structures[13]. In other words, the *camocatus* silk uses a brocaded technique known as lampas weave[14]. Some of the pieces displayed colourful patterns often embellished with metal-wrapped threads, although the most widespread types of *kamka* were the monochrome ones[15]. Despite their lack of details, the diverse written descriptions that have been preserved provide an overall picture of the most prevalent colours and patterns, and also allow a better grasp of the varying ways in which such fabrics were commonly utilised. As far as the regions surrounding the Black Sea are concerned, the most common colours in which *kamka* was sold seem to have been bright green, light pale green, azure blue, light blue, red, crimson, and white. The patterns could include floral designs, woven stripes, and threads of gold. These silk fabrics were highly appreciated diplomatic gifts, but were also used to endow churches and monasteries, as well as to produce lavish draperies, altar coverings, sumptuous ceremonial garments for both clergy and laity, various pieces of clothing, book covers, and even bed quilts and pillows[16].

The identification of the production centres responsible for manufacturing these silk textiles during the fifteenth century remains a subject of controversy, and no special attempt has been made so as to gain a better understanding of this problem. A closer examination of some fifteenth-century Russian sources and of the recently published Genoese registers of the financial administration of Caffa gives us a more comprehensive image of the commercial circuits through which these goods passed. It is a well-established fact that the late medieval sources of the Muscovite principality overwhelmingly mention Anatolian and Persian silks (coming especially from the Iranian city of Yazd), which were predominantly procured by the Russian merchants in the port of Caffa[17]. It is also known that the Genoese Caffa housed silk weaving

[12] Murat ÇIZAKÇA, "Price History and the Bursa Silk Industry. A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550–1650", in *The Ottoman Empire and the World-Economy*, edited by Huri İslamoğu-İnan, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 255–256; Andrei MIREA, "Le commerce pontique au XV^e^ siècle vu à travers les marchandises d'outre-mer véhiculées en Moldavie", *Études balkaniques* (Sofia), 60, 2024, no. 3, pp. 687–739, fn. 134.

[13] Hülya BILGI, *Çatma and Kemha. Ottoman Silk Textiles*, İstanbul, Sadberk Hanım Museum, 2007, pp. 17–21.

[14] James C.Y. WATT, Anne E. WARDWELL, *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*, New York, The Metropolitan Museum of Art, 1997, pp. 3, 213.

[15] *Cf.* Zvezdana DODE, "On the Issue of Silk Weaving in Genoese Kaffa and Textiles from the Belorechenskaia Kurgans", *The Silk Road*, vol. 11, 2013, pp. 113–115.

[16] For details, see Andrei MIREA, "Le commerce pontique au XV^e^ siècle", fn. 130–150, and also "Moldavia and Caffa during the Fifteenth Century. New Sources and Interpretations", *Revista Istorică*, vol. 32, nos. 4–6, 2021, pp. 290–295.

[17] Michail P. LESNIKOV, "Les liaisons maritimes et continentales des cités de la côte septentrionale de la mer Noire aux XIII^e^–XV^e^ siècles", in *Navigazioni mediterranee e connessioni continentali (secoli XI–XVI). Atti dell'XI Congresso Internazionale di Storia Marittima (Bari, 28 agosto–9 settembre 1969)*, edited by Rosalba Ragosta, Napoli, Lucio Pironti Editore, 1982, pp. 126–127.

and dyeing workshops, which, however, operated on a relatively modest scale, both in terms of the quantity and quality of their production[18]. The publication in critical editions of several financial registers of the Genoese administration of Caffa (commonly referred to as *Massaria Caffae*)[19] along with some notarial deeds written in the urban centres around the Black Sea basin[20] has afforded scholars an invaluable reservoir of new source materials for investigating the intricacies of the fifteenth-century Pontic silk trade.

The examination of the names of oriental silk fabrics found in the Latin registers of Caffa poses formidable and often insurmountable obstacles to the researcher. The challenges raised by these sources necessitate a collaborative research effort. The broad category of *camocatus* silk encompasses in reality a plethora of subtypes, varieties, and models. Such a diverse spectrum of subcategories might represent cogent pieces of evidence for the existence of diverse geographical sources of silk supply. In the subsequent paragraphs, we shall provide a succinct overview of the most commonly encountered categories of *camocatus*, whilst also trying to identify their respective places of provenance. Even though the precise determination of the silks' regions of origin remains a subject of scholarly contention and has only been possible in certain cases, this analysis compellingly underscores the presence of trade relations between Caffa and Central Asia during the fifteenth century. The most often attested varieties of *camocatus* in the Latin registers of Genoese Caffa include the following:

(1) *camocatus kufteri*. Among the various diplomatic gifts (*exenium*[21]) sent by the Genoese to the Crimean Tartar Khan Hacı I Giray (*Agicarei Imperatori Tartarorum*) in 1442, there is also a type of silk fabric recorded as follows: "for the cost of seventeen pieces of *camocatus kufteri"* (*pro consteo camocatorum cofeteri*

[18] Irina KONOVALOVA, "Some Data about Silk-Weaving in Caffa in the XIVth–XVIth Centuries", in *La seta in Europa sec. XII–XX. Atti della "ventiquattresima Settimana di studi", 4–9 maggio 1992,* edited by Simonetta Cavaciocchi, Firenze, La Monnier, 1993, pp. 335–338; Anastasia TEPLYAKOVA, Mark KRAMAROVSKY, "«Porta Vonitiche vel Filatorum» di Caffa e i tessuti italiani nel XIV–XV secolo nel Caucaso settentrionale", in *Lo Stile dello Zar. Arte e moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo. Prato: Museo del Tessuto, 19 settembre 2009–10 gennaio 2010,* edited by Cristina Acidini, Irina Artemieva, Marco Ciatti, Daniela Degl'Innocenti, Tatiana Lekhovich, and Roberta Orsi Ladini, Milano, Skira, 2009, pp. 23–31.

[19] Alexander DZHANOV, "Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection,* vol. 7, no. 1, 2018, pp. 44–303; *idem,* "Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр.", *Ucrainica Mediaevalia,* vol. 4, 2021, pp. 308–375; *idem,* "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг (по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection,* vol. 8, no. 2, 2019, pp. 79–373; *idem,* "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг. (по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection,* vol. 9, nos. 3–4, 2020, pp. 163–462.

[20] *Notai genovesi in Oltremare. Atti redatti a Caffa ed in altre località del Mar Nero nei secoli XIV e XV,* sotto la direzione di Sergej Pavlovich Karpov, a cura di Maria Grazia Alvaro, Alfonso Assini, Laura Balletto, Enrico Basso, St. Petersburg, Aletheia, 2018.

[21] *Cf.* Sylviane LAZARD, "Les Byzantinismes lexicaux de l'Exarchat de Ravenne et de la Pentapole", *Byzantion,* vol. 56, 1986, p. 398: *exenium, gr.* ξένιον, *"présent d'hospitalité", emprunté par le latin à l'époque impériale avec le sens de "petit cadeau", connut une bonne diffusion dans la langue littéraire jusqu'à l'époque carolingienne, et dans la langue des institutions.*

peciarum XVII)[22]. The gift presented to the captain of the Turkish fleet (*exenium unium facti capitaneo galearum Teucrorum*) by the administration of Caffa, in 1454, comprises *peciis VII camocati coffeteri… alia coffeteri… peciis duabus coffeteri*, and the emissary of the Ottoman Sultan received (*exenium unium factum oratori domini magnifici Teucri*), among other gifts, one *camocatus coffeteri,* and then other *camocatus coffeteri peciis V*[23]. An exhaustive listing of all known instances in which the Genoese made use of this silk cloth as a diplomatic present would be superfluous. However, it is noteworthy to highlight the diverse graphic forms in which the term is found in the available Latin sources. The word *kufteri* is written under the following main forms in the Genoese registers of Caffa: *coferi* (a probable mistake of the scribe), *coffeteri, coffecteri, cofeteri, cofecteri*[24]. This word is likewise attested in East European sources as *kufter* in Russian[25] and as *cofterie* in Romanian[26]. What is the origin of this silk fabric? Two potential explanations can be postulated. On the one hand, there is reason to believe that this particular *camocatus kufteri* silk could have been manufactured in the production centres of the Ottoman Empire, with Bursa being a notable example. There are several arguments that appear to substantiate this identification. The late fifteenth-century Ottoman customs records kept in Caffa provide evidence of commercial transactions involving the *"kaftan* of *kemhā"*[27]. It is significant that whilst the terms *kaftan* and *kufter* generally coexist in the historical sources of Eastern Europe, their introduction to this milieu is generally attributed to the cultural impact exerted by the Ottoman Empire. The 1503 customs register of Brașov (Kronstadt, Brassó) mentions a silk piece of this *kufteri* type brought in Transylvania from the Ottoman Empire under the form *kafftyr*[28]. The fifteenth-century Russian sources explicitly state that "taffetas of Bursa" and *"kamka* of Bursa" were imported from Anatolia to Moscow through the trading centre of Caffa[29]. Several Ottoman documents from the early sixteenth century attest to the manufacturing of *kamka kufteri* of Bursa (*kemhā-i kefterī-i Burusa*) and *kamka kufteri* of Amasya (*Kemhā-i kefterī-i Amasiye*)[30]. On the other hand, it goes without saying that the production of this silk textile cannot be confined exclusively to these Ottoman centres. An old dictionary gives the term *kufter* a Persian etymological

[22] Alexander DZHANOV, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 pp.", p. 331.

[23] *Idem*, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 182, 184.

[24] *Ibidem*, pp. 190–191, 251–252, 277, 320, 348–349; *idem*, "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг", pp. 243–244, 382, 401, 414, 428–430.

[25] Richard HELLIE, *The Economy and Material Culture of Russia, 1600–1725*, Chicago/London, University of Chicago Press, 1999, p. 306.

[26] *Dicționarul limbii române*, vol. I, partea a II-a (the letter *C*), București, Tipografia Universul, 1940, p. 637, *s.v. cofterie*.

[27] Halil İNALCIK, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, vol. I, Cambridge, Harvard University Press, 1996, p. 82.

[28] Radu MANOLESCU, "Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", *Studii și materiale de istorie medie*, vol. II, 1957, p. 172, fn. 19.

[29] *Cf.* Andrei MIREA, "Le commerce pontique au XV^{e} siècle", fn. 122–123, 156.

[30] Amanda PHILLIPS, *op. cit.*, p. 108; Sinem Arcak CASALE, *Gifts in the Age of Empire. Ottoman-Safavid cultural exchange, 1500–1639*, Chicago, University of Chicago Press, 2023, pp. 223–228.

origin[31], and more recent research indicates the likelihood that this silk variety could have been also produced in the Persian silk workshops. This hypothesis finds additional support in the documented usage of *kamka kufter* as a diplomatic gift in the context of the political relations between Russia and Central Asia during the seventeenth century[32]. In conclusion, this specific *camocatus kufteri* type of silk cloth can be plausibly linked either to the flow of silk fabrics from the Ottoman Empire to the regions north and west of the Black Sea or to the Persian silk industry that was connected to central Asian and Russian markets.

(2) *camocatus sarancha*. The aforementioned gift presented by the Genoese to the Turkish captain of the Ottoman fleet also includes ten pieces of *camocatus serangi*, and the Sultan's *orator* received as a gift several pieces of *camocatus saranchi*[33]. The diplomatic presents offered by the Genoese of Caffa to the envoy sent by the Polish King Casimir IV (*exenium datum Legato Serenissimi Regis Polonie qui venit ad Agigarei et qui venit videre Caffam*), in 1459, reckoned, among various other items, two pieces of *seranchi* cloth[34]. A Moldavian envoy of Stephen the Great (*legatus Mocastri Stefani vaivode*) who arrived at the Genoese emporium in Crimea, in the winter between 1459 and 1460, is similarly given two pieces of *camocatus seranchi* from the consul of Caffa, Martino Giustiniani[35]. As the instances of such diplomatic gifts could easily be multiplied, we shall proceed by providing an enumeration of the graphic differences documented for this particular silk variety: *saranchi, sarachi, serangi, seranchi*[36]. Concerning the provenance of this type of silk cloth, its nomenclature alludes to two potential explanatory avenues. The first possible explanation is based on the similarity between these words recorded in the Caffa's financial registers and the Ottoman silk textiles called *serenk*[37] or *sīreng*, a "figured luxury compound weave"[38]. The second conceivable explanation is that the silk fabrics referred to by these designations in the Genoese records originate from Central Asia, more precisely from the historical region of Turkestan, where a specific silk cloth known as *sarancha* existed[39]. Three details reinforce the probability

[31] Lazăr ȘĂINEANU, *Influența orientală asupra limbei și culturei române,* vol. II, partea I, București, Socec, 1900, pp. 140–141, *s.v. cofterie.*

[32] Otanazar CHUPONOV, "Названия тканей и украшений в посольских книгах по связям России с Хивой и Бухарой XVII в.", *Foreign Languages in Uzbekistan,* vol. 2, 2020, pp. 44, 46–48, 51–52.

[33] Alexander DZHANOV, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 182, 184.

[34] *Idem,* "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг", pp. 413–414.

[35] Andrei MIREA, "Noi informații despre solia lui Ștefan cel Mare în Caffa (decembrie 1459–ianuarie 1460)", paper presented at the *Putna Colloquia XXIX,* August 31, 2023.

[36] Alexander DZHANOV, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 182, 184, 190; *idem,* "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг", pp. 219, 414.

[37] Frédéric HITZEL, "Production et techniques de tissage de la soie à Bursa aux XV^e^ et XVI^e^ siècles", fn. 54: *Dans la classification ottomane,* serenk *signifie "trois couleurs". Il désigne une soierie dont le décor, fait à l'aide de trames polychromes, se détache sur un fond uni. Contrairement aux productions les plus luxueuses, le serenk n'utilise pas de fils métalliques d'or et d'argent*.

[38] Amanda PHILLIPS, *op. cit.*, pp. 46, 70, 105, 230, 337.

[39] N.I. VOROBEV, *Материальная культура казанских татар,* Kazan, Dom Tatarskoj kul'tury i Akademičeskij centr T.N.K.P., 1930, pp. 307–308; Allen J. FRANK, *Bukhara and the Muslims of Russia,* Leiden/Boston, Brill, 2012, p. 69.

of the second Asian identification without completely excluding the Ottoman one. Firstly, in the Genoese sources, the *camocatus sarancha* variety is frequently found in conjunction with two other types of silk fabrics which we shall briefly discuss below, and which remain entirely unknown to the Ottoman world. Secondly, the late fifteenth-century Ottoman customs registers of Caffa do not mention the importation of *serenk* cloth from the main Ottoman territories to the Crimean Peninsula[40]. Thirdly, a recent study on the seventeenth-century diplomatic relations between Russia and the khanates of Central Asia mentions a kind of diplomatic gift called *sarjaniška* (*сарянишка*)[41], which may fairly well be related to the silk fabrics recorded in the fifteenth-century registers of Caffa. At present, we lack any additional argument to establish more firmly the origins of this silk cloth.

(3) *camocatus besbades.* In the early 1440s, several gifts were presented to the Tartar Khan, and among these offerings featured a distinct and highly valued silk, named *camocatus besdobes*[42]. A few years later, in 1456, the Khan of the Tartars received a few more pieces of *bestabex* cloth[43]. In September 1463, another emissary sent by Stephen the Great of Moldavia is attested in Caffa (*Barcacho, ambasiatori Stephani Vaivode*), where he likewise received a piece of *camocatus bestabes* from the administration of the Genoese city[44]. The form of this word as well as the multiple variants in which it is written convincingly prove that the functionaries of Caffa's financial office were trying to write down a foreign and unfamiliar word that was difficult to reproduce accurately: *bestabes, besdobes, bestabes, bestabex, betsabex, besdabes*[45]. Transcribing one of the entries from Caffa's registers for the year 1423, the Russian historian S.P. Karpov translated the term *besbades* as *камка зеленая*, *i.e.* "green *kamka*"[46]. Nevertheless, the sole explanation currently substantiated by the available sources is the correlation drawn between these various forms recorded in the Genoese registers and a certain silk fabric called *bekasab*, which represents a central Asian striped cloth[47].

(4) *camocatus sepai.* The administration of Caffa paid in 1442 "for the costs of sixteen pieces of *camocatus sepai"* (*pro consteo camocatorum sepai peciarum XVI*)[48]. The list of expenses incurred for the accommodation of two envoys sent to Caffa by

[40] Halil İNALCIK, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea,* I, pp. 53–77.

[41] Otanazar CHUPONOV, "Названия тканей и украшений", pp. 51–52.

[42] Alexander DZHANOV, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр.", p. 331.

[43] *Idem,* "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 348–349.

[44] Nicolae IORGA, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului,* vol. III, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1897, pp. 40–41; *idem, Opere economice,* ed. Georgeta Penelea, București, Editura Științifică și Pedagogică, 1982, p. 505.

[45] Alexander DZHANOV, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр.", p. 331; *idem,* "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 277, 348–349; *idem,* "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг", pp. 243–244, 391, 419, 428.

[46] Sergej Pavlovich KARPOV, *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: Проблемы торговли,* Moskva, Izd-vo M.G.U., 1990, p. 121.

[47] N.I. VOROBEV, *op. cit.*, pp. 307–308; Janet HARVEY, *Traditional Textiles of Central Asia,* New York, Thames and Hudson, 1997, pp. 93, 111, 153; Susan MELLER, *Silk and Cotton. Textiles from the Central Asia that Was,* New York, Abrams, 2013, *passim.*

[48] Alexander DZHANOV, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр.", p. 331.

the Tartar Khan (*expense facte pro duobus nunciis Imperatoris Tartarorum qui Caffam venerunt*), in the mid-1450s, also included the purchase of a certain piece of silk called *sepay*. Considered among the offerings presented to an emissary from the court of the Ottoman Sultan (*exenium unum missum domino regi Teucrorum*) is a specimen of this particular *camocatus sepai* variety. Later on, two more pieces of *camocatus sepai* will be bought in Caffa for "the offering given and presented by the honourable lord consul [of Caffa], the respected lords treasurers and the procurators to the Akhmat the Turk, the ambassador of the Turkish Sultan" (*exenium datum et presentatum per magnificum dominum consulem, spectabiles dominos massarios et provissores etc. Acmac Teucro ambasiatory regis Teucrorum*)[49]. Both Moldavian envoys, one arriving in Caffa in the winter of 1459–1460 and the other in September 1463, were recipients of a diplomatic gift comprising also a piece of silk called *sepai* or even *supai*[50]. The graphic forms of this word are more diverse than what first meets the eye: *sepai, sepay, cepai* (this variant is repeated several times) or *supai*[51]. Based on the specific name of this silk, the grand Romanian historian Nicolae Iorga posited the hypothesis that it could represent a distinct "Tartar silk variety"[52]. The names of silk fabrics recorded in the Genoese registers of Caffa invite us to re-examine more attentively the broad category of Tartar cloths (*panni Tartarici*)[53]. Given the absence of any references to such a silk type in the Ottoman sources, the possibility of a central Asian source for its procurement appears plausible. Since we have been unable to identify a reasonable explanation for this term, we look forward to potential solutions proposed by future research endeavours.

In addition to these four types of *camocatus* that we have briefly discussed (*coffecteri, saranchi, besbades* and *sepai*), the Genoese sources of Caffa also mention more rarely other varieties, such as *camocatus cogori* and *camocatus giangari*[54], which, to our mind at least, cannot be linked to any known silk types from Eastern Europe or from the Ottoman Empire. Consequently, it becomes imperative to embark on a research endeavour focused towards the regions of Central Asia. In this regard, other names of fabrics documented in the registers of Caffa serve as possible evidence of the commercial ties linking the central Asian countries with the Black Sea region during the fifteenth century. For example, the Genoese administration of the Crimean emporium engaged on numerous occasions in the procurement of a specific fabric known as *zentonus, zentunus* or *zentunum* (the Latin attested forms

[49] *Idem*, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 184, 190, 251–252.

[50] Andrei MIREA, "Noi informații despre solia lui Ștefan cel Mare în Caffa"; Nicolae IORGA, *Acte și fragmente*, III, pp. 40–41.

[51] See also Alexander DZHANOV, "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг", pp. 243–244, 382, 391, 392, 414, 428, 430.

[52] Nicolae IORGA, *Acte și fragmente*, III, pp. 40–41; *idem, Opere economice*, p. 505.

[53] *Cf.* Anne E. WARDWELL, *"Panni Tartarici*. Eastern Islamic Silks Woven with Gold and Silk (13th and 14th Centuries)", *Islamic Art*, vol. III, 1988, pp. 95–173; Maria Ludovica ROSATI, *"Panni tartarici*: Fortune, Use, and the Cultural Reception of Oriental Silks in the Thirteenth and Fourteenth-century European Mindset", in *Seri-Technics: Historical Silk Technologies*, edited by Dagmar Schäfer, Giorgio Riello, and Luca Molà, Berlin, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 2020, pp. 73–88; Patricia BLESSING, Elizabeth DOSPĚL WILLIAMS, Eiren L. SHEA, *op. cit.*, pp. 34–35.

[54] Alexander DZHANOV, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг", pp. 244, 257.

are *zentonim, zentuni, zentuny* or even *zentonnii,* and the types include *zentonus cremexus, i.e.* "crimson", *viridus, scura, i.e.* "brown", and *nigrus*)[55]. In Central Asia, the term *zenden* (*зенденъ*) designated a plain cotton or silk cloth dyed in different colours[56]. Given the current state of knowledge, it is difficult to establish whether the *zentonus* fabric mentioned in Caffa's records originates from Central Asia or it is simply a variant of the term *zetani,* the Italian equivalent for satin[57].

Returning now to the *camocatus* type of silk fabrics, the French historian Jacques Heers observed that

> *au XV^e^ siècle, le grand trafic d'Asie ne passe plus par les rives de la mer Noire ; ce n'est pas lui qui justifie les efforts des Génois et des Vénitiens à Tana pour relever leurs ruines et maintenir leur domination. Un certain commerce se fait peut-être encore par l'intérieur, à travers les principautés tartares; en 1452, arrivent à Péra des "camocati" chargés à Caffa; ce sont des draps de soie de Chine ou de Perse et cette simple indication témoigne tout de même de quelque activité des anciennes caravanes*[58].

Although the reference to China seems rather unsuitable in the given context, this intriguing observation derived from a meticulous scrutiny of Genoese documents can be further corroborated with some fifteenth-century Ottoman documents thoughtfully edited by Nicoară Beldiceanu. Three Ottoman customs regulations, promulgated during the reign of Sultan Mehmed II, make explicit mention of the trade in *"kemha* of Caffa" conducted inside the Ottoman Empire[59]. This might indicate silk fabrics from Central Asia that were passing through Caffa before crossing the Black Sea on their way to Constantinople.

Some recently published Genoese notarial deeds attest to the commercial links that the merchants operating in Caffa maintained in 1411 with the Iranian province of Gilan (*provincie de lo Ghilam*), located near the coasts of the Caspian Sea, which was well known for its silk production since the time of Marco Polo. One of these documents, drawn up in Caffa on July 20, 1411 by the notary Giovanni de Labayno (*Iohannes de Labayno*), deals with a load of silk cloths (*fardellus syrici*) stolen on the road from Gilan to Crimea. This trade was primarily conducted by Persian, Armenian and Greek merchants. The participation of merchants coming from the Iranian provinces of Gilan (*Ghilam*), Mazandaran (*Mazandram*), and Zanjan (the Latin deed mentions the city of Soltaniyeh as *Soltania*) in the judicial proceedings conducted in Caffa provides substantial grounds to establish one of Caffa's oriental

---

[55] *Ibidem,* pp. 120, 128, 157, 173, 186–187, 191, 193, 277, 348–349; *idem,* "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг", pp. 212, 218, 220, 365, 385, 400, 428, 430.

[56] Otanazar CHUPONOV, "Названия тканей и украшений", pp. 44, 49–51.

[57] *Cf.* Amanda PHILLIPS, *op. cit.,* pp. 44, 46.

[58] Jacques HEERS, *Gênes au XV^e^ siècle. Civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, et capitalisme populaire,* Paris, Flammarion, 1971, p. 262.

[59] Nicoară BELDICEANU, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris,* vol. I, *Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds Turc Ancien 39,* Paris/La Haye, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1960, doc. 36, p. 114; doc. 37, p. 117; doc. 54, p. 147.

sources of silk supply[60]. Furthermore, Amedeo Vigna has published several documents that show the Genoese administration of Caffa allocating funds for the functioning of a "bureau for silk weighing" (*officium ponderis sete*) during the 1450s and 1460s[61]. It would be hard to believe that the heavily indebted and financially struggling administration of Caffa would periodically assign resources to the maintenance of this office for the sole purpose of weighing silk textiles imported from Bursa and Constantinople. A more plausible explanation is that this state-funded bureau functioned because both raw and processed silks reached Caffa from multiple sources of supply, because silk commerce assumed a political dimension, and because silk weavers and silk dye workshops existed in the Crimean city.

Finally, the fact that several types of *kamka* repeatedly appear in the registers of Genoese Caffa under various very rare and ambiguous oriental names originating most likely from Central Asia persuasively suggests that the trade links established between the historical region of Turkestan and the Black Sea basin during the fifteenth century must be reconsidered in future research. By the same token, Persia supplied the Ottoman markets not only with raw silk, but also with finished silk products, and some of these silks were afterwards reexported to the northern regions of the Pontic basin. Additionally, as highlighted earlier, commercial ties were directly established between the northern Persian provinces and Caffa without the intermediation of the Ottoman Empire. In conclusion, the principal sources of silk supply for the fifteenth-century Black Sea region appear to have been the Ottoman Empire, Persia, and Central Asia. The late medieval documents we have covered already indicate that the silk commerce in the Black Sea during the fifteenth century was indeed much richer and more diverse than previously believed.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

BELDICEANU, Nicoară, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*, vol. I, *Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds Turc Ancien 39*, Paris/La Haye, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1960.

DZHANOV, Alexander, "Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection*, vol. 7, no. 1, 2018, pp. 44–303.

DZHANOV, Alexander, "Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг (по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection*, vol. 8, no. 2, 2019, pp. 79–373.

[60] *Notai genovesi in Oltremare*, pp. 17, 363, 424–438.

[61] Amedeo VIGNA, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, vol. I, Genova, Tipografia del R.I. de Sordo-Muti, 1868, doc. L, p. 138; see also *idem*, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, vol. II, parte II, Genova, Tipografia del R.I. de Sordo-Muti, 1879, pp. 881–882.

DZHANOV, Alexander, "Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456–1459 гг. (по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection*, vol. 9, nos. 3–4, 2020, pp. 163–462.

DZHANOV, Alexander, "Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр.", *Ucrainica Mediaevalia*, vol. 4, 2021, pp. 308–375.

IORGA, Nicolae, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. III, București, Imprimeria Statului, 1897.

Notai genovesi in Oltremare. Atti redatti a Caffa ed in altre località del Mar Nero nei secoli XIV e XV, sotto la direzione di Sergej Pavlovich Karpov, a cura di Maria Grazia Alvaro, Alfonso Assini, Laura Balletto, Enrico Basso, St. Petersburg, Aletheia, 2018.

VIGNA, Amedeo, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, vol. I, Genova, Tipografia del R.I. de Sordo-Muti, 1868.

VIGNA, Amedeo, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio*, vol. II, parte II, Genova, Tipografia del R.I. de Sordo-Muti, 1879.

Secondary sources

BALARD, Michel, "Gênes dans l'histoire économique de la mer Noire (XIII[e]–XV[e] siècles)", in *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, vol. II, *Deuxième Symposium International, Nessèbre, 26–30 mai 1982*, Sofia, 1988, pp. 86–127.

BALARD, Michel, "Gênes et la mer Noire (XIII[e]–XV[e] siècles)", *Revue Historique*, vol. CCLXX, no. 1, 1983, pp. 31–54, republished in *La mer Noire et la Romanie génoise (XIII[e]–XV[e] siècles)*, London, Variorum, 1989, no. V.

BALARD, Michel, "The Black Sea in the International Trade of the XIV[th] and XV[th] Centuries", in Michael BORGOLTE, Nikolas JASPERT (Hrsg.), *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume*, Ostfildern, Thorbecke, 2016, pp. 181–194, republished in *Gênes et la mer*, vol. II, Genova, Società Ligure di Storia Patria, 2017, pp. 721–732.

BARATIER, Édouard, "L'activité des Occidentaux en Orient au Moyen Âge", in *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. Actes du huitième Colloque International d'Histoire maritime (Beyrouth, 5–10 septembre 1966)*, présentés par Michel Mollat, Paris, S.E.V.P.E.N., 1970, pp. 333–341.

BAUTIER, Robert-Henri, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Âge. Points de vue et documents", in *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. Actes du huitième Colloque International d'Histoire maritime (Beyrouth, 5–10 septembre 1966)*, présentés par Michel Mollat, Paris, S.E.V.P.E.N., 1970, pp. 263–331, republished in *Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Âge*, Aldershot, Variorum, 1992, no. IV.

BERZA, Mihai, "La mer Noire à la fin du Moyen Âge. Vue générale," *Balcania*, vol. IV, 1941, pp. 426-433, republished in *idem*, *De la Méditerranée à la mer Noire*, édition établie et présentée par Andrei Pippidi, Brăila, Editura Istros, 2020, pp. 263–290.

BILGI, Hülya, *Çatma and Kemha. Ottoman Silk Textiles*, İstanbul, Sadberk Hanım Museum, 2007.

BLESSING, Patricia, DOSPĚL WILLIAMS, Elizabeth, SHEA, Eiren L., *Medieval Textiles across Eurasia, c. 300–1400*, Cambridge, Cambridge University Press, 2023.

BRĂTIANU, Gheorghe I., "La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge", *Revue Historique du Sud-Est Européen*, vol. XXI, 1944, pp. 36–69.

BRĂTIANU, Gheorghe I., *La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, München, Societatea Academică Română, 1969.

CASALE, Sinem Arcak, *Gifts in the Age of Empire. Ottoman-Safavid cultural exchange, 1500–1639*, Chicago, University of Chicago Press, 2023.

CHUPONOV, Otanazar, "Названия тканей и украшений в посольских книгах по связям России с Хивой и Бухарой XVII в.", *Foreign Languages in Uzbekistan*, vol. 2, 2020, pp. 41–56.

ÇIZAKÇA, Murat, "Price History and the Bursa Silk Industry. A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550–1650", in *The Ottoman Empire and the World-Economy*, edited by Huri İslamoğu-İnan, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 247–261.

Dicționarul limbii române, vol. I, partea a II-a (the letter *C*), București, Tipografia Universul, 1940.

DODE, Zvezdana, "On the Issue of Silk Weaving in Genoese Kaffa and Textiles from the Belorechenskaia Kurgans", *The Silk Road*, vol. 11, 2013, pp. 113–122.

FRANK, Allen J., *Bukhara and the Muslims of Russia*, Leiden/Boston, Brill, 2012.

HARVEY, Janet, *Traditional Textiles of Central Asia*, New York, Thames and Hudson, 1997.

HEERS, Jacques, *Gênes au XV^e siècle. Civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, et capitalisme populaire*, Paris, Flammarion, 1971.

HELLIE, Richard, *The Economy and Material Culture of Russia, 1600–1725*, Chicago/London, University of Chicago Press, 1999.

HITZEL, Frédéric, "Production et techniques de tissage de la soie à Bursa aux XV^e et XVI^e siècles", in *Les textiles en Méditerranée (XV^e–XIX^e siècle). Fabrication, commercialisation et consommation*, edited by Gilbert Buti, Jean-Paul Pascual, and Olivier Raveux, special issue, *Rives nord-méditerranéennes*, vol. 29, 2008, pp. 11–24.

İNALCIK, Halil, "The Black Sea and Eastern Europe," in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. I (1300–1600), Cambridge, Cambridge University Press, 1994, pp. 271–314.

İNALCIK, Halil, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, vol. I, Cambridge, Harvard University Press, 1996.

IORGA, Nicolae, *Opere economice*, ed. Georgeta Penelea, București, Editura Științifică și Pedagogică, 1982.

KARPOV, Sergej Pavlovich, *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: Проблемы торговли*, Moskva, Izd-vo M.G.U., 1990.

KONOVALOVA, Irina, "Some Data about Silk-Weaving in Caffa in the XIV^th–XVI^th Centuries", in *La seta in Europa sec. XII–XX. Atti della "ventiquattresima Settimana di studi", 4–9 maggio 1992*, edited by Simonetta Cavaciocchi, Firenze, La Monnier, 1993, pp. 335–338.

LAZARD, Sylviane, "Les Byzantinismes lexicaux de l'Exarchat de Ravenne et de la Pentapole", *Byzantion*, vol. 56, 1986, pp. 354–426.

LESNIKOV, Michail P., "Les liaisons maritimes et continentales des cités de la côte septentrionale de la mer Noire aux XIII^e–XV^e siècles", in *Navigazioni mediterranee e connessioni continentali (secoli XI–XVI). Atti dell'XI Congresso Internazionale di Storia Marittima (Bari, 28 agosto–9 settembre 1969)*, edited by Rosalba Ragosta, Napoli, Lucio Pironti Editore, 1982, pp. 115–130.

MAŁOWIST, Marian, "Les routes du commerce et les marchandises du Levant dans la vie économique de la Pologne au bas Moyen Âge et au début de l'époque moderne", in *Méditerranée et Océan Indien. Travaux du Sixième Colloque International d'Histoire Maritime (Venise, 20–24 septembre 1962)*, édités par les soins de Christiane Villain-Gandossi et de Manlio Cortelazzo, Paris, S.E.V.P.E.N., 1970, pp. 157–175.

MANOLESCU, Radu, "Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", *Studii și materiale de istorie medie*, vol. II, 1957, pp. 117–204.

MELLER, Susan, *Silk and Cotton. Textiles from the Central Asia that Was,* New York, Abrams, 2013.

MIREA, Andrei, "Le commerce pontique au XV^e^ siècle vu à travers les marchandises d'outre-mer véhiculées en Moldavie", *Études balkaniques* (Sofia), 60, 2024, no. 3, pp. 687–739.

MIREA, Andrei, "Moldavia and Caffa during the Fifteenth Century. New Sources and Interpretations", *Revista Istorică,* vol. 32, nos. 4–6, 2021, pp. 267–297.

MIREA, Andrei, "Noi informații despre solia lui Ștefan cel Mare în Caffa (decembrie 1459–ianuarie 1460)", paper presented at the Putna Colloquia XXIX, August 31, 2023 (an English version of this text, bearing the title "The Emissary of Stephen the Great in Caffa (December 1459–January 1460)", will be published in *Analele Putnei*).

PHILLIPS, Amanda, *Sea Change. Ottoman Textiles between the Mediterranean and the Indian Ocean,* Oakland, University of California Press, 2021.

ROSATI, Maria Ludovica, *"Panni tartarici*: Fortune, Use, and the Cultural Reception of Oriental Silks in the Thirteenth and Fourteenth-century European Mindset", in *Seri-Technics: Historical Silk Technologies,* edited by Dagmar Schäfer, Giorgio Riello, and Luca Molà, Berlin, Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften, 2020, pp. 73–88.

ȘĂINEANU, Lazăr, *Influența orientală asupra limbei și culturei române,* vol. II, partea I, București, Socec, 1900.

TEPLYAKOVA, Anastasia, KRAMAROVSKY, Mark, "«Porta Vonitiche vel Filatorum» di Caffa e i tessuti italiani nel XIV–XV secolo nel Caucaso settentrionale", in *Lo Stile dello Zar. Arte e moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo. Prato: Museo del Tessuto, 19 settembre 2009–10 gennaio 2010,* edited by Cristina Acidini, Irina Artemieva, Marco Ciatti, Daniela Degl'Innocenti, Tatiana Lekhovich, and Roberta Orsi Ladini, Milano, Skira, 2009, pp. 23–31.

VOROBEV, N.I., *Материальная культура казанских татар,* Kazan, Dom Tatarskoj kul'tury i Akademičeskij centr T.N.K.P., 1930.

WARDWELL, Anne E., *"Panni Tartarici*. Eastern Islamic Silks Woven with Gold and Silk (13^th^ and 14^th^ Centuries)", *Islamic Art,* vol. III, 1988, pp. 95–173.

WATT, James C.Y., WARDWELL, Anne E., *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles,* New York, The Metropolitan Museum of Art, 1997.

Mary BEARD, *Emperor of Rome: Ruling the Ancient Roman World,* London, Profile Books Ltd, 2023, 493 pp. [ISBN: 9781846683787, e-ISBN: 9781847654403]

Emperor of Rome is the most recent monography on the Ancient Roman world written by the Cambridge professor Mary Beard. It is, in a way, a continuation of the *SPQR, A History of Ancient Rome,* 2017, and it covers a period of just under three hundred years, from the mid-first century BCE to the third century CE, and just under thirty emperors. In other words, it starts with Tiberius, the future Augustus's successor, and ends with the reign of Alexander Severus, the last of the Severan dynasty, murdered by his soldiers in a military camp in Germany, in 235 CE. His death marks also the end of an epoch of peace and stability for the Roman empire. Over the next fifty years, thirty or so emperors will succeed on the throne, "some (…) for six months, others for a year, a number for a couple of years, or at the most three" as *Historia Augusta* records it. Many of them were not part of the traditional elites, but worked their way up through the army ranks and were both enthroned and eliminated through military coups. Some were only regional emperors and still unable to control the borders of the empire.

In this impressive volume of over 400 pages, Mary Beard focuses both on the figure of the emperor seen by his people as the ruler of the empire, *the* emperor, as well as on the flesh-and-blood human, with all his faults, preferences (for bloody murders) or pretensions. The framework of what *the emperor is, should be and should do* defines the prerequisites of the emperor. The analysis is based on two types of main sources: external, mostly biased in Mary Beard's view, provided by historians' treatises, talks such as Pliny's *Speech of Praise* or *Panegyricus* to the emperor Trajan in front of the Senate on 1st September 100 CE, and direct, self-reflective texts, emperor's own writings such as *Res Gestae* ("What I did") of Augustus, *Meditations* or *Jottings* (as Mary Beard prefers to name them) *to Himself* of Marcus Aurelius, and also a scant reference to Julian's 4th century CE memoirs. The concept and the image of the Roman emperor thus explained are seen from several perspectives which reflect and describe the complexity of the "job description". Well-chosen titles and subtitles for the twelve chapters of the volume cover the category, concept, image, and representation of the Roman emperor. These chapters are genuinely thought-provoking in their analysis of all these emperors, who each have had their "quirky idiosyncrasies that have made them memorable ever since" (p. 19), all somehow similar, and yet so different from one another.

The sources used in bringing up and recreating the dynamic images of the emperors are historical writings of the Roman historians Tacitus, Dio Cassius, Pliny and Suetonius (mostly court historians, who were thus certainly biased in their remarks), *Historia Augusta* which runs from 117 in Hadrian's reign to 285 CE, hundreds and hundreds of literary and philosophical works from Juvenal and Martial to Epictetus's *Manual,* records of the emperors' physicians, epigraphic sources, archaeological sites, art statues, copper plates and lots of more illustrative examples, all carefully listed at the end of the volume.

Thus, after setting up the basics of one-man rule, Mary Beard moves on to the art of succession first set up by Julius Caesar himself. There, she identifies salient features of the imperial adoption system, whose efficacy consisted (mostly in the second century) in the commitment of the emperors to "bolstering the reputation of the man who had officially 'chosen' them to succeed, however fudged or faked their adoption might have been" (p. 73). Chapter three presents the power of *dining* as one of the major social events of the imperial palace from Domitian's *black dinner* to the farcical dinner of Elagabalus, causing death through smothering with rose petals, in all its displays of abundancy, excesses, rare and difficult to source ingredients (therefore expensive), all for the *bon viveur*. The focus switches then to the imperial palace, famous gardens, and courts (chapters four and five) observed from the layout, including subterranean passages meant, not only to facilitate unseen access and mobility to the many slaves who produce and deliver their services, as magically happening out of nowhere, but also providing equally safe passage to escape for the emperor – as it was the case of Nero during the Great Fire of Rome – as well as on their abundant riches and works of art. The Palatine Hill in Rome, once home of many old aristocratic families, was slowly cleared out to free way to the imperial

dwellings alone. Hadrian's private city at Tibur (Tivoli) and his villa are given special attention. Either an emperor's dream, an "intensely, idiosyncratic project including the burial of his beloved Antinous, or an overblown *reductio ad absurdum* of a Roman villa" (pp. 168–169), Tibur, Hadrian's private city, safely kept out of sight by his adopted son, Antoninus Pius, was abandoned in the 4th century CE and thankfully became the main source for many museums in Europe and America.

Mary Beard is able to create, by means of well-chosen words, a very cinematic picture of cohorts of slaves and freedmen that served and enacted the palaces into the bubbling, buoyant royal quarters where favours were sold and paid, ambitions embraced and then slacked, schemes devised, plans connived, achieved or failed, guests provided with hospitality and entertained, plots and assassinations marking ends or beginnings or simply making way to some, hindering others. The imperial palace was *in nuce* the image of the whole empire's divide between slaves and free people, or, as rightly put in Mary Beard's words: "It was not merely that the palace was a slave society. Slavery provided a way of understanding, debating and critiquing the power of the emperor" (p. 193). How much power women of the imperial court could hold, use and control is a favourite theme of Mary Beard's writings[1]. As much as they would be at times mere pawns in a dynastic game, the women of the emperor's family obviously enjoyed greater freedom and visibility than any other women in Rome.

The following chapter relates what the job of the emperor entailed, from top to bottom, from dawn to dusk. Attending to correspondence, imparting justice or not – everything seemed worthy of his attention and judgement; however, holding courts (formally or ad-hoc) and addressing the Senate seem to be the main tasks. The thin administration of the provinces along with the enviable stability of the coin (which depreciated only by 20% for the silver coin and much less for the gold one in 150 years!) could also be seen, if not directly, connected to the one-man rule of the empire. Next to it, Caracalla's 212 CE strategic and economic move of granting citizenship to 30 million people also accounts for how to perform in the emperor's role. Likewise, Tiberius levied the taxes on the provinces, while Nero supposedly enjoyed as a psychopath the flames of Rome burning, yet was also thinking, much ahead of his time, to build the Corinth canal, which was finally completed in 1893! What could be ranked as time-off – witnessing or presiding the bloody shows and slaughters in the Colosseum or Circus Maximus – is too part of the job. It is no wonder that the British scholar duly places the question mark next to the syntagm "the emperor's job". As in many other instances, the boundaries between *otium* and *negotium* seems to be quite blurred for an emperor.

In chapter eight the travels of the emperors are presented distinctly into "state visits" and military campaigns. Hadrian is by far the most travelled one of all. He seemed to be always on the move. From Egypt to Britain, Hadrian covered many thousand miles visiting Gaul, Britain, Spain, north Africa, Greece and what is today Turkey, and then Syria and Egypt, not once, but a few good times. Everywhere he went he commissioned new buildings and sponsored rebuilds. Trajan's Dacian and Parthian military campaigns (which were quite unnecessary in Mary Beard's eyes, as those were going against the explicit written Augustus's advice to Tiberius that "the empire should be restricted to its existing boundaries") were but means to achieve more glory. As much as the rhetoric of our Romanian history textbooks goes, Mary Beard gives us a different understanding of the Dacian wars and of the Trajan's *Columna*, designed in the first place to glorify the emperor and then serve him as his everlasting mausoleum, one of the best of its kind, as Mary Beard points out with uncensored humour. The newly added provinces only lasted within the empire borders for as long as their conqueror was alive. Hadrian (we may as well grow tired with him), the successor supposedly fixed by Trajan's wife, Plotina, simply abandoned the new provinces.

When getting to the human end of the emperor's life, which in many cases marked the beginning of their deification as a kind of a second-order god (for they were cautiously named a *diuus*, or a *diua*, which is not quite a *deus* or a *dea*), Mary Beard skilfully opens our eyes, through her storytelling, on the funerals of the emperors. They looked almost the same as their triumphs, but only in the reversed direction, from the Forum to the place of cremation, *i.e.* Campus Martius. However, just before the end, in chapter nine, Mary Beard invites us to simply have a look "face to face" with the emperor. How would that be possible, pray thee? The imperial image was vastly circulated throughout the empire from the life-size portrait sculptures or statues (some carefully recycled from an emperor to another) to the

[1]*Vide* Mary BEARD, *Women and Power: A Manifesto,* London, Profile Books, 2017.

coins, earrings, or pastry moulds. Despite such an abundancy of imperial display, these representations seem to not be matching even remotely to the descriptions made by historians. It thus falls entirely on our capability to put an image to a name, if need be. Otherwise, we could as well still be looking at the emperor as a category or a transient *diuus*, soon to fall among the *otiosus* type or, even better, siding with Marcus Aurelius's apt aphorism which capture the essence of one-man rule: "same play, different cast". Otherwise, Mary Beard does not share the contagious enthusiasm over the literary qualities and philosophical insights (philosophical platitudes in Mary Beard's view) of Marcus Aurelius's *Meditations* which she prefers to refer to with a hint of derisiveness as *Jottings to himself* for reasons that make reading the volume worthwhile.

The *Emperor of Rome* is written in the same unique and characteristic Mary Beard style. It makes a great deal of allowances to the non-specialist reader (even at the cost of being dismissed by high-brow academics) in many places, such as when narrating the captivity and narrow escape of Odysseus from Polyphemus's cave, episode used to describe Sperlunga's banquet place of Tiberius (p. 119), or when giving a summary of the well-known Senecan text *Apocolocyntosis* (pp. 370–372). Lots of rhetorical questions, sometimes maieutical ones, that hit right at the back of the mind and challenge our prejudices, imprint a certain free style which makes the volume a page-turner. Not encumbering the text with footnotes boosts this conspicuous feature. Instead, she provides copious references to the secondary sources used at the end of the volume, in the Further Reading chapter, as well as in the index where the specialist can find the precise and cross references to their satisfaction.

All in all, Mary Beard's new book on the Ancient Roman world with its intense focus on the emperor of the Roman Empire during its best and most stable time, is a fascinating read for specialist as well as for the non-specialist. It brings in a waft of coquettish challenges: trying to look at the Classics in a more down-to-earth, less idealizing lens.

Florina DOBRE-BRAT
Independent researcher, Scotland
ina.brat@yahoo.com

Honor CARGILL-MARTIN, *Messalina. A Story of Empire, Slander and Adultery,* London, Head Zeus (*An Apollo Book*), 2023, 402 pp. [ISBN (HB) 9781801102599, ISBN (XTPB): 9781804549643, ISBN (E): 97818011022612]

Messalina. O poveste a Imperiului, defăimării și adulterului este volumul de debut în studii clasice al tinerei scriitoare și clasiciste britanice Honor Cargill-Martin. Ceea ce-și propune autoarea în recenta sa monografie nu este neapărat un efort de reabilitare, ci mai degrabă o invitație la a o înțelege pe Messalina în contexul istoric al epocii ei, dezbărat de orice adaosuri interpretative de altfel foarte consistent alimentate, încă din timpul vieții, de comentarii și sancțiuni invariabil malițioase, dezaprobatoare, incriminante și iremediabil (cel puțin până acum) negative – un întreg *panopticon* al defăimării și damnării (*damnatio memoriae*), instituite oficial din porunca soțului Messalinei, împăratul Claudius.

Scriitoarea arată cum povestea Messalinei – un nume asociat de-a lungul istoriei, întâi de toate, cu imaginea unei femei dominate de un erotism nestăvilit, cu alte cuvinte o nimfomaniacă – poate fi lesne receptată în cheie modernă, uneori de pe poziții feministe, drept exemplul unei femei, fie ea aristocrată, iar apoi ca împărătească, care a îndrăznit să se folosească de putere într-o lume unde uzul și abuzul puterii erau rezervate în mod oficial bărbaților.

Viața Messalinei trebuie, desigur, înțeleasă în contextul istoric al epocii ei. Messalina se naște în jurul anului 20 d. Hr., în Roma imperială augustană, una dintre cele mai mărețe capitale ale unuia dintre cele mai mari imperii. Augustus găsise un oraș de cărămidă și lasă în urmă un oraș de marmură, iar pentru această transformare n-a fost cruțată nici una dintre bogățiile aduse din toate colțurile imperiului. Abundența de orice tip, de la hrană, aur și bijuterii, la averi fabuloase, rezultatul prăzilor de război și al taxelor, a înlesnit calea exceselor, experimentelor pur estetice, încălcării deliberate a oricăror limite știute, a încurajat și întreținut varii forme de jocuri ale puterii care să dirijeze această abundență într-o direcție sau alta. La Roma, cartiere și zone întregi au fost demolate și făcute una cu pământul

pentru a face loc unor domenii fantastice, cu grădini și parcuri de amuzament unde se recreau peisaje, lacuri, râuri din provincii orientale, populate cu animale exotice, toate pentru imensa trufie de a putea recrea, fie și la scară mică, lumi și spații îndepărtate devenite provincii sau granițe ale imperiului roman.

Strănepoată a lui Augustus însuși, prin străbunica ei, Octavia, sora lui Augustus, Messalina este măritată în 38 d. Hr. cu Claudius, și el tot de spiță augustană, fiul Antoniei, fiica Octaviei, sora lui Augustus. Potrivit lui Suetonius, tânărul Claudius suferea de numeroase și supărătoare boli, de la bâlbâit până la spasme ale membrelor – probabil o posibilă formă de paralizie cerebrală –, care, în mod spectaculos, s-au ameliorat simțitor odată cu trecerea timpului. Nu însă și slăbiciunile de caracter care l-au făcut, după părerea multora, ușor de influențat de femei și de sclavii deveniți liberi și, rapid, indispensabili la curtea imperială. Însă defectele fizice l-au făcut vulnerabil și, drept urmare, ținta preferată a deriziunii, insultelor și batjocurii sistematice a nepotului său, împăratul Caligula. Ne-o putem lesne imagina pe tânăra Messalina, de poate nici optsprezece ani, în compania bătrâiorului și veșnic ridiculizatului soț – Claudius avea 47 de ani când se căsătorește cu Messalina –, nevoită să învețe și să-și rafineze arta disimulării. Poziția lui Claudius și a Messalinei la curtea lui Caligula a rămas destul de precară pentru multă vreme. Asasinarea lui Caligula, cel puțin la fel de sângeroasă ca a lui Caesar, urmată de moartea Caesoniei și a fiicei lor Drussilla de doar un an (lovită de perete, cu creierii împrăștiați) au netezit ascensiunea lui Claudius la tron, considerat de vechea aristrocrație palatină ceva mai predictibil și, prin urmare, candidatul ideal. Claudius este declarat împărat la 25 ianuarie 41 d. Hr. Imediat după nașterea – considerată de bun augur – a lui Tiberius Claudius Caesar, căruia tatăl său îi transferase porecla „Britannicus" în urma succesului campaniei sale din Britannia, în 43 d. Hr., senatul propune ca Messalinei să i să confere titlul de „Augusta", onoare care i se făcuse Liviei abia ca împărătească sexagenară. Claudius refuză titlul în numele Messalinei, pentru a asigura în felul acesta Senatul că nu nutrește aspirații dictatoriale și nici nu urmărește adulații orientale, așa cum o făcuse predecesorul său, Caligula.

Printre primele gesturi de clemență arătate de Claudius a fost rechemarea din exil a celor două surori ale lui Caligula, Agrippina și Iulia Livilla. Pentru Messalina, Iulia reprezenta o competiție serioasă. Statutul ei la curtea lui Claudius, acela de soție a împăratului, se putea schimba oricând în favoarea unei partide și mai bune, cum era Iulia. Eliminarea acesteia sub acuzația de adulter cu Seneca, a fost printre primele manevre de forță pentru securizarea puterii. Prin urmare, Iulia Livilla este retrimisă în exil, pe aceeași insulă neprietenoasă, bătută de vânturi, de unde fusese rechemată, Pandateria, din marea Tireniana, unde, de altfel, nu va supraviețui pentru multă vreme, iar Seneca în Corsica.

Timp de opt ani, cât a fost împărătească, Messalina a acționat ca oricare om politic: și-a construit cu atenție alianțe cu persoane influente din anturajul lui Claudius, în special cu sclavii eliberați, și a căutat să elimine sistematic, prin exil sau moarte, adesea cu multă cruzime, pe rivalele sale feminine, pe adversarii ei politici și pe ceilalți candidați la tronul imperiului. Printre celelalte victime s-a numărat Appius Iunius Silanus, cel de-al treilea soț al mamei ei, Domitia Lepida, un aristocrat de modă veche care se pare că i-ar fi refuzat avansurile amoroase. Honor Cargill-Martin e de părere că asasinarea lui Silanus, așa cum apare la Suetonius cât și la Dio Cassius, are atât de multe elemente teatrale că pare mai degrabă un episod fabricat pentru a susține latura exarcerbat amoroasă a împărătesei. Au fost înlăturați și prefectul gărzii pretoriene Catonius Iustus, prințesa imperială Iulia Livia, nepoata lui Claudius și nepoata prin adopție a lui Tiberius, a cărei obârșie imperială o făcea perfect eligibilă pentru ascensiunea la tronul imperiului. Au urmat Poppaea Sabina și Valerius Asiaticus, în grădinile căruia, cunoscute mai degrabă ca Grădinile lui Lucullus, Messalina își va trăi ultimele clipe la nici treizeci de ani. Cei mai mulți specialiști sunt de părere că asasinarea secretarului Polybius, și el unul dintre presupușii iubiți ai împărătesei, și el tot dintre sclavii eliberați[2] care au avut o contribuție și influență imensă la curtea imperială, a fost una dintre gravele greșeli pe care le-a comis Messalina. Așa-zisa căsătorie a Messalinei cu tânărul aristocrat Gaius Silius, noul ei iubit, este în viziunea lui Honor Cargill-Martin un moment

[2] Între ceilalți sclavi eliberați de la curtea lui Claudius, îi amintim pe Callistus, însărcinat cu primirea petițiilor, Pallas, trezorierul, Narcissus, secretarul personal al împăratului cu care Messalina se aliază dintru început și cu care va avea o colaborare excelentă de-a lungul celor opt ani de domnie. Ironia face că relația se va transforma în exact opusul său odată cu asasinarea lui Polybius. În ochii lui Narcissus, suprimarea lui Polybius era semnul că oricare dintre ei putea fi eliminat oricând, ceea ce-l îndeamnă să gândească el însuși îndepărtarea într-un fel sau altul a Messalinei.

susceptibil de interpretare vizibil distorsionată. Potrivit cercetătoarei britanice, ritualul bacchic – cu toate parafernaliile sale – din toamna anului 48 d. Hr., când Messalina, complet dezinhibată și lipsită de orice paravan al convenienţelor sau „respectabilităţii" imperiale, s-a dezlănțuit orgiastic în compania lui Gaius Silius, a fost considerat momentul unirii oficiale dintre cei doi. Așa-zisa ei căsătorie este prezentată lui Claudius de către Narcissus și de către cei siliți să i se alăture ca o dovadă elocventă a planurilor de răsturnare a împăratului de către însăși Messalina în favoarea noului ei ibovnic. Așadar, din călău, Messalina devine foarte ușor victimă și va plăti imediat.

Honor Cargill-Martin nu pare să rezoneze prea bine cu *Satirele* lui Iuvenal și are o atitudine vădit critică față de *Satira a VI-a,* unde Messsalina este descrisă în cele mai dezonorante detalii, și față de comentariile lui Tacitus și Suetonius, aflate la distanță de 70 de ani de la moartea Messalinei. Dacă împăratul putea forța favorurile amoroase ale oricărei femei pe care o dorea, Dio Cassius o acuză pe Messalina de aceleași abuzuri, câtă vreme și ea îi constrângea pe soți să fie martori ai adulterului soțiilor lor. Potrivit celor doi istorici, Messalina este vinovată de mai mult decât atât. Referiri constante la comportamentul său mult prea liberal – care, în fapt, la o privire mai atentă, nu era cu totul străin multor femei patriciene de la curtea imperială –, la șirul numeroșilor ibovnici de felurite condiții sociale (de la actorul Mnester la aristocratul Gaius Silius) din patul imperial, la presupuse campionate de douăzeci și patru de ore de sex feroce pentru care primește cognomenul licențios de Lycisca și infama pecete de prostituată imperială (*meretrix augusta*) au fost rapid integrate în campania de defăimare, denigrare și demonizare a Messalinei, inițiată și susținută, în bună parte, de succesoarea acesteia, Agrippina, sora lui Caligula, cea de-a patra soție a lui Claudius și mama viitorului împărat, Nero, care a ținut să se disocieze astfel de predecesoarea ei.

Femeia ideală era în perioada republicii romane femeia casnică, devotată soțului și familiei, deloc implicată în treburile cetății, ci priceputã doar la treburile casei. Virtutea soției bune pare direct proporțională cu absența sau invizibilitatea ei în viața forumului. Un epitaf din sec. al II-lea î. Hr. de pe mormântul unei femei numite Claudia spune următoarele: „A ținut casa, a lucrat lâna. Am spus tot ce era de spus. Poți să pleci!"[3]. Un secol mai târziu o altă inscripție variază tema casnicei în tușe mai nuanțate: „Amymone, soția lui Marcus, cea mai bună și cea mai frumoasă (dintre femei), a lucrat lâna, pioasă, modestă, cumpătată, castă și casnică"[4].

După căderea republicii și apariția primelor semne ale imperiului, situația femeii se schimbă și datorită unor vizibile grade de emancipare și independență financiară (zestrea nu mai trece exclusiv în mâinile soților, ci este administrată mai degrabă de un fel de trust), un număr de figuri feminine, mai cu seamă din rândul elitelor sociale, sunt din ce în ce mai prezente în viața socială a cetății. Desigur, nu ne putem aștepta la o situație clară sau foarte favorabilă nici chiar pentru femeile aristocrate. Au existat, firește, și excepții notabile. Livia, soția lui Augustus, a reușit în timp, urmând în bună măsură modelul tradițional, să-și consolideze poziția cu mult succes, ajutată de politicile augustane novatoare, conferindu-i-se, pentru prima dată, titlul de „Augusta". Atât Octaviei Minor, cât și Liviei Augustus le-a acordat un set de onoruri nemaipomenite până atunci pentru o femeie. Li s-au ridicat statui, li s-au asigurat protecție împotriva insultelor și abuzurilor verbale și dreptul de a-și administra singure averile. Prin acțiunile ei, Messalina pare că a urmat un alt „protocol" de supraviețuire, continuitate și chiar dominație. Pare să fi optat să se folosească de puterea sa în mod direct, deschis, aproape brutal și cu multă cruzime, așa cum ar fi făcut-o oricare dintre figurile masculine, iar nu pe căile „tradiționale" subtile, particulare, gentil persuasive, de alcov, ale femeilor.

Arta narativă a lui Honor Cargill-Martin ne convinge nu doar prin dozajul echilibrat între riguros academic și liber, adesea provocator, uneori umoristic (Claudius alege să revină cât mai degrabă la Roma din campania sa militară în Britannia împins mai degrabă de vremea nordic-insulară rece și umedă, decât din alte rațiuni), dar și prin descrieri ample, detaliate și elaborate ale somptuoaselor vile și palate romane, ale orașului Pompeii sau ale altor scene unde se desfășoară evenimentele relatate, cum ar fi grădinile lui Lucullus – în care Messalina sfîrșește tragic. În fapt, nimic mai firesc, întrucât tânăra clasicistă privește moștenirea Antichității greco-latine și prin prisma studiilor sale de istoria artei, aplecându-se îndeosebi asupra Renașterii italiene din Veneția.

---

[3] *Apud* Honor CARGILL-MARTIN, *Messalina, A story of Empire, Slander and Adultery,* p. 129, *vide Corpus Inscriptionum Latinarum* (*CIL*) VI.15346.

[4] *Ibidem, CIL,* VI.11602.

Desigur, fiecare dintre noi poate accepta sau nu drept valide concluziile pe care Honor Cargill-Martin ni le prezintă echilibrat, echidistant. Dar dincolo de o adeziune sau alta, studiul autoarei britanice este unul binevenit și un bun prilej pentru noi de a regândi o figură istorică feminină clasificată și conservată monologat și injust doar în arhetipul femeii fatale, fiind ignorate cu desăvârșire calitățile sale umane și abilitățile sale politice. Iar pentru a susține cât de adânc imaginea unei Messalina sinonimă cu sexualitatea insațiabilă (*Lassata uiris necdum satiata*, Iuvenal, *Satira* VI, 130), desfrâul și amoralitatea s-a impus în mentalul cultural colectiv, Honor Cargill-Martin ne oferă un consistent capitol, pe post de epilog, unde trece în revistă variate exemple literare, muzicale, plastice și filmografice care au explorat această imagine devenită mitologică a Valeriei Messalina. Mitologizarea Messalinei în sfera feminului instinctual, incontrolabil, abisal, profund amoral este, în viziunea autoarei britanice, încă un exemplu vădit al tendinței societății vestice de a clasifica și așeza femeile pe categorii, chiar de a le reifica în obiecte și simboluri culturale. Nu credem că este greșit a spune că acest exercițiu este nu doar comun Vestului, ci tuturor societăților patriarhale, dominate de autoritatea masculină, singura potentă, credibilă și validă.

Monografia de față este, pentru Honor Cargill-Martin, parte a unui proiect mai amplu în forma unui doctorat la Christ Church College, Oxford, care analizează scandalurile politice sexuale în Roma antică. Așteptăm cu mult interes continuarea acestui, neîndoielnic, provocator proiect în care, probabil, multe dintre tradiționalele tipare interpretative vor fi analizate într-o altă lumină și din alte perspective.

Florina DOBRE-BRAT
Cercetător independent, Scoția
ina.brat@yahoo.com

Antologia Palatină. Cartea a V-a. Poemele iubirii, ediție critică și coordonare volum: Simona NICOLAE, traducere și note: Simona Nicolae, Cristian Șimon, Margareta Sfirschi-Lăudat, Sorana-Cristina Man, Epilog: Liviu Franga, București, Editura Universității din București (*Scriptores Byzantini* XIII), 2022, 346 pp. [ISBN: 978-606-16-1377-9]

A complete translation into Romanian of the *Greek Anthology* has been long overdue. While there were previous notable Romanian versions of selected epigrams (Simina Noica in 1970, Viorica Golinescu in 1988), there has been an awakened interest in the *Greek Anthology* in the last decades, as well as an expressed public demand to have this ample heterogenous collection in Romanian. I am certain that late Professor Mariana Băluță-Skultéty from the Department of Classics, University of Bucharest, who has worked extensively on Ancient Greek verse and is eulogized in the foreword to this volume, would have been overjoyed to hold this fine first volume of the promised integral translation of the *Greek Anthology*.

Even for this reason alone, there is high merit in the toil of the team who has made possible this great cultural achievement. Simona Nicolae, Cristian Șimon, Margareta Sfirschi-Lăudat and Sorana-Cristina Man, all teaching members or alumni of the same Department of Classics, University of Bucharest, have managed to offer a highly readable and also top-notch edition and translation of the Fifth Book of the Greek Anthology, *The Amatory Epigrams*.

Right from the beginning, two significant decisions on the part of the editorial team appear salient. The first one is the decision to render the title of the epigrammatic collection as *Antologia Palatină,* after the designation of the manuscript, rather than *Antologia greacă,* on the model of the corresponding major English, French or German editions. While not explicitly defended, the motivation of this choice, as stated in the "Notă asupra ediției" (page 41), seems to rely on the prevailing use of the Heidelberg Palatine manuscript (Codex Palatinus 23), whose exquisite facsimiles adorn the beginning and the end of this volume. Nonetheless, in an apparent inconsistency, the Foreword (page II) announces the future publication of the edition and translation of Planudes' 14th century collection of epigrams as book XVI of the same *Antologia Palatină.* In my opinion, the focus on this particular manuscript, extraordinary and invaluable as it is, can distract from the huge literary tradition of the ancient epigram, evidence of which quite often comes from sources external to Cephalas' collection. Furthermore, if we kept the title *Antologia greacă,* the emphasis would fall

on the term *anthology*, which will require some explanatory, informative commentary for the modern reader: far from the dead metaphor that is nowadays, the ancient *anthologia* was specialized for *epigrams only* and meant "a gathering of flowers", in consonance with the numerous groups of epigrams collected under the title of *Garlands* (*Stephanoi*), as well as the frequent references to flowers in the epigrammatic corpus.

Secondly, the editors chose to open the collection with book V, irrespective of the order of the books in the manuscript. In this case, the decision is liberally defended in the "Prologue" (page 15) on the grounds of the *scholium* on page 81 of the manuscript, which seems to imply that in the original book order, that of Constantin Cephalas himself, the amatory epigrams came first. The first epigram of the book, attributed to Cephalas himself, appears to make a similar claim. Consequently, the volumes set to come after this first book of the *Anthology*, although complete in number, will not follow any particular order, as indicated in the Foreword (page II).

In an intriguing manner, the Greek text sometimes prefers lections that are not those favored by most other editors, such as *τοῖς νέοις* instead of *τοῖς λόγοις* in the first epigram of the collection, line 3. The justification for this lection is made on stylistic grounds (*τοῖς νέοις* responds in a circular way to *νέοις* in the first line). This is a very interesting introductory epigram that plays on the parallel development of eros and reason in the youth, on the literary and philosophical topos of eros and paideia, and introduces the epigrammatist as an educational figure, a *poeta doctus*. Eros reveals himself actually as the hidden author of the book, the one that sets on fire, ambivalently, both young hearts and poems.

The translation of the epigrams deserves arguably the highest commendation regarding this volume. Most impressively, the Romanian version employs the original meter, mostly elegiac couplets, but also dactylic hexameters, iambic trimeters, and even Phalaecian hendecasyllable, a veritable *tour de force* for the translators: despite the obvious difficulties in rendering the meter and the characteristic brevity of the epigrams, the translation flows, line by line, faithfully to its Ancient Greek original. Even more valuable to the reader is, I think, the organization of the text and translation: each of the 310 epigrams is announced by its number, attributed author, *lemma* (when it exists) and Greek text, followed immediately (on the same page) by its Romanian translation, apparatus, and notes. The abbreviated names of the translators for each epigram are also discretely mentioned. Some references are made to the longer glossaries at the end of the book, but usually the reader has right before his eyes all the information he needs in order to grasp and enjoy the fleeting emotions, as well as the subtle witticisms of the ancient epigrams.

While the volume is clearly aimed at classical scholars, mere lovers of poetry will also be able to enjoy the translations thanks to the useful footnotes and the rich annexes. The footnotes often draw attention to figures of speech, puns and literary or philosophical references. The volume opens with a detailed introduction (titled "Prologue") signed by Simona Nicolae and Margareta Sfirschi-Lăudat, introduction which focuses on text issues, both in terms of textual transmission, on the one hand, and, on the other, on language, style and prosody. The ensuing text and translation are followed by a generous Epilogue, written by Liviu Franga. At the end of the volume the reader will find four valuable glossaries, on the dialects of the epigrams, on their various authors, on the *hetairai* mentioned and on the mythical subjects alluded in the text, followed by an index of proper names (both in Latin and Greek transcription) and a bibliography.

Finally, it needs to be said that the emphasis of the commentaries and notes in this volume falls mostly on formal and textual issues, with a surprising lack of discussion of the epigram as a literary genre, with its stone engraving materiality and essential gift-like votive features and its multisecular development up to the Latin epigram of the first centuries AD. Congruently, major scholarly works dealing with the Ancient Epigram as literary genre are missing from the bibliography (N. Livingstone and G. Nisbet, *Epigram*, 2010, or M. Fantuzzi and R. Hunter, *Tradition and innovation in Hellenistic poetry*, 2004), an omission which hopefully will be amended in the future volumes of the *Anthology*. But despite these minor setbacks, this edition of the *Amatory Epigrams* impresses by its courageous rendition and vast knowledge and represents a valuable addition to our Classical literature.

Vichi-Eugenia CIOCANI
University of Bucharest
vichi-eugenia.ciocani@lls.unibuc.ro

Epistole către Ovidiu, Letters to Ovid, Lettres à Ovide, Edited and with a Foreword by Ion CODRESCU, Prefață/Preface: Cătălina Popescu, Cuvânt de întâmpinare/A Word of Welcome: Gabriela Creția, București, Editura Eikon, 2023, 247 pp. [ISBN 978-606-49-0999-2]

We should probably begin by saying what this book is *not*: it is *not* a scholarly book, although the name of the major Augustan poet, Publius Ovidius Naso, draws us in from the title, and although most authors included are classical scholars or philologists.

What kind of book is it then? It is both an original literary work and an illustration of Ovid's reception among our contemporaries. Moreover, it is a proof of the unabated enthusiasm the Latin poet still yields in today's readers, against the obvious exaggeration of the rumours, to paraphrase Mark Twain, that the Ancients are dead. The fervor for Ovid and his poetry knows no limit: the polyglot character of the book together with the wide geopolitical location of its contributors are further evidence for the enduring, far-reaching, universal humanity of this classic.

As the title suggests, this volume comprises letters (thirty in number) written in various languages: Romanian, English, French, but also Latin. Moreover, the desire to reach their intended addressee by all means transcends language itself: the book is also beautifully illustrated by graphics, most of them created by the editor, Ion Codrescu, but also by other artist contributors, such as Jean-Luc Ramond. Who is the intended addressee? Well, of course, the relegated author of the letters in verse coming from the Pontus Euxinus and to whom true lovers of letters today strive to reach back.

Opened by a trio of a Foreword (Ion Codrescu), Preface (Cătălina Popescu), and Word of Welcome (Gabriela Creția), the thirty ensuing letters can be read in no particular order. Skimming through the biographies of the contributors at the end of the volume will give the reader the context, the cause and the purpose of this fascination for the Roman poet: the senders are scholars specialized in Ovid or other modern literature (Jean Antonini, Florin-Cristian Balotescu, Stéphane Barsacq, Cristina Bogdan, Ruxandra Cesereanu, Gabriela Creția, Anca Dan, Fátima Díez-Platas, Mandy Green, Isabelle Jouteur, John F. Miller, Cătălina Popescu, Yoshiro Sakamoto, Lars Vargö, Marin M. Winkler), scholars in political sciences (Ioan Stanomir), musicians (Carmen A., Marco Fraticelli), journalists (Doru Căstăian, George Cornilă, Doina Jela, Ovidiu Dunăreanu), poets (Andrei Codrescu, Itō Isao, Radu Vancu), artists (Ion Codrescu, Jean-Luc Lévrier/Ramond, Claudine Tamborini), film-makers (Phil Cousineau), film critics (Angelo Nicolae Mitchievici). Most of the contributors have cross interests in art and poetry, and their appreciation for Ovid may start from the Latin text or originates from translations into various languages. Ion Codrescu has the merit of bringing together all these diverse academic or literary and artistic celebrities, eager to respond to the challenge of writing back to Ovid in a personal manner. In his words, this collection of epistles intends "to balance this relationship between the missives written by Ovid and the letters he was supposed to receive at Tomis". Not inadvertently, Ion Codrescu hails from Constanța: Tomis retains its intriguing aura of the far-away land, never to become home, but also becomes the evasive, atemporal address that the letters never fully reach.

The letters are as wide-ranging in their tone as the authors. Scholars like John F. Miller choose to write condensed letters from the future informing Ovid of the things that came to be after his lifetime and of our persistent desire to still uncover traces of the poet whenever a new archeological breakthrough happens. The poet and professor Itō Isao sketches a history of love, from Ancient Greece to the Renaissance and up to far away civilizations such as Japan and the lovers' exchanges of *waka* (poem letters). Anca Dan addresses Ovid in his native Latin and informs him of his future reception, the Pompeii inscriptions of his verses or the Byzantines' reading of his poetry, but also writes a letter to us, her contemporaries, to let us know what a treasure is always in the point of being revealed when we chose to read a classic like Ovid. In her nostalgic letter, Gabriela Creția imagines herself as a former classmate and lover of Ovid, who, although separated from him, preserves that first love bound through reading his works and bringing up children to cherish his poetry. Martin M. Winkler spectacularly informs Ovid that an art-to-be, the *ars cinematographica,* will be inspired from his ever-changing *Metamorphoses.* Addressing her love poet, Cătălina Popescu confesses how she has perceived her immigration experience as an exile and Ovid as a comforting companion in longing and sorrow. Phil Cousineau writes from another elusive destination, Ithaka, and muses over the fate of poets in conflict with powerful political figures.

For all their variety, what all these and the rest of the letters have in common is the frequent reference to the after-life of Ovid (his last word of the *Metamorphoses*, *uiuam*, "I shall live"). Writing back, on personal terms, to the two-millenium-old poet is a highly original endeavour, although fictitious epistolography is as old as the Ancient World. Besides the very enjoyable reading, the ultimate merit of this book lies in that it allows to emerge, through all the pores of the letters, a pervasive belief in the "immortality of Classics" (in Anca Dan's phrase) that sustain, inspire and nourish us and will continue to do so for as long as world shall be.

Vichi-Eugenia CIOCANI
University of Bucharest
vichi-eugenia.ciocani@lls.unibuc.ro

Constantin GEORGESCU, Simona GEORGESCU, Theodor GEORGESCU, *Dicționar grec-român*, Volumul VI • *K*, București, Editura Nemira, 2024, 356 pp. [ISBN: 978-606-579-437-5]

If we truly want to build up a new and strong school of Classics in our country (as we actually do), the difficulties seem to be insurmountable as long as we lack some fundamental tools: clearly-organised grammar books, anthologies of Latin and Greek texts for every level, bilingual editions of major texts, provided with substantial and up-to-date commentaries, *and*, most of all, *dictionaries*. For the last century or so, the Romanian aspiring Hellenist had to be fluent in other languages before he could consider approaching an Ancient Greek text on his own. While on the Latin side we did have a number of dictionaries, among which Gheorghe Guțu (1981) is the most complete so far, for the Ancient Greek, lexicographers today had almost nothing to use as a starting point.

Things are fast and substantially improving at the moment. Constant Georgescu, Simona Georgescu and Theodor Georgescu have recently published the sixth volume of the *Ancient Greek-Romanian Dictionary*, started in 2012, more than a decade ago, effectively covering, so far, half of the twelve volumes projected. This impressive, yet accessible opus addresses a longstanding gap in Romanian academic resources, opening up ancient Greek literature, philosophy, and historical texts to a wider audience of Romanian speakers. The three Georgescu's work is extensive, covering a broad spectrum of ancient Greek vocabulary, including specialized terms from philosophy, literature, rhetoric, and daily life, making it a valuable tool for students, scholars, and translators working in classics or comparative studies.

Volume VI (letter *K*) covers more than 4800 headwords: a large part of the dictionary covers the numerous words prefixed with *κατά,* while many other entries present various dialectal verbal forms, including perfect tense verbal forms (beginning with *κε-*), often with brief notes that helpfully reference the reader to their present forms.

If there is one quality that makes this dictionary stand apart among other Ancient Greek dictionaries, it is its great user-friendliness. Leaving aside the introductory convenient lists of abbreviations (for the thirty Ancient Greek authors consulted and their works, as well as for the other frequent words), within the lexicon itself, each entry is clearly structured to orient the reader and offer a fresh rereading and interpretation of the ancient sources. Composed forms (such as *καθ-ίστημι*) are hyphenated, so that the prefix and root are obvious to the student, and as many grammatical forms as possible are offered, a feature particularly useful with irregular verbs. Moreover, the Romanian classicist must find exhilarating to have the Ancient Greek sources, often in longer contexts, fully translated, differently than the less generous various foreign dictionaries such as the excellent Bailly or Liddle-Scott, that he used to consult. There are plenty of references to passages from major authors and texts, such as the Homeric poems or *New Testament* and the *Septuagint*, a very expedient feature for the student working his way into these major Ancient Greek works.

At the end of each lemma, on a separate line, the authors provide a brief etymological explanation, sufficient to guide the student in the right direction in case one should be interested in more information; of course, the etymological discussions can be ample, however, the authors made the right decision not to encumber the text, but to keep it practical and straightforward. The inclusion of etymological notes connecting ancient Greek words to Latin and other related languages offers a linguistic perspective on

the historical evolution of certain terms and helps users see connections across Indo-European languages. Most of the time the etymologies point to other, simpler, Greek forms, but sometimes a Latin cognate is mentioned (*κόσμος, censeo*), or a borrowing from Latin to Greek (*κοόρτις* from *cohors*), a Hebrew, Sanskrit, Lithuanian or Russian cognate or simply the Indo-European root. Usually when the etymological reference is Latin, a translation into Romanian is supplied. The thoughtfulness of the structure of each entry has clear pedagogical value, inspired most likely from the teaching experience of the authors: the ancient languages are best learned when the complex but noticeably structured webs of meanings are revealed. For instance, a high-occurrence word like *κατά* is first presented in its widely varied forms (elided and/or dialectal), next by its uses as adverb, prefix, and finally as preposition, organised according to the case, genitive or accusative, each supplied with several possible meanings and possible etymology. Although dictionaries are unescapably limited, it must be said that, with this lexicon, the careful treatment of each headword feels thorough and complete.

The entries are all meticulously edited, with no errors that I could find. However, one could sometimes argue the way some entries are organized according to principal and secondary meanings for each word. For instance, in the case of the Ancient Greek word *κόρη,* "girl", a separate meaning of "young married woman" or "bride" is offered, while the two occurrences offered (*Iliad* 6.247, *Odyssey* 18.279) could both be read as simply "girl", perhaps "girl to-be-married". On the other hand, the striking use of *κόραι* for the Sphinx or for the Eumenides is listed under the main meaning, that of "girl, child, virgin". While the subheading "young married woman" may arguably be unnecessary, a separate subheading, for "female divinities" seen as young girls, would have been a welcome fine distinction.

To conclude, this latest addition to the ambitious Ancient Greek-Romanian lexicon not only offers accurate Romanian translations, but also contextual explanations, grammatical information, and examples from Greek texts. These added layers of context make the dictionary not only a translation tool, but also an educational resource that deepens the reader's understanding of ancient Greek culture and language use. Georgescu's *Ancient Greek-Romanian Dictionary* remains a landmark achievement, filling a crucial gap in Romanian language resources on classical studies. It will undoubtedly support and inspire future research, translation projects, and a deeper appreciation for ancient Greek literature and philosophy within the Romanian academic community. We very much look forward to the next six volumes (*lambda* to *omega*), as well as to the final, complete opus.

Vichi-Eugenia CIOCANI
University of Bucharest
vichi-eugenia.ciocani@lls.unibuc.ro

Liviu Franga, *Simfonia cetății. Note despre modelul peren și actualitatea Antichității,* Cluj-Napoca, Editura MEGA, 2023, 518 pp. [ISBN: 978-606-020-614-9]

Conceput simfonic, volumul semnat de Liviu Franga ne introduce în universul reflexiv al autorului, punându-ne sub ochi, progresiv, preocupările multiple ale acestuia și personalitatea sa complexă de profesor, cercetător filolog clasic, critic erudit, istoric literar, poet și publicist. Titlul lucrării, constituit după formula clasică a operelor teoretice, are o structură mixtă compusă din două elemente cu funcție eminamente descriptivă: el conține un element denotativ (*Note* = „această lucrare cuprinde gândurile mele despre temele abordate") și un element conotativ (*Simfonia*), care, prin trimiterea la sensul etimologic al termenului *simfonie,* sugerează armonia celor patru părți ale lucrării („I. Detector. Suferințele limbii române"; „II. *Vade mecum";* „III. Cariatide" (cu două secțiuni: „Antichitatea", respectiv „Modernitatea"); „IV. *Ouidianae paginae"*), care, deși diferă prin tematica abordată, se înlănțuie firesc, incitând la lectură. Corpusul de eseuri care alcătuiesc materia volumului este urmat de *„Addenda Post Scriptum"* și completat de un „Cuvânt de însoțire", semnat de acad. Ioan-Aurel Pop, respectiv de un *Cuvânt de încheiere*, semnat de Oliviu Felecan.

Cele 130 de studii și eseuri reunite în acest volum, după ce inițial au fost publicate în prestigioase reviste de cultură (*Observator cultural, Ateneu, Tribuna învățământului, Dilema veche, România literară, Arca*) sunt organizate concentric în jurul unui imaginar „Autointerviu. Trei întrebări esențiale pentru mine" (pp. 239–240), care ne oferă cheia de lectură a întregului volum. Pentru Liviu Franga

a scrie înseamnă „un mod de a trăi, un *modus vivendi*, dar și o căutare... una permanentă”, o „găsire” și o „regăsire” în același timp. Fiecare rând publicat este pentru autorul său „o părticică dintr-un jurnal nenumit și neținut ca atare”.

Ca orice „clasicist irecuperabil”, Liviu Franga nu a putut rămâne indiferent față de derapajele limbii române contemporane. Preocupat „dacă și în ce fel pot fi evitate... abaterile (majoritatea, fără voie și fără vreo intenție) de la drumul larg, liniștit, firesc, al vorbirii noastre de zi cu zi, simple și corecte” (p. 193) și împins de „grija izvorâtă, cum lesne se poate bănui, în cazul autorului rubricii (un filolog clasic), dintr-o imensă iubire și un uriaș respect”, în prima parte a volumului („Detector. Suferințele limbii române”, pp. 15–226) autorul semnalează greșelile de exprimare comise în scris sau oral de jurnaliști, politicieni, medici, sportivi, maneliști, „influenceri” sau oameni obișnuiți, fundamentându-și argumentele pe rădăcinile latine ale limbii noastre. În concepția sa, „medicina limbii” nu poate fi decât gramatica, iar „*relaxarea* normelor de conviețuire... gramaticală (în sensul cel mai larg al conceptului, de la fonetica pronunției și accentului până la sintaxă) poate avea exact același efect precum scăparea frâielor și slăbirea hățurilor (lat. *relaxare habenas*) în materie de protecție sanitară” (p. 200). Pleonasmele, solecismele, accentuările eronate, etimologiile fanteziste, folosirea sau eliminarea haotică a prepozițiilor sunt semnalate și îndreptate de *profesorul* Liviu Franga. Dar soluțiile corecte nu sunt oferite pe un ton dogmatic, arid, *ex cathedra.* Căci *scriitorul* Liviu Franga știe să îmbrace pilula amară a lecției de gramatică în veșmântul unei scrieri literare, în care se îmbină metaforele și comparațiile cu meditația filosofică, cu introspecția în universul copilăriei sau cu ironia. Constant preocupat de sănătatea limbii române și raportându-se la realitatea imediată, el vorbește despre „un nou tip de virus (frate sau văr, probabil, cu devastatorul Corona)”, pe care îl numește „virusul repetiției comode”, al „minimului efort lexical”, și se întreabă cu ironie amară: „Ați putea oferi (ca la premiile Oscar) „Zmeura de aur”, premiul I cu coroniță de ciulini, pentru cea mai stupidă formulare dintre cele de mai sus? Dar ele curg valuri, valuri virale...” (pp. 18–19). „Cu memoria doldora de frânturi ale textelor vechi” (p. 85) și rememorând versurile horațiene *Vt siluae foliis pronos mutantur in annos, / prima cadunt / ... / ...ita uerborum uetus interit aetas, / et iuuenum ritu florent modo nata uigentque* (vv. 60–62), Liviu Franga abordează problema inovațiilor lexicale („La vremuri noi, lexic nou”, pp. 85–87 și „Vremuri și cuvinte”, pp. 88–90), fără intenția de a semnala „vreo suferință a limbii române”, ci, doar, pentru a atrage atenția că „vremurile merg înainte și cuvintele noastre odată cu ele”. Vorbind despre limba română ca despre un organism viu, din care trebuie înlăturate formele perimate sau eronate, autorul o compară cu frumoasa salcie care îi străjuiește casa: „Limba este o salcie. Vie și verde. Miile de frunze trăiesc, o vreme, împreună cu altele, îngălbenite. Care, în cele din urmă, cad... Frunzele galbene nu pot fi niciodată biruitoare, ci numai biruite. Pentru că salcia limbii, neintrând niciodată în hibernare, rămâne mereu verde, de oriunde o privești... Frunzele galbene cad, frunzele verzi duc ființa limbii, zi de zi, an după an, secol după alt secol, spre nemurire” (p. 63). În pragul Sărbătorilor de iarnă, Liviu Franga nu rămâne indiferent față de aromele îmbietoare promise de etichetele și pliantele lucioase din magazine. Cu umor și fantezie de *bon vivant,* el flanează printre rafturi, surprinzând abaterile de la normele corectitudinii gramaticale și lexicale („Delicii comerciale de sezon”, pp. 208–222): „Din primul raft ne ia în primire un baton de marțipan; cu rom și struguri. Alături, un altul, cu ananas învelit în ciocolată neagră. Ne uităm în pliant și vedem că suntem îmbiați: „Alege *dintre* /.../” Dar nu numai marțipanul te cheamă imperativ, ci și, cu aceeași formulă, migdalele. Dacă te uiți bine, ai „între” mai multe batoane de marțipan de ales (cu gust de mere coapte, de turtă dulce sau de biscuiți Speculoos). Cârtind un pic, trebuie să spunem că avem de ales cât mai pe gustul fiecăruia, însă nu numai „între” dulciuri paradisiace, ci și „între” prepoziții: unde, totuși, nu mai e vorba de gust, ci de reguli ale exprimării corecte” (p. 209).

Partea a doua, *„Vade mecum”,* ni-l dezvăluie pe *eseistul*, *cititorul*, *cinefilul*, *iubitorul de teatru* și, mai ales, *apărătorul latinității* Liviu Franga, care ne introduce, prin cele 22 de mici proze, în universul lumii sale interioare: „Trei chipuri ale speranței” (pp. 229–230), „Pofta de a citi, pofta de a scrie” (pp. 231–232), „Ochii” (p. 133) „Nume și numere” (pp. 234–235), „Mici bucurii simple” (p. 236), „Libertatea de a fi lăsat să crezi” (pp. 237–238), „Autointerviu. Trei întrebări esențiale pentru mine” (pp. 239–240), „Trei chipuri ale feminității auctoriale” (pp. 241–250), „Unde a fugit lumina?” (pp. 251–252), „Lumina în lume” (pp. 253–254), „Ultimul vagon” (pp. 255–257), „Căprioarele” (pp. 258–259), „Solilocvii sexagenare” (pp. 260–261), „Eternitatea clipei” (pp. 262–263), „Arta clipei eterne” (pp. 264–268), „A iubi. Iubire” (pp. 269–270), „Altfel decât noi” (pp. 271–273), „Certitudinile latinității” (pp. 274–276), „Nevoia de teatru” (pp. 277–278), „Instantanee” (pp. 279–281).

Partea a treia, „Cariatide” (pp. 285–348), are două secțiuni complementare, care privesc, asemenea lui Ianus, una către „Antichitatea” clasică (pp. 285–348), cealaltă către „Modernitatea” noastră (pp. 351–457). Această parte a treia este în întregime dedicată domeniului căruia Liviu Franga i s-a dedicat cu înflăcărată pasiune de-a lungul întregii sale vieți: literatura și cultura latină și ecourile acestora în lumea modernă și contemporană.

Studiile incluse în secțiunea dedicată Antichității cuprind rafinate analize consacrate fie uneia dintre trăsăturile fundamentale ale spiritualității latine – înclinația nativă spre umor, comic și ironie – reflectată în versurile fescennine, despre care au depus mărturie marii corifei ai poeziei clasice, Catullus, Horatius, Vergilius, Tibullus, sau eruditul gramatic Festus, ori Claudius Claudianus, unul dintre ultimii poeți latini păgâni, sau prozatorii Suetonius și Macrobius (*„Italum acetum, ludus, lusus:* pașii latini către carnavalul italian”, pp. 285–297), fie poeticii satiricului Lucillius, definită ca una a interiorității creației puse în slujba unui dialog deschis cu cititorul („Poemul, între poet și cititor la Lucillius”, pp. 298–310), fie simfoniei funebre a morții așa cum este descrisă de generalul și istoricul atenian Tucidide și de poetul latin Lucretius („Simfonia funebră a țipătului și a suferinței”, pp. 311–316), fie poemului dedicat de foarte tânărul Cicero concitadinului său, Marius („Stejarul lui Marius sau primul poem al lui Cicero”, pp. 317–329), fie trinomului pe care se înalță filonul elegiac al lui Tibullus. Secțiunea se încheie cu un medalion literar dedicat universului poetic al lui Propertius, urmat de un *Hymnus ad galli cantum* („Imn la cântatul cocoșilor”) care ni-l dezvăluie nu numai pe *traducătorul,* ci și pe *poetul* Liviu Franga („Prudentius. Medalion literar”, pp. 337–348).

Secțiunea intitulată „Modernitatea” (pp. 351–457) ne oferă portretele unor mari profesori ai Unversității din București, promotori ai culturii clasice greco-latine și modele pentru contemporanii lor, dar și pentru urmași, printre care se numără și autorul volumului. Sunt evocate personalitățile lui August Treboniu Laurian („Primul decan al literelor universitare bucureștene”, pp. 351–357), Titu Maiorescu („O cariatidă a culturii române”, pp. 358–361), N.I. Herescu („Profilul unui luptător de ieri din cultura română”, pp. 362–369), Eugen Cizek, căruia Liviu Franga îi dedică pagini vibrante în care îl numește modelul său absolut, mentorul și părintele său spiritual, și evocă, pătruns de emoție filială, erudiția, rigoarea, performanța creatoare a savantului și supleţea modelului profesoral („Savantul sintezelor. I. *Prooemium. Labore et eruditione eminens”,* pp. 370–377; „II. Glasul cărților: memoria care nu înșală”, pp. 378–385). Un portret aparte este cel al părintelui Dumitru Pintea, profesor el însuși în cadrul Universității din București și preot a cărui viață „nu s-a despărțit nicio clipă de înălțimea spirituală și duhovnicească a Cuvântului predicat din fața altarului, dinaintea catedrei de profesor, din fața ta, a fiecărui credincios care l-ai cunoscut”. Aflat pe drumul înaintării sexagenare, el a dorit să fie și a și devenit student al filologiei latine și vechi grecești, îmbogățind cu vorbele sale pline de lumină cursurile și seminarele la care era mereu prezent cu sârguința și dorința de a învăța ale unui tânăr aflat la început de drum („Lumina părintelui Dumitru Pintea”, pp. 386–388).

Medalioanele citate anterior sunt urmate, în mod firesc, de o pledoarie pentru educația clasică: „O astfel de bază a înălțării noastre pe scara ascensiunilor uluitoare ale tehnologiei este educația clasică. De unde ai privi-o, ea este ce înseamnă fundația pentru o casă, pentru o clădire: temelia. Ca să ajungi la nanotehnologie îți trebuie informatică. Pentru informatică ai nevoie de fundamentul matematicii. Ca să stăpânești matematica nu poți face un pas înainte fără algebră. Algebra îți va sta pe veci închisă dacă nu știi aritmetică: numerele și tabla înmulțirii și împărțirii, a adunării și scăderii. Azi, operațiile acestea le face calculatorul din telefon. Ieri pe hârtie. Alaltăieri, Arhimede, Pitagora și Thales scrijeleau pe nisip, ordonau stele pe firmament și cufundau obiecte în apa dislocată de ele. Măsurau, deci gândeau. Fără computer, fără aplicații pe telefon, fără Internet... Oricât de informatizați ar fi copiii și nepoții noștri, ei pot citi, dacă li se oferă această șansă în școală, părțile frumoase și plăcute din *Eneida,* din *Iliada* și *Odiseea,* din poeziile latinești și grecești..., din comediile, tragediile și romanele Antichității greco-latine, însoțite de traducere, cu aceeași plăcere, curiozitate și delectare cu care citim și recitim (sau le [re]vedem, transpuse cinematografic)... romanele lui Jules Verne, Alexandre Dumas, Karl May, Mark Twain, Arthur Connan Doyle ori Agatha Christie. O plimbare imaginară, ghidată de profesor... printre ruinele Pompeiului, printre ruinele Forului Roman... sau contemplarea Parthenonului atenian ne vor face aceeași plăcere și ne vor umple viața cu aceeași bucurie ca, de pildă, vizionarea seriilor din *Star Trek,* din *Războiul stelelor* sau *Harry Potter...* Postmodernul va descoperi, cel mai probabil cu uimire, că Antichitatea clasică nu este nicidecum o retrospecție inventată și canonizată de școală, ci este o parte din el însuși: acea parte existentă înainte ca noi să apărem și să existăm în lumea aceasta, parte pe care o putem și trebuie să o cunoaștem,

dacă vrem să ne cunoaștem pe noi înșine, cât mai mult, dincolo de suprafața existenței noastre cotidiene. Clasicismul, vreau să spun educația clasică, nu înseamnă o povară" („Chemarea armoniei sau educația clasică împotriva covid-ului indiferenței", pp. 389–393). Pledoariei pentru educația clasică i se adaugă pledoaria pentru revenirea fermă la conceptul de cultură generală, singura care poate oferi temelia unei educații a cunoașterii („Cultura și educația cunoașterii", pp. 394–397), și la cuvântul întrupat în carte și cartea întrupată în biblioteca-mamă („La început a fost cuvântul", pp. 398–401). Pentru Liviu Franga, școala reprezintă o investiție pe termen lung, nu imediat, căci ea este aceea care trebuie să formeze, prin emulație reală, cotidiană, pe promoții și generații, viitori cetățeni ai societății de mâine, clădite azi („Singur acasă? Împreună la școală", pp. 407–411).

În secțiunea consacrată modernității sunt reflectate și alte preocupări ale autorului: o scurtă privire asupra istoriei cărții („La început a fost cuvântul", pp. 398–401), asupra operei eminesciene văzute prin prisma lui G. Călinescu (*„Libri sacra fames",* pp. 402–406), asupra călătoriei cuvintelor care denumesc credințe, convingeri, idei și fapte religioase, urmărindu-le trecerea de la un stadiu la altul al aceleiași limbi, latina („Călătoria cuvintelor credinței", pp. 413–416), asupra relației dintre școală, gramatică și societate („Școala și gramatica. Gramatica și societatea", pp. 417–422), asupra bucuriei reîntoarcerii la școală („Ithaca sufletului: reîntoarcerea sau bucuria școlii", pp.423–426), asupra proiectului prezidențial de realizare a unei construcții solide a învățământului românesc, în care să se reunească, în aceeași concepție unitară, achizițiile unui trecut educațional reputat, dar perfectibil, cu o reconfigurare deschisă permanent către viitor („România educabilă", pp. 427–433), asupra esenței actului învățării („Drag de școală, drag de carte", pp. 434–437), asupra contribuției operei lui Quintilianus la educația lecturii (*„Laus summa libri",* pp. 438–442), asupra dăinuirii în cultură („Orele astrale ale istoriei. A fi în istorie, a dăinui în cultură", pp. 443–446), asupra acelor „căutători" care, nemulțumiți de tezaurul cunoștințelor înmagazinate de o știință sau alta, se caută pe ei înșiși, își sondează limitele propriei lor capacități de cunoaștere, rezistența fizică, morală și intelectuală de a înfrunta necunoscutul („Unde ne sunt căutătorii", pp. 447–449), asupra primului dicționar-tezaur modern de limbă greacă veche din cultura română, realizat de o echipă tânără de cercetători (frații Theodor și Constantin Georgescu și soția celui dintâi, Simona Georgescu), absolvenți ai Secției de Filologie Clasică a Universității din București și cadre didactice la aceeași universitate („Povestea unui dicționar", pp. 450–454), precum și asupra primului manual de limba latină pentru clasa a VII-a de gimnaziu, avându-i ca autori pe conf. univ. Theodor Georgescu, lector dr. Simona Georgescu și dr. Alexandru Cristian Dudău („Un manual de limba latină, azi", pp. 454–457).

Ultima parte a volumului (*„Ouidianae paginae",* pp. 461–501) este imaginea prin excelență a clasicistului Liviu Franga, iremediabil îndrăgostit de poemele ovidiene. Reflecțiile sale se deschid cu un text în limba latină, pe care autorul său o mânuiește la fel de firesc precum își folosește limba maternă: *„Ouidiana Musa. De Ouidiana Pontica ui poetica"* (pp. 462–465). Urmează o meditație pe marginea poemelor exilului în care, oscilând fizic și metafizic între „imperativele umane ale clipei" și „aspirația spre eternitate", poetul tomitan continuă să scrie, împăcându-se cu sine și cu restul lumii, dar păstrându-și condiția civică, chiar dacă statutul său de relegat nu-i mai îngăduia să rămână în Cetate („Poetica relegării, relegarea poeziei", pp. 466–472). Liviu Franga pătrunde cu ochi sigur în intimitatea poemelor ovidiene ale exilului, care, în opinia sa, grație acutei sensibilități a lui Ovidius, sunt o reflectare directă și nemijlocită a impactului istoric, plin de consecințe, a întâlnirii dintre *Romanitas* și *Barbaries*, cele două lumi care definesc universul său poetic („Mărturii ovidiene", pp. 473–493). „Poemul rămânerii la Tomis" (pp. 494–497) propune o ipoteză: aceea că Ovidius, ca orice poet sau scriitor, va fi putut lăsa posterității un ultim text, ca pe un fel de legat testamentar, în care să-și declare nu groaza, ci mulțumirea că trăiește la Pont. Pentru că, deși dorința întoarcerii rămăsese nestinsă, el rămăsese poet, ascultat, înțeles și prețuit de geții în a căror limbă învățase să-și transpună limbajul său poetic. Și ca susținere a ipotezei sale, Liviu Franga, poet el însuși, a reașezat, într-un imaginar nou poem ovidian, versurile existente în *Epistulae ex Ponto,* în care Ovidius își arată mulțumirea că trăiește la Tomis („Poemul rămânerii la Tomis", pp. 494–497). În încheierea acestei ultime părți, autorul volumului încearcă să dea răspuns întrebării „Cum a murit Ovidius?" (pp. 498–501).

Surpriza cititorului este să descopere, după „Cuvântul de încheiere" semnat de Oliviu Felecan, *„Addenda Post Scriptum",* purtând titlul „Bucureștii mei de odinioară". Un text liric, scris cu sensibilitate și melancolie, o incursiune în Bucureștii *trăiți* de Liviu Franga, care se dovedește o dată în plus un scriitor plin de har.

Liviu Franga este în primul rând profesor, un profesor care își rostește răspicat credința în menirea sa: „A-i învăța pe ceilalți, ca dascăl, înseamnă, dincolo de învățătura care se ascunde înapoia ta, adunată în ani și ani, a avea tu însuți ordonată cu limpezime și expusă celor care te ascultă la școală, cu măsura claritații, exact această învățătură acumulată, pe care o împărtășești... *Rem tene, uerba sequentur.* Iar beneficiul este imens. Poate, mai ales și la urma urmei, pentru tine însuți, ca dascăl: căci spune un dicton, tot latin, *docendo discis...”* (p. 83).

Simfonia cetății este nu numai cartea unui profesor erudit, care trece cu ușurință de la autorii clasici la Călinescu, de la educație și școală la instrumentele necesare învățării, a unui iubitor în egală măsură al limbii latine și al limbii române, aflat într-un permanent dialog cu cititorii săi. Ea este o incitantă pledoarie pentru cultura clasică și pentru cultură în general, un îndemn la meditație pe marginea trecutului, a prezentului și a viitorului.

Ana-Cristina HALICHIAS
Universitatea din București
anahalichias@gmail.com

Teofil Coridaleu, *Comentariu la tratatul* Despre suflet *al lui Aristotel (Commentary on Aristotle's treatise* On the Soul), Cartea I, ediție bilingvă, stabilirea textului grec, traducere în limba română, introducere, note și glosar de Marilena Vlad, Iași, Editura Polirom, 2024, 296 pp. [ISBN: 978-973-46-9948-3]

“The last great Aristotelian commentator”, as Constantin Noica calls him, Theophilus Corydalleus is, paradoxically, little known in Romania. Paradoxically, because this Greek scholar, born in Athens around 1560 and educated in Padua under the guidance of Cesare Cremonini, laid the foundations of philosophical education in the Balkans and throughout the post-Byzantine world, his writings also constituting the curriculum of the Royal Schools of Bucharest and Iași in the 17th–18th centuries. Most of Corydalleus' work is still unpublished, with the exception of the works translated by Noica, *Introduction à la logique*, texte grec établi par Athanase Papadopoulos, traduit et présenté par Constantin Noica, précédé par une étude de Cléobule Tsourkas, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Comité National Roumain, Bucarest, 1970, and *Commentaires à la métaphysique*, texte établi par T. Iliopoulos, introduction et traduction [partielle] de Constantin Noica, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Comité National Roumain, Bucarest, 1973. To these is now happily added Marilena Vlad's edition of the *Commentary on* De Anima.

In compiling this volume, which offers the translation of the first part of the treatise, the researcher has compared no less than five manuscripts, consulting, following in the footsteps of Corydalleus, the great Aristotelian commentators who wrote on the treatise *On the Soul:* Alexander of Aphrodisias, Themistius, Simplicius and Philoponus.

The book is divided into five chapters, containing a total of 95 paragraphs, each preceded by a brief summary and accompanied by an Introduction of “The Very Wise Theophilus Corydalleus” (*Τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου Κορυδαλλέως*), in which he clarifies the subject of the treatise: the science of the soul, which offers self-knowledge and the acquisition of “wise counsel” of divine origin. Self-knowledge is the basis for knowing the truth about every being. But is this discourse about the soul or about the body? The second variant is maintained by those who point out that the soul is not known beforehand, according to its essence, as is the animate; that the affections investigated and demonstrated in a science belong to what is known, and therefore to the animate, for irritability, gentleness, fear, pity, are of the animate, not of the soul; that the soul is not a species of the whole cognizable genus of the study of nature, as is the physical body. On the other hand, however, the title is a testimony to the fact that Aristotle investigates about the soul those elements which he investigates in the whole treatise, and that the more common of them and possessing the *raison d'être* of a part precede the less common and compound, just as the Philosopher spoke first of generation and destruction, and only then of those things which become and those subject to destruction. As a solution to the contrary arguments, we are shown that the soul is not an obvious principle by itself, but must be admitted from the beginning, though not as if it were already known. The soul is the principle and cause of the affections of the

animate, the source springing through the body, and not always the parts of science are in direct relation to the species of the whole genus of the cognizable. Aristotle, therefore, treats of the soul, before the animate. The objection has been raised that discourses on the soul cannot be transmitted scientifically, because it is not the object of sensation, and because that would mean that it is both cognizable and cognizer, as are only the separate and intelligible forms. But knowledge of the soul takes place by means of its faculties, and therefore scientifically, for the faculties of the soul are known through its acts and by means of its acts and realizations (nourishment, growth, birth of the like, feeling, thinking, etc.), all of which occur in the animate from the source which is the soul. The final paragraph of the Introduction outlines the structure of the treatise: after rejecting, in Book I, the views on the soul of his predecessors, from which he retains some correct ideas, in Book II Aristotle recalls the common discourse on the soul, then speaks of its parts, i.e. its species (nourishment, sensibility, and each sense separately), so that in Book III he shows that there is no other sense than those discussed by him, and after treating of the common sense and imagination, he turns his attention to man's natural thinking.

The first chapter begins with the statement that the study of the soul is more valuable and more beautiful than the others, since science is valuable and beautiful in itself, for it is so either by the more precise character of knowledge or by the preeminence of what is known, and that of the soul fulfills both criteria. Only *philosophia prima* is superior. The knowledge of the soul is, moreover, useful for the whole truth: for the study of nature, for the practical side of philosophy, for *philosophia prima*, for mathematics. The subjects investigated are the nature and substance of the soul, that is, by means of definition, and the affections of the soul, by means of demonstration. Some affections are proper to the soul (those of the intellect, i.e. study and thought), and others – common to living creatures (those of the senses and the natural part), the latter depending on the body. But the conceptual forms of thought also depend on representations, and thus on external sensations. In the investigation of the soul, a number of aporias arise concerning, on the one hand, its nature and substance, and, on the other, its affections. In researching the nature and essence of the soul, we are confronted with a new dichotomy: the method of definition and the parts of which the definition must be composed. In which of the genera of being is the soul to be placed? In substance, quality or quantity? Is it a being in potency or in act? Is it divisible or indivisible? Do the living creatures of different species have souls of the same species or only of the same genus? Have they all the same *raison d'être?* If there are not many souls, but only parts of the soul, should the whole soul or the parts be investigated first? Or, first, their activities or, perhaps, their corresponding objects?

> *ἀπὸ δὲ τῶν ἀντικειμένων καὶ ἐνεργειῶν, ἡμῖν σαφέστερα ἡ ὁδὸς γίνεται ἐπὶ τὴν γνῶσιν τῆς οὐσίας, ὅτι ταῦτα ὑπὸ τὴν αἴσθησιν,* "Beginning with the corresponding objects and acts, our path in the knowledge of substance becomes clearer, since they are subject to sensation" (pp. 58–59).

Not only is the knowledge of essence useful in studying the causes of attributes, but the knowledge of attributes contributes much to the knowledge of essence, and those definitions which do not embrace the knowledge of attributes in the one defined are dialectical, useless and empty, says the Philosopher. As to the affections of the soul, are they in fact of the animate, or are there any proper to the soul? This seems to be thought, but if it presupposes imagination, neither can it exist without the body. We cannot know the essence of the soul, therefore the fate that awaits it after death, that is, its own eternity, except by means of its activities and affections: "Therefore, if any of the soul's activities or affections are its own, then it could be separate" (pp. 64–65). The soul, when it is in the animate, is like a thing that is straight with respect to the quality of being straight, says Aristotle, while his commentators compare it to the pilot of a ship: some acts it performs using the body, but others, such as thinking the intelligible, it projects into itself as an intellective substance. This proper act of the soul, however, is insensible to us, because of the interposition of the body and sensations. All that we perceive is through sensations and imagination. Aristotle does not say that, if there is an activity proper to the soul, it is necessary for it to be separate, and Corydalleus compares the situation with that of the parts of the soul, which have an activity proper to themselves even though they are not separate from the whole. All the affections of the soul are associated with the body, and there are reasons for them being contained in matter; the study of the soul is therefore within the competence of the physicist. In defining these affections, the physicist defines matter, whereas the dialectician defines form and the reason for

being, which must dwell in a given matter. Of natural forms, the physicist studies those which are inseparable from matter, while the mathematician studies those which appear in the imagination without any matter being involved. The forms which are added to physical bodies from without are studied by the arts which constitute them, such as medicine, masonry, architecture, etc., while those which are completely freed from matter are studied by the philosopher, who is the one who deals with the first philosophy. The philosopher then shows what modes the physicist uses in definitions.

After the 18 paragraphs of Chapter I, the second chapter begins by analyzing the theories of Aristotle's predecessors in order to establish the specific attributes of the soul, which seems to be distinguished from the inanimate by two major characteristics: movement and feeling. Since the soul sets other things in motion, the philosophical predecessors concluded that it is itself a moving thing. The theories of Democritus, Leucippus, Pythagoras and Plato, who, although he did not believe that the soul is composed of particles, maintained that it moves itself, are summarized here and given as examples. Movement is taken to mean that the soul moves from within, in a vital manner, as plants do. Anaxagoras would also belong to the same group, as for him too the soul receives substance through movement. Those who emphasize the knowing and sentient character of the soul – and Empedocles is the most prominent of these – identify it with principles. The soul would thus be composed of the elements of which things are composed, so that, by resembling them, it can perceive the like through the like. In *Timaios*, Plato himself composes the soul of elements, following the same logic. The living itself would be composed of the idea of one and the prime length, breadth, and depth. Substance itself is composed of identity and difference, that is, on the one hand, of immaterial and indivisible substance, and on the other, of nature divisible into bodies, corresponding to intelligibles and sensibles. Plato believed that material forms are decadic, perfect numbers, just as the decadic number comprises all numbers. The elementary principles would be the one and the dyad, for the one is the first and producer of all numbers, but it could not produce anything by itself, since the producer always produces from something, and therefore the dyad is necessary under it. The material forms would be an imprint and likeness of the one, and the matter of the sensible, an imprint and likeness of the dyad. From them the triad and the tetrad arise. Hence the geometrical quantities, themselves intelligible: point, line, surface and volume. The magnitudes of the sensible are, according to Plato, participations in these intelligible magnitudes (see pp. 92–93). The Platonists divided the soul into four parts: the intellect, which can perceive the intelligibles indivisibly, they exalted it toward the one; discursive thought and scientific power toward the dyad, for it knows conclusions by means of principles, that is, the different by the different; opinion toward the triad, because it bifurcates like the sides of a triangle, and can be true or false; and sensibility toward the tetrad, because it perceives three-dimensional bodies. Therefore these numbers are forms and elements of the things which we discern, and these are of the same elements and principles as those which we discern, and so the soul will be composed of the same elements. There are also some who have confounded the two faculties, affirming that the soul is both mover and knower, that is, a number which moves itself. Some regard them as corporeal, others as incorporeal, and others as both. Some say there is one principle, and others, several. The theories of Xenocrates, Democritus, Anaxagoras, Thales, Diogenes, Heraclitus, Alcmeon, Hippon, and Critias are here reviewed. Almost all of them agree that the most proper characteristics of the soul are motion, sensation and incorporeality.

After the views of the ancients have been expounded, in Chapter III we are shown how the Philosopher combats them, beginning with those who define the soul from motion, for he maintains that the substance of the soul cannot be motion and that it is not necessary that the mover should also move himself. The hypothesis that the soul can be moved by itself is refuted by several arguments. If it moved by its own nature, then it would have a place, which is impossible; if it moved the body, it would move it with the motions with which it moves itself, so that the motion by which the body is moved is the same by which the soul moves itself; if it moved itself, it would move itself away from its substance (see pp. 124–125); for Plato, the soul moves the body, for after the soul was made up of the elements and divided according to harmonic numbers, the demiurge curved the rectilinear motion through a circle which he divided into two circles that come into contact at two points, then dividing one of them again into seven circles, the movements of the sky being the movements of the soul. But the soul cannot be a magnitude, as Plato portrays it by the straight line and circles, for it is incorporeal. Finally, thought is more like rest than like motion, hence a state, as the thought of syllogisms settles in conclusion. Simplicius' remark here that the intellect "divine and above us", *ὁ θεῖος καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς νοῦς* (p. 143), thinks everything at once and according to a *now* that stands still, which has all temporal infinity

contained in it, for this *at once* is conceived eternally, and not according to time; thought being rather rest than state, motion belongs to the soul of heaven in a manner that is against nature, i.e. forced, therefore it would be corruptible; mixture with the body is burdensome and therefore to be avoided, therefore the soul of the universe is separate, and likewise the souls of particular living creatures; the ancients say that the soul is in contact with the body and in the body, without specifying from what cause and in what kind of body, when in fact every body has its own species of soul. Aristotle's arguments for his thesis do not stop here.

Chapter IV, the only one in the book which bears a title, "On the fact that the soul is neither harmony nor number" (see pp. 148–149), begins by contradicting the view that the soul is a kind of harmony, for harmony is a proportion or a composition, which the soul cannot be, and harmony does not belong to the fact of moving. Composition is, by its *raison d'être,* a relation of the mingled, whereas the soul is not a relation but a substance. Also, there is no disharmony that is opposed to the soul, therefore it is not harmony. The activities of the soul, such as considerations and judgments, are personal and cannot arise according to bodily harmony. Nor can it be maintained that intellect or sensibility or the appetitive part are a juxtaposition of parts. Among other arguments which Aristotle also brings against the idea that the soul is harmony is that connected with Empedocles' theory of friendship and hate: if friendship is the cause of any mixture, then in any mixture arises a form according to nature, which is not true. The soul depends on the combination of the parts of the body as a material cause, and without this the soul could not be made up, but the intellective soul is added from without. Therefore the soul is neither harmony, nor does it go round in a circle, but it can be moved by accident, and it can move itself, as when it is moved in that in which it is, which in turn is moved by the soul. It is not the soul that angers, or pities, or learns, or thinks, but man through the soul. The movement is not in the soul, but sometimes reaches to the soul, sometimes comes from the soul, as in the case of memory. The intellect is not destroyed with old age, which is a proof that it arises from without, being something "more divine and unaffected", *θειότερόν τι καὶ ἀπαθές* (see pp. 167–168), and therefore cannot be moved, even by itself. Here the Philosopher points out four aporias arising from what has been said above, to which he answers one by one. He then turns again, in order to contradict it, to the hypothesis that the soul is a number which moves itself, for we cannot think of a monad which moves, since it is indivisible and undifferentiated. The soul, therefore, is not a number, nor is it composed of points, nor of the subtlest parts, as Xenocrates or Democritus thought, and number cannot even be considered as an attribute accompanying the soul, these being its affections and acts.

In the fifth chapter, the theory of those who say that the soul is made up of elements is refuted, in order that it may feel the beings and recognize each one individually. If the like is recognized by the like, it means that the soul is the things composed of the four elements, but they are infinite. They are composed according to a proportion of the elements and a composition, but in the soul the proportion and the composition are not found, so neither is the stone or man. Moreover, since there are ten kinds of beings (substance, quantity, quality, etc.), the soul ought to be composed of the elements of all of these, because it recognizes them all, the elements being the characteristics of each kind, so that it would be at the same time substance, quantity, quality, and all the others, which is impossible. Aristotle also adduces other arguments in support of the thesis that the soul cannot be composed of elements, among which is that to each of the principles will belong more ignorance than understanding, because each will know one thing, but will ignore all the others. Then, if all beings are made up of one or more elements, how is it that they do not all have a soul? The elements are something of the nature of matter, whereas the soul is that which contains and dominates them, so they cannot be the first of beings. Neither of these teachings fits the whole soul, for not all living things are movers according to place, and plants do not participate in motion and sensation, and most living things have no discursive thought. The Orphics, in their turn, do not speak of the intellect and the sentient soul separately, but of a single soul, in fact, of two parts of it. Believing, however, that the soul is respiration, neither do they speak of the whole soul, for plants and insects do not breathe. Some have believed that the elements themselves are animate, but why then are they not living? Does man act by means of the whole soul, or is one part of it rational, another part sentient, and another vegetative? Does the fact of living consist in one of these parts, or in all of them, or is there another cause of it? Corydalleus here recalls the opinion of Philoponus, who inclines to the vegetative part, without which there is no fact of living. Corydalleus, however, points out that each of the three parts gives to the animate a form of life of its own. Nevertheless, they all depend on the vegetative part. The soul, nevertheless, is not one by substance, but is divisible, for something

of it, namely the intellect, is separate and incorruptible, adding itself from without, and the rest belongs to mortal nature. It is one substance, but as a compound of parts, of different powers. The whole substance of man is one, as in all that is composed of form and of prime matter, for the vegetative part appears as an "antecedent disposition and as a preparation for the reception of what is after it", that is, sensibility, and so is the latter for the rational part (pp. 212–213). Hence "there is always in the soul something ultimate, uniting and containing, and as a form which is added over and above what is contained". Further on, Aristotle succinctly demonstrates that the soul is not divided into body according to place. Finally, the principle which is in plants is a certain soul, being the only one common to animals and plants, and because, though separated from sensation, without it nothing has sensation.

In addition to her philosophical specialization, the author of the edition also has obvious literary qualities. Here is how a sentence on p. 26 of the Introduction flows:

> And Corydalleus's commentary is indeed an exercise in self-knowledge, or, more, an exercise in which the philosophical self is called not only to become aware of itself, but also to constitute itself, traveling the labyrinthine path of a soul that is not only the subject of discussion, as in Aristotle, but also the subject of its own history, that is, the subject of everything that has been said about it: by Aristotle's predecessors, by Aristotle himself, by his commentators, and by Corydalleus who, coming last in this tradition, lets all these voices be heard at the same time, but euphoniously.

It should be noted, however, that the publisher's editing leaves much to be desired.

Marilena Vlad's deep knowledge of Aristotelian philosophy and good command of Greek are reflected in the accuracy of the translation and in the erudite breadth of the notes, making her edition an event in the Romanian philosophical space.

Sorana-Cristina MAN
The National Museum of the Romanian Peasant
sorana.man@gmail.com

Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și Regii Jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387–1526)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2023, 414 pp. [ISBN: 978-606-537-639-7]

O foarte interesantă carte de istorie medievală a văzut de curând lumina tiparului la Editura Cetatea de Scaun. Este vorba, așa cum mărturisește chiar autorul, despre „o istorie a Moldovei medievale în context central-european, realizată din perspectiva vasalității, a relațiilor de putere și a gândirii politice" (p. 12). Introducerea și secțiunile metodologice de la începutul lucrării delimitează demersul analitic semnat de Liviu Pilat așezându-l pe baze solide, capabile să ofere o nouă perspectivă fructuoasă asupra tematicii abordate. Cartea plasează în centrul său importanța pe care „transferurile simbolice" de putere (pp. 16–17) le-au avut vreme de peste un veac pentru eforturile de legitimare și de consolidare a puterii politice a domnilor Moldovei. Dobândirea legitimității politice, această noțiune-cheie, adesea sacrificată în studiile anterioare în favoarea accentului pus pe afirmarea cu orice preț a independenței politice a Moldovei față de statele vecine, străbate întreaga lucrare discutată (pp. 14, 107, 131, 174, 333), deschizând perspective largi și înnoitoare tocmai acolo unde s-ar fi crezut că nu se mai poate scrie nimic nou. Surprinde în mod plăcut atenția pe care autorul o poartă în egală măsură amănuntului semnificativ și contextului macro-istoric. La fiecare pas, cititorul de bună credință va fi întâmpinat de interpretări istorice atent cumpănite, care dovedesc lesnicios interesul autentic și munca roditoare depuse în realizarea acestei lucrări. Din cauza limitei de spațiu și din dorința de a nu repeta inutil ceea ce a fost deja spus, nu vom stărui aici asupra acelor multe momente de pe parcursul lecturii unde ne-am întâlnit cu sugestii ori chiar cu argumente și interpretări noi, formulate cu mare atenție și competență, care contribuie în chip pozitiv la cunoașterea istorică, ci vom alege, în schimb, să ne îndreptăm privirea către acele câteva aspecte care merită negreșit aprofundate, clarificate ori corectate în cercetările viitoare. Purtăm totodată cu noi credința vie că cititorii acestei recenzii nu vor fi necăjiți de o asemenea abordare întrucâtva diferită, ci că, dimpotrivă, vor găsi în rândurile de mai jos câteva deslușiri utile.

Una dintre sursele principale folosite de autor în lucrarea sa este marea cronică latinească a lui Jan Długosz. În acest context, decizia autorului de a folosi ediția perimată tipărită în Leipzig în anii 1711–1712 este greu de justificat. Observația noastră nu este una gratuită, pentru că, comparând această ediție din veacul al XVIII-lea cu ultima ediție, se constată existența unor diferențe de lecțiune, de intercalare a pasajelor și de cronologie. Ar trebui ca, în viitor, o cercetare atentă asupra textului latinesc publicat în ediția sa cea mai recentă – Ioannis Dlugossii *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae,* în 11 volume, apărute între anii 1964 și 2005[5] – să pună în evidență acumulările calitative ale noii ediții pentru cunoașterea relațiilor moldo-polone. După cum vom constata dintr-un exemplu oferit mai jos, compararea celor două ediții poate să ofere multe surprize.

O primă chestiune mai serioasă asupra căreia ne dorim să atragem atenția este *problema culturii de cancelarie.* Lectura acestei cărți conduce în mod inevitabil la constatarea că limbajul politic medieval nu poate fi studiat în profunzime dacă nu există o cunoaștere îndeaproape a mecanismelor de funcționare după care operează cancelariile medievale, instituții de primă importanță, care produc majoritatea documentelor scrise păstrate din epoca medievală. Cu alte cuvinte, cunoașterea practicilor scripturale care au condus la apariția unui document poate contribui într-o manieră decisivă la formularea argumentelor în discuții privitoare la istoria politică ori la istoria puterii. Avem credința că următoarele exemple vor ilustra mai lămurit acest aspect. La pp. 44–45 citim: „În actul din ianuarie 1388, prin care Jagiello amaneta Haliciul și ținutul aferent voievodului Moldovei, el [adică Władysław Jagiełło] apare ca moștenitor al Rusiei, iar în document nu se face nicio referire la Jadwiga. Considerată o greșeală politică care a înveninat relațiile moldo-polone, acțiunea [omiterii Jadwigăi din act ?] poate fi interpretată și ca o expresie a drepturilor marelui duce al Lituaniei asupra Rusiei Roșii, iar în acest sens trebuie remarcat că actul a fost emis în slavonă, după tipicul cancelariei lituaniene, și nu în latină". Raționamentul autorului nedumerește din două motive. Mai întâi, limba slavonă nu reprezintă „tipicul cancelariei lituaniene", existând în fapt volume întregi care strâng privilegii solemne emise în limba latină de către marii duci lituanieni[6]. Într-un cuvânt, serviciul de cancelarie de pe lângă marele duce al Lituaniei are un *caracter trilingv,* adică emite documente în latină, în slavonă și în germană, în funcție de beneficiar și de context[7]. Apoi, limba actului din ianuarie 1388 este cea slavonă pentru simplul motiv că documentul era adresat lui Petru voievod din Moldova. De aici se poate înțelege că observația despre limba documentului nu are nicio relevanță pentru problema aflată în discuție.

Culegem din carte un exemplu încă și mai interesant. De-a lungul pp. 46–49, autorul reia vechea dilemă istoriografică, rămasă încă nerezolvată, din jurul utilizării simultane a denumirilor „Moldova", „Valahia", „moldoveni" și „valahi", într-o serie de acte de la cumpăna veacurilor XIV–XV care privesc relațiile moldo-polone. Remarcăm, mai întâi, o semnificativă atenuare a interpretărilor propuse anterior, care, probabil din prudență, nu mai sunt acum amintite[8]. În cercetarea sa, autorul pleacă adeseori de la premisa că forma în care au fost întocmite documentele invocate ar reprezenta întru totul voința domnilor Moldovei, reflectând astfel nemijlocit concepția și vocabularul lor politic („Ideea că un conducător [este vorba despre domnul Moldovei] folosește o dublă denominație pentru entitatea politică pe care o conduce este una stranie și, în consecință, ea ar trebui serios cumpănită și argumentată"). Concluzia la care ajunge autorul nu ni se pare satisfăcătoare, pentru că, în loc să explice punctual dilema pe care o semnalează în limbajul documentelor, acesta alege în schimb să mute atenția cititorilor asupra contextului macro-istoric din care este extras un detaliu învestit cu valențe explicative: „raportându-ne la valoarea și însemnătatea politică a actului omagial, folosirea termenului *Valahia* nu este nici întâmplătoare, și nici nu izvorăște din vreun impuls patriotic, ci trebuie privită ca o acțiune premeditată [aparținând cui ?], prin care voievodul Moldovei putea fi integrat, în baza drepturilor ereditare ale marelui duce al Lituaniei, în cadrul sistemului politic polono-lituanian, eludând dreptul ereditar al moștenitoarei lui Ludovic de Anjou, în speță regina Maria". Ipotezele mai vechi cum că referirile la

[5] Unele volume sunt citate în notele de subsol următoare.

[6] Jerzy OCHMAŃSKI (ed.), *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae, 1386–1430,* Warszawa-Poznań, Państwowe Wydawn. Nauk., 1986.

[7] Marceli KOSMAN, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda", *Studia Źródłoznawcze,* vol. XIV, 1969, pp. 91–119.

[8] V. Liviu PILAT, „Vocabular politic și consecințe teritoriale ale omagiului de la Liov (1387)", *Studii și materiale de istorie medie,* vol. XXIV, 2006, pp. 253–261.

„Valahia” și la „valahi” din aceste documente ar indica nemijlocit un teritoriu diferit față de Moldova, o jurisdicție deosebită ori chiar însăși perspectiva politică a domniei de la Suceava nu iau în calcul trăsăturile culturii de cancelarie responsabile de conceperea actelor investigate. Or, privite din perspectiva practicilor de cancelarie ale vremii, toate aceste aspecte socotite până acum „stranii”, care au stârnit atâtea discuții printre istorici, își găsesc mai lesnicios justificarea.

Reluând încă o dată actele moldo-polone avute în vedere[9], iată care este interpretarea noastră, pe care o propunem ca obiect de reflecție. Dacă plecăm de la premisa diferită că aceste documente sunt rezultatul unor *compromisuri politice*, reflectate nemijlocit în forma lor, atunci reiese că ele urmau să răspundă în același timp așteptărilor a două audiențe diferite – polonă și moldovenească. A doua premisă metodologică pe care o avansăm privește înrâurirea exercitată de cancelaria slavonă a regelui polon asupra redactării acestui corpus de documente[10]. Unele trăsături din cuprinsul actelor – precum lipsa numelui pisarului însărcinat cu redactarea actului, includerea ca element cronologic a unei sărbători în formula datării, datarea după era de la Nașterea lui Hristos în loc de folosirea sistemului cronologic de la Facerea Lumii, folosirea cuvintelor „valahi” ori „Valahia” pentru moldoveni, respectiv pentru Moldova – sugerează influențe venite din mediul polon, beneficiarul direct al acestor documente. La fel de adevărat este faptul că alimentarea constantă a mediului moldovenesc de curte cu scriitori de acte proveniți din spațiul polono-lituanian îngreunează foarte mult delimitarea contribuției cancelariei Moldovei în raport cu alte servicii de cancelarie vecine[11]. Cu toate acestea, argumentul nostru, conform căruia actele discutate reprezintă în realitate compromisuri politice care încearcă să răspundă simultan așteptărilor a două audiențe diferite, merită numaidecât aprofundat. De pildă, formula datării unei scrisori a lui Iliaș voievod redactate la Suceava și adresate regelui polon este cu totul insolită, pentru că aceasta folosește concomitent două sisteme cronologice diferite: „În Suceava, în anii de la Nașterea lui Hristos 1433, iunie 5. Ghedeon a scris în anul 6941”[12]. Vedem cum *formula de compromis* la care s-a ajuns a presupus atât datarea documentului după sistemul folosit de beneficiarul polon al actului, cât și includerea detaliului că scribul moldovean a redactat totuși actul după calendarul de sorginte bizantină folosit în mod curent în Moldova.

Având în vedere că actele omagiale reprezentau proclamații publice citite în epocă cu voce tare, nu este de mirare că în textul omagiului de la Camenița, din 1404, alături de credința domnului Moldovei, apare formula aparent insolită „pani valahi, pământeni moldoveni”[13]. Adresându-se celor două părți implicate, atât nobililor poloni, pentru care boierii moldoveni erau „pani valahi”, cât și boierilor moldoveni, pentru care ei înșiși erau „pământeni moldoveni”, textul actului reține într-un final, în chip de compromis, formula „pani valahi, pământeni moldoveni”, ceea ce, din această perspectivă, pare chiar formula firească. În fine, titulatura „controversată” purtată de Roman voievod într-un act omagial din 1393 („voievod al Moldovei și moștenitor al întregii țări a Valahiei de la munte până la malul mării”[14]) este iarăși formula de compromis la care s-a ajuns în urma negocierilor, fiecare parte implicată avându-și, din nou, propria contribuție la alcătuirea textului. Moldovenii au contribuit cu partea „voievod al Moldovei” și cu expresia de la sfârșit („de la munte până la malul mării”), preluate ambele din diplomele interne, în vreme ce partea „moștenitor al întregii țări a Valahiei” (дѣдичь оусеи

[9] Sursele aflate în discuție au fost adunate, publicate și traduse prin strădaniile lui Mihai COSTĂCHESCU, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare,* vol. II, *Documente interne (1438–1456), Documente externe (1387-1458),* Iași, Editura Viața Românească, 1932.

[10] Cea mai detaliată analiză a terminologiei politice din epocă este cea datorată lui Victor SPINEI, „Terminologia politică a spațiului est-carpatic în perioada constituirii statului feudal de sine stătător”, *in Stat, societate, națiune. Interpretări istorice,* vol. îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982, pp. 66–79. La p. 74 se menționează succint și problema „terminologiei duble”, care este socotită aici o „oscilație terminologică”, menită să „elimine echivocul”, ce își face apariția sub influența „serviciului cancelarial al destinatarului documentelor”. Studiul acesta lipsește din bibliografia finală a cărții recenzate.

[11] *Cf.* Andrei MIREA, „Un logothète de Podolie à la cour voïévodale moldave dans la première moitié du XV^{e} siècle”, *Revue des Études Slaves,* vol. XCV, nr. 3, 2024, pp. 287–298.

[12] M. COSTACHESCU, *op. cit.*, doc. 183, pp. 652–654.

[13] *Ibidem,* doc. 173, pp. 625–627.

[14] *Ibidem,* doc. 165, pp. 607–609.

землѣ волошьскои) reprezintă contribuția părții polone sub forma unui calc diplomatic, alcătuit chiar după titlul beneficiarului actului, care se intitulează îndeobște „moștenitor al întregii țări a Rusiei" (дѣдичь оуселі землѣ роускои sau *heres totius terrae Russiae*). Dacă motivațiile din spatele dorinței pragmatice a părții polone de a realiza o paralelă între cele două titluri princiare pot constitui subiect de discuție, în schimb va trebui să ne convingem că forma sub care ni s-au păstrat aceste documente nu întrupează nici voința unică, nici concepția politică solitară, transmise nouă în forme nealterate, a domnilor Moldovei, fiind mai curând rezultatul unor negocieri și compromisuri politice de moment.

Din păcate, lipsa aprofundării acestor chestiuni metodologice afectează în chip negativ o seamă de judecăți emise de autor pe parcursul cărții sale. De exemplu, la p. 67, comentând actul din 1395 al lui Ștefan vodă și al boierilor moldoveni, dat la curtea din Suceava, autorul formulează următoarea observație: „boierii garantează promisiunile voievodului, adăugând că, în situația în care principele ar renunța să mai fie credincios regelui, ei vor rămâne în continuare fideli regelui și Coroanei polone. Este surprinzătoare o asemenea prevedere într-un document emis de cancelaria domnească și ea poate fi interpretată ca o dovadă a «înfeudării Moldovei», prin intermediul unei vasalități care devine tot mai restrictivă". Pe lângă faptul că niciun detaliu din textul diplomei nu dovedește redactarea sa tocmai de către diecii domnești, chiar dacă s-ar accepta această ipoteză, clauza din document care a stârnit surprindere reprezintă, cel mai probabil, chiar cerința expresă formulată de partea polonă, anume ca boierii să rămână fideli regelui indiferent de politica voievodului, cerință care a fost desigur inclusă în varianta finală a textului. Dacă alegem să privim aceste acte moldo-polone de cancelarie ca rezultat al unor negocieri și compromisuri politice, atunci multe dintre elementele socotite anterior „stranii" sau „surprinzătoare" dispar.

Cu o altă ocazie, la p. 72, cultura cancelariei moldovenești este din nou invocată pentru argumentarea altor raționamente: „actul lui Costea [din 1402] conține particularități specifice cancelariei moldovenești din acea perioadă, ceea ce denotă că delegația moldovenească [prezentă la jurământul depus de panul Costea] a fost ceva mai numeroasă". Autorul nu ne spune însă care anume sunt acele „particularități specifice" care i-au reținut atenția, iar din documentul păstrat nu le putem identifica singuri. Formula datării după Nașterea lui Hristos, locul de emitere mai apropiat de curtea regală de la Lublin decât de orașul Liov, clauza păstrării credinței boierului față de rege în eventualitatea unor acțiuni trădătoare din partea voievodului, omiterea numelui celui care a redactat textul din formula datării, prezentarea emitentului drept un „pan valah" sugerează, toate, implicarea unui pisar regal de limbă slavă care, în momentul conceperii actului, respectase instrucțiunile diplomatice ale regelui. La p. 107, ne găsim în fața unei fraze contradictorii: „Omagiul nu este un act unilateral de voință și din aceste trei acte [din iunie 1433] nu reiese în niciun fel implicarea părții polone". Dacă omagiul nu este un act de voință unilateral, după cum de bună seamă consideră autorul, atunci ne-am aștepta, dimpotrivă, ca implicarea politică a ambelor părți să fie una deosebit de activă. În treacăt fie spus, faptul că majoritatea actelor moldo-polone nu înregistrează explicit „prezența delegaților poloni" (pp. 106, 117, 122) nu reprezintă un argument serios pentru absența lor. Nici pisarii care au trudit la redactarea actelor moldo-polone nu apar consemnați în mare parte dintre cazuri, însă de aici nu se poate desprinde concluzia că textele s-au scris singure ! În plus, o mărturie validă de credință și de supunere a domnului și boierilor față de regele polon trebuia făcută întotdeauna în prezența și sub privirile trimișilor celor mai de seamă ai regelui, fapt pe care istoricii ar trebui, credem, să îl admită de la sine. De aceea, citim cu surprindere judecăți intransigente de tipul „documentul nu menționează prezența unui reprezentant al regelui la depunerea jurământului, prin urmare nu avem temei pentru a bănui existența unor negocieri moldo-polone. Din text reiese clar că inițiatorul este Iliaș" (p. 106). Cititorul poate înțelege însă că preluarea inițiativei de către domnul Moldovei nu exclude în vreun fel prezența solilor poloni care ar fi trebuit ulterior să dea mărturie în fața regelui despre făgăduințele de credință auzite în Moldova.

Între pp. 73 și 88, autorul încearcă să clarifice următoarea situație destul de încâlcită: cu toate că marele cronicar Jan Długosz descrie cu lux de amănunte prestarea de către Alexandru cel Bun a unui omagiu „corporal" față de regele polon la Sniatyn după mijlocul lunii mai 1415, acolo unde regele se coborâse pentru a prăznui Pogorârea Sfântului Duh, totuși arhiva regală nu a păstrat niciun „act omagial sau de reînnoire a fidelității, din 1415, deși Długosz ne informează că un asemenea act se păstra în tezaurul regal" (p. 74). Există, în schimb, un document slavon din 25 mai 1411, emis de Alexandru cel Bun din târgul Romanului, prin care domnul Moldovei își confirmă supunerea față de regele polon. La capătul unei lungi argumentații pe care nu o detaliem aici, deslușirea propusă de autor este că „avem un act redactat la 1411, dar care a fost înmânat destinatarului [adică regelui polon] în 1415, dat fiind

contextul politic al vremii". Cu alte cuvinte, autorul socotește că actul din 25 mai 1411 a fost adus personal de Alexandru cel Bun la depunerea omagiului de la Sniatyn, din 1415, prilej cu care a fost înmânat regelui „la încheierea ceremoniei" (pp. 76, 88). Reconstituirea pe care autorul o propune cititorilor săi este ingenioasă, însă există un amănunt care nu a fost luat în calcul și care îngăduie presupunerea că actul din 25 mai 1411 fusese înmânat regelui încă din vara anului 1411. Scrisoarea de garanție a regelui polon din 1411 a fost datată de Mihai Costăchescu în „ziua de Paști", pe motiv că porunca de a se redacta scrisoarea regală venise în „această zi mare" (сего велика дни)[15], care, pe drept cuvânt, nu putea fi decât ziua de Paște, adică 12 aprilie 1411. Din același text mai aflăm că scrisoarea regală urma să plece către curtea domnului Moldovei printr-o solie al cărei conducător fusese deja desemnat: „am trimis pe solul nostru, pe pan Petru Vlodcovici, staroste de Tereblovia, stolnic de Sudomir, la Alexandru voievod". Solia polonă va fi ajuns în Moldova după mijlocul lunii mai 1411, fiind primită în audiență de Alexandru cel Bun la curtea domnească din Roman. Tocmai în contextul audienței soliei polone și, desigur, la cererea regală exprimată prin această solie, este credibil că s-a emis documentul slavon din 25 mai 1411. De vreme ce exista atunci o solie polonă în Moldova, este de presupus că actul prin care se reconfirma credința domnului Moldovei fusese purtat chiar de această solie la întoarcerea către curtea regelui din Polonia, unde ar fi putut deja ajunge în vara anului 1411. Dacă acceptăm această nouă reconstituire[16], atunci se poate admite că acele scrisori (*literae*) pomenite de Długosz în dreptul omagiului din 1415, depuse în vestitul *thesaurus* regal, au fost ulterior pierdute.

În economia lucrării discutate, un loc deosebit îl ocupă analiza ceremoniilor omagiale. După ce cartea a fost parcursă și lectura s-a decantat, cititorul se poate totuși întreba în ce măsură sursele păstrate pot într-adevăr clarifica conținutul real și etapele propriu-zise ale acestor ceremonii. Autorul oferă încă din introducere câteva distincții conceptuale preluate din istoriografia anterioară, care sunt însă demne de pomenit în acest context. Analiza juridico-diplomatică a documentelor a indicat existența a trei mari tipuri de acte: (1) actul cuprinzând „angajamentul" ori „promisiunea de omagiu", (2) „actul omagial", respectiv (3) actul „de confirmare a jurământului" (pp. 23, 141, 157). În privința omagiului, se atrage atenția asupra diferenței existente între „jurământul depus prin soli, așa numitul *omagiu prin delegați,* care avea un caracter provizoriu, și *omagiul corporal,* singurul care valida vasalitatea față de regele Poloniei și implica obligația regelui de a-l apăra pe vasal" (p. 25). Ne-am fi dorit ca analiza comparativă, calitativă și cantitativă, a tuturor omagiilor cunoscute să fie mai amplă și mai aprofundată. Autorul încearcă realizarea unui succint bilanț la p. 34, bilanț pentru care însă cititorul este nevoit să culeagă singur reperele de identificare presărate de-a lungul cărții: „pe parcursul unui secol de vasalitate [cel mai probabil, se are aici în vedere intervalul 1387–1488, v. p. 260], au fost depuse doar cinci omagii corporale: două la Liov [cel din septembrie 1387, depus de Petru Mușat, respectiv cel din septembrie 1436, depus de Iliaș voievod, v. pp. 39–51, 56–68, respectiv pp. 114–123] și câte unul la Camenița [în iulie-august 1404, depus de Alexandru cel Bun, v. p. 73, acesta fiind, de altfel, singurul „omagiu corporal" admis care nu beneficiază de o tratare detaliată în carte], Sniatyn [în mai 1415, depus tot de Alexandru cel Bun, v. pp. 73–88] și Colomeia [din septembrie 1485, depus de Ștefan cel Mare, v. pp. 238–260]. În această perioadă, pe tronul Moldovei s-au succedat 13 voievozi […]. Dintre aceștia, doar patru au depus omagiul corporal [adică Petru Mușat, Alexandru cel Bun, Iliaș vodă și Ștefan cel Mare], doi au fost foarte aproape [Petru al II-lea și, probabil, Alexăndrel, v. pp. 136–144, respectiv pp. 153–163], însă a intervenit imprevizibilul, iar în cazul celorlalți au intervenit circumstanțele și domniile scurte sau refuzul regelui de a le primi omagiul". Plecând de la aceste constatări, enumerăm în paragrafele următoare câteva aspecte rămase doar parțial explorate.

Cu toate că se admite îndeobște că omagiul personal „se depunea o singură dată" de către un voievod (p. 23), totuși autorul afirmă, în spiritul interpretărilor tradiționale[17], că Alexandru cel Bun ar fi prestat două omagii „corporale" față de regele polon (pp. 34, 73), după cum am văzut și mai sus. Totuși, s-ar cuveni puse în lumină următoarele aspecte. Mai întâi, actele moldo-polone care ni s-au păstrat nu oferă în majoritatea cazurilor o distincție clară, ușor identificabilă prin textul lor, între *omagiul depus prin delegați,* pe de o parte, și *omagiul personal prestat în prezența regelui,* pe de altă

[15] *Op. cit.,* pp. 637–641.

[16] În monografia sa închinată domnului Moldovei, Constantin Cihodaru plasează cronologic scrisoarea de garanție a regelui polon din 1411 „în aceeași zi" cu actul din 25 mai, ceea ce nu poate fi decât o greșeală (Constantin CIHODARU, *Alexandru cel Bun,* Iași, Editura Junimea, 1984, p. 247).

[17] *Cf. ibidem,* pp. 242–243, 253.

parte. Autorul nu ne spune mai nimic despre această dificultate. După cum se știe însă de multă vreme, formula sărutării crucii apare în contextul ambelor feluri de omagii. Se poate, deci, formula întrebarea legitimă dacă Alexandru cel Bun și suita boierilor săi au prestat omagiul de credință în fața regelui la Camenița, la sfârșitul lunii iulie ori începutul lui august 1404 (actul emis după depunerea jurământului poartă data 1 august 1404). Putem identifica o sursă care să ne sugereze că omagiul din vara anului 1404 a fost depus personal în fața regelui ? Într-un cuvânt, nicio sursă de noi cunoscută nu îngăduie formularea unui răspuns afirmativ. Sub anul 1404, cronica lui Jan Długosz îl arată pe Władysław Jagiełło implicat în politica spațiului baltic, fiind prezent la Raciąż, apoi la Toruń și în diferite alte orașe din regat unde se organizează adunări locale. Singurul detaliu consemnat despre Podolia în acest an privește o încercare nereușită a căpeteniei lituaniene Bolesław Świdrygiełło de a ocupa Podolia cu ajutorul unor nobili poloni și ruteni, regele sosind în toamnă la Camenița, unde, continuă Długosz, izbutește să-și impună voința în fața adversarilor săi[18]. După înlocuirea starostelui de Podolia, regele Władysław Jagiełło caută să readucă în ascultare o parte a elitelor din răsăritul regatului, astfel încât, în ziua de 20 septembrie 1404, la Camenița, regele polon a cerut să primească reînnoirea angajamentelor de credință și de fidelitate din partea vărului său, ducele lituanian Vytautas[19]. În fine, itinerariul regal din anul 1404 îl arată pe Władysław Jagiełło la Nowy Korczyn și la Skalbmierz spre sfârșitul lunii iulie 1404, pentru ca în prima parte a lunii august să-l întâlnim la Żarnowiec și la Wrocław[20]. În aceste condiții, prezența personală a regelui la Camenița, către sfârșitul lunii iulie și la începutul lui august 1404, este dificil de dovedit. Până când noi cercetări se vor realiza pe marginea acestui eveniment deosebit de important, pare mai probabil că omagiul din 1404 a fost prestat numai în fața unor înalți delegați regali care îl reprezentau pe rege la Camenița.

Sursele păstrate pe baza cărora s-ar putea studia aceste ceremonii omagiale sunt relativ succinte și ridică numeroase probleme de vocabular. Există anumite aspecte care socotim că nu au fost îndeajuns de bine clarificate. Autorul discută mai mult implicațiile politico-simbolice ale prestării jurământului omagial după ritul ortodox ori după ritul catolic decât eventualele diferențe propriu-zise de ceremonial dintre cele două rituri în privința depunerii jurământului (pp. 56–58, 82–86, 105–106). La pp. 62–63, autorul cărții conchide că „în septembrie 1387, Petru I nu a depus omagiu după un ceremonial specific moldovenesc și nici cel de mai târziu prin care urmașii săi vor jura credință regilor Poloniei [aici fraza își pierde din coerență], ci după ceremonialul «sărutării crucii» specific spațiului rusesc și adoptat de ducii lituanieni". Nu știm a ne imagina cum anume ar fi putut arăta amintitul „ceremonial specific moldovenesc", iar gestul sărutării crucii, departe de a fi o „specificitate" a lumii politice rusești, ni se pare, mai curând, un element de bază al devoțiunii creștine care poate să apară într-o varietate de contexte religioase și politice. Dacă în septembrie 1387, la Liov, boierii moldoveni „doar se asociază gestului" prin care numai voievodul Petru a sărutat crucea „în calitate de martori la eveniment" (p. 57), în schimb cu alte prilejuri documentele par să sugereze că inclusiv boierii Moldovei „sărutau crucea" ori „jurau pe cruce" în timpul unor ceremonii omagiale (pp. 106, 119, 142). Boierii Ivașco și Vâlcea sărută la 1400 crucea într-un gest de supunere făcut „după legea creștinească"[21]. Un sărut pe cruce oferă, la 1402, și panul Costea[22], iar în iunie 1433, în vremea lui Iliaș vodă, apare drept certă sărutarea

[18] Ioannis DLUGOSSII *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, Lib. X (1370–1405), ed. S. Gawęda, A. Kamiński, M. Kowalczyk, S. Kozłowska-Budkowa, S. Mikucki, J. Mitkowski, S. Perzanowski, C. Pieradzka, M. Plezia, D. Turkowska, W. Semkowicz-Zarembina, D. Turkowska, M. Kowalczyk, S. Perzanowski, A. Rudziński, Varsaviae, Państ. Wydaw. Naukowe, 1985, pp. 256–262.

[19] *Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791,* ed. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1932, doc. 46, pp. 48–49.

[20] Antoni GASIOROWSKI, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły, 1386–1434,* Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, pp. 45–46. În anul 2015, a fost tipărită ediția a II-a, revăzută și adăugită, a cărții lui Gąsiorowski. Dăm aici itinerariul regal din iunie-august 1404 după această ediție revizuită (pp. 57–58): Łęczyca (2–3 iunie), Inowłódz (7–8 iunie), Nowy Korczyn (20–26 iulie), Szczekarzów (fără dată de zi), Skalbmierz (26 iulie), Żarnowiec (5 august), Wrocław (prima parte a lunii august), Ostrzeszów (15 august), Sieradz (16–17 august), Nowy Korczyn (19 august), Wiślica (22 august), Nowy Korczyn (29 august–2 septembrie).

[21] M. COSTĂCHESCU, *op. cit.*, doc. 170, pp. 619–620.

[22] *Ibidem*, doc. 172, p. 623.

crucii de către boierii moldoveni[23]. Atât la 1404, în Cameniţa, acolo unde crucea a fost sărutată „după legea creştinească”, cât şi în 1411, în târgul Romanului, în faţa soliei polone, s-ar înţelege că numai domnul Alexandru cel Bun sărutase crucea[24]. Atunci când cei doi fraţi Iliaş şi Ştefan se împacă, în 1435, aceştia se leagă între ei prin jurăminte: „ne-am jurat între noi şi ne-am jurat pe sfânta cruce şi pe toţi sfinţii şi ne-am legat în scris între noi, sub peceţile noastre”[25]. La 1445, panii rămaşi credincioşi lui Ştefan voievod sărută alături de domnul lor crucea[26], într-o manieră similară procedându-se la 1448 în cazul lui Petru al II-lea şi al boierilor săi[27]. În documentul latinesc dat la Liov, în 1387, Petru voievod oferă un „sărut” (*osculum*) crucii, pe când într-un act latinesc de credinţă din 1433, Iliaş vodă oferă crucii o „atingere” (*tactus*)[28]. Deşi cele două cuvinte ar putea să fie sinonime interşanjabile în acest context, se poate admite inclusiv că jurământul verbal de credinţă era rostit cu mâna pe cruce, moment după care ar fi urmat sărutarea crucii. Este foarte greu de înţeles de ce uneori boierii apar sărutând alături de domnul lor crucea în vreme ce, cu alte ocazii, documentele indică sărutarea crucii numai de către voievod. În plus, nu avem nicio garanţie că în spatele formulei „am sărutat crucea” se ascunde de fiecare dată o ceremonie identică învestită cu semnificaţii asemănătoare. În majoritatea cazurilor nici nu ştim cine anume ţinea crucea, însă este de presupus că rolul acesta îl îndeplinea o înaltă faţă bisericească delegată de partea polono-lituaniană.

În fine, mai stăruim asupra unui singur aspect în dreptul acestor ceremonii omagiale. Pentru a justifica folosirea expresiei „omagiu corporal” (în locul omagiului „corporal”, noi am fi utilizat formula omagiu „personal”, care are avantajul de a fi mai neutră), autorul încearcă totuşi să identifice elemente de ritual care să vădească dimensiunea corporală a ceremoniei. Cum majoritatea actelor includ doar jurământul verbal urmat de sărutarea crucii (pp. 57–58), iar cele câteva expuneri de cronică fac referire în plus la episodul depunerii steagurilor (pp. 74, 118–119, 247), această dimensiune corporală a omagiului personal este adesea dificil de documentat. Două argumente se pot aduce în favoarea ei. Primul ar putea fi utilizarea adjectivului *corporalis*, însă argumentul este foarte şubred, pentru că expresii latineşti de felul *iuramentum corporale* („jurământ corporal”)[29] sau *testimonium corporale* („mărturie corporală”)[30] se referă la prezenţa personală a celor doi conducători politici, care se implică personal, deci nu prin intermediari, în ceremonia omagială, fără însă ca formula să presupună în sine atingerea fizică a celor două persoane. Al doilea argument ar putea fi reprezentat de „sărutul regal”, adică de sărutul pe gură oferit de regele-suzeran vasalului său. Urmează întrebarea principală: se sărutau pe gură voievozii Moldovei cu regii poloni în timpul ceremoniei omagiale? D-l Liviu Pilat consideră că obiceiul sărutului regal a fost introdus abia la omagiul de la Sniatyn din 1415 (pp. 83–86), însă singurul argument invocat în acest caz este apariţia sărutului regal într-un manual despre prestarea omagiului de credinţă care circula în Polonia veacului al XV-lea. Unica descriere propriu-zisă a ceremoniei de la Sniatyn pe care o avem, anume cea datorată lui Jan Długosz, nu aminteşte sărutul regal acordat lui Alexandru cel Bun[31]. Acelaşi cronicar polon include totuşi „sărutul păcii” (*osculum pacis*) în cadrul ceremoniei omagiale din 1436 de la Liov[32]. În cazul jurământului prestat de Ştefan cel Mare la Colomeea în 1485, unele relatări din epocă nu menţionează niciun sărut în timpul omagiului[33], altele pomenesc numai o „îmbrăţişare” (*amplexus*)

[23] *Ibidem*, doc. 182, pp. 650–651.
[24] *Ibidem*, doc. 173, pp. 625–627; doc. 177, pp. 637–638.
[25] *Ibidem*, doc. 192, pp. 681–683.
[26] *Ibidem*, doc. 212, pp. 725–728.
[27] *Ibidem*, doc. 215, pp. 733–737; doc. 216, pp. 737–740.
[28] *Ibidem*, doc. 162, pp. 599–600; doc. 181, pp. 648–649.
[29] Ioannis DLUGOSSII *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, Lib. XI (1413–1430), ed. C. Baczkowski, M. Kowalczyk, J. Mruk, C. Ożóg, C. Pirożyńska, D. Turkowska, G. Wyrozumski, S. A. Sroka, C. Pawłowski, A. Rudziński, Varsaviae, Wydaw. Naukowe PWN, 2000, p. 54.
[30] M. COSTĂCHESCU, *op. cit.*, doc. 162, pp. 599–600.
[31] Ioannes DLUGOSSIUS, *op. cit.*, pp. 54–55.
[32] *Idem, Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, Lib. XI–XII (1431–1444), ed. C. Baczkowski, M. Kowalczyk, J. Mruk, C. Ożóg, C. Pirożyńska, D. Turkowska, G. Wyrozumski, L. Korczak, A. Rudziński, Varsaviae, Wydaw. Naukowe PWN, 2001, p. 168.
[33] *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Lwów, nakł. Akademii Umiejętności, 1878, pp. 274–275.

între voievod și rege[34], pe când altele includ sărutul regal (*osculum regis*)[35]. După cum era de așteptat, sursele nu se pun de acord în această privință, iar varietatea sub care sunt expuse etapele ceremoniilor ar putea indica păstrarea unor surse de valoare inegală, inexistența unor reguli omagiale riguros aplicate în fiecare caz ori chiar evoluția în timp a ceremoniei de omagiu. De altfel, ipoteza aplicării unor norme omagiale prestabilite nu ia în considerare faptul că inclusiv ceremonia era supusă unei negocieri prealabile, așa cum se constată în 1485, atunci când Ștefan voievod „a cerut ca steagurile lor omagiale [ale moldovenilor] să [nu fie distruse în timpul ceremoniei, ci să] fie păstrate cu cinste, ca o mai mare garanție a prieteniei”[36].

Discutând elementele care formează „dosarul anului 1473, considerat «an-cheie» al domniei lui Ștefan cel Mare”, din pricina faptului că în acest an se socotește îndeobște că a izbucnit marele război dintre Moldova și Imperiul otoman, autorul contestă încetarea plății tributului Moldovei față de otomani în anul 1473, pe motiv că, „în toamna anului 1473, la scurt timp după victoria obținută de sultan, în 10 august, la Başkent, Ștefan cel Mare a trimis un sol la Adrianopol, pentru a-l felicita pe sultan și a menține pacea”, fapt ce „arată că era dispus să plătească tributul în continuare” (pp. 207–208). Cu toate că a contestat cronologia îndeobște recunoscută a uneia dintre cele mai semnificative decizii de politică externă a lui Ștefan cel Mare – anume suspendarea, în anul 1473, a plății tributului[37] –, totuși autorul trece foarte repede peste acest episod, lăsându-i pe cititori în bună măsură nedumeriți. Reluând puținele date cunoscute ale problemei, se pot formula următoarele observații. Replica savuroasă pe care un înalt dregător al Imperiului otoman i-ar fi adresat-o solului moldovean primit în audiență la Adrianopol („Unde este Eufratul și unde sunteți voi ?! Cum ați aflat această știre ?”[38]) pare să sugereze mai curând surprinderea manifestată de dregătorul otoman din pricina rapidității cu care vestea izbânzii asiatice a lui Mehmed al II-lea a ajuns la Suceava decât un reproș sau o ruptură diplomatică în relațiile moldo-otomane. Mai mult, este foarte posibil ca episodul acesta diplomatic să fi fost așternut în scris ulterior și astfel maniera de expunere să fie influențată de evoluția nefastă a relațiilor moldo-otomane din anii următori. Dacă această solie moldovenească care purta „un mesaj de felicitare către sultan” s-ar fi prezentat la curtea otomană după oprirea achitării tributului, atunci ar fi fost de așteptat ca sursa să înregistreze explicit reproșul încetării acestei plăți. În fine, dacă vestea înfrângerii lui Uzun Hassan l-ar fi îngrijorat cu adevărat pe Ștefan cel Mare, atunci această solie moldovenească ar fi trebuit să aducă cu sine tributul pe care Ștefan refuzase să-l plătească în primăvară.

Mai există însă un amănunt semnificativ, care nu a fost niciodată luat în seamă și care susține pe deplin ipoteza dlui Liviu Pilat. Din documentele vistieriei otomane ale veacului următor știm cu certitudine că *începutul lunii mai* reprezintă ultimul termen oficial pentru achitarea haraciului Moldovei[39], iar la *23 mai 1476* se cunoștea deja în Pera că solul sultanului, abia revenit din Moldova, solicitase lui Ștefan vodă „haraciul pe ultimii trei ani” (*el caraço de anni tre passati*)[40]. Aceste repere

---

[34] *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535, in Scriptores Rerum Polonicarum,* vol. II, ed. J. Szujski, Kraków, Nakładem Akad. Umiej., 1874, p. 4.

[35] V. textul latinesc editat în Victor ESKENASY, „Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval”, *in Ștefan cel Mare și Sfânt (1504–2004). Portret în Istorie,* carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura Mușatinii, 2003, pp. 451–452.

[36] *Ibidem,* p. 455.

[37] Ștefan S. GOROVEI, Maria Magdalena SZÉKELY, Princeps omni laude maior. *O istorie a lui Ștefan cel Mare,* carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, pp. 93–98.

[38] Ovidiu CRISTEA, Nagy PIENARU, „Țara Românească, Moldova și bătălia de la Başkent”, *Analele Putnei,* vol. VIII, nr. 1, 2012, pp. 33–35. Având în vedere importanța sa, pasajul din cronică în care este expusă această solie ar trebui publicat integral.

[39] Ștefan S. GOROVEI, „La relațiile moldo-otomane”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”,* vol. XV, 1978, p. 529; Tahsin GEMIL, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712),* București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1984, doc. 38, pp. 134–135, nota 1; Mihai MAXIM, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești,* vol. I, *Perioada clasică (1400–1600),* Brăila, Editura Istros, 2012, p. 70.

[40] *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte,* ed. Manole Neagoe, Olimpia Guțu, Mihail Guboglu, Radu Constantinescu, Constantin Vlad, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1977, doc. 24, pp. 173–174.

cronologice conduc la următoarea deslușire: *mai 1474* (primul refuz de achitare a tributului către otomani), *mai 1475* (al doilea refuz), *mai 1476* (al treilea refuz), de unde se înțelege că, în luna *mai 1473*, tributul Moldovei către otomani fusese achitat[41]. Audiența soliei moldovenești din toamna anului 1473, care transmite mesajul de felicitare pentru victoria militară a sultanului, venea, cel mai probabil, în contextul în care domnul Moldovei achitase deja tributul din luna mai 1473.

Ne vedem siliți a semnala spre îndreptare unele amănunte de istorie cantitativă, insuficient aprofundate ori chiar eronate, care sunt oferite în carte. Pe baza cronicii lui Jan Długosz, în care se poate urmări desfășurarea negocierilor din jurul omagiului de la Liov din 1436 prestat regelui polon de către Iliaș voievod, autorul afirmă că „Iliaș s-a angajat să plătească un tribut anual, constând din 20 de care de pește și 40 de boi pentru bucătăria regală, 40 de veșminte de purpură și 100 de cai" (pp. 119–120). Textul cronicii lui Długosz spune însă altceva: *Helias woiewoda et sui successores ducentos currus de piscibus visonis et quadringentos boves pro coquina regis, et quadringentas*[42] *purpuras, centum equos singulis annis perpetuo solveret pro tributo*[43], deci Iliaș voievod s-ar fi angajat să plătească an de an un tribut de *două sute de căruțe de pește* – felul peștelui este indicat de termenul *visonis*, o latinizare fonetică pentru *wiszina*, adică „morun afumat"[44] –, *patru sute de boi* pentru bucătăria regală, *patru sute de bucăți de țesătură din mătase purpurie* și o sută de cai. Deși detaliile oferite de către Długosz ar părea să confere credibilitate acestui pasaj, este foarte puțin probabil ca un asemenea tribut deosebit de costisitor să fi fost vreodată plătit regelui de voievozii Moldovei. Numai cele două sute de căruțe cu moruni afumați indică o cantitate foarte mare de pește deosebit de scump. Drept comparație, știm că lui Ștefan cel Mare i se cuveneau anual de la Chilia, în plus față de dijmele din pescuit, *douăzeci și opt de căruțe încărcate cu morun*[45], ceea ce este suficient, credem, încât să ridice un semn de întrebare asupra cantităților precizate de cronicarul polon. În privința acestui tribut, autorul pare oricum să sugereze că nu a fost plătit niciodată: „pare un acord de principiu între rege și voievod", care „a rămas și ulterior la stadiul de principiu" (p. 120).

O omisiune regretabilă întâlnim la pp. 134–135, unde se vorbește despre cum, la 1446, voievodul Petru al II-lea „a cumpărat protecția starostelui Podoliei în schimbul unui tribut anual, o sumă destul de mare, dacă ne gândim că reprezintă jumătate din primul tribut al Moldovei plătit turcilor". Prin această înțelegere, Petru al II-lea „se obliga să plătească 1.000 de zloți turcești pe an starostelui Podoliei". Echivalența monetară sugerată de autor, între *zloții turcești* din actele de la 1446–1447 și *zloții ungurești* în care s-a socotit tributul Moldovei către otomani la 1456, este din păcate complet eronată. Chiar și în absența consultării unor studii de istorie monetară, autorul ar fi trebuit să știe că utilizarea, în Moldova veacului al XV-lea, a numai puțin de trei feluri diferite de zloți – *zlotul tătăresc*, *zlotul unguresc* și *zlotul turcesc* – indică faptul că fiecare tip de zlot în parte avea o altă valoare nominală, astfel încât afirmația că 1.000 de zloți turcești ar fi reprezentat jumătate din valoarea celor 2.000 de zloți ungurești vărsați otomanilor nu poate fi sub nicio formă acceptată. După cum se știe îndeobște, zloții turcești din această epocă reprezintă imitații după ducații venețieni, *imitații care aveau însă o greutate diferită de cea a ducaților bătuți la Veneția*[46]. Reținem pentru moment că, în Moldova medievală, un zlot unguresc valorează 3,5 grame de aur, un zlot turcesc conține în jur de 2,3 grame de aur, în vreme ce un zlot tătăresc corespunde aproximativ valorii unui gram de aur.

Înțelegerea de la Lipovăț, din 1450, între polonii și Bogdan al II-lea cuprinde o altă frântură de istorie monetară rămasă neexplicată. În temeiul aceleiași cronici a lui Długosz, autorul relatează

---

[41] Unii cercetători socotesc că, în a doua jumătate a veacului al XV-lea, tributul Moldovei se plătea obișnuit *în luna iunie*, „respectându-se data de lună a acceptării lui" (Leon ȘIMANSCHI, Dumitru AGACHE, „Moldova între anii 1469 și 1473. Program de guvernare și conjuncturi politice", *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, vol. XXXV, 1998, pp. 14–15). Chiar dacă acceptăm acest raționament, diferența de o singură lună nu afectează concluzia la care am ajuns.

[42] Ediția primată a textului din 1711–1712 oferă aici lecțiunea *„quadragintas"*.

[43] Ioannis DLUGOSSII *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, XI–XII, pp. 168–169.

[44] Elżbieta KOWECKA, *Dwór „Najrządniejszego w Polszcze magnata"*, Warszawa, Polska Akademia Nauk, 1991, p. 179.

[45] Nicoară BELDICEANU, „La Moldavie ottomane à la fin du XV^e siècle et au début du XVI^e siècle", *Revue des Études Islamiques*, vol. XXXVII, nr. 2, 1969, pp. 250–260.

[46] V., de exemplu, Cécile MORRISSON, „Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's *Libro dei Conti"*, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. LV, 2001, pp. 226–227.

următoarele amănunte: „la Lipovăț, s-a convenit în privința recunoașterii lui Bogdan ca guvernator al Moldovei până la momentul în care Alexandru al II-lea împlinea vârsta de 15 ani, în schimb Bogdan *urma să plătească regelui un cens de 70.000 de monede de aur turcești*[47] […]. Bogdan a revenit la termenii negocierii de la Lipovăț, în toamna anului 1451, fiind reactualizate condițiile: Bogdan urma să fie guvernator al Moldovei, pentru care *trebuia să-i plătească 50.000 de florini adevăratului moștenitor,* căruia urma să-i cedeze domnia la împlinirea vârstei necesare pentru a-și exercita prerogativele" (pp. 151–152, sublinierile ne aparțin). Din păcate, nu aflăm din carte ce semnificație aveau aceste sume de bani foarte mari. Verificând repede cronica latinească[48], aflăm că, potrivit lui Długosz, acești bani urmau să fie plătiți anual (*sub annuo… annis singulis*) „în mâinile regelui" (*in manus regias*), deci nu în mâinile „adevăratului moștenitor" la tronul Moldovei. Totuși, ce anume reprezintă acei 70.000 de ducați turcești (*septuaginta millium aureorum Turcorum*), respectiv acei 50.000 de florini ungurești (*quinquaginta millia florenorum*) ? Tribut nu putea fi, căci suma este mult prea mare. Fiindcă 70.000 de ducați turcești înseamnă aproape 47.000 de florini, se înțelege lesne că renegocierea din 1451, când suma este crescută la 50.000 de florini, fusese purtată de Bogdan al II-lea de pe o poziție politico-diplomatică încă și mai vulnerabilă. În plus, Długosz ne mai transmite, în limbaj fiscal, că suma aceasta reprezenta un *census* și că ea trebuia „scoasă și retrasă din principat" (*repositurus et excessurus de principatu*). Nu rămâne deci decât o singură variantă posibilă: condiția principală pe care polonii au impus-o lui Bogdan vodă pentru a păstra tronul și a obține recunoașterea regală era tocmai *renunțarea în folosul regelui la o parte considerabilă din veniturile anuale ale vistieriei domnești.* Desfășurarea negocierilor în acești termeni deosebit de severi, care nu își mai găsesc un precedent în relațiile moldo-polone, ne arată lămurit cât de precară era poziția politică a lui Bogdan al II-lea în raport cu polonii și cât de importantă era recunoașterea polonă pentru consolidarea legitimității voievodului moldovean. Mai mult chiar, avem aici confirmarea indirectă a faptului că, la mijlocul veacului al XV-lea, vistieria Moldovei putea să strângă anual, într-o perioadă dificilă de lupte interne și de frământări politice, *cel puțin* 50.000 de florini ungurești.

În prezentarea ei, cartea a fost socotită „un exercițiu și un îndemn". Îndemnul a fost bine primit, iar exercițiul sperăm să continue în viitor. Încheiem aceste rânduri cu gândul la magiștrii pe care, din păcate, nu i-am avut, un Iorga, un Brătianu, un Berza, un Papacostea. Dacă am învățat ceva din viața acestor mari oameni de cultură, atunci acel ceva este că, indiferent de situația în care ne găsim, gândirea critică bine intenționată, onestă și autentică este *singura* în măsură să producă avansul cunoașterii istorice. Nu avem nicio îndoială că cititorii de bună credință au înțeles foarte bine acest fapt și că, drept consecință, vor folosi în beneficiul comun mărunte le noastre observații stârnite de lectura pasionantei cărți a dlui Liviu Pilat.

Andrei MIREA
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga"
andreimirea99@yahoo.com

Britta K. AGER, *The Scent of Ancient Magic,* Ann Arbor, University of Michigan Press, 2022, 239 pp. [ISBN: 9780472133024]

Printre diferitele metode de a studia Antichitatea, cea folosită de Britta K. Ager în *The Scent of Ancient Magic* permite inserarea senzorială a cercetătorului cu scopul de a replica în discurs antropologic o parte din structura vie a Atenei secolului al V-lea sau a Romei lui Caesar. Tema cărții este legătura, continuă și plurivalentă, dintre magie și olfactiv, iar noutatea sa rezidă în faptul că nu se vrea o reconstrucție intelectualizată a niciunuia dintre domenii, ci abordează mai degrabă modul visceral, inconștient, în care

[47] După cum bine se știe, din cronica lui Długosz aceste detalii au ajuns inclusiv în letopisețele moldovenești premoderne (*cf.* Nicolae COSTIN, *Opere,* vol. I, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711,* ediție cu studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, cu prefață de G. Ivănescu, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 102).

[48] Ioannis DLUGOSSII *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae,* Lib. XII (1445–1461), ed. C. Baczkowski, M. Kowalczyk, J. Mruk, C. Ożóg, C. Pirożyńska, D. Turkowska, G. Wyrozumski, C. Pawłowski, A. Rudziński, Cracoviae, Wydaw. Naukowe PWN, 2003, pp. 93, 119.

magia și mirosul sunt conectate în imaginarul antic. Cu această teză pornește primul capitol, intitulat „The Breath of the Leopard: Scent and Magic", unde se prezintă felul în care olfactivul este reprezentantul simbolic al acțiunii magice. Urmează o serie de argumente derivate din intuiții de simț comun, printre care amintim doar faptul că ambele fenomene sunt dependente de sursă și, odată rupte de aceasta, lanțul cauzal se blurează, iar traseul lor ulterior devine incontrolabil. De asemenea, pe axa magie-miros se află și distincția material-imaterial: o anumită aromă este un rezultat invizibil al unui produs vizibil, astfel încât procesul olfactiv poate fi identificat mult mai ușor cu acțiunea magică și, implicit, mirosul unui lucru/fenomen deschide accesul la esența lui supra-materială.

Din al doilea capitol, „Fragrant Panacea: Scent and Power", autoarea brodează mai departe pe tema acestei legături, dezvăluind un raport de putere direct proporțional între plante odorifere și atribute magice. Sursele folosite aici sunt preponderent scrieri naturaliste, medicale și botanice: *Istoria Naturală* a lui Plinius cel Bătrân, operele lui Hippocrates sau Galenos, tratate de agricultură ale unui Cato cel Bătrân sau Columella. La acești autori discursul magic și cel naturalist se întrepătrund, uneori explicit, alteori subînțeles. Totodată, se aduce în discuție profesionalizarea culegătorilor de plante (medicinale), *rhizotomoi.* Aceștia erau o tagmă diferită de cea a medicilor (*iatroi*) sau a comercianților de plante (*pharmakopolai*) întrucât stăpâneau, pe lângă tehnici agriculturale, și o serie de ritualuri din ce în ce mai specializate prin care puterea vegetală era controlată, vremea culesului, bine aleasă, iar zeii tutelari ai plantelor respective (care uneori coincideau cu planta însăși), corect cinstiți. Unul dintre pericolele meseriei era posibilitatea rănirii prin olfactiv, fapt surprins de Sofocle în *Rhizotomoi,* unde Medeea, ca reprezentantă a unei asemenea profesii, își acoperă ochii și își întoarce fața pentru a se proteja în momentul culesului. La fel de fascinantă este discuția asupra misterioasei plante a lui Homer, *moly,* cea care poate fi culeasă numai de zei și pe care Hermes i-o aduce lui Odiseu pentru a-l face imun în fața vrăjilor lui Circe. Autoarea realizează în acest punct o amuzantă trecere în revistă a lucrărilor de specialitate care au încercat să descifreze numele omenesc al acestei plante, dar care au ajuns în final la banalul usturoi. Ceea ce nu-i deloc surprinzător, având în vedere mirosul accentuat și legea magiei antice conform căreia o vrajă este contracarată doar de una mai puternică de sens contrar. De asemenea, usturoiul va deveni ulterior o plantă-paradigmă, „metaforă fizică" a contagiunii morale la vrăjitoarele Romei.

Al treilea capitol se îndreaptă înspre lumea Egiptului greco-roman, iar autoarea își întemeiază discursul preponderent pe corpusul textelor ritualice ale papirusurilor magice grecești (*Papyri Graecae Magicae – PGM*), datând din secolul al II-lea î. Hr. până în secolul al VI-lea d. Hr. Puterea olfactivă are aici o valență dublă. Întâi, construiește, marchează și menține sacralitatea spațiului și a timpului. Practicienii papirusurilor foloseau diferite odorante pentru a institui o ruptură spațio-temporală, una în care restul experienței olfactive, a vieții de zi cu zi, să fie anulată, înlocuită cu o alta, care-ar face posibilă interacțiunea cu zeul, prin vrăji de contact de tip *systasis* (întâlnire personală cu divinitatea) sau *autopsia* (viziune directă a divinului). Apoi, mirosul are și o capacitate activă, ca vehicul privilegiat, instrumentalizat, în care magia ajunge un fel de armă în eter, concentrată și direcționată împotriva umanului și a divinului deopotrivă. Alteori, planta însăși este adusă la statutul de zeitate, iar vrăjile, de seducție sau de distrugere, sunt un rezultat olfactiv natural al acestei entități, care poate fi controlat indirect în diferite grade de către magician. În aceste practici cele mai des întâlnite substanțe sunt mirul, tămâia și Kyphi, un amestec specific Egiptului. La fel de interesantă este folosirea olfactivului în mod perpendicular, ca bază materială a construcției discursului magic. Încă din *Cartea Morților* se menționează o cerneală parfumată întrebuințată pentru a scrie incantațiile, care se obținea prin arderea ingredientelor odorante comune ritului. În acest punct prezența ca atare a mirosului este superfluă, căci nu mai contează atât de mult senzația, cât sursa ei vegetală, înghețată în cuvântul scris.

În capitolele următoare, Britta Ager mută discursul dinspre practicile realității de teren înspre literatură, unde mirosul și magia se unesc pentru a crea cele două mari prototipuri de vrăjitoare ale Antichității, Medeea și Canidia. Autoarea notează cu acuitate distanța dintre imaginea profesioniștilor herboriști reali și corespondentul lor literar: magicienii papirusurilor, preponderent bărbați și relativ neutri față de propriile vrăji, sunt înlocuiți în cea mai mare parte de femei, care iau rolul de instrumente ideologice. Această încărcătură politică se vădește în portretul celor două: Medeea este o tânără seducătoare, parfumată, un specialist care-și controlează, inclusiv olfactiv, arta; Canidia este o bătrână respingătoare, ce duhnește a putrefacție și morminte, o paria ale cărei vrăji sunt doar rezultatul unui instinct înspre rău scăpat de sub control. În capitolul al patrulea, intitulat „Perfumed Enchantments: The Smell of Witches' Magic", este redat întregul traseu al magicienei grecești, de la Circe la Medeea din *Argonautica.* Autoarea

insistă pe atributul de *polypharmakos,* folosit atât de Homer, cât și de Apollonios, ca atribut esențial al acestei figuri feminine, precum și pe legătura dintre miros și magie. Cu cât figura vrăjitoarei avansează dinspre Homer, cu atât caracteristicile sale de profesionistă a magiei naturale sunt diluate, pentru ca, la Apollonios, Medeea să apară doar ca o fată îndrăgostită. Rămân însă și în *Argonautica* anumite indicații care-o sustrag unei asemenea reducții, iar printre acestea se numără parfumul cingătorii, descrise ca mirosind atât a ambrozie, cât și a sacrificiu, indicație olfactivă a esenței purtătoarei.

În capitolul al cincilea, „Rot and Roses: The Smell of Witches", se trece de la mirosul magiei înspre cel al corpului practicienelor. Transferată și adaptată pentru Roma, seducătoarea Greciei devine întruparea discursului ideologic asupra pericolelor feminine. Plantele, sălbăticia și stranietatea vegetalului sunt domesticite în cosmetice, produse care, la rândul lor, semnifică atractivitatea de suprafață a luxului, menită să corupă mințile taților de familie. Poeții augustani au creat acest trop literar al vrăjitoarei dezgustătoare, adesea fostă prostituată, bătrână și urâtă, dar ale cărei vrăji parfumate ascund o esență sălbatică. Personajul care patronează scena este Canidia lui Horatius. Dacă magia Medeei își avea rădăcinile în practicile culegătorilor *rhizotomoi,* Canidia este un produs exclusiv literar; deși olfactiv, are surse bine delimitate în mentalul roman (cosmeticele, critica luxului, deci și a parfumului). De asemenea, o deosebire interesantă între cele două este tipul de vrăji folosite: nici la Homer, nici la Sofocle, și nici chiar la Apollonios Medeea nu activa în domeniul erotic; vrăjile sale erau de atac sau de apărare, dar nu de seducție. Canidia însă, și vrăjitoarele romane în general, se ocupă exclusiv de acest tip de magie, iar opoziția dintre o aparență respingătoare și vrăji menite să atragă este obiect în arsenalul ideologic al discursului despre femei. Câteva produse olfactive își păstrează puterea, și nu se poate decât admira atitudinea dramatică a lui Horatius din *Epoda 3,* când i se servește usturoi, mâncare potrivită pentru paricide. O ultimă și interesantă mențiune legată de portretul Canidiei se găsește însă în *Epoda 17,* când însuși poetul este înfruntat de vrăjitoare, care-și înțelege statutul de personaj și este pregătită să răzbune insultele primite. Modul de atac este, printre altele, și olfactiv, căci mirosul emanat de corpul ei îi albește părul, iar rugămințile și promisiunile de retractare a celor scrise rămân inutile în fața puterii unui produs literar conștient de identitatea sa. Acest personaj, atât de insolit în literatura antică, se revendică cel puțin parțial dintr-un melanj de idei care plutea anterior în jurul portretului femeilor la romani: cele care duhnesc sunt bătrânele, cele promiscue sexual, iubitoarele de lux, iar fiecare în parte este un pericol la adresa ordinii politice. Animozitatea lui Horatius față de Cleopatra, acel *„Fatale Monstrum",* e cunoscută, la fel și duplicitatea lui Ovidius în privința tratamentelor cosmetice sau frica disimulat discursivă a unui Cicero față de Clodia Metelli, pe care o numește demonstrativ „Medeea Palatină". A le atribui practici magice acestor femei reale era doar un corolar al unei atitudini sociale mai generale. Atât Cleopatra, cât și Clodia erau femei frumoase, active pe scena politică, mergând în carne și oase pe străzile Romei, unde-și făceau simțită prezența prin parfum. Pentru a anula această putere feminină insidioasă, discursul olfactiv era dublat de un discurs magic. Miroseau plăcut, precum vrăjile erotice ale Canidiei, dar în spatele acestui parfum ele erau, de fapt, o prezență distructivă, feroce.

În capitolul al șaselea și ultimul al acestui studiu, „Scented Space, Scenting Space", Ager analizează atât felul în care mirosul creează, identifică și menține spații infuzate cu putere, cât și nivelurile la care elementele odorifere interacționează spațial. Fumigațiile, medicale sau agricole, sunt înfățișate ca forme de a face vizibil un miros prin fum, cu scopul de a-i potența efectul prin vizibilitate și de a construi spații ritualice sau de a le purifica (medical sau religios) pe cele profane. De asemenea, zeii au o legătură privilegiată cu mirosul. Am văzut din capitolele anterioare că domeniul olfactivului e analogia senzorială a magiei, dar aici autoarea accentuează și extinde această idee, invocând filosofii ioniene elementaliste, în special pe Heraclit. În scrierile lui, mirosul este un fel de magmă universală care face posibilă divinitatea, iar creația este un proces asemănător producerii de parfumuri, unde zeul este un ulei căruia i se adaugă diferite alte substanțe, ca elemente ale diferenței. Același filosof susține totodată că sufletele morților își păstrează un singur simț, cel olfactiv, indicând astfel din nou spre aceeași determinație de tip *hyle* a mirosului.

Volumul Brittei Ager este un ghid solid al lumii senzoriale antice greco-romane, văzute din perspectiva mirosului. Flexibilitatea teoretică a autoarei permite în egală măsură o întrepătrundere de discursuri disparate care ajung să-și găsească un teren comun în tematica senzorială: în același loc se regăsesc Galenos și Horatius, papirusurile magice și tratatele de agricultură. Stilul este neutru, accesibil, fără noduri de inflamare stilistică sau tururi de forță teoretice specifice academiei. Pe de altă parte, proiectul nu este deloc unul modest și probabil că însăși această amplitudine antropologică, longitudinală

ca timp și transversală ca tematică, îngrădește interpretarea. Citind, te simți ca un vizitator într-un muzeu, grăbit să vadă cât mai multe într-un timp cât mai scurt. Cu inevitabilul revers că nu vei poposi asupra unui element mai mult decât e necesar pentru a-i reține urma în tematica expoziției. Mirosul de care vorbește Heraclit nu e același simț ca acela al lui Horațius sau al magicienilor papirusurilor, ci devine același de dragul argumentului și se epuizează într-un fragment din ultimul capitol. Cât de întemeiată este o astfel de metodă de cercetare rămâne însă la decizia fiecărui cititor.

Ancuța Andreea ROȘU
Universitatea din București
a.andreearosu@gmail.com

Bernhard Lang, *Handbook of the Vulgate Bible and Its Reception.* Annotated Bibliography – Latin Glossary – Textual Notes, în *Vulgata in Dialogue. A Biblical Online Review,* Chur, The Vulgate Institute, 2023 – 2nd special issue, 778 pp. [https:// doi.org/10.25788/vidbor.v1i1.1166]

Ca număr special al revistei *online Vulgata in Dialogue* (vulgata-dialog.ch), a apărut, în august 2023, Manualul Bibliei *Vulgata* și al receptării acesteia, cu bibliografie comentată, glosar de cuvinte latine și note la text, subîntinzând ultimele două secole de cercetări în domeniu. Cele 778 de pagini sunt rodul muncii de câțiva ani a profesorului emerit Bernhard Lang (n. 1946), care a predat *Vechiul Testament* la Tübingen, Mainz și Paderborn până în 2011.

După cum anunță autorul în prefață, este prima lucrare de acest gen, neavând vreun model precedent (pp. 5, 7). În continuare, profesorul Lang își justifică demersul arătând că, până în prezent, *Vulgata* a fost rareori socotită un domeniu aparte, bine delimitat, de cercetare științifică, fiind de obicei abordată în cadrul unor studii lingvistice, patristice, medievistice și de Istoria Bisericii. În schimb, volumul de față „are în vedere o definiție cuprinzătoare a ceea ce ar putea deveni studiile multidisciplinare *Vulgata"* (pp. 5, 8). Astfel, volumul ar fi de folos conturării acestui domeniu de cercetare, mai ales că de multă vreme se lasă încă așteptate lucrări cum ar fi „o istorie culturală a Bibliei latine, un dicționar de latină a *Vulgatei,* o gramatică a latinei biblice, un comentariu lingvistic și practic al Bibliei latine" (*ibid.*).

Partea de introducere a volumului prezintă lucrările de bază necesare în studiul *Vulgatei:* edițiile de referință ale acesteia și lucrări de lingvistică; autorul trece apoi la bibliografia pe tema noțiunii de *Vulgata,* la primele cercetări în domeniu, la manuale de limba latină și resurse bibliografice.

Partea a doua este dedicată manuscriselor Bibliei latine (având în vedere nu numai *Vulgata,* ci și *Vetus Latina,* așa cum se întâmplă și în alte capitole ale cărții), edițiilor tipărite ale acesteia și traducerilor. De asemenea, sunt prezentate lucrări care privesc limba latină biblică: manuale, dicționare, concordanțe, studii lexicale, gramaticale și lingvistice.

Partea a treia, intitulată „Quick Reference", oferă, în primul rând, un glosar de termeni latini cu semnificații aparte în *Vulgata,* fiecare dintre aceștia fiind însoțit de trimiteri la lucrările aferente, de obicei cu o scurtă explicație privind ideea principală sau concluzia autorilor. Urmează un capitol dedicat comentariilor biblice ale lui Ieronim și literaturii secundare legate de acestea. Alte trei capitole sunt consacrate notelor la textul biblic latin, cu bibliografie explicată pentru fiecare verset al Scripturii ce a făcut obiectul unor dezbateri.

Ultima parte a lucrării este dedicată receptării *Vulgatei,* nu numai în Biserică, ci și în limbă, literatură și artă. Volumul se încheie cu un indice onomastic și altul tematic, precum și cu o tablă de materii detaliată.

„Manualul" profesorului Lang apare într-o perioadă în care se redescoperă interesul față de studiile asupra *Vulgatei.* Cele în jur de 4000 de titluri de lucrări în domeniu cuprinse în bibliografia comentată sunt aranjate sistematic, astfel încât să poată constitui un ghid de familiarizare, un punct de plecare pentru toți cei care doresc să se implice în această activitate, dar și o bază de documentare pentru fiecare aspect al unor posibile studii interdisciplinare viitoare închinate acestui text fundamental.

Wilhelm TAUWINKL
Universitatea din București
wilhelm.tauwinkl@g.unibuc.ro

O EPOPEE ÎN DIALOG: SIMONE BERTIÈRE, *LE ROMAN D'ULYSSE*

Simone BERTIÈRE, *Le roman d'Ulysse,* Paris, Éditions de Fallois (*Littérature*), 2017, 255 pp. [ISBN: 9782877069861, 2877069869]

După cum afirmă în postfața cărții, Simone Bertière își propune în *Le roman d'Ulysse* (2017) să ofere cititorilor neinițiați un mijloc de a cunoaște opera homerică în formă agreabilă. Considerând *Iliada* apropiată de tragedie, iar *Odiseea* de romanul de aventuri, autoarea își declară admirația pentru prima operă și afecțiunea pentru a doua, al cărei protagonist este cel mai complex erou din legendele grecești, în stare să-i fascineze peste veacuri pe moderni ca și pe antici. Subtil, viclean, iscusit, cu spiritul deschis, inventiv, orientat spre viitor, acesta reflectează înainte de a acționa, detestă războiul și preferă negocierea, arta de a convinge prin cuvânt. Reprezentativ pentru societatea epocii sale, dar gata să evadeze din ea, Ulise evoluează, ceea ce îl face un bun personaj romanesc. El ilustrează trecerea de la forța fizică la inteligență, iar prin refuzul de a se supune destinului, depășește fatalismul și anunță orientarea ulterioară a gândirii eline. Lucrarea imaginează senectutea lui Ulise în Ithaca după transferul puterii către Telemah. Din lipsă de ocupație, fostul suveran își petrece zilele în compania lui Euphor, în fața căruia își reconstituie peripețiile de la Troia și din călătoria de întoarcere. Capabil să stârnească și să întrețină plăcerea de a povesti a interlocutorului prin întrebări candide, tânărul căprar isteț, născocit de scriitoare, își descoperă vocația poetică, deprinde meseria de aed și ajunge să elaboreze poemul epic consacrat stăpânului său. Alcătuit din dialogurile celor doi, la care se adaugă monologuri ale lui Ulise, romanul pe două paliere vizează isprăvile din trecut și relația ulterioară a vorbitorilor, asigurând o dublă privire asupra materialului epopeilor. Acțiunea oscilează între prezent și timpul întâmplărilor trăite, Ulise apare ca narator al propriei vieți și ca personaj al povestirii. Naratorul ia distanță față de evenimentele înfățișate, personajul rămâne fidel textului homeric concentrat, dar cu respectarea tonalității, uneori chiar a cuvintelor originare. Structurată în trei părți, cartea prezintă în prima secvență cele survenite după debarcarea lui Ulise în Ithaca, replică la cânturile XIII–XXIV din *Odiseea,* în cea de-a doua, o retrospectivă concisă a războiului troian expus pe larg în *Iliada,* iar în cea de-a treia, periplul spre casă, corespunzând cânturilor V–XII din *Odiseea*. Zugrăvirea conflictului asiatic sintetizează conținutul *Iliadei* cu unele informații suplimentare desprinse din tragediile eline, cum ar fi cele referitoare la sacrificarea Ifigeniei. Cât despre revenirea eroului în țara de baștină, episoadele sunt cele din *Odiseea,* cu anumite extrapolări, de pildă despre dragostea cu Circe tratată sumar de Homer. Scriitoarea franceză nu schimbă cursul narativ, nu adaugă pățanii noi. Inedit este doar epilogul care închipuie ultima perioadă din existența lui Ulise. Refuzând atât urmările extravagante urzite de epigoni, precum cele din *Telegonia,* cât și deznodământul idilic din sonetul lui Du Bellay care atribuie eroului o bătrânețe senină pe plaiurile natale, romanciera e de părere că astfel de încheieri nu corespund unui caracter avid de explorări și inventează un final în prelungirea traiectoriei lui anterioare. Ideea de a porni într-o altă expediție pe mare dincolo de coloanele lui Hercule, limitele lumii, coincide cu aceea concepută de Dante în *Infernul* XXVI, scriere care sancționează însă dorința de cunoaștere drept păcat mortal.

Pe tot parcursul romanului este examinată tranziția de la eroismul tradițional cu temei în forța războinică la eroismul inteligenței incarnat de Ulise. Lipsit el însuși de gustul competiției, motorul vieții eroice, Telemah face la preluarea puterii un elogiu al tatălui său socotit de acesta o dare de seamă plată care nu îi pune în lumină dimensiunea eroică (1). Bănuit ulterior că ar fi preferat ca părintele său să fi murit eroic la Troia ca să-și înalțe propriul prestigiu (3) și că s-ar simți strivit de măreția tardivă a întoarcerii acestuia (epilog), fiul se află de fapt într-o situație dificilă printre rudele pețitorilor uciși care au primit cu greu reconcilierea, astfel că pomenește numai realizările militare ale lui Ulise, nu și revenirea sa sfârșită cu un masacru. Fără a-și vedea confirmată gloria autentică în prezent (1), cel în cauză ar vrea să vorbească despre victoria sa asupra mării neîmpărtășită cu altcineva. Conversațiile cu Euphor reții caracteristici ale eroismului. Din prima clipă, tânărul este încredințat că are înaintea sa un erou, Ulise afirmă că doar a supraviețuit, în timp ce eroii tipici mor tineri în luptă sub ochii tuturor, persistența în memoria oamenilor fiind asigurarea lor împotriva aneantizării umbrelor din infern. Ascendența familială ilustră, notabilă la majoritatea eroilor,

rămâne ambiguă în cazul lui Ulise, nepotul pungașului Autolycos, fiul lui Hermes, patronul hoților și al trișorilor. Calificarea uzuală a eroilor prin vigoare fizică este pusă în discuție de la început de Ulise care se întreabă cât valorează tăria mușchilor fără deșteptăciune, dacă în bătălie atitudinea eroică implică asumarea pe cont propriu a oricăror riscuri chiar în dauna interesului colectiv, dacă rolul decisiv în victoria asupra cetății asediate revine combatanților care au ucis mai mulți dușmani sau iscusitului născocitor al calului troian. Considerând că eroismul ar trebui să se măsoare prin dificultatea isprăvii pe orice teren, el susține că este mai meritoriu să depășești încercările sale maritime decât să ucizi inamici inferiori pe câmpul de luptă. Fără a corespunde definiției clasice a eroului, Ulise își revizitează trecutul prin prisma experienței actuale spre a arăta că există și alte căi de a deveni ilustru decât forța brută (2). Victorios asupra pretendenților, îi atrage atenția lui Euphor că nu e eroic să extermini în loc închis oameni luați prin surprindere (5). Biruitorul de la Troia nu-și lasă companionul să uite fața sumbră a războiului apreciat de acesta pentru reușitele eroilor într-o lume imaginară în alb și negru, în care cei buni triumfă asupra răilor prin înverșunarea de a răpune cât mai mulți inamici (7). Văzut în ipostaza de cântăreț rafinat din liră, gazdă primitoare ori maestru al vorbei, dar și în aceea de ins primitiv și violent, orbit de mânie și cruzime, Ahile, eroul prin excelență, trebuie să aleagă, cum se știe, între viața lungă mediocră și moartea timpurie plină de slavă. Dilema îl preocupă pe Euphor nedumerit de legea războinicilor: prețul gloriei să fie neapărat moartea? nu se găsesc soluții de a concilia fala și viața? (8). Tentat uneori să fugă din fața primejdiilor, departe de a fi mereu un erou de neclintit, Ulise săvârșește la Troia fapte de arme cât să-și salveze onoarea, dar nu să pretindă reputația postumă. El se distinge astfel net de Ahile cel menit să moară înainte de cucerirea Troiei, cu obsesia faimei ca unic antidot al frustrării (9). Încă din vremea războiului Ulise se detașează de concepția veche a eroismului: victoria în cursă asupra lui Aiax prin evitarea unui obstacol neglijat de potrivnic la jocurile funebre în cinstea lui Patrocle îl convinge că robustețea nu are șanse fără istețime. Din punctul său de vedere, restituirea trupului lui Hector îi arată pe Ahile și pe Priam ca victime ale unui război fără sens, denunță caracterul iluzoriu al acțiunilor omenești și cultul forței, propriu castei militare (10). În confruntarea cu Polyphem, monstru isteț care îl consacră pe Ulise ca erou al intelectului, purtarea celui din urmă este paradoxală pentru Euphor: el nu se mulțumește cu înfrângerea adversarului, ci vrea ca aceasta să fie cunoscută de toți, încât își declară identitatea sfidător, cu riscul de a-l înfuria pe Poseidon, și își revendică statutul eroic (12). Întâlnirea cu Ahile în infern validează opțiunea lui Ulise: eroul războinic se reneagă pe sine ca promotor al eticii marțiale când pricepe că moartea înseamnă vid, în vreme ce Ulise izbândește, crede Euphor, ca erou al vieții (14). Câștigând prin darul vorbei de la feaci mai mult decât în zece ani la Troia, Ulise inaugurează revoluția culturală în care puterea spiritului ia locul celei trupești (16). În epilog, discipolul conchide: protagonistul viitoarei sale opere reprezintă un tip de om nou, cu o viziune asupra lumii la antipodul moralei eroice încetățenite. Convins că viața e preferabilă morții, iar mintea mai tare decât brațul, el respinge fatalismul și se îndreaptă spre viitor.

Aezii sunt omniprezenți în romanul lui Simone Bertière, care tratează pe larg problematica zămislirii epopeilor. La ceremonia de transmitere a puterii în Ithaca ia parte aedul oficial Phemios care, fidel doar artei, cântase și pentru pretendenții Penelopei. În pofida acestei trădări, el a fost iertat de Ulise, conștient de puterea rapsozilor de a dispensa și difuza faima. Totodată, împărtășindu-le predispoziția pentru povești și născociri, suveranul se simte aproape din tagma lor, ceea ce îi explică surprinzătoarea clemență. Drept omagiu pentru cel întors acasă, cântărețul reia episodul calului troian demonstrând o lege a breslei, adecvarea istoriilor bine cunoscute spuse cu talent în fața unor oameni informați cu privire la desfășurarea faptelor, prilej pentru artist de a improviza pe teme familiare (1). Când fostul luptător de la Troia expune sec disputa dintre Ahile și Agamemnon, Euphor apreciază că Phemios descrie mai bine aceleași întâmplări, căci vocea lui muzicală are darul de a-și transporta auditoriul și de a-l umple de bucurie. Comparația îl face pe Ulise să se simtă atins în amorul propriu, el considerându-și rivalul doar un meșteșugar care și-a perfecționat tehnica prin studiul intonației, respirației ori cadențelor și prin reluarea unor bucăți de succes (7). Indispus de remarca junelui căprar *l'aurore aux doigts roses caresse la crête des monts* / „Aurora cu degete trandafirii mângâie crestele munților”, Ulise îi reproșează că nu zice simplu, ca toată lumea, *le jour est levé* / „în zori”. Bănuind sursa unor astfel de turnuri emfatice, îi cere lui Phemios să-l lase în pace pe Euphor, care împrumută stilul grandilocvent al epopeilor, deși are spirit clar și just. Aedul îi spune însă stăpânului că tocmai poveștile sale sucesc capul băiatului prin furnizarea materiei epice prelucrate de rapsodul care îi dă doar forma diferită de vorbirea cotidiană. Ca servitor al lui Apollo, el îl asigură că Euphor e dotat pentru această îndeletnicire, are ritm, voce clară, ureche exactă și simț muzical. Flăcăul se lasă sedus de propunerea maestrului de a-l inița în tainele meseriei, iar Ulise se bucură pe ascuns să aibă astfel un aed mereu alături, în stare să facă și desfacă reputații (8). Pe măsură ce deprinde regulile profesiei, novicele își dă seama că necesită muncă, nu doar insuflarea și impulsul lui Apollo. Pe de altă parte, el înțelege că mânia lui Ahile a dat naștere deja unei epopei perfecte, cu spațiu limitat și evoluție liniară spre deznodământul previzibil. Model pentru poeții în căutare de patetic, cânturile ei

închise în sine sunt impregnate de pesimism, eroii preocupați doar de glorie găsindu-și împlinirea în moarte, prizonieri ai fatalității. Tiparul *Iliadei* nu poate fi depășit, un alt gen de epopee își așteaptă eroul și bardul (10). O amplă dezbatere despre travaliul aezilor precedă relatarea revenirii în Ithaca. După o întrevedere cu Phemios, Euphor constată că dublul rol al lui Ulise în războiul troian, de luptător și consilier al aheilor, nu face din el un erou pasionant, pe când voiajul său spre casă oferă o materie minunată pentru aezi. La obiecția celui în cauză, cum că povestea nu prezintă interes, odată ce totul e anunțat de la început, răspunde că și căderea Troiei fusese anticipată, atractiv fiind doar drumul spre punctul final. Un bun aed intuiește ce place, nu-și minte publicul apt să simtă artificiul, ci alege din adevăr sau plauzibil ceea ce poate delecta. Odată fixat acest principiu, ucenicul anunță cum va fi reconstituit traseul spre Ithaca pe care îl va transfigura în cântec. Fiecare episod va forma un întreg corespunzător unei ședințe de recitare, extenuantă pentru rapsod, fără ca acțiunile intermediare să fie schimbate între ele. Simpla înșirare a unor anecdote despre un erou nu creează epopee în absența ideii de destin și a liniei directoare de progresie a evenimentelor. Încredințat că munca aezilor e cumulativă, că fiecare își adaugă glasul la tradiție, Euphor are impresia că asistă la o legendă pe punctul de a se naște. Rămân de stabilit chestiuni tehnice privitoare la construcția poemului, de pildă identitatea naratorului, în chip firesc Ulise, singurul care cunoaște ce s-a întâmplat. Acesta va decide ce să spună, chiar cu riscul de a-și atribui isprăvi imaginare, găselnițe valabile doar pe termen scurt care pot genera contradicții. Cuvintele lui vor fi transpuse în poezie de Apollo, inspirația divină se va transmite din aed în aed, aceștia vor schimba doar detaliile și vor adăuga digresiuni spre a amplifica materialul sau a îndepărta atenția de la punctele nevralgice. Survenită la granița lumii reale, călătoria lui Ulise are toate șansele să captiveze câtă vreme istoriile miraculoase sunt pe gustul tuturor, iar realismul detaliilor ascunde neverosimilul. Dificultățile de localizare sporesc farmecul poveștii, căci imprecizia multiplică posibilitățile de identificare. După ce înșiră epitete definitorii care evidențiază trăsăturile de excepție ale eroului fără a rămâne exterioare și ornamentale, Euphor indică punctul de pornire al rememorării, plecarea de la Troia (11). Prima escală, la ciconi, aduce o materie uzată, razia în teritorii străine, searbădă pentru toți, crede Ulise, însă preopinentul său știe că lucrurile familiare care nu reclamă concentrarea sunt potrivite la începutul recitărilor, când e rumoare în sală, iar muzica și acrobații distrag asistența. Pe de altă parte, episodul se arată util pentru că anticipează lenta pierdere a echipajului, iar formula de încheiere *Nous reprîmes alors la mer pleins de tristesse, heureux d'être vivants, pleurant nos amis morts* / „Am pornit din nou pe mare triști, bucuroși că trăim, plângându-ne prietenii morți" poate fi întrebuințată și cu altă ocazie. Cât despre istoria ciclopului, Euphor o urmărește cu sufletul la gură fără a-i veni să creadă în norocul de a nimeri un subiect atât de prielnic dezvoltării epice. Când Ulise admite că din curiozitate a luat inițiativa dezastruoasă de a explora ținutul lui Polyphem, își sfătuiește stăpânul să se limiteze la expunerea simplă, fără a-și sublinia slăbiciunile, și să-și lase ascultătorii să judece. Cum pricepe în cele din urmă și acesta, disputa cu Polyphem e mai palpitantă decât actele sale războinice (12). Euphor socotește redundantă confruntarea cu lestrigonii, însă respinge sugestia lui Ulise de a elimina acest episod superfluu: pe de o parte, în auditoriu se află destui amatori de masacre, pe de altă parte, incidentul are avantajul de a-l debarasa de câțiva tovarăși de drum (13). Sceptic cu privire la posibilitatea de comunicare cu morții, Euphor aplaudă ca aed scena descinderii în infern, convins de succesul ei garantat. Cu specificarea că aezii se vor ocupa de catalogul femeilor ilustre spre a suplini lacunele lui Ulise, secvența se poate păstra ca atare fără grija verosimilității. Prin depășirea fricii de cei morți protagonistul devine erou al cunoașterii, fascinant pentru public, singurul pericol pentru aezi fiind ispita digresiunilor. Când rezumă cele petrecute după plecarea de la Circe, Ulise accentuează că totul s-a desfășurat conform previziunilor vrăjitoarei, ceea ce ar trebui să-l bucure pe aedul care poate refolosi materialul (14). Înfățișând întâlnirea cu Calypso, el pare deranjat de perspectiva că va fi livrată exuberanței aezilor viitori, căci n-are chef de abateri de la subiect care dispersează interesul. Inexistența suspansului, când toată lumea știe urmarea, înlătură acest risc, crede Euphor, care insistă pe distribuția rolurilor: Ulise trebuie să condenseze reconstituirea, cântărețul – să elimine detalii concrete, să adauge comparații, să anime istoria repetând-o în mai multe forme cu schimbarea vocilor. În discuție apare și problema consemnării faptelor. Aidoma eroilor lui Kadare, Euphor vede în scris moartea aezilor, odată ce opera lor e o creație continuă, iar, când va fi înregistrată grafic, ei vor fi siliți să declame un text învățat pe de rost. Cel care va realiza transcrierea va dobândi gloria eternă, însă vâna epică va seca, chiar dacă suportul solid va amplifica faima personajului. Controversele tehnice continuă. Ulise ar vrea ca în poem să fie scurtată durata șederii în insula lui Calypso la timpul necesar refacerii unui om ostenit, Euphor refuză să trișeze pentru că incoerențele grosolane frapează. Când e vorba de pregătirile de plecare, el nu vede ce rost au în epopee detaliile luate parcă dintr-un manual de fabricare a plutelor, Ulise îi îngăduie să scurteze sau să lungească povestirea, dar îl atenționează că în sală vor fi și corăbieri capabili să savureze astfel de amănunte. Sesizând rolul mării în aventurile lui Ulise, Euphor crede că acest element îi înalță lupta la rang de epopee. Cât despre scăpările și inconsecvențele

celui care își amintește trecutul, el îi garantează că aezii devin paznici ai memoriei dacă nu cumva aleg să confirme erorile spre a obține un efect suplimentar (15). Prezența naufragiatului printre fetele din jurul Nausicăi este asociată de Euphor cu a unui leu între căprioare. Știind că ascultătorii îndrăgesc comparațiile, el crede că termenul mai puțin uzual e mai flatant pentru Ulise. Cântecul lui Demodoc despre calul troian declanșează emoția celui care își declină identitatea spre a-și restitui pățaniile în fața feacilor. Oprit de partener să revină asupra acelorași evenimente, acesta găsește obositoare activitatea de aed chiar fără partea muzicală și dansată, însă se consideră concurent al lui Demodoc prin darul de povestitor (16). În epilog, Euphor constată că sejurul la feaci închide bucla, epopeea fiind deja schițată prin peripețiile spuse lui Alcinous. Succesul în fața regelui anunță receptarea generală favorabilă, istoria capătă sens prin progresia spre finalul anunțat și evidențierea semnificației. În schimb, Ulise nu prețuiește prezentarea făcută de aed celui situat în centrul viitoarei epopei – personajul literar pe punctul de a i se substitui. Deliberarea finală se referă la nevoia ca epopeile să se încheie prin decesul eroului, indispensabil glorificării postume. Euphor opinează că moartea în sânul familiei ar distona cu imaginea creată în timpul povestirii. Dezinteresat de *alter-ego*-ul artistic, Ulise își anunță intenția de a porni în cea din urmă călătorie, ceea ce îl face pe tânăr să observe că astfel istoria rămâne deschisă. Sfârșitul romanului îl arată pe corăbier gata de plecare, liber să fie oriunde sau nicăieri: traiectoria sa stimulează imaginația poeților, iar caracterul lui multiform generează portrete contrastante. Ultima imagine se centrează asupra lui Euphor, nou Homer declamând pe terasă în fața mării primul vers al *Odiseei*.

În dialogul imaginat de scriitoarea franceză, vorbitorii pun în discuție aspecte ale epopeilor care îi pot intriga pe moderni. La întâlnirea cu tatăl lui, Telemah spune că ar fi 108 pretendenți, Euphor semnalează că în sala mare a palatului nu încap decât 50 de inși (3). Promisiunile zeițelor la judecata lui Paris îi par fără legătură cu disputa cu rezultat știut dinainte, ceea ce îl determină pe partenerul de dialog să nu cauționeze legenda (6). Zugrăvirea trupelor desfășurate la Troia naște suspiciunile celui care își bănuiește stăpânul că falsifică numărul și înfrumusețează tabloul, obiecție parțial acceptată de Ulise, dispus să recunoască efectivele umflate ca în toate dările de seamă războinice, nu însă și exagerările cu privire la luxul corturilor admirat cu ochii proprii (7). În roman, fostul combatant lasă la o parte duelurile – tipice epopeilor – dintre campionii fiecărei tabere, precedate de ample provocări verbale, și își scutește interlocutorul de lista darurilor aduse lui Ahile în semn de împăcare; Euphor sesizează incongruențele din declarațiile celui mai brav dintre ahei care și-a anunțat plecarea imediată, pentru a spune apoi că va reintra în bătălie când Hector va ajunge în tabără și va incendia flota greacă. Povestitorul refuză să facă o cronică a războiului plină de masacre socotite de Euphor monotone, chiar dacă gustate de publicul care cere sânge (8). Ulise elimină detaliile superflue legate de întoarcerea spionilor din tabăra troiană, cum ar fi baia sau libațiile, și sare peste isprăvile lui Ahile la revenirea în conflict, similare precedentelor acte de vitejie; ascultătorul își manifestă spiritul critic întrebând de ce a avut nevoie cel faimos prin iuțeală să înconjoare de atâtea ori zidurile cetății în urmărirea lui Hector (9). Detaliile morții lui Ahile nu îl conving pe băiatul care observă că o rană la călcâi nu poate fi letală decât dacă e otrăvită săgeata, ceea ce îl face pe Ulise să admită că nimeni nu și-a pus problema felului concret cum a fost ucis eroul de un ins mediocru, instrumentul destinului (10). Istoria ciclopului este relatată de protagonist în formă brută, el scoțând în evidență elemente bizare sau aleatorii ale poveștii sale: uriașul n-avea motiv să aducă berbecii cu miros neplăcut în peșteră, e de mirare cum ceilalți ciclopi nu au venit să vadă ce a pățit semenul lor sau că Polyphem a aprins în hrubă focul indispensabil la întărirea țepușei menite să-l orbească (12). Afirmând că Tiresias nu i-a dat vreun sfat concret în afara celui evident de a nu mânca boii soarelui, Ulise își mărturisește lipsa de atenție la vorbele profetului plictisitor, care i-a spus doar lucruri deja știute sau presimțite. Întrebat dacă a coborât într-adevăr în Infern, el declară că în momentul respectiv așa a crezut, însă cu reculul timpului nu mai e sigur (14). Deznodământul relației cu nimfa Calypso, despărțirea pricinuită de dorul de casă al bărbatului neatras de nemurire, este pus la îndoială de Euphor, căruia îi trece prin minte că poate și Calypso se săturase de jelaniile amantului ei (15). Sejurul la Alcinous stârnește nedumeririle tânărului: cum să fie feacii în același timp marinari și retrași în insula lor? cum se poartă acest neam prea puțin ospitalier cu naufragiații indezirabili? n-ar fi trebuit ca Ulise să pomenească de soția lui rămasă acasă, ceea ce ar fi risipit speranțele gazdelor de a-l avea ca ginere, diminuându-le astfel entuziasmul față de el? Sătul să-și vadă gândurile disecate, cuprins de oboseală, cel care își deapănă amintirile scurtează inevitabilele descrieri de palate și grădini (16). În epilog, Ulise remarcă absurditatea călătoriei anunțate de Tiresias: cum să plece din insula Ithaca pedestru, cum să găsească oameni care nu cunosc sarea? Romanul evidențiază mai multe inadvertențe supărătoare pentru cititorul actual și rezumă fluid faptele, fără a recurge la procedeele desuete ale poemelor epice.

Unele concepții antice nu se regăsesc în romanul modern. Divinitățile sunt menționate doar prin existența lor anostă: carnea savuroasă de la ospăț poate fi invidiată de cei reduși la monotonia eternei

ambrozii (1); zeii n-au ce face în Olimp și caută ocazia să evadeze (2); Ulise respinge oferta lui Calypso de a deveni nemuritor fiindcă s-ar plictisi în ceruri, unde nu se întâmplă nimic și ar fi doar figurant (15). Cei de sus nu sunt vizibili pentru oricine, de pildă Euphor, martor tăcut la revenirea lui Ulise în Ithaca, a avut impresia că acesta era singur pe plajă, fără să identifice vocea feminină a Athenei (3). La întrebarea repetată a tânărului dacă a văzut într-adevăr zeii, Ulise spune că doar le-a simțit prezența (7), că, la dispariția în ceață a lui Paris, a constatat o serie de nepotriviri a căror acumulare le făcea neverosimile, dar nu imposibile (8). Deși implicarea zeilor în bătălie putea să ducă la moartea sau rănirea pământenilor, el a perceput doar dezlănțuirea de forțe ale naturii, dar nu a zărit pe nimeni când Hector s-a oprit la a patra trecere în fața zidurilor, spre a se adresa lui Apollo sub înfățișarea fratelui Deiphob (9). A resimțit dușmănia lui Poseidon ori sprijinul Atenei fără să-i vadă (11), nu a recunoscut-o pe zeiță în fetița care l-a condus la curtea lui Alcinous (15). În lipsa unui contact direct cu protectoarea sa, prea puțin interesată de el la Troia, absentă în mare parte din drumul de întoarcere, a sesizat numai imboldul Athenei, care l-a smuls din rutina cotidiană, i-a stimulat aptitudinea de a raționa, i-a insuflat energia de a pune în practică idei îndrăznețe (epilog). Romanul prezintă adesea atât justificarea miraculoasă, cât și pe cea rațională a întâmplărilor. Aparent înfăptuită de Athena, transformarea lui Ulise în vagabond la sosirea în Ithaca poate fi o deghizare pusă la cale chiar de el (3). Fără a fi asistat la sacrificarea Iphigeniei, Ulise nu are cum să spună dacă a fost ucisă sau dacă Artemis i-a substituit o ciută (6). Oracolele au acreditat ideea că zeii au stârnit războiul troian ca să-i încerce pe eroi, dar cel neinițiat în proiectele acestora are în vedere și un motiv mai trivial: prada bogată (7). Restituirea trupului lui Hector către Priam, dictată lui Ahile de olimpienii indignați de ultragiu, îi pare lui Ulise inițiativa biruitorului în stare să înțeleagă că nu putea păstra cadavrul. El nu îi dă crezare Elenei care își atribuia infidelitatea Aphroditei, fără a arăta vreun regret real, ca și cum ar fi fost mai degrabă agentul decât victima zeiței (10). Posibilă incarnare a lui Ino, ocrotitoarea marinarilor, pescărușul care i-a spus lui Ulise să-și abandoneze pluta, avea șanse să fie vocea bunului simț; inspirat de Athena, impulsul de a se agăța de stânci era, poate, un simplu act reflex (15). Înfrumusețarea naufragiatului după baie este prezentată de Euphor ca metamorfoză împlinită de Athena, iar de Ulise ca efect al spălatului energic (16). Sosirea la feaci, aranjată, zice-se, de Athena, a urmat planul de a-i aborda pe localnici al lui Ulise, care își reclama paternitatea faptelor. Cum subliniază autoarea în postfață, dubla explicație a evenimentelor îngăduie păstrarea miraculosului care dă farmecul poveștilor. Încredințată că intervențiile divine nu sunt doar un ornament literar pentru Homer, cum pretinde critica pozitivistă, ea nu pune în discuție – ca alți moderni demistificatori – rolul zeilor în mersul lumii, ci doar modul lor de acțiune.

Bine individualizați, vorbitorii din roman diferă mult prin vârstă ori statut social, dar au atribute similare, deșteptăciunea iscoditoare și gustul poveștilor. Tânărul căprar cu devenire spectaculoasă, destul de puțin verosimilă, spre condiția de aed, discută pe îndelete cu suveranul dornic să-și rememoreze aventurile. Nepotul porcarului Eumeu e un bun interlocutor pentru Ulise cel volubil, căci pune mereu întrebări, vrea să înțeleagă totul, latură în care îi seamănă stăpânului (2). Ager, nerăbdător să afle cât mai multe, el se lasă format de partenerul de dialog, pe care îl stimulează prin spiritul lui de contradicție (6). Spontan, entuziast, dar și rațional, predispus la obiecții, el nu rămâne un ascultător pasiv, ci îmboldește spiritul fertil în resurse al eroului (9). Mereu sceptic, se îndoiește de posibilitatea de a intra în vorbă cu morții, după cum și Ulise se întreabă dacă nu a fost cumva victima unor halucinații induse de Circe (14). Desigur, pregnante sunt mai ales însușirile eroului reliefate de conlocutor, dar și de cei implicați în istoriile sale. Cu o înclinare naturală spre fabulație (2), mereu ispitit să spună minciuni seducătoare (3), întrețesând falsul și adevărul chiar la întâlnirea cu Penelopa (4), el oferă propria versiune a aventurilor din drumul spre casă. Euphor crede că regele Itacăi se distinge între războinicii de la Troia și merită să fie în centrul altui gen de cântare, căci iubește viața și e deschis spre lume (10). Ucenicul aed găsește că epitetele potrivite celui care a făcut atâtea escale în periplul lui din nevoia de acțiune și din sete de cunoaștere ar trebui să-i reliefeze darurile ieșite din comun: inteligența aplicată, curiozitatea vie, perseverența, rezistența la durere, îndrăzneala, dar și recursul la o mie de subterfugii (11). Încântat de episodul cu ciclopul, Euphor îl consideră definitoriu pentru personalitatea lui Ulise, victima propriei dorințe de a ști dacă localnicii sunt niște brute sau inși ospitalieri și temători de zei: el scapă dintr-o situație disperată prin curaj și iscusință, triumfă grație ingeniozității, urzește vicleșuguri, se adaptează, descoperă obiecte bune să-i servească, elaborează o lecție de strategie (12). Apropiindu-se de Circe din același neastâmpăr iscat chiar de pericol, cum socotește Euphor, comandantul atrage admirația vrăjitoarei care își dă seama că are de-a face cu cel mai inteligent și subtil om, logic în actele sale, prea complicat, prea profund uman pentru a fi transformat într-un animal oarecare (13). Descinderea în ținutul umbrelor îi place lui Euphor pentru că lupta împotriva morții valorifică darurile lui Ulise și îl consacră pe cel îndrăzneț, dar nu temerar, drept model de supraviețuire(14). Acționând în preajma Nausicăi cu neînfricare sau inconștiență, din instinct ori inspirație, oaspetele realizează că a reușit să le inoculeze feacilor ceva din spiritul lui de aventură (16). În epilog,

Ulise își explică impulsul de a porni într-o ultimă călătorie prin faptul că n-a suportat niciodată să rămână în același loc, să facă aceleași lucruri. El și-a inventat identități false din prudență, dar și gratuit, lansându-se în peripeții imaginare, mereu devorat de năzuința cunoașterii. În construirea vasului alcătuit spre a naviga în viitor Euphor recunoaște competența și simțul practic, dorința de a depăși piedici și limite a celui care va fi în centrul viitoarei sale opere. Declarându-și în postfață simpatia pentru preaumanul Ulise, autoarea arată că toate particularitățile acestuia figurează și în textul homeric, personală fiind doar preferința de a echilibra virtuțile și slăbiciunile personajului și de a-i sublinia evoluția: marea îi oferă o nouă naștere celui ajuns la feaci ca om împlinit. Dacă lumea coerentă a epopeilor exprimă viziunea despre univers, modul de trai, gusturile, legile și credințele altor vremi, oamenii de odinioară se înrudesc cu cei actuali prin probleme similare de viață și de moarte. În final, romanciera mărturisește că a inserat în portretul lui Ulise trăsături ale ei la vârsta declinului, că a insistat asupra unor întrebări proprii, a unor aspecte care au tentat-o întotdeauna, ca refuzul căilor bătute, curiozitatea ori simțul comicului.

Fostă profesoară de limbi clasice, autoarea lămurește multe realități specifice lumii antice. Uneori o face chiar în cuprinsul romanului. Astfel, spre a fixa obiectivul peților Penelopei de a cuceri puterea în Ithaca, ea dă detalii despre statutul juridic al femeii dependente de tată, soț sau fiu, dar și despre uzanța ca soțiile să gestioneze patrimoniul în absența războinicilor (4). O clarificare istorică a expedițiilor de jaf întreprinse de atacatori în Războiul Troian arată că grecii disprețuiesc comerțul, lăsat în seama fenicienilor, și preferă să facă razii pe coastă pentru a-și procura hrana (7). Episodul ciclopului se bazează pe ideile lor preconcepute că oamenii care mănâncă pâine, respectă zeii, cultivă pământul și ascultă legile sunt superiori celor care consumă ce află în natură și trăiesc în afara normelor (12). Multe explicații sunt incluse în notele romanului. Cele mitologice se referă la Atrizi și la repertoriul tragediilor, la frații Elenei, Castor și Polux, reuniți în aceeași constelație, la prevestirea că fiul lui Tetis va fi mai puternic decât tatăl său, motiv pentru zei de a o evita (6), la raporturile dintre titani și olimpieni (13), la fluviile infernale; la Gorgone și Medusa; la Sirenele grecești, păsări cu bust feminin, diferite de femeile cu coadă de pește din basmele lui Andersen (14). Alte note aduc precizări privitoare la alinierea securilor în proba arcului ori la practica sacrificării celor dintâi copii, curentă în bazinul mediteranean, extensie a obiceiului de a oferi zeilor primele roade ale câmpului (5). O adnotare de subsol ia în considerare mai multe traduceri ale poemelor homerice care interpretează ambarcațiunea construită de Ulise pe insula lui Calypso diferit, drept plută sau corabie (15). Dintre notele lingvistice inventariind, de pildă, termenii grecești pentru mare (15), semnificativă este aceea din epilog care deslușește expresia din profeția lui Tiresias *thanatos ex halos* drept moarte *„loin de la mer”* sau *„due à la mer”,* cu însemnate consecințe asupra deznodământului prezumtiv.

În pofida competenței sale în domeniu, autoarea își desemnează cartea născută din frecventarea textelor homerice în cadrul studiilor literare drept scriere fără pretenții, cu țelul modest de a oferi nespecialiștilor un instrument de familiarizare cu opera unui înaintaș ilustru. Lucrarea nu s-ar lăsa, așadar, comparată cu reinterpretările moderne propuse de Giono sau Giraudoux, accesibile doar unor rafinați cunoscători ai epopeii eline. Dacă am recurge, totuși, la o astfel de alăturare, termenul de referință cel mai la îndemână pare *Nașterea Odiseei* (1930), primul roman al lui Jean Giono, axat pe transfigurarea în creație a minciunilor rostite de frivolul personaj spre a-și justifica întoarcerea tardivă acasă. În absența unor ambiții declarate, noua reluare a istoriei lui Ulise nu se reduce la simpla popularizare a legendei prin repovestirea cursivă a întâmplărilor și la rezumarea în proză a conținutului exprimat în hexametri. Romanul lui Simone Bertière atrage prin felul antrenant de a pune în discuție aspecte perimate sau încă atractive ale poemelor antice din perspectiva cititorilor actuali.

BIBLIOGRAFIE

BERTIÈRE, Simone, *Le roman d'Ulysse,* Paris, Éditions de Fallois, 2017.
ENTANACLAZ, Agathe, *Les Métamorphoses d'Ulysse. Réecritures de l'Odyssée,* Paris, Flammarion, 2003.
GENETTE, Gérard, *Palimpsestes. La littérature au second degré,* Paris, Seuil, 1982.
GIONO, Jean, *Naissance de l'Odyssée,* Paris, Éditions Grasset, 2002.
HOMER, *Odiseea,* traducere de George Murnu, studiu introductiv și note de D.M. Pippidi, București, Univers, 1971.

Alexandra CIOCÂRLIE
Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, București
aciocarlie@gmail.com

CONFÉRENCE ANNUELLE EUROCLASSICA 2024

Gabriela CREȚIA
Professeur émérite de l'Université de Bucarest
gabrielacretia@yahoo.com

Il y a quelque deux mille ans, sur la colline de Tusculum, à une quinzaine de miles au sud de Rome, s'élevait la villa de Cicéron, où celui-ci, déçu par les âpres conflits politiques, avait trouvé le loisir de méditer et d'écrire sur des thèmes philosophiques et religieux, *otio cum dignitate.* En bas de cette colline se trouve aujourd'hui la petite ville de Frascati, qui abrite un immense domaine de contes de fées, couvert d'arbres séculaires, et un *palazzo* du dix-septième siècle, la Villa Falconieri, aux plafonds et aux murs couverts de fresques, comme les musées. Endroit idéal où, tutelée, pour ainsi dire, par l'esprit du grand orateur, l'Accademia *Vivarium Novum* soutient, depuis des décennies, une prodigieuse et très spéciale activité, dont le point fort est l'apprentissage du latin *parlé.* L'inspirateur et le conducteur de cet audacieux programme est le professeur Luigi Miraglia, universellement connu et reconnu, respecté par ses collègues et vénéré par ses disciples. C'est sous sa garde vigilante que s'est déroulée, entre le 25 et le 28 août 2024, la *Conférence Annuelle Euroclassica.*

Un immense succès ! Une centaine de participants, 27 délégués venus des pays suivants : Allemagne, Autriche, Belgique (deux représentants), Bosnie-Herzégovine, Bulgarie, Croatie, Danemark, Espagne, Finlande, France, Géorgie, Grande-Bretagne, Grèce, Hongrie, Israël, Italie, Lettonie, Lituanie, Luxembourg, Macédoine du Nord, Malte, Norvège, Pays-Bas, Roumanie, Russie, Suède, ont honoré de leur présence les travaux de la Conférence, intitulée *Nova et vetera : l'enseignement du latin et du grec ancien. Conférence publique sur l'importance de l'enseignement des classiques et sur les méthodologies d'enseignement.* En effet, les 13 présentations ont fait part d'instruments et de stratégies didactiques visant à une meilleure portée de l'acte d'enseignement, compte tenu tant de la baisse du support officiel pour les langues classiques, que de l'hésitation de la plupart des élèves et étudiants actuels face à l'effort de comprendre et de mémorer. On a proposé la méthode de la nature, visant à implanter le latin comme langue vivante (professeur Luigi Miraglia, en latin), les énoncés réduits et les images (professeurs John Bulwer et Steven Hunt, de Grande-Bretagne, professeur Christophe Rico, doyen de l'institut *Polis* de Jérusalem[1]), la mise en musique de la poésie ancienne (maître-assistant Őzséb Áron Tóth, de l'Accademia *Vivarium Novum*), et même l'emploi des jeux de société antiques (professeur Marco Tibaldini, Université de Gènes). Pour un niveau supérieur, notre compatriote, professeur

[1] Prestigieuse école supérieure qui lutte pour raviver l'étude des langues classiques, mais aussi de l'hébreu biblique, du copte et de l'arabe moderne.

Anca Dan (CNRS – École Normale Supérieure, Paris), a présenté l'efficience des humanités dans le texte.

En complément de ces expositions scientifiques, d'autres activités ont apporté aux participants aussi bien l'information que la délectation : visites, à Rome, du Musée *Forma Urbis,* des vestiges de maisons romaines sous la basilique San Giovanni e Paolo et de l'église San Clemente sous le guidage d'une experte d'élite, le professeur Alexandra Massini, deux admirables concerts, celui de l'ensemble *Tyrtaion,* performé par les étudiants du *Vivarium,* en début de la rencontre, et par l'orchestre philarmonique *Superne Rote,* à la fin.

Un épisode artistique à part nous a été offert par la projection du film *Katabasis,* groupant des fragments de *l'Odyssée,* de *l'Éneïde* et de la *Divine Comédie,* admirablement régi et interprété par des étudiants du *Vivarium.* Extraordinaire occasion de frissonner face au thème de la *Descente aux Enfers* et de remémorer les noblement effrayantes formes d'expression que lui ont données, en grec, en latin et en italien, des écrivains de génie. Seul regret personnel : ni Homère, ni Virgile n'ont bénéficié de la scansion, partie intégrante, à mon avis, de la perfection de leur art. L'argument des auteurs : ils ont voulu faciliter la réception du public au message narratif. Je crois quand même que c'est dommage de renoncer aux ondoiements solennels de l'hexamètre, à effets dramatiques garantis.

Naturellement, l'un des moments essentiels de notre rencontre a été la visite émouvante des ruines de la villa de Cicéron à Tusculum, d'où la vue des alentours s'avère vraiment admirable, ainsi que l'air qu'on y respire.

Naturellement aussi, nous avons bénéficié d'une visite guidée de la Villa Falconieri, avec ses admirables fresques, sa grande harpe dans la salle de musique, sa très riche bibliothèque, ses classes d'études, de peinture et de musique. Quant au parc, dans sa partie exempte d'arbres, mais pourvue de bosquets artistiquement jardinés, il offre le spectacle de couchers de soleil inoubliables.

Ce Congrès *Euroclassica* a donc pleinement atteint son but : riche, dense et varié, ponctué de repas fastueux, le programme nous a redonné le sens de l'unité d'esprit des classicistes et de leur compréhension réciproque, qu'ils se soient exprimé en italien, anglais, français, espagnol ou latin.

Le succès est, à mon avis, redevable en premier lieu aux efforts sans répit du président (*bis*) *Euroclassica,* le professeur flamand Christian Laes, qui enseigne dans les Universités d'Anvers et de Manchester. En effet, ce monsieur distingué cache, sous son apparence délicate de page moyenâgeux, une force d'acier, une énergie qui paraît illimitée, un désir évident de bien faire et un rare talent de persuasion. À force, sans doute, de centaines de messages électroniques et téléphoniques, il a su nous convaincre, tous, de prendre part à ce prodigieux banquet de science et d'art. Bien sûr, au cours des travaux, il a assumé le rôle de modérateur, tant des présentations didactiques, que de l'assemblée générale des délégués et a prononcé le discours de bienvenue et celui de clôture, en son excellent latin : un prestigieux accord final !

En second lieu, la réussite de cette Conférence est due à la grande renommée des cours donnés au *Vivarium,* assurée par leur organisateur et animateur, le professeur Luigi Miraglia, qui y accomplit de vrais miracles. Érudit, innovateur reconnu, pédagogue de vocation, parlant couramment le latin, grand amateur de musique, totalement dédié à son Académie, il a su donner vie à cette forme d'études et de relations humaines qui, depuis des décennies, attire, de tous les coins du monde[2], les jeunes désireux d'une formation classique approfondie, d'une vraie *paideia* de modèle grec.

Sans hésiter, je l'appellerai *Kaloskagathos* et *Optimus Magister,* vu que son savoir n'a d'égales que sa bonté et sa générosité.

En retour, ses disciples lui sont totalement dévoués, ils respectent leur travail commun : tout semble fonctionner comme une ruche bien active (*floriferis ut apes in saltibus omnia libant*), dans une atmosphère de solidarité, de confraternité à toute épreuve que je ne crois pas avoir retrouvée ailleurs. Les modules d'enseignement sont flexibles, de durée et de niveau variables, à commencer par deux semaines en un mois, à continuer par des années. Certains étudiants sont toujours là, depuis vingt ans, se sentant comme dans leur propre famille ; ils y ont trouvé leur vocation, et même du travail : certains sont devenus les assistants du professeur, enseignant eux-mêmes dans le même style laborieux, de vive voix ou bien *online* (par exemple Ignacio Armella Chávez, Julien Claeys Boúúaert, Gerardo Guzmán Ramírez, Őzséb Áron Tóth).

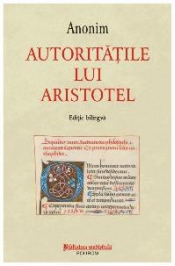
Et comment ne pas comprendre cet attachement ? Les programmes sont si riches et si attrayants ! Conversations en latin, lecture et commentaires de textes, chansons : des poésies d'Horace ou de Martial sont mises en musique, le *cantus matutinus,* sur les vers de Pascoli, résonne chaque matin. Et tout se déroule, du matin au soir, dans cette atmosphère de confiance et d'affection sous la conduite de ce père spirituel à l'esprit si large qu'est le professeur Miraglia.

J'ai essayé de décrire, dans ces lignes, avec, peut-être, un peu trop d'enthousiasme, deux formes de collaboration de classicistes, l'une, limitée à quatre jours, mais certainement de longue portée, l'autre de large durée dans le passé, le présent et le futur, deux succès de l'acribie scientifique et du dévouement didactique. De quoi nourrir nos efforts et nos espoirs jusqu'à l'année prochaine, quand nous sommes tous invités à Sophia, en Bulgarie.

[2] De Roumanie aussi, par exemple Ionuț Raicea, Mihai Pleșa, Radu Mustață, Emilian Gică, Maria Boghiu. Je remercie ces derniers pour les informations fournies.

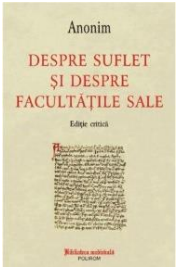
APARIȚII EDITORIALE

Semnalăm în paginile următoare lucrări de interes pentru domeniul Filologiei Clasice, apărute în România între anii 2021 și 2024. Prezentările volumelor aparțin autorilor sau preiau fragmente din paginile *web* ale editurilor care le-au publicat.



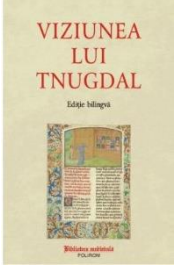
ANONIM, *Autoritățile lui Aristotel,* ediție bilingvă, traducere din limba latină și comentarii de Vlad Ile, Iași, Editura Polirom (*Biblioteca Medievală*), 2023, 552 pp. [ISBN: 978-973-46-9483-9]

Autoritățile lui Aristotel sunt un florilegiu filosofic de largă răspândire în universitățile europene ale Evului Mediu. El a funcționat pentru medievali ca un filtru de cunoaștere a operei aristotelice și, mai larg, a gândirii antice […]. Acest florilegiu este azi un instrument fundamental de studiu al evoluției gândirii medievale.



ANONIM, *Despre suflet și despre facultățile sale,* ediție critică, text latin stabilit pe baza a opt manuscrise, aparat critic, traducere și comentarii de Alexander Baumgarten și Mihai Maga, Iași, Editura Polirom (*Biblioteca Medievală*), 2023, 168 pp. [ISBN: 978-973-46-9687-1]

Anonimul *Despre suflet și despre facultățile sale* este o expunere a psihologiei aristotelice, sprijinită pe comentariile lui Avicenna și Averroes și redactată în mediul latin al secolului al XIII-lea. Avem în el cea mai veche atestare a intrării în limba latină a comentariilor lui Averroes la *Despre suflet* al lui Aristotel, iar ediția de față, suscitată de descoperirea a noi manuscrise ale tratatului, este astfel un fascinant instrument de cercetare pentru istoricul ideilor.



ANONIM, *Viziunea lui Tnugdal,* ediție bilingvă, traducere din limba latină, note, comentarii și studiu de Emanuel Grosu, studiu introductiv de Corin Braga, Iași, Editura Polirom (*Biblioteca Medievală*), 2024, 256 pp. [ISBN: 978-973-46-9752-6]

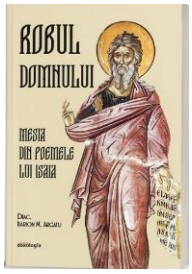
Scrisă la jumătatea secolului al XII-lea și bucurându-se de un succes enorm, *Viziunea lui Tnugdal* relatează călătoria în lumea de dincolo a unui cavaler irlandez. În răstimpul de trei zile al unui episod de moarte aparentă, protagonistul, însoțit de un înger, are prilejul de a străbate spațiile în care sunt răsplătiți sau pedepsiți cei defuncți, în așteptarea Judecății de Apoi. Majoritatea criticilor consideră că această viziune se numără printre sursele utilizate de Dante pentru *Divina Comedie.*



Hannah ARENDT, *Iubirea la Sfântul Augustin,* traducere din limba engleză de Georgeta-Anca Ionescu, Editura Humanitas, 2023, 344 pp. [ISBN: 9789735078591]

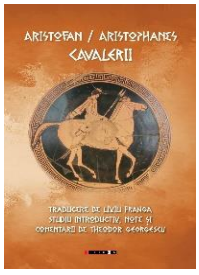
„Iubirea la Sfântul Augustin este teza de doctorat scrisă de Hannah Arendt în 1929 sub îndrumarea lui Karl Jaspers. Folosindu-se de o hermeneutică cu influență heideggeriană, ea își propune să evidențieze și să lămurească ideile despre iubire sădite în adâncul operei lui Augustin. Astfel, autoarea discută trei teme majore: iubirea înțeleasă ca dorință, iubirea aproapelui și iubirea din relația dintre om și creator, scoțând astfel la iveală toată bogăția și complexitatea teologiei și filozofiei lui Augustin, un gânditor aflat în echilibru între două lumi, cea greacă și cea creștină. Dragostea, dorința, singurătatea, fericirea, bucuria, caritatea, lăcomia, credința, viața, moartea, frica, iubirea de aproapele și iubirea de Dumnezeu sunt doar cateva dintre conceptele discutate în lumina gândirii augustiniene și in vederea explicării scopului ultim al ființei umane: fericirea.

O revelație ce ne obligă să reconsiderăm interpretarea tradițională a operei lui Arendt” (*Kirkus Reviews*).



Diac. Ilarion M. ARGATU, *Robul Domnului. Mesia din Poemele lui Isaia,* Iași, Editura Doxologia, 2023, 570 pp. [ISBN: 978-630-301-040-3]

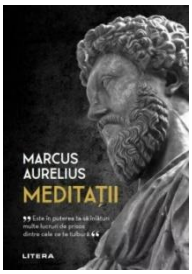
Subiectul prezentei cercetări este cel puțin la fel de vechi precum propovăduirea apostolică, întrebarea dregătorului etiopian cu privire la pasajul isainic pe care îl citea (*Isaia* 53:7–8): *Περὶ τίνος ὁ προφήτης λέγει τοῦτο;* („Despre cine spune profetul aceasta?”, *Fapte* 8:34), străbătând de atunci înainte veacurile și antrenând literatura biblică în dispute dintre cele mai aprinse.



ARISTOFAN/ARISTOPHANES, *Cavalerii,* traducere de Liviu Franga, Studiu introductiv, note și comentarii de Theodor Georgescu, București, Editura Eikon (*Teatru antic*), 2024, 382 pp. [ISBN: 978-606-49-1280-0]

„Fără a exagera prea mult, putem afirma că această comedie, *Cavalerii*, este, de la un capăt la altul, o rafală de acuzații la adresa politicianului Cleon, un rechizitoriu pe cât de violent, pe atât de suspect cititorului modern. Linșarea unui politican «în presă» nu este un lucru nou, dar virulența atacului lui Aristofan ne pune azi pe gânduri și ne obligă să citim comedia ca pe un denunț public pe care noi, cititorii de azi, chiar mai mult decât spectatorii de altă dată, suntem datori să-l analizăm la rece pentru a-l putea aprecia corect pe înfierbântatul Aristofan. Dincolo de atac – dacă mai rămâne loc și de altceva –, cititorul va descoperi printre rânduri «democrația» reală, la ea acasă, nu cum a învățat-o la școală. Nu degeaba se spune că Platon, atunci când tiranul Dionysios al Siciliei dorea să învețe despre constituția atenienilor, i-a trimis creația lui Aristofan.

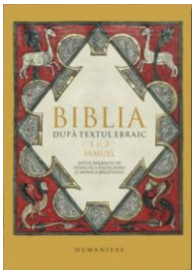
Plină de pasiune și răfuieli personale, dar și de atâtea detalii despre societatea ateniană din ultimul sfert al sec. al V-lea î. Hr., piesa *Cavalerii* îi va oferi cititorului de azi, în traducerea atât de expresivă a lui Liviu Franga, prilejul să înțeleagă nuanțat baza sistemului pe care azi îl numim democrație, fie și în viziunea atât de personală a lui Aristofan” (Theodor Georgescu).



MARCUS AURELIUS, *Meditații,* traducere din greaca veche, studiu introductiv și note de Mihaela Paraschiv, București, Editura Litera, 2024, 208 pp. [ISBN: 9786303198460]

Traducerea urmează textul original din ediția M. ANTONINUS IMPERATOR, *Ad Se Ipsum,* Jan Hendrik Leopold, Leipzig, in aedibus B.G. Teubneri, 1908.

„De-a lungul istoriei, puține cărți au reușit să schimbe cu adevărat modul în care ne vedem pe noi înșine, dar și lumea în care trăim. Puține au atins o înțelepciune capabilă să transcendă timpul. Scrisă în secolul al II-lea d. Hr., în timpul campaniilor militare, această colecție de texte, în esență, un jurnal personal, oferă o privire profundă în mintea unui lider puternic, dar, mai important, a unui om aflat într-o încercare constantă de a deveni mai bun și de a se înțelege pe sine. Cele douăsprezece cărți [...] sunt mai degrabă un exercițiu personal de reflecție și de autocunoaștere, fără a fi gândite spre publicare. Totuși, ele au supraviețuit și au devenit un text influent în filosofia occidentală, explorând teme precum virtute, destin, efemeritatea vieții, responsabilitate, împăcare cu sinele și autocontrol”.



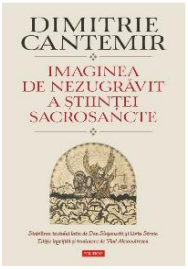
Biblia după textul ebraic. *1* și *2 Samuel,* ediție îngrijită de Maria Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, traducere, studii introductive și note de Maria Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, Melania Bădic, Emanuel Conțac, Octavian Florescu, Cristinel Iatan, Sorin-Ioan Loghin, Ovidiu Pietrăreanu, Tarciziu-Hristofor Șerban, Silviu Tatu, București, Editura Humanitas, 2024, 336 pp. [ISBN: 978-973-50-8591-9]

„În Biblia ebraică, cele două cărți ale lui Samuel, profetul a cărui naștere e relatată la începutul lor, constituie o singură unitate literară, în continuarea cărții *Judecătorii.* Figura centrală în jurul căreia se constituie narațiunea din *1–2 Samuel* este regele David și toate personajele au legătură cu el. Povestea lui, un adevărat roman istoric, are o valoare literară excepțională. Fin cunoscător al naturii umane, autorul sacru imaginează profund și critic trăirile personajelor în mijlocul frământărilor politice și al situațiilor familiale complicate care le modelează. Nu doar personajele principale – Samuel, Saul și David –, ci și cele episodice (fiii lui Eli, înțeleapta Abigail, nefericita Mihal și soții ei, Paltiel, credinciosul Urie etc.) alcătuiesc o galerie de portrete complexe, care incită la reflecție. Iar ilustrările virtuților și năravurilor ce se înfruntă permanent în natura umană ne transmit învățături valabile în orice timp. Pe lângă textele narative întrepătrunse cu dialog, se remarcă și minunate poeme (de ex. «Cântarea Anei», din *1 Sam* 2, sau psalmul lui David din *2 Sam* 22).

Un loc important îl ocupă Chivotul Legământului, ca principală moștenire identitară a perioadei constituirii poporului. [...] Samuel, a cărui naștere petrecută în circumstanțe deosebite anunță un destin cu totul special, întrupează, asemenea lui Moise, [...] idealul conducătorului harismatic, deopotrivă profet, judecător, șef militar și lider religios, ales și inspirat de Dumnezeu. Ca ultim judecător al lui Israel, prin el se face trecerea la monarhie, ale cărei începuturi sunt însoțite deja de o reflecție critică asupra ei, fiindu-i prevestite ineficiența și dispariția.

Volumul de față, *1 și 2 Samuel,* este al cincilea dintr-o serie care va cuprinde traducerile tuturor textelor Bibliei ebraice și al doilea din secțiunea a doua a acesteia, *Neviim* («Profeții»), însoțite de studii introductive, note și comentarii.

Acest proiect se derulează în cadrul Colegiului «Noua Europă»”.



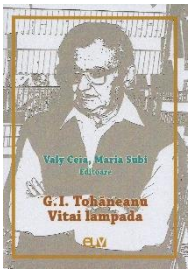
Dimitrie CANTEMIR, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte,* stabilirea textului latin de Dan Slușanschi și Liviu Stroia, ediție îngrijită și traducere de Vlad Alexandrescu, Iași, Editura Polirom, 2023, 848 pp. [ISBN: 978-973-46-9704-5]

„Lectura capodoperei lui Dimitrie Cantemir ne aduce în fața constatării unui foarte subtil parcurs filosofico-teologic, care, pornind de la evocarea diverselor facultăți de cunoaștere ale omului, conchide asupra deschiderii intelectului către un adevăr simplu. Ce este acest adevăr simplu? El este contemplarea chipului divin în om, prezent prin intermediul semințelor de adevăr sădite în intelect, cu ajutorul cărora acesta se înalță deasupra mărcilor vizibile către chipul inefabil, deasupra reprezentărilor către nereprezentabil" (Vlad Alexandrescu).



Alexandru M. CĂLIN, *„Iubire-n veci, iubire-n veci, iubire-n veci". Decasilabul romanic receptat ca trimetru iambic,* București, Editura Universității din București, 2023, 250 pp. [ISBN: 978-606-16-1428-8]

„Cercetarea de față combină metrica comparată cu metrica istorică într-o analiză contrastiv-diacronică, în încercarea de a stabili dacă o schemă comună versurilor *décasyllabe*, *endecasillabo* și *iambic pentameter* poate fi sau nu izolată și descrisă, în condițiile unei identități prozodice pe care oricine o simte intuitiv, dar care se vede pusă sub semnul întrebării de particularitățile, motivabile idiomatic, ale fiecărui tip de vers în parte. Cu toate că elucidarea acestui aspect reclamă un studiu descriptiv, sincronic, așezarea celor trei tipuri în perspectivă istorică a fost obligatorie, știindu-se că versul galo-romanic a dat naștere celui italian, pe când cel englez este un *mixtum compositum* al primelor două. Concluzia la care prezenta lucrare ajunge este afirmativă: en/decasilabul franco-italic și pentametrul englez sunt, într-adevăr, trimetri iambici dodecasilabici, a căror structură provine din trimetrul ritmic latin și se conservă în condițiile idiomatice ale limbilor de adopție. Teza acestei lucrări este, așadar, dublă, comportând un aspect sincronic și altul diacronic" (Alexandru M. Călin).

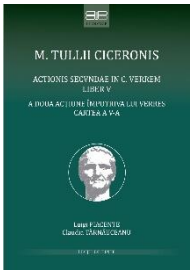


Valy CEIA, Maria SUBI, *G.I. Tohăneanu*. Vitai lampada, Timișoara, Editura Universității de Vest (*Biblioteca de cercetare*), 2023, 334 pp. [ISBN: 978-630-327-052-4]

„Personalitate a filologiei românești moderne, G.I. Tohăneanu (1925–2008) a lăsat o operă amplă și variată. Lingvist, traducător, cercetător, profesor carismatic, eseist – iată tot atâtea fațete aduse la unitate de stilul particular, ce străbate creația cu egală intensitate. O imagine care se întregește și se șlefuiește cu fiecare abordare, întrucât personalitatea cercetătorului este ea însăși extrem de complexă și de dinamică, dincolo de elementele constanței: forța sensibilității artistice, intuiția stilistică strălucită, rigoarea științifică, pândită de neîncetata efervescență a sensibilității. Iar dacă profilul schițat adună laolaltă existență și creație e pentru că, dincolo de pecetea expresivă generatoare de școală, stilisticianul dă la iveală și o modalitate unitară de a înainta prin lume.

Nici rigoarea obstinată, nici lejeritatea placidă nu au cale de intrare în universul cercetării și profesoratul lui G.I. Tohăneanu. De la înălțimea timpului nostru, știm acum că cercetătorul a anticipat un mod de a vedea lucrurile care ține de contemporaneitate. Or, marile spirite au înscrisă în ființă această

capacitate, așa cum exemplar ne convinge Giorgio Agamben. *Lecția Tohăneanu*, despre constante și metamorfoze, e copleșitoare tocmai prin elogiul subiacent al unității ce depășește orice fracturi: în patosul ce tresaltă din fiecare pagină ne surprinde forța cu care literatura intervine *de facto* în viețile noastre, felul în care adevărul ficțiunii reverberează în propria existență" (Valy Ceia).



M. TULLI CICERONIS *Actionis secundae in C. Verrem: Liber V* / M. TULLIUS CICERO, *A doua acțiune împotriva lui Verres: Cartea a V-a,* editori: Luigi Piacente și Claudia Tărnăuceanu, București, Editura Universității din București (*Ediții de texte*), 2023, 180 pp. [ISBN: 978-606-16-1317-5]

„Ediția de față cuprinde «în oglindă» textul latin al ultimului discurs ciceronian din seria *Verrinelor*, restabilit și dotat cu *apparatus criticus* de prof. Luigi Piacente, și traducerea în limba română, realizată de Claudia Tărnăuceanu și însoțită de note și comentarii menite să clarifice anumite aspecte de ordin lingvistic, istoric, juridic și să-i pună mai bine în lumină conținutul.

Este prima ediție critică bilingvă a acestei Verrine din cultura română. Textul latin are la bază ediția *M. Tulli Ciceronis Actionis secundae in C. Verrem, liber V* (Arnoldo Mondadori Editore, 1975), elaborată de Luigi Piacente, al cărei *apparatus criticus* a fost revizuit și îmbogățit. Până în prezent, această ultimă oratie din *Actio secunda* a *Verrinelor* a cunoscut o traducere în română realizată acum aproape un secol de I. Suchianu și una parțială, cuprinsă acum aproape jumătate de secol, alături de traduceri ale altor lucrări ciceroniene, în volumul Cicero, *Opere alese.*"



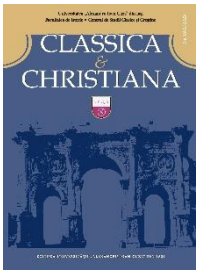
SFÂNTUL CIPRIAN AL CARTAGINEI, *Despre credință și virtuți,* traducere din limba latină, studiu introductiv și note de Dionisie-Constantin Pârvuloiu, Iași, Editura Doxologia (*Patristica*, seria *Traduceri* 33), 2023, 302 pp. [ISBN: 978-630-301-005-2]

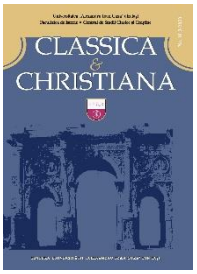
„Deși i-a lipsit originalitatea lui Tertulian sau geniul speculativ al lui Origen, Sfântul Ciprian a rămas o autoritate în Occident până la Fericitul Augustin. Scrierile sale erau citate laolaltă cu pasajele din Sfânta Scriptură."

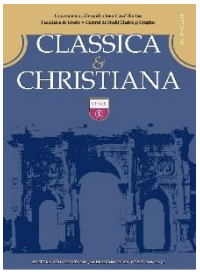
Classica et Christiana, Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine/Periodico del Centro di Studi Classici e Cristiani (Fondator: Nelu Zugravu), Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza"18/1 (Atti del Convegno „La violenza militare nel mondo tardoantico" [Torino, 15–16 novembre 2021], a cura di Andrea Balbo e Nelu Zugravu), 18/2, 2023/13, 294+306 pp.; 19/1, by Nelu Zugravu, Maria Ambrosetti, Pierre-Jacques Dehon, Dominic Moreau, Daniela Scardia, and Flavian-Pavel Chilcos, 19/2 (Atti del XIII Convegno romeno-italiano „Tradizione e innovazione tra antichità classica e medioevo: forme, strumenti e modelli di comunicazione letteraria e artistica" [Iași, 26–28 settembre 2023] a cura di Nelu Zugravu), 2024/387, 352+482 pp. [ISSN: 1842 – 3043; e-ISSN: 2393 – 2961]

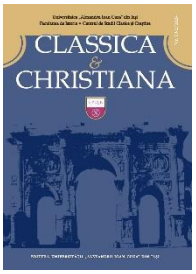
„Classica et Christiana, published by the Center for Christian and Classical Studies of the Faculty of History, "Alexandru Ioan Cuza" University Iași, aims to publish contributions signed by

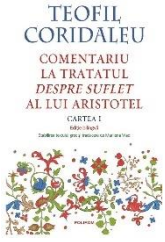
Romanian and foreign researchers devoted to the traditional areas of research of the Greco-Roman classicism (ancient history, classical philology, Greek and Latin epigraphy, etc.), but also to promote the latest directions, like Late Antiquity, patristic, daily life in Greco-Latin Antiquity and Christian, cultural anthropology of the early classical and Christian world etc."





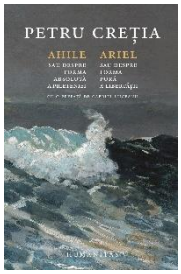






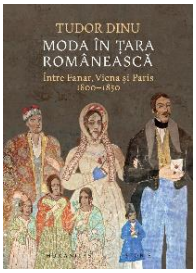
Teofil CORIDALEU, ***Comentariu la tratatul*** **Despre suflet** ***al lui Aristotel,*** **Cartea I,** ediție bilingvă, stabilirea textului grec, traducere în limba română, introducere, note și glosar de Marilena Vlad, Iași, Editura Polirom, 2024, 293 pp. [ISBN: 978-973-46-9948-3]

„Acest volum deschide o serie de traduceri care își propune să aducă în fața publicului românesc comentariile lui Teofil Coridaleu asupra tratatelor aristotelice. Proiectul constituie o continuare a unei inițiative ce a început în anul 1970 sub egida Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene și care a constat în traducerea în limba franceză de către Constantin Noica a *Comentariului la* Logica *lui Aristotel,* precum și a unei părți din *Comentariul la* Metafizica" (Marilena Vlad, „Introducere").



Petru CREȚIA, ***Ahile sau despre forța absolută a prieteniei. Ariel sau despre forma pură a libertății,*** cu o prefață de Gabriel Liiceanu, București, Editura Humanitas (*Seria de autor Petru Creția*), 2023[2] (1997), 198 pp. [ISBN: 978-973-50-8186-7]

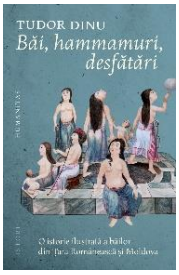
„Putea simți orice și putea gândi orice. Știa tot, citise tot. În greacă, latină, engleză, franceză, italiană. Când scria despre contingență, despre libertate sau despre etic, gândea ca un profesionist, deși nu-i frecventase în mod sistematic pe filozofi. Și totuși cândva, pesemne într-o altă viață, îi citise și pe ei. Când scria despre Homer, Platon, Dante, Shakespeare sau Eminescu, despre cei mari pe care îi iubea, se muta cu toată ființa lui în universul lor. Toată viața s-a pregătit pentru întâlnirea cu ei. E foarte greu sa fii în aceeași măsură știutor și scriitor. E foarte greu, când ai ajuns să te afunzi în jungla unui domeniu, să mai poți ieși din ea și să poți vorbi convenabil despre lucrurile pe care le-ai întâlnit. Rareori am văzut minți care, după ce s-au supus celor mai teribile cazne filologice, au mai putut, îngreunate de uriașa colecție de date, să-și ia zborul și să-și păstreze strălucirea expresiei. Singurele exemple care-mi vin în minte, în afară de Nietzsche, sunt Huizinga, Heinrich Zimmer, Auerbach, poate Erwin Rhode. Ca mare elenist ce era, Petru Creția a pătruns și a locuit lungă vreme în catacombele unui timp mort și ale unei limbi moarte. Câți filologi mai ies vii din această lume a umbrelor? Și câți, mai ales, le mai pot învia pentru noi?" (Gabriel Liiceanu).



Tudor DINU, *Moda în Țara Românească. Între Fanar, Viena și Paris, 1800–1850,* București, Editura Humanitas (Colecția: *Istorie*), 2023, 282 pp. [ISBN: 978-973-50-7899-7]

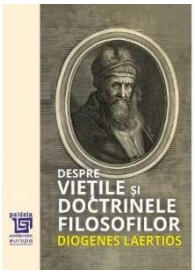
„Pe lângă atâtea alte prefaceri și transformări sociale, prima jumătate a secolului al XIX-lea a adus în Țara Românească o schimbare spectaculoasă a costumului. Trecerea de la moda orientală caracteristică Valahiei fanariote a veacului al XVIII-lea la noile piese de vestimentație apuseană, promovate de armata țaristă, care ocupase principatul, nu a fost totuși bruscă, cele două paradigme coexistând o vreme, în combinații dintre cele mai extravagante. După cum era de așteptat, promotoarele noii mode au fost mai ales doamnele din înalta societate, care s-au întrecut în a imita eleganța și luxul aristocratelor din marile capitale europene.

Folosindu-se de pitoreștile mărturii ale călătorilor străini, de cele mai reprezentative dintre cele circa 200 de portrete de șevalet din epocă păstrate în colecțiile muzeelor, de piesele de costum care au înfruntat timpul și mai ales de tablourile votive din 141 de biserici, în care au fost zugrăvite peste o mie de chipuri – și pe care le-a fotografiat el însuși, adesea în condiții dificile –, Tudor Dinu analizează minuțios fiecare piesă vestimentară, veche sau nouă, și evoluția ei în timp. Jupâni, logofeți, vornici, medelniceri și alți boieri mari și mici, înveșmântați în anterie, fermenele, cepchene și giubele, cu işlice, calpace și cealmale, juni în frac ori redingotă, cu joben sau pălărie, jupânese, postelnicese și boieroaice în rochii somptuoase și etalând bijuterii rafinate, dar și ciobani, polcovnici, serdari și căpitani, protopopi și diaconi defilează în paginile acestei cărți, într-o fastuoasă paradă a modei din anii 1800–1850.”



Tudor DINU, *Băi, hammamuri, desfătări. O istorie ilustrată a băilor din Țara Românească și Moldova,* București, Editura Humanitas (Colecția *Istorie*), 2024, 312 pp. [ISBN: 978-973-50-8332-8]

„Neobosit în cercetările sale, Tudor Dinu documentează, cu aceeași erudiție cu care și-a obișnuit cititorii, un subiect prea puțin studiat până acum: evoluția băilor în Țara Românească și Moldova din secolul al XVI-lea până la jumătatea secolului al XIX-lea, atunci când are loc trecerea de la stilul de viață de inspirație orientală la cel occidental. Pornind de la mărturiile călătorilor străini din epocile trecute și de la puținele vestigii ale vechilor hammamuri și feredeie păstrate în zona noastră, autorul a ajuns să exploreze structuri similare din regiunea balcanică, să scoată la lumină piese autohtone din recuzita băilor, ascunse de ochii publicului în depozitele muzeelor ori în colecții private, și, pe urmele primilor vilegiaturiști, să bată drumurile în căutarea celor dintâi izvoare minerale descoperite în Principate și a stațiunilor balneare înființate în jurul lor, majoritatea cufundate în uitare azi. În urma acestor ample expediții întreprinse de-a lungul mai multor ani, a rezultat o splendidă istorie ilustrată, o incursiune într-o epocă în care ritualurile îmbăierii și procedurile balneare alcătuiau un întreg univers, bine codificat social, al bunăstării trupești.”



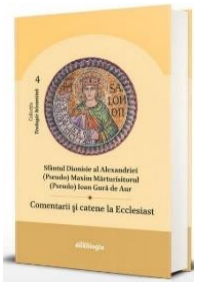
DIOGENES LAERTIOS, *Despre viețile și doctrinele filosofilor,* traducere din limba greacă de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, ediție îngrijită de Gh. Vlăduțescu, București, Editura Paideia, 2024, 900 pp. [ISBN: 978-606-748-853-1]

„Unicitatea cărții constă în faptul că este una dintre puținele operele care s-au păstrat de la înțelepții Antichității eline; mai mult, ea cuprinde numeroase mărturii – bazate pe izvoare originale sau directe – despre autori ale căror texte fie s-au pierdut, fie s-au transmis fragmentar.

În scrierea lui Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, sunt cuprinse toate genurile de izvoare ale filosofiei eline: 1. directe, prin citarea de fragmente din operele filosofilor care s-au pierdut și 2. indirecte, doxografii, biografii, succesiuni și școli ale filosofilor, cronologii, liste de omonimi, testamente ale filosofilor, epistole scrise de filosofi, cataloage cu titlurile scrierilor filosofilor (lipsesc două: referate fără caracter doxografic și imitațiile, mai puțin importante).

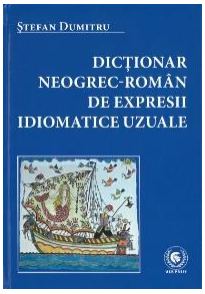
«Găsim la Diogenes, desigur, dacă nu o judecată ascuțită, cel puțin erudiție și sârguință și nu întâlnim nicio urmă de prefăcătorie sau înșelăciune» (Wilamowitz, în scrisoarea adresată lui Ernst Maass). Credem că orice cercetare a izvoarelor lui Diogenes Laertios trebuie să pornească, fără prejudecățile puse în circulație de autoritatea lui Usener, de la premisele stabilite de Wilamowitz. Numai astfel se vor dovedi fecunde cercetările ce se vor face.

În tot cursul studiului nostru asupra izvoarelor filosofiei elene am avut atât de mult ocazia să ne ocupăm de Laertios, încât valoarea lui este în afară de orice îndoială, dacă se abandonează ipoteza nefondată și în general părăsită a plagiatului." (Aram M. Frenkian)



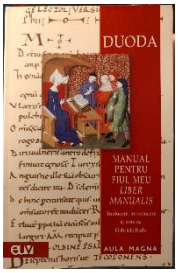
SFÂNTUL DIONISIE AL ALEXANDRIEI, (PSEUDO) MAXIM MĂRTURISITORUL, (PSEUDO) IOAN GURĂ DE AUR, *Comentarii și catene la* Ecclesiast, traducere din limba greacă veche de monahia Parascheva Enache, introducere, note, bibliografie, indici, ediție îngrijită de pr. Dragoș Bahrim și Florin Crîșmăreanu, Iași, Editura Doxologia (*Teologie bizantină* 4), 2023, 326 pp. [ISBN: 978-630-301-039-7]

„Ecclesiastul, una dintre cele mai frumoase cărți biblice de înțelepciune, și-a aflat, în Părinții Bisericii, minunați interpreți. Dintre vechile comentarii ale acestei cărți, am ales pentru acest volum, trei reprezentative pentru epocile în care au fost scrise: *Comentariul* Sfântului Dionisie al Alexandriei (secolul al III-a), recent reconstituit din catene, urmat de un foarte frumos comentariu datând din secolele VII–VIII, atribuit uneori Sfântului Maxim Mărturisitorul, și un al treilea, mai scurt, posibil ieșit din condeiul Sfântului Ioan Gură de Aur. Trei bijuterii în care înțelepciunea Părinților descoperă Înțelepciunea lui Dumnezeu" (Pr. Dragoș Bahrim).



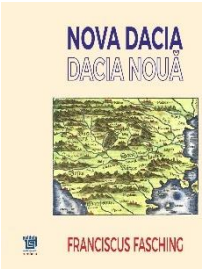
Ștefan DUMITRU, *Dicționar neogrec-român de expresii idiomatice uzuale,* București, UER Press, 2022, 895 pp. [ISBN: 9786069013274]

„Prezentul dicționar constituie o etapă în lexicografia greco-românească și româno-grecească, în sensul că este primul care prezintă, pe baza unei metode științifice riguroase, un număr de expresii idiomatice impresionant de mare ale limbii neogrecești împreună cu echivalentele corespunzătoare în limba română [...]. Importanța dicționarului de față constă în faptul că se întemeiază pe o cercetare fundamentală care este rodul unei strădanii încordate de mulți ani. Opere de o atare anvergură și plenitudine nu se întregesc dacă autorul lor nu este pasionat de ceea ce face, în primul rând pentru sine și, în al doilea rând, pentru cei care vor culege roadele trudei sale [...]. Profesorul Ștefan Dumitru a creat o operă fundamentală, de temelie, o carte clasică de referință a lexicografiei bilingve în domeniul specializat al expresiilor stereotipe sau idiomatice" (Christoforos Charalambakis, Profesor de lingvistică emerit, Universitatea din Atena, „Prolog").



DUODA, *Manual către fiul meu. Liber manualis,* traducere, introducere și note de Gabriela Radu, Editura Universității de Vest din Timișoara (*Aula Magna*), 2023, 170 pp. [ISBN 978-630-327-026-5]

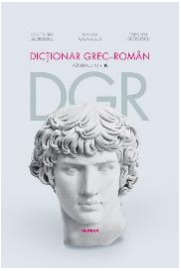
„O lucrare de o incontestabilă originalitate, nu doar ca premieră în domeniu, ci îndeosebi prin redarea vocii acestei nobile femei medievale cu fidelitate și subtilitate, traducătoarea reușind să refacă, dincolo de urzeala mentalitară a epocii care fixează condiția femeii în reguli și coduri stricte, țesutul afectiv, trăirea, emoția vie” (Ilona Duță).



Franciscus FASCHING, *Nova Dacia. Dacia Nouă*, ediție bilingvă îngrijită de Ana-Cristina Halichias, transcriere, traducere și indici de Ana-Cristina Halichias, introducere și revizie științifică de Radu Nedici, note de Radu Nedici și Ana-Cristina Halichias, București, Editura Paideia, 2024, 602 pp. [ISBN: 978-606-748-827-2]

Nova Dacia. Dacia Nouă este o lucrare de mare valoare scrisă de savantul iezuit Franciscus Fasching și apărută la Cluj în anii 1743–1744. Grație doamnei profesoare Ana-Cristina Halichias este publicată pentru prima dată în ediție bilingvă, la îndemâna specialiștilor și a cititorilor din România.

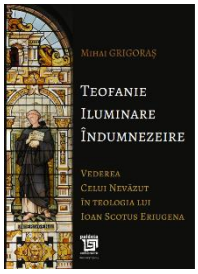
«Ediția de față nu ar fi existat dacă în urmă cu câțiva ani nu am fi avut șansa de a edita opusculul lui Franciscus Fasching, *Vetus Dacia* (1725), însoțit de recenzia scrisă de contemporanul său, eruditul pastor sas Georg Soterius. Bibliografia cercetată pentru a cunoaște mai bine personalitatea și scrierile lui Fasching ne-a dezvăluit existența lucrării *Nova Dacia,* care continuă istoria Transilvaniei antice, prezentată în *Vetus Dacia,* cu o istorie a voievozilor și principilor Transilvaniei din perioada cuprinsă între secolul al XI-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Cele două opuscule fac parte din categoria lucrărilor cunoscute sub numele de *libelli graduales,* specifice sistemului educațional al universităților iezuite, în care, în secolele XVII și XVIII, obținerea diplomelor academice (bacalaureat, magisteriu, doctorat) avea loc în cadrul unor dezbateri publice în temeiul unor teze dedicate unui patron și apărate de candidați în biserică. Dezbaterea, desfășurată prin întrebări și răspunsuri, era moderată de un promotor, în cazul nostru Franciscus Fasching. Subiectul acestor *libelli graduales* putea fi foarte variat. Fie constau în reeditarea unei opere clasice a unui iezuit membru al colegiului sau în respingerea și combaterea polemică a unei opere scrise de «adversarii» confesionali, de regulă protestanți, fie erau poeme religioase și meditații în proză cu conținut moral, fie lucrări cu caracter științific din cele mai diverse domenii, dar mai ales din domeniile teologiei, istoriei și geografiei» (Ana-Cristina Halichias).”



Constantin GEORGESCU, Simona GEORGESCU, Theodor GEORGESCU, *Dicționar grec-român,* Volumul VI • K, București, Editura Nemira Publishing House, 2024, 356 pp. [ISBN: 978-606-43-1797-1]

„Elaborat în completarea celor cinci fascicule deja publicate ale acestui dicționar unic în filologia clasică românească, volumul consacrat cuvintelor grecești începând cu una dintre cele mai frecvente consoane, K, conține mai bine de 4 800 de leme și peste 15 000 de exemple care acoperă aproape un mileniu de limbă greacă. Instrument științific indispensabil pentru o cultură cu tradiție bogată pe tărâmul umanioarelor, *DGR* însumează acum peste 2400 de pagini și mai mult de 31000 de leme,

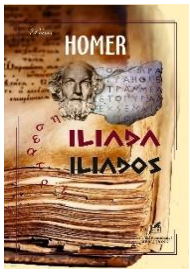
ajungând astfel la jumătatea proiectului inițiat în 2012 la Editura Nemira (Vol. I • A, 2015, Vol. II • B – Γ, 2012, Vol. III • Δ, 2017, Vol. IV • E, 2021, Vol. V • Z – H – O – I, 2013). Întreaga lucrare se bucură de o actualizare constantă a materialului lexical și lexicografic prin valorificarea ultimelor apariții în domeniul limbii și literaturii grecești, a celor mai recente lexicoane, ediții de texte, comentarii și traduceri. Corpusul analizat include, deopotrivă, forme dialectale, termeni și expresii din diverse genuri literare, precum și din limbajele specializate, din vocabularul militar, medical, tehnic ori științific, autorii dând dovadă de un foarte fin simț lingvistic în descoperirea echivalentelor celor mai potrivite din spațiul cultural românesc modern."



Mihai GRIGORAȘ, *Teofanie, iluminare, îndumnezeire. Vederea Celui Nevăzut în teologia lui Ioan Scotus Eriugena,* Prefață de pr. prof. Constantin Pătuleanu, București, Editura Paideia (*Emblematic*), 2024, 569 pp. [ISBN: 978-606-748-884-5]

„Pornind de la studii de istoria filosofiei medievale timpurii, dar cu o puternică ancorare în spațiul patristicii grecești și latine, lucrarea are ca subiect unul dintre cei mai importanți și mai intens reevaluați în exegeza internațională, dar mai puțin cunoscuți în cultura română, autori ai tradiției spirituale ai evului mediu timpuriu și promotori ai Renașterii carolingiene, Ioan Scotus Eriugena" (Alexander Baumgarten).

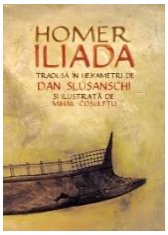
„Construită ca demers monografic din perspectiva theophaniei văzute ca «hiperconcept», lucrarea se bazează pe cele mai relevante studii dedicate operei lui Eriugena și abordează deopotrivă istoric și sistematic o gândire aflată la confluența fecundă a lumilor intelectuale și spirituale ale Răsăritului și Apusului din veacul al IX-lea. Autorul își prezintă riguros mizele și metodologia plurală a cercetării, contextualizează cu precizie opera eriugeniană și investighează minuțios textele studiate. Întreg demersul beneficiază de o evidentă competență filologică și teologică, precum și de o bună pregătire în domeniul istoriei gândirii medievale" (Bogdan Tătaru-Cazaban).



HOMER, *Iliada,* traducere în metru original de George Murnu; studiu introductiv și note de D.M. Pippidi, ediție bilingvă română-greacă, Iași, Editura Cartea Românească Educațional, 2024, 1014 pp. [ISBN: 978-606-057-319-7]

„Mi-am dat seama că oceanul-Homer nu-l pot străbate cu o plută, ci cu un vas cât mai solid, care dispune de tot echipajul, de toată armătura și merindea trebuitoare. Și acest vas mi l-am făurit și proviantat cum am putut, studiind ani îndelungați și concomitent – la masa mea de lucru sau călătorind prin țară – izvoarele, toate izvoarele de bogăție ale graiului românesc de pretutindeni. Această pregătire premergătoare mi-a dat poate mai mult decât însăși executarea lucrării. [...] De aceea, a trebuit să lupt cu tot dinadinsul ca să învingo mare rezistență tehnică: versul homeric, hexametrul. Puteam ușor să-l ocolesc, adoptând un metru mai comod prozodiei românești. Și lucrarea mi-ar fi fost cu mult înlesnită, dar aveam conștiința că ocolirea ar fi însemnat o concesie, o simțită sărăcire și scădere a unui element esențial; se suprimă rezonanța de mare amploare melopeică, specifică poemei lui Homer (gravitatea solemnă sacerdotală a atitudinii generale, măreția și dinamismul expresiei epice, caracterul hieratic al multor momente, sublimul ce rezultă din simbioza divinului cu umanul, amploarea și frumusețea magistralelor descripții și comparații homerice etc.)" (George Murnu, „Nota traducătorului").

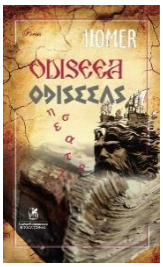
„*Iliada* românească se numără printre cele mai izbutite tălmăciri ale marelui poem" (D.M. Pippidi).



HOMER, *Iliada,* tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Mihail Coșulețu, București, Editura Humanitas (*Humanitas clasic*), 2024[2] (2012), 568 pp. [ISBN: 9789735085063]

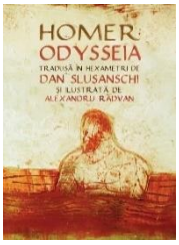
„Prima ediție a *Iliadei* în traducerea lui Dan Slușanschi a apărut la Editura Paideia, București, 1998 (reeditată în 2009). Prezenta ediție a fost îngrijită în redacția Editurii Humanitas. Față de edițiile anterioare, am corectat tacit erorile de tipar și am marcat prin paragraf secvențele narative, spre mai ușoara orientare a cititorului și după intenția traducătorului, așa cum se vădește din fișierele originale păstrate. Acolo unde existau lacune în edițiile menționate, manuscrisul a fost reconstituit de Emil Slușanschi din fișierele originale. La completarea lacunelor și-a adus contribuția și Octavian Gordon, pe baza documentelor de lucru aflate în Fondul Dan Slușanschi, pe care l-a organizat și catalogat la Colegiul «Noua Europă». De mare ajutor în ceea ce privește reîntregirea textului a fost Francisca Băltăceanu. Traducerea versurilor care nu au putut fi recuperate pe nicio cale […] îi aparține.

«Binevoitorul nostru cititor se va întreba, poate, cum de ne-am asumat curajul de a ne avânta într-o atât de temerară întreprindere, cum este aceea a unei noi traduceri a poemelor homerice, și, mai cu seamă, a uneia dorite în hexametri. Vom mărturisi, prin urmare, deschis că am ajuns treptat să simțim această înclinare nu ca pe o îndrăzneală, ci ca pe o necesitate de neocolit: nimeni nu poate tăgădui faptul că orice lume civilizată, orice națiune cultivată și cu respect pentru sine are îndatorirea de a-și regândi marii autori odată cu fiecare nouă generație și de a-i traduce iarăși, măcar tot la două generații, căutând să se apropie mereu mai mult de spiritul și de expresia acestora» (Dan Slușanschi).”



HOMER, *Odiseea,* traducere în metru original de George Murnu; studiu introductiv și note de D.M. Pippidi, ediție bilingvă română-greacă, Iași, Editura Cartea Românească Educațional, 2024, 948 pp. [ISBN: 9786060573203]

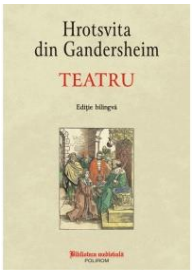
„În cultura românească, *Odiseea* s-a bucurat din partea traducătorilor de un mai susținut interes decât cel arătat *Iliadei,* a cărei primă tălmăcire demnă de acest nume e a lui G. Murnu, tipărită la Budapesta în 1906. Poate pentru că destinată unei mai lesnicioase răspândiri, poate pentru că mai puțin întinsă, *Odiseea* a ispitit în schimb un mai mare număr de interpreți, începând cu vornicul Alecu Beldiman la începutul veacului al XIX-lea și sfârșind cu Eugen Lovinescu, a cărui versiune – reeditată în mai multe rânduri – a apărut în primă ediție în 1935. Între aceste două limite de timp se situează – în ordine cronologică – traducerea în proză a lui Ion Caragiani, adaptarea versificată a lui Simeon P. Simon, traducerea în endecasilabi a lui G. Murnu și traducerea în hexametri a primelor 12 cânturi de Cezar Papacostea” (D.M. Pippidi).



HOMER, *Odysseia,* tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Alexandru Rădvan, ediția a II-a, București, Editura Humanitas, 2022, 440 pp. [ISBN: 9789735064211]

„Publicul nostru, așteptat și nădăjduit, va fi acela al iubitorilor de poezie, de vitejie și de înțelepciune: dintre cei mulți care sperăm să se bucure luând în mâini această carte, nu vor lipsi nici copiii, nici bunicii, citind împreună despre isprăvile iscusitului Odysseu; dar cititori statornici credem că ne vor fi, deopotrivă, elevii și studenții, nu doar cei filologi, precum și oamenii în toată firea, osteniți de prea multă «post-post-modernitate». Urăm cât mai multora acea nevoie de curăție, de coerență și de candoare,

atât de necesare pentru o viață mai plină de înțeles, care să-i facă să simtă dorința de a trăi mereu cu Homer alături, ca și grecii de odinioară" (Dan Slușanschi).



HROTSVITA DIN GANDERSHEIM, *Teatru,* ediție bilingvă, traducere din limba latină, studiu introductiv și comentarii de Ștefan Ivas, Iași, Editura Polirom (*Biblioteca Medievală*), 2024, 296 pp. [ISBN: 978-973-46-9833-2]

„Sunt mulți catolici (și de acest reproș nu putem să ne disculpăm întru totul nici noi) care, ținând cont de măiestria unui limbaj mai rafinat, preferă vanitatea cărților păgânilor folosului Sfintelor Scripturi. Mai sunt încă și alții, nedezlipiți de paginile sacre, care, deși disprețuiesc toate celelalte scrieri ale păgânilor, totuși obișnuiesc destul de des să citească plăsmuirile lui Terentius și, în timp ce se delectează cu farmecul limbajului, se pângăresc prin cunoașterea unor lucruri ticăloase. De aceea eu – un strigăt puternic din Gandersheim – nu am șovăit să-l imit în scris, câtă vreme alții îl cultivă în lectură, ca prin același gen de scriere prin intermediul căruia erau declamate <odinioară> depravările respingătoare ale femeilor desfrânate să fie celebrată după posibilitățile măruntului meu talent lăudabila castitate a sfintelor fecioare" (Hrotsvita, canonică în abația din Gandersheim, Saxonia, secolul al X-lea).



FERICITUL IERONIM, *Epistole,* volumul al III-lea, ediție îngrijită de către *Departamentul „Carte patristică"* al Editurilor Patriarhiei Romane, traduceri din limba latină de Ana-Cristina Halichias, Florentina Nicolae, Maria-Luiza Oancea, Constantin Răchită, București, Editura Basilica (IBMBOR – *PSB* s.n. 11), 2024, 528 pp. [ISBN: 978-606-29-0526-2]

„Volumul de față reprezintă partea a treia și, totodată, încheierea proiectului traducerii integrale a corespondenței Fericitului Ieronim în limba română. El este precedat de tomurile *PSB* 9 (epistolele 1–52) și *PSB* 10 (epistolele 53–105), apărute în anul 2013, respectiv 2018, la Editura Basilica a Patriarhiei Române. În continuare, cel de-al treilea tom oferă publicului cititor traducerea epistolelor 106–154 (excepție făcând epistolele 148, 149 și 150, care lipsesc și din ediția franceză, fiind considerate astăzi neautentice). Textul latin utilizat ca sursă a traducerilor românești este furnizat, la fel ca în primele două volume, de ediția critică bilingvă a lui Jérôme Labourt (ed.), *Saint Jérôme, Lettres,* voll. I–VIII, Paris, Les Belles Lettres, 1949–1963."

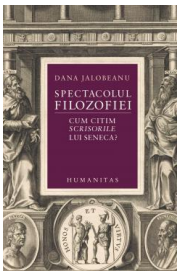


SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor. Combatere și răsturnare a gnozei cu nume mincinos,* vol. I, Cărțile I–III, traducerea amplu revizuită și readnotată semnată de Petru Molodeț, București, Editura Basilica a Patriarhiei Române (*PSB* 22, s.n.), 2024, 688 pp. [ISBN: 9786062905477]

„Rod al unor eforturi susținute pe parcursul mai multor ani, această ediție își propune să prezinte cititorului român atât o traducere revizuită, în care s-a urmărit sistematic fidelitatea și acuratețea redării în limba română, cât și un corp de note mult amplificat pentru a face inteligibil un text dificil, dar fundamental pentru conturarea teologiei creștine.

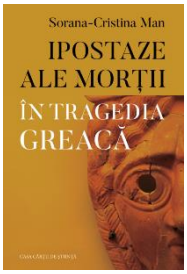
Ca atare, pentru o mai bună înțelegere a sistemelor gnostice expuse de Sfântul Irineu, eforturile s-au îndreptat spre punerea lor în context prin legături documentate cu literatura gnostică din Biblioteca

de la Nag Hammadi, dar și din ceilalți ereziologi; iar pentru o mai fină înțelegere a articulațiilor teologiei Sfântului Irineu, eforturile s-au îndreptat spre o fructificare a literaturii de specialitate din ultimele șapte decade, în care opera Sfântului Irineu a beneficiat de analize tot mai aplicate" (Petru Molodeț).



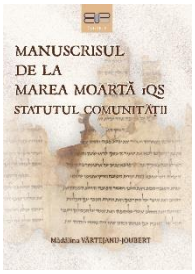
Dana JALOBEANU, *Spectacolul filozofiei. Cum citim Scrisorile lui Seneca?*, București, Editura Humanitas, 2022, 388 pp. [ISBN: 9789735077457]

„Sunt cărți care ne par cunoscute de la prima lectură, căci au intrat, prin ceva din făptura sau istoria lor, în fondul nostru cultural comun. Așa sunt *Scrisorile morale către Lucilius*, despre care este vorba în volumul de față. Doar că, în cazul lor, sentimentul de familiaritate e înșelător, fiindcă nimic din ele nu este ceea ce pare: scrisorile și sfaturile morale ale lui Seneca nu sunt, de fapt, nici scrisori, nici sfaturi morale, iar personajele, fictive și reale deopotrivă, se ascund mereu în spatele unor măști. [...] *Scrisorile* sunt un adevărat teatru, cu regizor, actori, costume și decoruri. Pe scena lui se joacă spectacolul filozofiei. E un spectacol care își include și publicul, iar la capătul lui va cădea și cea din urmă mască: a noastră" (Dana Jalobeanu).



Sorana-Cristina MAN, *Ipostaze ale morții în tragedia greacă*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2023, 220 pp. [ISBN: 9786061721863]

„Temeritatea pe care o surprinde autoarea la o seamă dintre personajele sale merită să-i fie atribuită, în egală măsură, ei înseși: fiindcă nu doar tema în sine, ci și universul teoretic ce o susține revendică mult curaj. Îndrăzneață, autoarea evită ușorul, asaltând, indiciu de clasicist autentic, permanent greul. Calitatea înaltă a abordărilor teoretico-analitice și suplețea stilistică sunt însemnele certe ale cărții, construită pe fundamentele unei teze doctorale de excepție, susținută în 2018. Creație, teorie, metateorie se găsesc permanent întrețesute în structura acesteia, constituind în sine un veritabil «discurs mixt»" (Valy Ceia).

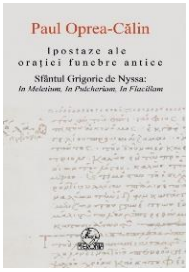


Manuscrisul de la Marea Moartă 1QS. Statutul Comunității, traducere din ebraică, prezentare și aparat critic de Mădălina Vârtejanu-Joubert, București, Editura Universității din București, 2024, 148 pp. [ISBN: 978-606-16-1480-6]

„Manuscrisele de la Qumran nu au fost recunoscute imediat ca documente autentice. Existența lor era prea neverosimilă pentru ca ea să fie admisă fără o mare rezistență, chiar și din partea oamenilor de știință. La datarea lor au contribuit paralelele paleografice iar acestea au creat făgașul propice pentru dezvoltarea qumranologiei, o disciplină care rămâne puternic impregnată de imaginarul fragmentului și al clasificării tipologice.

Traducerea de față pleacă de la originalul ebraic și este însoțită de aparatul critic filologic și istoric necesar înțelegerii textului. Manuscrisul intitulat *Statutul Comunității* prezintă organizarea eseniană de la Qumran, cu instituțiile, valorile și viziunea despre om specifice ei. Importanța actului de interpretare textuală, dialectica dintre liberul arbitru și determinismul divin, puritatea intelectului asociată purității faptei, sunt doar câteva dintre reperele gândirii comunitare reflectate în *Statutul comunității*.

Pătrundem astfel în meandrele iudaismului antic pentru a desluși o realitate complexă ce admite coexitența unei multitudini de curente de gândire filosofică și teologică" (Mădălina Vârtejanu-Joubert).

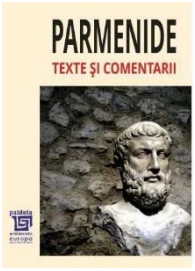


Paul OPREA-CĂLIN, *Ipostaze ale orației funebre antice. Sfântul Grigorie de Nyssa:* In Meletium, In Pulcheriam, In Flacillam, București, Editura Meronia, 2023, 415 pp. [ISBN: 978-606-750-045-5]

„În iarna anului 431/430 *a. Chr.*, atenienii au înhumat rămășițele celor morți în decursul primului an al Războiului Peloponesiac. În cadrul ceremoniei funerare, Pericle fost desemnat să rostească cuvântul de laudă cuvenit soldaților cetățeni atenieni, care au murit apărând Atena. Elogiul lui Pericle, consemnat de Tucidide în cartea a doua a Istoriei sale, constituie primul *ἐπιτάφιος λόγος* («discurs funebru») păstrat de tradiția manuscrisă. Dedicat celor care prin moartea lor glorioasă contribuiseră la existența și înflorirea Atenei, elogiind de fapt cetatea și modul ei de guvernare, democrația, discursul era menit să asigure memoria eternă a celor elogiați.

Două dintre discursurile cuprinse în corpusul operelor Sfântului Grigorie de Nyssa, rostite opt secole mai târziu, dedicate lui Meletie, episcopul Antiohiei și împărătesei Aelia Flacilla, soția lui Teodosie I, includ în titlul lor indicația genului: *ἐπιτάφιος λόγος.* Aparțin discursurile lui Grigorie, așa cum pretind titlurile lor, aceluiași gen retoric a cărui primă mărturie consemnată este discursul lui Pericle?

O incursiune lungă, dar captivantă, în istoria retoricii antice, îndeosebi a genului epidictic, lucrarea urmărește de-a lungul a aproape un mileniu, evoluția și transformarea anticului *epitaphios logos* atenian, cu intenția de a demonstra că orațiile funebre rostite de Sfântul Grigorie de Nyssa sunt, într-adevăr, ipostaze ale orației funebre antice.”



PARMENIDE, *Texte și comentarii,* ediție îngrijită de Ion Bănșoiu, București, Editura Paideia, 2024, 402 pp. [ISBN: 978-606-748-844-9]

„Parmenide este recunoscut ca fiind primul gânditor din istoria culturii occidentale care a exprimat clar dualismul fundamental existent în Univers între Ființă și Aparență. Căile lui Parmenide au căpătat un sens simbolic și, de la Platon la Beaufret, formează un *topos* nobil frecventat atât de savanții acribici, cât și de filosofii speculativi sau eseiștii îngrijorați.

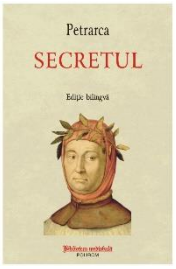
Această ediție [...] cuprinde: Fragmentele parmenidiene, *Testimonia*, Portretul intelectual al lui Parmenide în Doxografia greacă, un studiu cu privire la Căile lui Parmenide (Ion Bănșoiu) și anexele: Introducere la dialogul platonician *Parmenide* (Paul Friedländer), Lămuriri cu privire la dialogul *Parmenide* (Sorin Vieru), Platon, dialogul *Parmenide* – text bilingv (trad. Sorin Vieru), Parmenide – *documentar bibliografic.”*



Epistole*. SFÂNTUL PAVEL, *1 Corinteni. Cel mai vechi manual practic și dogmatic al creștinismului, ediție bilingvă greacă-română, traducere de Cristian Bădiliță, București, Editura Vremea (*Marile Texte ale Creștinismului*), 2023, 296 pp. (ISBN: 978-606-081-201-2]

„Prima Epistolă către Corinteni (anul 54) reprezintă cel mai vechi Manual practic și dogmatic al creștinismului, abordând subiecte importante, precum sfârșitul lumii, glosolalia, profetizarea, dar și de viață curentă – situația familiilor mixte, alcătuite dintr-un creștin și un necreștin, procesele între membrii comunității, riscul de a mânca din jertfele păgâne sau îmbrăcămintea și rolul femeilor în timpul adunărilor euharistice. În *1 Corinteni* se află celebrul imn al dragostei-*agape*, capodoperă a literaturii și misticii creștine.

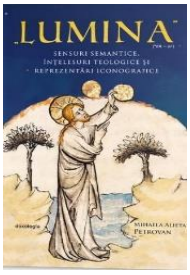
Volumul cuprinde originalul în greacă, o traducere exactă și fluentă, o Introducere și un amplu Comentariu menit să clarifice multiplele probleme ridicate de acest text capital.”



PETRARCA, *Secretul,* ediție bilingvă, traducere din limba latină, prefață și note de Anca Meiroșu, Iași, Editura Polirom (*Biblioteca Medievală*), 2023, 360 pp. [ISBN: 978-973-46-9300-9]

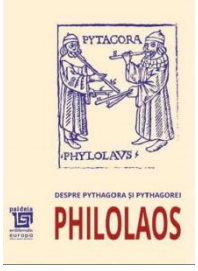
„Un răscolitor examen al conștiinței și un dialog cu Augustin și cu Adevărul, după modelul *Consolării Filosofiei* a lui Boethius, *Secretul* este locul reorientării gândirii lui Petrarca spre grija față de moarte. Deopotrivă critică a comunității intelectuale contemporane, critică a propriei vieți și critică a iubirii pentru Laura, tratatul dă o vârstă modernă unei meditații cu surse platoniciene, stoice și augustiniene despre finitudinea umană.

«*Secretul* lui Petrarca este o impresionantă pledoarie in favoarea unei antropologii orientate spre moarte. Construit pe un dialog fictiv între persoana Adevărului, Augustin și Petrarca, dar pe modelul narativ inspirat de *Consolarea Filosofiei* a lui Boethius, *Secretul* funcționează ca un testament teoretic al lui Petrarca. Blamarea iubirii față de Laura, filtrarea unei soteriologii neoplatoniciene prin gândirea lui Augustin și Cicero, trecerea subtilă a ideii de subiectivitate prin lecția maeștrilor medievali latini (de la Anselm la Bernard din Clairvaux) îl determină pe Petrarca să ofere un concept al sinelui inedit și destinat gândirii moderne, prin afirmarea propriei autonomii, asociată mereu problematic cu nevoia oglindirii de sine în judecata propriului auditor. Traducerea însoțită de comentariul Ancăi Meiroșu, publicată în colecția *Biblioteca Medievală,* este un excelent instrument de studiu al fascinantei etape de gândire a lui Petrarca ilustrate de acest tratat» (Alexander Baumgarten).”



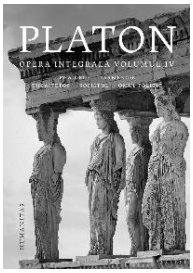
Mihaela Alieta PETROVAN, *„Lumina” (אור – or): sensuri semantice, înțelesuri teologice și reprezentări iconografice,* Iași, Editura Doxologia, 2023, 284 pp. [ISBN: 978-630-301-037-3]

„Analiza semantică a termenului „lumină” (*or*) reprezintă primul nivel de înțelegere, care ne conduce înspre aprofundarea dimensiunii teologice a luminii, așa cum este înfățișată în cadrul literaturii patristice. În secvențele patristice prezentate, autoarea scoate în evidență faptul că lumina este definitorie pentru înțelegerea vieții spirituale a omului. Acest aspect va fi subliniat și în cea de-a treia direcție de analiză, în care este evidențiată importanța luminii în icoană. De remarcat ar fi și deschiderea pe care această carte o are spre modul de înțelegere a luminii în domeniul științelor exacte, înscriind lucrarea în zona cercetărilor interdisciplinare și oferind o notă aparte de originalitate în tematica abordată.”



PHILOLAOS, *Despre Pythagora și pythagorei,* ediția a doua, traducere și note de Mihai Nasta, București, Editura Paideia, 2023, 200 pp. [ISBN: 978-606-748-824-1]

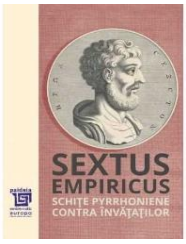
„Philolaos (c. 480 î. Hr. – c. 405 î. Hr.) a fost un matematician și filosof grec. Cea mai bună mărturie pentru perioada în care a trăit Philolaos este menționarea sa în dialogul platonician *Phaidon,* unde se indică faptul că Philolaos a locuit în Teba, dar a părăsit-o înainte de moartea lui Socrate. A fost un important pythagorician din secolul al V-lea î. Hr. Școala pythagoreică a exprimat încă de la început o concepție matură, originală, bazată pe cunoștințe solide. A influențat puternic gândirea, cultura și comportamentul contemporanilor săi, dar și pe al oamenilor secolelor ulterioare.”



PLATON, *Opera integrală.* Vol. 4: *Phaidros, Parmenide, Theaitetos, Sofistul, Omul politic,* traducere, introducere și note de Andrei Cornea, București, Editura Humanitas, 2024, 608 pp. [ISBN: 978-973-50-8583-4]

„Acest volum este al patrulea din seria operei integrale a lui Platon, într-o traducere nouă, de Andrei Cornea.

«Dialogurile cuprinse în volumul al patrulea al seriei Platon – *Opera integrală* (POI, 4) au fost scrise de Platon, cu multă probabilitate, după *Republica* (POI, 3) și cu atât mai mult după *Phaidon* și *Banchetul* (POI, 2). Totuși, întâiul dialog din acest volum, *Phaidros,* pare să fie destul de legat de operele precedente atât prin stilul foarte literar din prima parte, cât și prin conținut (sufletul tripartit, de exemplu, interesul pentru erotică, pentru destinul sufletelor, reamintirea). Urmează, în volum, *Parmenide,* un dialog extrem de greu de descifrat în intenția lui de ansamblu și considerat de unii interpreți ca marcând un moment de criză în evoluția gândirii lui Platon (teză pe care n-o împărtășesc, vezi «Nota introductivă» la *Parmenide* și la *Theaitetos*). Cele trei dialoguri care vin la rând (*Theaitetos, Sofistul* și *Omul politic*) sunt considerate ca fiind strâns conectate între ele, formând o «trilogie», cum s-a spus, ceea ce se exprimă nu numai în conținut, ci și prin continuitatea de punere în scenă dramatică și cea de personaje. De notat și faptul că în *Parmenide, Sofistul* și *Omul politic* conducătorul discuției nu mai este Socrate, ci fie vârstnicul Parmenide (în dialogul omonim), fie un «străin eleat» în ultimele două. Adeseori, cele patru dialoguri (*Parmenide, Theaitetos, Sofistul, Omul politic*) sunt numite și «logice» și se crede că, în general, exprimă efortul lui Platon, în faza mai târzie a creației sale, de a aprofunda, și dezvolta «teoria formelor», laolaltă cu o teorie despre ființă și neființă, adevăr și fals, imagine, model, precum și despre metoda diviziunii dialectice» (Andrei Cornea, „Notă la volumul IV”).”



SEXTUS EMPIRICUS, *Schițe pyrrhoniene. Contra învățaților*, ediție îngrijită, postfață și addendă de Gh. Vlăduțescu, traducere și introducere de Aram M. Frenkian, București, Editura Paideia, 2023, 432 pp. [ISBN: 978-606-748-843-2]

„Viziunea scepticismului dezvoltată de Sextus Empiricus a avut o contribuție majoră pentru istoria filosofiei grecești. Scrierile sale cuprind cea mai completă relatare a scepticismului antic și sunt, de asemenea, una dintre cele mai abundente surse de informații despre celelalte filosofii elenistice.

«Aram B. Frenkian, dăruit elinist din spațiul culturii române, s-a preocupat de studiul filosofiilor postaristotelice (de la stoici și sceptici la Plotin) cu știință și pricepere exemplare» (Gh. Vlăduțescu).”

„De la teza sa despre Mimesis și muzică, până la recentul comentariu la opera lui Diogenes Laertios, munca lui Aram Frenkian a îmbogățit cu contribuții durabile patrimoniul filologiei clasice românești, explorând, pentru întâia oară în țara noastră, domenii înainte necercetate și adăugându-și silințele la ale cercetătorilor din țări cu vechi tradiții de lucru în vastul câmp al științei Antichității” (D.M. Pippidi).



Claudiu SFIRSCHI-LĂUDAT, *Lecturi olfactive ale pielii,* Iași, Editura Junimea, 2023, 289 pp. [ISBN: 97897337-2686-9]

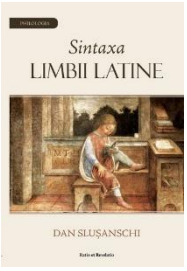
„Claudiu Sfirschi-Lăudat este un maestru în a face parfumurile să vorbească și limbajul să emane miresme. Filosof cu studii de limbi clasice și traducător cu afinități literare, autorul ne invită în *Lecturi olfactive ale pielii* să-l însoțim într-o aventură de decriptare a metamorfozelor relației dintre trup și text, de la izul papirusurilor lui Platon până la sloganuri publicitare pentru parfumuri. Exercițiile sale de adulmecare hermeneutică se remarcă printr-o erudiție neostentativă, rafinament interpretativ, fantezie ludic-asociativă și eleganță stilistică. Leitmotivele și variațiunile lor, urmărite de-a lungul istoriei, evocă acordurile și dezvoltarea melodică a parfumurilor clasice. Pe scurt, lecturile olfactive ale lui Claudiu Sfirschi-Lăudat propun un fascinant exercițiu de respirație intelectuală și inspirație artistică” (Mădălina Diaconu).



Amelio SILVESTRO*, Conciones Latinae Muldavo,* Studii introductive, ediție de text și glosar de acad. Gheorghe Chivu și Florentina Nicolae, București, Editura Academiei Române, 2023, 599 pp. [ISBN: 978973273592]

„Scrierile datorate misionarilor italieni care au activat în Moldova în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea reprezintă o pagină aparte din istoria scrisului vechi românesc. Aparte prin originea și prin apartenența cultural-religioasă a autorilor, misionari italieni, trimiși de papalitate să-și exercite misiunea într-o zonă predominant ortodoxă; misionari care utilizau, inclusiv în scris, alături de latină sau de italiană, o limbă vernaculară, româna, încă insuficient exersată ca limbă de cult în bisericile de rit apusean, active în spațiul nostru cultural; care, fără să fi fost vorbitori nativi ai limbii noastre, au tradus, au adaptat și chiar au alcătuit texte (românești, italo-române sau latino-române), în paginile cărora au consemnat fapte de limbă, absente adesea din scrierile alcătuite de autorii sau de traducătorii români contemporani lor.

Primul volum al prezentei ediții este consacrat publicării culegerii de predici intitulate *Conciones Latinae Muldavo,* scriere latino-română de mare întindere datorată lui Silvestro Amelio.”



Dan SLUȘANSCHI, *Sintaxa limbii latine,* Oradea, Editura Ratio et Revelatio (*Philologia Classica*), 2024, 394 pp. [ISBN: 976-426-6427-19-3]

„Această gramatică nu este destinată primilor pași în învățarea latinei; ea este concepută pentru aprofundarea limbii deja însușite la nivel funcțional. Este o carte clară, practică și pragmatică prin structura sa, care trebuie considerată nu doar ca un omagiu adus latinei clasice (o limbă geometrică prin excelență, după cum o numea Antoaneta Sabău), ci și culturii acesteia, prin modul clar și eficient de prezentare. Scopul acestei gramatici sintactice este de a explica din interior mecanismul de formare și gândire al limbii latine, și nu dinspre prezent (adică dinspre rezultat) înspre trecut.

Profesorul Slușanschi însuși spunea că filologul este «cel care poartă lumea culturii pe umerii săi». Prin această scriptură a sintaxei limbii latine, putem afirma, fără nicio exagerare, că lumea culturii universale este îmbogățită. La patruzeci de ani de la prima ediție a *Sintaxei propoziției* și la treizeci de ani de la prima ediție a *Sintaxei frazei,* cititorul studios are acum acces la un text care nu va necesita ajustări savante pentru generații întregi. O sistematizare care surprinde structura organică a unei limbi, ce ne fascinează încă, atât prin istoria ei fabuloasă, cât și prin țesătura ei regulată și arhetipală.”

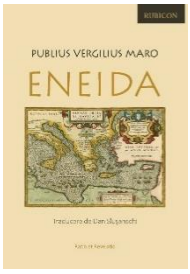


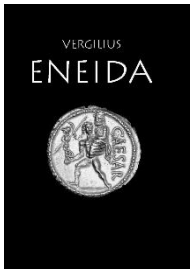
Elena Emilia ȘTEFAN, *Cutremurele în lumea romană între secolele I–IV* p. Chr., Prefață de Livius Franga, București, Editura Universității din București – Bucharest University Press, (*Nova Studia Classica*. *Nova series*, vol. VII – Colecție inițiată de Liviu Franga și coordonată împreună cu Simona Nicolae), 2024, 262 pp. [ISBN: 978-606-16-1505-6]

„Lucrarea, concepută în două părți, propune o analiză a impactului social al cutremurelor în Imperiul Roman, între secolele I-IV *p. Chr.* În prima parte, investigăm raportul dintre seisme și peisaj, așa cum reiese din sursele antice. Producerea cutremurelor, agenți ai instabilității oicumenei într-o lume descrisă ca ordonată și perfectă, a avut drept consecință o acutizare a percepției peisajului, prilejuind reflecții cu privire la transformările pe care fenomenele naturale le provoacă asupra mediului. O serie de observații punctuale demonstrează anxietatea comunității în fața perturbărilor regimului hidrologic, precum și a morfologiei formelor majore de relief. Evaluările efectelor cutremurelor asupra peisajului antropic – centrele urbane și, în mai mică măsură, teritoriile rurale – pun în evidență ideea de dezorganizare gravă a comunității, căreia, pentru a se restabili, îi este necesar un sprijin exterior, de natură umană, dar și divină” (Elena Emilia Ștefan).

PUBLIUS VERGILIUS MARO, *Eneida,* traducere de Dan Slușanschi, ediția a doua, Oradea, Editura Ratio et Revelatio, 2021, 432 pp. [ISBN: 978-6069-659120]

„Spre deosebire de italiană sau de franceză, mai îndepărtate de tiparul vechi latin, dar mai aproape de resursele conservatoare ale germanicei continentale, româna socotim că poate reda versurile lui Virgiliu în toată sonoritatea lor, cu mijloace lingvistice proprii și tipice, așa cum le-a putut primi pe cele ale lui Homer” (Dan Slușanschi).





PREMII

Clasiciștii români au obținut, și în acest an, o seamă de premii și distincții. Consemnăm în cele ce urmează informațiile oferite de laureați.

Vlad ALEXANDRESCU

– Premiul „Petru Creția" pentru Filologie Clasică al Muzeului Național al Literaturii Române, pentru volumul: Dimitrie CANTEMIR, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte,* ediție bilingvă latină-română, București, Editura Polirom, 2023 (27 noiembrie, 2024)

Vlad ALEXANDRESCU & Liviu STROIA

– Premiul special al Uniunii Scriitorilor, pentru volumul: Dimitrie CANTEMIR, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte,* ediție critică, traducere, introducere, ghid de lectură și note de Vlad Alexandrescu, text latin stabilit, cu aparat critic, de Dan Slușanschi și Liviu Stroia, București, Editura Polirom, 2023, ISBN 978-973-46-9704-5 (31 mai, 2024)

Alexander BAUMGARTEN

– Premiul „Profesorul asociat al anului", la a VIII-a ediție a Premiilor Senatului UB (18 decembrie, 2024)

Mădălina DANA

– Premiul acordat de Académie des Inscriptions et Belles Lettres, pentru cartea: *La correspondance privée sur plomb et sur tesson. Corpus épigraphique et commentaire historique,* München, C.H. Beck (*Vestigia* 73), 2021 (2023)

Tudor-Augustin-Valeriu DINU

– Premiul „Mihail Kogălniceanu" al Academiei Române pentru anul 2022 la Secțiunea „Științe istorice și arheologie", pentru lucrarea: *Revoluția Greacă de la 1821 pe teritoriul Moldovei și Țării Românești*, București, Editura Humanitas, 2022 (4 decembrie, 2024)

Liviu FRANGA

– Premiul pentru Traducere „Antoaneta Ralian" al Târgului de Carte „Gaudeamus", acordat pentru traducerea lucrării *Cavalerii* de Aristofan, București, Editura Eikon, 2024 (8 decembrie, 2024)

Theodor GEORGESCU

– Premiul „Cea mai bună inițiativă civică", la a VIII-a ediție a Premiilor Senatului Universității din București (18 decembrie, 2024)

Dragoș HĂLMAGI

– Premiul „Prof. Alexandru Avram” pentru excelență științifică în domeniul științelor istorice, arheologiei și epigrafiei, oferit de Fundația ALFA pentru Sănătate și Educație, în colaborare cu Academia Română (4 decembrie, 2024)

Florian MATEI-POPESCU

– Premiul „Prof. Alexandru Avram” pentru excelență științifică în domeniile științelor istorice, arheologiei și epigrafiei, oferit de Fundația Alfa pentru Sănătate și Educație, în colaborare cu Academia Română (7 decembrie, 2023)

Florentina NICOLAE, alături de Maria CAPOIANU , Dorin GAROFEANU, Laura-Eveline BĂDESCU, Ioana COSTA , acad. Ioan-Aurel POP

– Premiul „Timotei Cipariu” al Academiei Române pentru anul 2022 la Secțiunea „Filologie și literatură”, pentru lucrarea: Nicolaus OLAHUS: *Opere,* vol. I–II, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă (4 decembrie, 2024)

Simona NICOLAE, Cristian ȘIMON, Margareta SFIRSCHI-LĂUDAT și Sorana-Cristina MAN

– Premiul Special *cum laude* al *Observatorului Cultural,* acordat echipei de traducători a volumului *Antologia Palatină. Poemele iubirii,* București, Editura Universității din București (ediție critică și coordonare volum: Simona Nicolae, traducere și note de Simona Nicolae, Cristian Șimon, Margareta Sfirschi-Lăudat, Sorana-Cristina Man, epilog de Liviu Franga) (14 mai, 2024)

– Premiul „Cartea Anului”, acordat de Filiala București – Traduceri Literare a Uniunii Scriitorilor din România (FITRALIT), pentru traducerea din greaca veche a volumului *Antologia Palatină. Cartea a V-a. Poemele iubirii,* București, Editura Universității din București, 2023 (19 noiembrie, 2024)

Începând din decembrie 2023, Societatea de Studii Clasice a instituit Premiul „I. Fischer”, spre încurajarea studiilor clasice universitare din România. Au fost încununați cu lauri pentru strădaniile lor studenți și alumni ai secției de Filologie Clasică de la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine – Universitatea din București:

– în 2023

Márk Gabriel ANCA – anul al II-lea
Ștefan LUNGU – anul al II-lea
Emilian Florentin GICĂ – anul al III-lea
Ștefan Cristian ȘIMON – *alumnus*

– în 2024

Michael-Sebastian ȘAGUNA – anul I
Andrada PĂTRÂNJEL – anul al II-lea
Ioan-Sebastian CLINCIU – *alumnus*
Laura Elena VINTILĂ – *alumna*